

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ (KENT VE ÇEVRE BİLİMLERİ)
ANABİLİM DALI**

**ULUSLARARASI REJİM TARTIŞMALARI VE
KARADENİZ'DE ÇEVRE YÖNETİMİ**

Doktora Tezi

Tezcan Eralp Abay

Ankara-2013

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ (KENT VE ÇEVRE BİLİMLERİ)
ANABİLİM DALI**

**ULUSLARARASI REJİM TARTIŞMALARI VE
KARADENİZ'DE ÇEVRE YÖNETİMİ**

Doktora Tezi

Tezcan Eralp Abay

Tez Danışmanı
Prof.Dr.Nesrin Algan

Ankara-2013

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim.(13/06/2013)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin

Adı ve Soyadı

Tezcan Eralp Abay

TEŞEKKÜR

Upuzun bir araştırma ve sergileme serüveninin ürünü olan bu tez açıkçası en çok değerli danışmanım, sevgili hocam Prof.Dr. Nesrin Algan'ın eseridir. Doktora tezi yazmaya başladığım ilk günden itibaren onun engin bilgisi, insanı afallatan deneyimi, eşsiz akademik titizliği ve hiç sakınmadığı emeği olmasa, bu tezin tamamlanması düşünülemezdi bile. Her seferinde kuramın en derin sularına gömülmüş ve yolumu kaybetmişken, beni oradan çıkarıp yeni bir yola sokan, tezin bir bütün olarak gelişimi için der daim bir ışık bulan odur. Tezin konusundaki ilham kaynağı olduğu gibi, pek çok özgün önermenin ortaya çıkmasını sağlayan da kendisidir. Diyebilirim ki, bu tez için benim kadar heyecan duymuş, en zorlu sorunların üzerine benim kadar tutkuyla gitmiş, her detayı tartışmış, benim kadar emek vermiştir. Kendisine sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum.

Tez İzleme Komitesi'nde yer alarak bana çalışmalarım boyunca destek olan, teşvik eden değerli hocam Prof.Dr. Çelik Aruoba'ya ve lisans eğitiminden başlayarak her aşamada bir hocadan çok daha fazla destek olan değerli hocam Prof. Dr. Göksel Demirer'e bilhassa teşekkür ederim. Ayrıca, tez jürisine katılmayı kabul ederek, tezde yürütülen tartışmaları titizlikle inceleyen, en çetrefilli kuramsal sorunlara ön açıcı öneriler getiren ve ileriye yönelik teşvik edici önerilerde bulunan değerli hocalarım Doç.Dr. Galip Yalman ve Prof.Dr. Ayşegül Mengi'ye şükranlarımı sunmayı borç bilirim.

Son olarak, bu uzun doktora serüveni boyunca beni her zaman sevgiyle destekleyen, en zorlandığım günlerde güvenimi yeniden kazanmamı sağlayan, hayata karşı sergilediği güçlü ve onurlu duruşuyla, en zorlu koşullarda bile bitmek tükenmek bilmeyen yaşam enerjisiyle bana hep örnek olan sevgili eşim Özlem'e; bir sabah uyandığında ders çalışmaya devam eden babasını görüp, şevkatle 'artık biraz uyu babacım, çok yorulmuşsun' diyen ve her seferinde küçük bir muziplikle bütün yorgunlukları uçuran biricik oğlum Mahir'e. Size bu tezden çok daha fazlasını borçlu olduğum açıktır. Teze can, cana heyecan, heyecana anlam veren sizsiniz.

Bu tez, şimdi hepimiz kadar hayatta olmayı hak eden Ethem Sarısülük, Abdullah Cömert ve Mehmet Ayvalıtaş'a ithaf edilmiştir.

İÇİNDEKİLER DİZİNİ

İÇİNDEKİLER DİZİNİ	i
KISALTMALAR	iv
TABLO LİSTESİ	xi
ŞEKİL LİSTESİ	xii
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM: ANA AKIM ULUSLARARASI REJİM VE ULUSLARARASI ÇEVRE REJİMİ KURAMLARI	10
1 ULUSLARARASI REJİM KURAMLARI	10
1.1 Uluslararası Rejimler: Kavramın Kurama Girişi	13
1.2 Uluslararası Rejimler: İlk Kuramsallaştırma Girişimleri	27
1.2.1 Yapısalcı Yaklaşım, Susan Strange ve Rejim Kuramının Ejderhaları	31
1.2.2 Yapısalcı Yaklaşımında Modifikasyonlar	34
1.2.3 Groteryen Yaklaşımlar	37
1.3 Uluslararası Rejimler: Kuramsal Yaklaşımlar	41
1.3.1 Neorealist Uluslararası Rejim Kuramı	44
1.3.2 Neoliberal Uluslararası Rejim Kuramı	49
1.3.3 İnşacı Uluslararası Rejim Kuramları	53
2 ULUSLARARASI ÇEVRE SORUNLARI VE REJİM KURAMLARI	66
2.1 Uluslararası Çevre Rejimleri	66
2.2 Rejimler Kuramlarının İçeriğini Çevre ile Doldurmak	79
2.3 Uluslararası Çevre Rejimlerinin Etkinliği	92
2.4 Alternatif Bir Yaklaşım: 'Kokscu' Tarihsel Materyalizm	105
2.4.1 Peter M. Haas'ın Yanlış Sergilemesiyle Tarihsel Materyalizm	106
2.4.2 Robert W. Cox ve Rejim Kuramlarına Tarihsel Materyalizmin Dahil Edilişi	113

İKİNCİ BÖLÜM: ULUSLARARASI REJİM KURAMLARININ MARKSİST BİR ELEŞTİRİSİ	119
3 ULUSLARARASI REJİMLERİN MARKSİST ANALİZİNE BİR GİRİŞ	119
3.1 Marksizm ve Uluslararası İlişkiler Disiplini	120
3.1.1 Kuruluş Uğrağı, Soğuk Savaş ve Karşılıklı Yoksayma.....	122
3.1.2 1980'ler: Anaakımın Krizine Çare Arayışları	125
3.1.3 Uluslararası İlişkilerde Marksist Rönesans	127
3.1.4 Marksist Yaklaşımların Temelleri	130
3.2 Kapitalist uluslararası rejimlerin Marksist analizi: bir giriş.....	145
3.2.1 Uluslararası Rejimlere Marksist Yaklaşım: Tanım ve Temel Sorular	145
3.2.2 Bir Üst Yapı Olarak Uluslararası Rejimler	148
3.2.3 Uluslararası Rejimlerin Temel Dinamiği Olarak Kapitalist Eşitsiz Gelişme	154
3.2.4 Uluslararası Örgütler ve Küresel Hegemonya.....	169
3.3 Uluslararası Çevre Rejimlerinin Alternatif Bir Analizi	180
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: KARADENİZ'İN KORUNMASINA YÖNELİK ULUSLARARASI İŞBİRLİĞİ.....	202
4 KARADENİZ'İN KORUNMASINA YÖNELİK ULUSLARARASI ÇEVRE REJİMİ	202
4.1 Karadeniz'in Coğrafi, Politik ve Ekonomik Yapı.....	203
4.1.1 Karadeniz'in Coğrafyası.....	203
4.1.2 Karadeniz Uygarlıklarının Tarihi	210
4.1.3 Karadeniz'de Politik ve Ekonomik Yapı.....	216
4.2 Karadeniz'de Çevresel Durum.....	226
4.2.1 Ötrofikasyon	228
4.2.2 Kimyasal Kirlenme.....	236
4.2.3 Denizel Canlı Kaynaklar	243
4.3 Karadeniz'in Korunmasına Yönelik Bükreş Rejimini Ortaya Çıkaran Dinamikler	249
4.3.1 Türkiye'de Karadeniz Bölgesi'nin Yapısı ve Denizleri Etkileyen Politikalar	253

4.3.1.1	Ekonomik Yapı	254
4.3.1.2	Deniz çevresi mevzuatı ve kamu örgütlenmesi	261
4.3.2	SSCB: Çevre Koruma Politikaları ve Karadeniz	270
4.3.2.1	SSCB’de Çevre Korumanın Gelişimi ve Temel Tartışmalar.....	271
4.3.2.2	SSCB Bağlamında Politik Rejim ve Çevre Koruma Tartışmaları	286
4.3.2.3	Karadeniz’in SSCB için Önemi ve Denizel Çevrenin Korunması Girişimleri 293	
4.4	Karadeniz’in Kirliliğe Karşı Korunması Bükreş Rejimini	296
4.4.1	Karadeniz’de Bölgesel İşbirliği Girişimleri	297
4.4.2	Karadeniz’in Korunmasına Yönelik Bükreş Rejiminin Oluşumu.....	299
4.4.3	Karadeniz’in Kirlenmeye Karşı Korunması Sözleşmesi.....	311
4.4.3.1	Temel Hukuki Belgeler.....	312
4.4.3.2	Taraflar.....	314
4.4.3.3	Sözleşmenin Amacı ve Uygulama Alanı	315
4.4.4	Yönetim mekanizması, organlar.....	316
4.4.5	Bükreş Rejimi Kapsamında Yürütülen Programlar.....	318
4.5	Bükreş Rejimini’nin Etkileri ve Sonuçları.....	320
4.6	Diğer Dinamiklerin Etkisi.....	324
	SONUÇ	329
	KAYNAKÇA	345
	ÖZET.....	366
	SUMMARY	367

KISALTMALAR

AB	Avrupa Birliği
ACCOBAMS	Agreement on the Conservation of Cetaceans in the Black Sea Mediterranean Sea and Contiguous Atlantic Area (Karadeniz, Akdeniz ve Bitişik Atlantik bölgesinde Deniz Memelilerinin Korunması Anlaşması)
AEP	Akdeniz Eylem Planı
AIS	Automatic Identification System (Otomatik Tanımlama Sistemi)
BÇS	Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi
BM	Birleşmiş Milletler
BMGK	Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi
BOD	Biological Oxygen Demand (Biyolojik Oksijen İhtiyacı)
BS-SAP	The Strategic Action Plan for the Protection and Rehabilitation of the Black Sea (Karadeniz'in Korunması ve Rehabilitasyonuna Yönelik Stratejik Eylem Planı)
BSC	Black Sea Commission (Karadeniz Komisyonu)
BSEP	Black Sea Environmental Programme (Karadeniz Çevre Programı)
BSERP	Black Sea Ecosystem Recovery Project (Karadeniz Ekosistemi Rehabilitasyonu Projesi)
BSIMAP	Black Sea Integrated Monitoring and Assessment Programme (Karadeniz Entegre İzleme ve Değerlendirme Programı)
C.	Cilt
CDM	Clean Development Mechanism (Temiz Kalkınma Düzenegi)

Çev.	Çeviren
CFC	Cloro Floro Carbon (Kloro Floro Karbon)
CFR	Council on Foreign Relations (Dış İlişkiler Konseyi)
CITES	Convention on International Trade in Endangered Species of Wild Flora and Fauna (Nesli Tehlike Altında Olan Yabani Hayvan ve Bitki Türlerinin Uluslararası Ticaretine İlişkin Sözleşme)
CMS	The Convention on the Conservation of Migratory Species of Wild Animals (Göçmen Yabani Hayvan Türlerinin Korunmasına İlişkin Sözleşme)
COP	Conference of Parties (Taraflar Konferansı)
DDT	Dichlorodiphenyl Trichloroethane
DİE	Devlet İstatistik Enstitüsü
DPT	Devlet Planlama Teşkilatı
DTÖ	Dünya Ticaret Örgütü
Ed.	Editör
Eds.	Ediörler
ECT	Energy Charter Treaty (Enerji Şartı Antlaşması)
Et al.	Ve Diğerleri
FAO	Food and Agriculture Organization (Gıda ve Tarım Örgütü)
GEF	Global Environment Facility (Küresel Çevre Fonu)
GEF-SGP	Küresel Çevre Fonu- Küçük Ölçekli Program
Goskomgidromet	SSCB Devlet Hidrometeoroloji Komitesi
Goskompriroda	SSCB Devlet Çevre Koruma Kurulu

GSMH	Gayri Safi Milli Hasıla
GSYİH	Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
HCFCs	Hidroklorofluorokarbonlar
HCHs	Heksaklorosikloheksanlar
HELCOM	Helsinki Commission (Helsinki Komisyonu)
Ibid	Adı geçen eser
ICNP	Open-ended Ad Hoc Intergovernmental Committee for the Nagoya Protocol (Nagoya Protokolü için Açık Uçlu Ad-Hoc Komite)
ICPDR	The International Commission for the Protection of the Danube River (Tuna Nehri'nin Korunması İçin Uluslararası Komisyon)
ICSU	International Council of Scientific Unions (Uluslararası Bilimsel Konseyler Birliği)
ICZM	Integrated Coastal Zone Management (Entegre Kıyı Alan Yönetimi)
IGO	Intergovernmental Organisation (Hükümetlerarası Örgüt)
ILO	International Labor Organization (Uluslararası Çalışma Örgütü)
IMCO	Inter-Governmental Maritime Consultative Organization (Hükümetler Arası Denizcilik Danışma Örgütü)
IMF	International Monetary Fund (Uluslararası Para Fonu)
IMO	International Maritime Organization (Uluslararası Denizcilik Örgütü)
IOC	The Intergovernmental Oceanographic Commission (Hükümetlerarası Okyanuslar Komisyonu)
IPCC	International Panel on Climate Change (Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli)

IRD	International Regimes Database (Uluslararası Rejim Veritabanı)
ISA	International Studies Association (Uluslararası Çalışmalar Birliği)
ITTO	International Tropical Timber Organisation (Uluslararası Tropik Kereste Örgütü)
ITU	International Telecommunication Union (Uluslararası Telekomünikasyon Birliği)
IUCN	The International Union for Conservation of Nature (Uluslararası Doğa Koruma Birliği)
IWC	International Whaling Commission (Uluslararası Balina Avcılığı Komisyonu)
JI	Joint Implementation (Ortak Uygulama)
KEİB	Karadeniz Ekonomik İşbirliği Bölgesi
KEİÖ	Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü
KHK	Kanun Hükmünde Kararname
LBS	Land Based Sources (Kara Kökenli Kirleticiler)
MAM	Marmara Araştırma Merkezi
MAP	Mediterranean Action Plan (Akdeniz Eylem Planı)
MARPOL	International Convention for the Prevention of Marine Pollution from Ships (Denizlerin Gemilerden Kirlenmesini Önleme Uluslararası Sözleşmesi)
MEAs	Multilateral Environmental Agreements (Çok Taraflı Çevre Antlaşmaları)
MED POL	Marine Pollution Monitoring Research Program (Deniz Kirliliği İzleme ve Araştırma Programı)

MEPC	Marine Environmental Protection Committee (Denizel Çevre Koruma Komitesi)
MNC	Multi-National Cooperation (Çok Uluslu Şirket)
MOP	The Meeting of the Parties (Taraflar Toplantısı)
NATO	North Atlantic Treaty Organization (Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü)
NGO	Non Governmental Organisation (Hükümetdışı Örgüt)
NIEO	New International Economic Order (Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen)
OEWG	The Open-Ended Working Group(Açık-Uçlu Çalışma Grubu)
OILPOL	International Convention for the Prevention of Pollution of the Sea by Oil (Denizlerin Petrol ile Kirlenmesini Önlemeye İlişkin Uluslararası Sözleşme)
PCU	Programme Coordination Unit (Program Koordinasyonu Birimi)
PIU	Programme Implementation Unit (Program Uygulama Birimi)
POPs	persistent organic pollutants (kalıcı organik kirleticiler)
SALT	The Strategic Arms Limitation Talks (Stratejik Silahların Sınırlandırılması Görüşmeleri)
SBKP	Sovyetler Birliği Komünist Partisi
SBSTTA	Subsidiary Body on Scientific, Technical, and Technological Advice (Bilimsel, Teknik ve Teknolojik Danışma Alt Organı)
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TDA	Transboundary Diagnostic Analysis (Ulusötesi Teşhis Analizi)
TPAO	Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı
TPHs	Petrol hidrokarbonları

TSS	Total Suspended Solids (Toplam Askıda Katı Madde)
TÜBİTAK	Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu
TÜDAV	Türk Deniz Araştırmaları Vakfı
TTGV	Türkiye Teknoloji Geliştirme Vakfı
UÇEP	Ulusal Çevre Stratejisi ve Eylem Planı
UN	United Nations
UNCED	United Nations Conference on Environment and Development (Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansı)
UNCLOS	UN Convention of the Law of the Sea (BM Uluslararası Deniz Hukuku Sözleşmesi)
UNCSD	United Nations Commission on Sustainable Development (Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Gelişme Komisyonu)
UNDP	United Nations Development Programme (Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı)
UNECE	United Nations Economic Commission for Europe (Birleşmiş Milletler Avrupa Ekonomik Komisyonu)
UNEP	United Nations Environment Programme (Birleşmiş Milletler Çevre Programı)
UNESCO	United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation (Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Organizasyonu)
UNGA	United Nations General Assembly (Birleşmiş Milletler Genel Kurulu)
UNIDO	United Nations Industrial Development Organisation (Birleşmiş Milletler Sanayi Kalkınma Örgütü)

VOOP	Vserossiyskoye Obshchestvo Okhrany Prirody (Bütün-Rusya Doğa Koruma Topluluğu)
WB	World Bank (Dünya Bankası)
WCED	World Commision on Environment and Development (Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu)
WHO	World Health Organization (Dünya Sağlık Örgütü)
WMO	World Meteorological Organization (Dünya Meteoroloji Örgütü)
WSSD	World Summit on Sustainable Development (Dünya Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesi)
WTO	World Trade Organization (Dünya Ticaret Örgütü)

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: Tutuklunun Açmazı	36
Tablo 2: Temel Uluslararası Rejim Kuramları Okullarının Karşılaştırılması	43
Tablo 3: Temel Uluslararası Rejim Kuramları Okullarına Marksizmin Dahil Edilmesi	147
Tablo 4: Uluslararası Çevre Normlarının Evrimi	194
Tablo 5: Karadeniz'e Akan Nehirler ve Havzaları	207
Tablo 6: Karadeniz Ülkelerinin Temel Göstergeleri	217
Tablo 7: Karadeniz'in Yıllık Besin Maddesi Yükleri Tahmini Miktarları ve Oranları	231
Tablo 8: Karadeniz'e Nehirler Yoluyla Ulaşan Besin Maddesi Yükleri	232
Tablo 9: Tuna Nehrine Tarım Kökenli Yaygın Kaynaklı Besin Yüklerin Dağılımı	233
Tablo 10: Karadeniz'in Kentsel ve Sanayi Kaynaklı Besin Yüklerin Dağılımı	234
Tablo 11: Karadeniz'de 1995-2000 ve 2001-2005 dönemleri için Balıkçılık İstatistikleri	246
Tablo 12: Karadeniz Bölgesi Karşılaştırmalı Temel Göstergeleri	254
Tablo 13 : Dönemler itibariyle Düzey 1 Batı Karadeniz ve Doğu Karadeniz Bölgelerinin Gayri Safi Katma Değer Payları	255
Tablo 14: Gayri Safi Katma Değerin Sektörlere Göre Yüzdeler Dağılımı, 2008	255
Tablo 15: Karadeniz Komisyonu'nun Yıllık Bütçesi	322

ŞEKİL LİSTESİ

Şekil 1: Uluslararası Çevresel Faaliyetlerin Kümülatif Sayıları	69
Şekil 2: Karadeniz'in Topoğrafyası	205
Şekil 3: Karadeniz'de Elde Edilmiş Anlık Otomatik Tanımlama Sistemi Verileri	220
Şekil 4: Karadeniz'de Çevresel Bozulmanın Nedenleri ve Sonuçları	228
Şekil 5: Karadeniz'de yüzey suyunda ortalama nitrat ve fosfat yoğunlukları, 2005	230
Şekil 6: 2000-2005 Yılları Arasında Karadeniz'in Yüzey Suyunda (0-10m derinlikte) çeşitli kirleticilerin ortalama yoğunlukları	238
Şekil 7: Karadeniz'de Deniz Çökeltisinde Krom, Bakır, DDT, HCHs, Toplam Organik Karbon ve Toplam Petrol Hidrokarbonu konsantrasyonları 1996-2006 ortalaması	240
Şekil 8: 1989-2005 Yılları Arasında Yıllık Ortalama Toplam Denizel Canlı Üretimi	244
Şekil 9: Karadeniz'de pelajik ve demersal balıkların 1998-2005 yılları arasında yıllık ortalama av miktarı	245
Şekil 10: Karadeniz'de 1995-2005 Arası Dönemde Balık Avının Dağılımı	247
Şekil 11: Karadeniz'de 2000-2005 Arası Dönemde Tekne Sayısının Dağılımı	247
Şekil 12: Türkiye'de Balıkçılık Sektörünün GSMH İçindeki Yüzdeleri Payı	259
Şekil 13: Deniz Balıklarının Avlandıkları Bölgelere Göre Dağılımı, 2011	260
Şekil 14: Karadeniz'deki Münhasır Ekonomik Bölgeler	310

GİRİŞ

Uluslararası işbirliği günümüz dünyasında küresel çevre sorunlarının çözümünde en önemli yöntemlerden biri olarak kabul edilmektedir. Bu eğilim geçen yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmıştır. 1900 ile 1945 arasında bir yılda imzalanan uluslararası çevre anlaşması sayısı ortalama birden az iken, bu sayı 1960'dan sonra dokuzaya yükselmiştir.¹ Bu süre zarfında çevresel sorunların uluslararası politikadaki önemi artarken, gündemde ve yaklaşımlarda önemli değişiklikler olmuştur. 1970'li yılların çevre tartışmalarının önemli unsurlarından olan az gelişmişlik, tarihsel sorumluluk farklılıkları ve adalet, az gelişmişlerin kalkınma hakkı ve yoksulluk gibi temalar gündemdeki yerlerini giderek atmosfer, iklim, biyoçeşitlilik gibi yeni temalara bırakmıştır. Sürdürülebilir kalkınma yaklaşımı son yirmi yılda neredeyse rakipsiz egemen paradigma haline gelmiştir. Bu yaklaşımın yaygınlaşmasında uluslararası rejimlerin yeri araştırılması gereken önemli sorun alanlarından biridir.

Karadeniz'in deniz çevresinin korunmasına yönelik çalışmalara dair yapılan akademik araştırmanın genel olarak teknik ve mühendislik çalışmaları olduğu görülür. SSCB'nin çözülmesi sonrasında ise daha çok jeopolitik araştırmalar artmıştır. Ancak Karadeniz'in deniz çevresinin yönetimini uluslararası işbirliği açısından ele alan çalışmalar son derece sınırlı sayıdadır. Oysa ki, Karadeniz'in deniz çevresinin yönetimini şekillendiren çevre politikalarını anlamak için onun bölgeye egemen olan makro politik ve makro iktisadi süreçlerle birlikte değerlendirilmesi gerekir.

Böylesi bütünsel bir araştırma yapmak için uluslararası ilişkiler yazını içinde gelişmiş olan uluslararası rejim kuramları bir analiz çerçevesi sunar. Zira bu kuramlar rejimleri hem ilgili sorun alanının bir yönetim (*management*) aracı hem de bir politik uluslararası yönetim (*governance*) süreci olarak kavrarlar. Ancak bu yazında iki ayrı problematiğin iç içe geçmiş olması analizin etkinliğini sınırlamaktadır. Uluslararası İlişkiler disiplini içinde gelişen rejim kuramlarının temel problematiği ya da kuramsallaştırma çerçevesi 'küresel yönetim aracı' olarak uluslararası rejimler iken, ilgili yazında uluslararası çevre rejimleri teması etrafında bir küme oluşturan ve konuya uluslararası çevre politikası perspektifiyle yaklaşan araştırmacılar

¹ D. J.Frank, A. Hironaka ve E. Schofer, "The Nation-State and the Natural Environment over the Twentieth Century", *American Sociological Review*, Vol. 65, No. 1, 2000, s.100.

için temel problematik artan uluslararası çevre sorunları karşısında bir ‘çevre yönetim aracı’ olarak uluslararası rejimlerin etkinliğidir. Dolayısıyla birinci perspektif için analiz yöntemlerini belirleyen araştırma amaçları rejimlerin ilgili tarafların davranışlarını dönüştürme kapasitesi, koyduğu norm ve kuralların gücü, rejim içinde öğrenme mekanizmaları, katılım ve meşruiyet gibi konular iken, ikinci perspektif için amaç bu uluslararası rejimlerin çözmek için geliştirildikleri çevre sorunları karşısındaki etkinlik, amaca uygunluk ve etkililiğini ölçmektir. Bu nedenle uluslararası çevre rejimleri analizlerinin pek çoğu özel olarak rejim etkinliği sorununa odaklanmıştır.

Öte yandan, yazına hakim olan üç temel uluslararası rejim kuramının (realist, liberal, inşacı) hiç biri ilgili rejimler ile üretim tarzları ya da politik meta-rejimler arasında bağlantı kurmazlar. Bunun yerine, Robert W. Cox’un ünlü tasnifiyle ‘bir sorun çözücü kuram’ olarak, varlığı ve temelleri sorgulanmayan ‘sağlama alınmış’ bir kapitalist dünya sistemi içinde devletlerin davranışlarının dinamiklerini analiz ederler. Bir toplumsal kurum olarak uluslararası rejimlerin varlığını değişik perspektiflerle açıklarlar. Bu sınırlı perspektifin mevcut yazına iki büyük maliyeti vardır: birinci ve genel olanı, uluslararası rejim tartışmaları ne kadar 30 yıldır aksini iddia etse de eninde sonunda, uluslararası anlaşmalar ve örgütlerin biçimsel niteliklerinin analizlerinin ötesine geçemezler. Uluslararası rejim olarak soyutlaması uluslararası işbirliklerini içeriklerinden bağımsızlaştırarak ele alınmasına dayanır. Bu nedenle bu analizler yeterli bir analiz aracı haline gelemez. Öte yandan, özel olarak, bu yaklaşımlar rejimlerin ‘içeriden’ analizi ile sınırlı olduğu için, ‘küresel yönetim aracı’ olarak uluslararası rejimler ile ilgili alanın ‘yönetim aracı’ olarak uluslararası rejimlerin analizleri arasında bir bağlantı kuramazlar.

Uluslararası rejim kuramlarının bahis konusu bu iki sınırlılığını aşmak için, uluslararası rejimler ile üretim tarzlarının genel dinamikleri ya da birikim rejimleri arasındaki bağlantıların analize dahil edilmesi gereklidir. Örneğin çevre sorunları konusu söz konusu olduğunda, uluslararası çevre rejimlerinin özellikle 1980’li yıllardan itibaren neoliberal çevre yönetimi yaklaşımının uluslararası düzeyde yaygınlaştırılması için birer araç olarak kullanıldıkları görülmektedir. Başka bir ifadeyle, 1960’lı yılların sonundan başlayarak Keynesyen politikalara dayanan Refah Devleti ve Fordist birikim rejiminin kriziyle neoliberal politikalara dayanan post-Fordist birikim rejimine geçiş süreci yaşanırken çevre yönetimi

alanında da yeni bir çevresel yönetim doktrini ortaya çıkmıştır. Bu doktrinin iki önemli özelliği vardır: bütünsel bir ekosistem yaklaşımı içinde çevre standartlarını kapsayıcı bir biçimde oluşturma ve çözümleri giderek artan biçimde Pazar bazlı araçlara formüle etme. Aynı dönemde sayıları ve yaygınlığı hızla artan uluslararası çevre rejimleri işte bu yeni yönetim paradigmasına dayanarak gelişmiş, bu politikaları yaygınlaştırmıştır. Öyleyse, uluslararası çevre rejimlerinin analizi kapitalizmin dönemsel niteliklerinin analizinden başlamalıdır. Böylece, ‘küresel yönetim aracı’ olarak uluslararası rejimler ile ilgili alanın ‘yönetim aracı’ olarak uluslararası rejimler birlikte arka planlarındaki ortak makro iktisadi ve makro politik dinamikler ışığında analiz edilebilir.

Bu durumda, yerine getirilmesi gereken ilk kuramsal görev, uluslararası rejimleri birikim rejimleri esasında analiz edecek bir kuramsal yaklaşım geliştirmektedir. Böyle bir yaklaşım için en elverişli kuramsal kaynak ise Uluslararası İlişkiler disiplininde son yirmi yılda giderek gelişen Marksist uluslararası ilişkiler tartışmalarıdır. Bir eleştirel politik ekonomi disiplini olarak Marksizm’in temel nitelikleri yanı sıra, uluslararası ilişkilerin analizine dair bu tartışmalarda ortaya çıkan kimi çözümlene olanakları birlikte değerlendirildiğinde uluslararası rejim kuramının Marksist bir eleştirisine ulaşmayı denemek mümkün hale gelmektedir.

Tezin Konusu

Tezin konusu uluslararası çevre rejimlerinin, uluslararası çevre politikaları ışığında analiz edilmesidir. Konu tematik olarak bölgesel deniz yönetimi, zamansal olarak 1970-2010 dönemi ve mekânsal olarak da Karadeniz’e kıyısı olan ülkelerle sınırlıdır. Bölgedeki uluslararası çevresel işbirliğinin gelişimi bölgesel deniz yönetimi konusunun ana unsurlarından biri olarak ele alınacaktır.

Bu çerçevede, bu tezin araştırma problemi Karadeniz bölgesinde çevre sorunlarına yönelik uluslararası işbirliğinin, 1970 – 2010 arası 40 yıllık dönemde uluslararası çevre politikalarından nasıl etkilendiği sorusudur. Bu soruna yanıt bulabilmek için uluslararası rejim tartışmalarına Marksist bir yaklaşımdan hareket edilmiştir.

Tezin amacı doğrultusunda bazı ilgili konuların da dışarda bırakılması gerekmiştir. Bu konular arasında uluslararası rejim kuramlarının gelişimiyle uluslararası ilişkiler pratiğinin

gelişimi arasındaki ilişkiler, önerilen Marksist uluslararası rejim analizi denemesinin uluslararası çevre politikalarının bütün dönemlerine uygulanması, uluslararası deniz hukukunun aynı dönem içinde liberalleşmesinin etkileri, UNEP merkezli bölgesel deniz rejimlerinin gelişiminin Karadeniz ülkelerine etkileri, bu arada Baltık ve Akdeniz rejimlerinin Bükreş rejimi ile karşılaştırılması, Karadeniz’de bir rejim oluşumu sürecinde Romanya ve Bulgaristan’ın iç dinamiklerinin etkisi ve özellikle son 10 yılda ortaya çıkan bölgesel jeopolitik dinamiklerin etkisi sayılabilir. Bu konuların hepsinin ileride yapılabilecek başka çalışmaların ilgi çekici gündemleri olabilme potansiyeli taşıdığı düşünülmektedir.

Tezin Önemi

Uluslararası işbirliği günümüz dünyasında küresel çevre sorunlarının çözümünde en önemli yöntemlerden biri ve hatta vazgeçilemez bir unsur olarak kabul edilmektedir. Ancak bu işbirlikleri yeterli düzeyde analiz edilmemiştir. Uluslararası ilişkiler disiplini içinde gelişen bir alan olan çevre rejimlerinin etkinlikleri ile ilgili çalışmalar, hem kuramsal olarak sınırlı bir çerçevede hareket etmekte, buna bağlı olarak da yöntemsel olarak hayati zorluklar barındırmaktadır. Kuramsal zorlukların başında, rejimlere yönetim aracı olarak yaklaşan perspektiflerle yönetim aracı olarak yaklaşan perspektiflerin eklektik bir biçimde iç içe geçmiş olması gelir. Yöntemsel olarak ise, rejimlerin konusu olan alanlardaki değişimleri ölçecek göstergelerin geliştirilmesi ile bir bileşke vektör olarak ortaya çıkan bu değişimlerin içinde rejimlerin payının tespit edilmesinde ortaya çıkan yapısal zorluklar bu çalışmaların temel sınırlılıklarındadır.

Bu nedenle, yazında örnek olay analizi araştırmalarının sayısı hızla artmasına, rejimlerin etkinliklerini ölçmek için geliştirilen yöntemlerin çok yönlülük ve hassasiyet düzeyleri ilerlemesine karşın, elde edilen genel kuramsal sonuçlarda kayda değer bir ilerleme ortaya çıkmamaktadır. Öyleyse, rejimlerin etkinliklerini içerden çalışmak yerine, bu rejimlerin etkinliklerini arttıran ve azaltan dış dinamiklerin rejim dinamikleri üzerindeki etkisini çalışmak daha geniş kuramsal sonuçlara varmaya elverişlidir. Bu tezin önemi bu yöndeki girişimlerden biri olmasıdır.

Çalışma alanı olarak Karadeniz’in seçilmesinin de bir önemi vardır. Zira Karadeniz’e yönelik akademik ilgi şaşırtıcı derecede sınırlıdır. Karadeniz balıkçılık, oşinografi gibi alanlar dışında

çevre politikası disiplini açısından son derece bakir bir alan olarak kalmıştır. Özellikle Karadeniz çevresinin korunmasıyla ilgili politik ve iktisadi süreçlerin, ulusal ve uluslararası aktörlerin her analizi yazına önemli bir katkı sağlama potansiyeli taşıyacaktır.

Araştırma Soruları/Hipotezler

Bu tezin amacı doğrultusunda aşağıdaki hipotezler sınanacaktır:

H₁. Uluslararası çevre rejimleri, uluslararası çevre politikalarının yaygınlaştırılması için bir rol oynar.

H₂. Uluslararası rejim kuramları alanındaki baskın yaklaşımlar uluslararası çevre rejimlerinin analizi için yeterli bir analitik araç geliştirememiştir.

H₃. Uluslararası rejimlerin değişimi ile birikim rejimlerinin değişimi arasında anlamlı pozitif bir ilişki vardır.

H₄. Uluslararası rejimleri, üretim tarzları ve birikim rejimlerinin bağlamında analiz etmek için en uygun kuramsal çerçeve Marksist uluslararası ilişkiler yazınına dayanarak geliştirilebilir.

H₅. Karadeniz'in korunması Karadeniz ülkelerinin çevresel gündeminde öncelikli yer teşkil etmemektedir. Karadeniz'in en önemli iki aktörü Türkiye ile Rusya'nın aralarındaki ilişkinin temelini enerji ekonomisinin oluşturuyor olması Karadeniz'in korunması açısından olumsuz bir faktördür. Bir taraftan birbirleriyle gaz, boru hattı, nükleer alışverişi yapan iki ülkenin doğa korumacılığı ve onunla ilgili sorunları gündemlerinin üst sıralarına taşımalarını beklemek zordur.

H₆. Karadeniz'in korunmasına yönelik Bükreş rejimi bir hem dönüşüm (*transformation*) hem de geçiş (*transition*) anlamında bir ara dönem rejimidir.

H₇. Karadeniz'in korunması için Bükreş rejimi yeterli değildir, çünkü uluslararası rejimlerin onu belirleyen iç dinamiklerden bağımsız, onları aşan etkileri pek sınırlıdır ve çok özel konjonktürlere ve uluslararası güç dengelerine bağlıdır.

H₈. Bütün bölgede kapitalist rejimlerin egemen olması (bölgenin siyasi olarak homojenleşmesi) Karadeniz'in korunmasına yönelik yeni bir olanak yaratmamış, aksine kapitalist rekabetin çatışmacı etkilerine daha açık hale gelmiştir.

Yöntem

Yukarıdaki hipotezlerin desteklenmesi ve Karadeniz çevre rejimi örnek olayında sınanması için çalışma üç ana bölümden oluşturulmuştur. Birinci Bölüm bir çevre rejiminin analiz edilebilmesi için mevcut kuramsal yaklaşım ve analiz araçlarının ne olduğu sorusu etrafında örgütlenmiş kuramsal bir tartışmadır. Bu sorunun etraflıca ele alınabilmesi için iki alt soru geliştirilmiş ve her bir soru bir kesimde tartışılmıştır. Birinci kesimin temel problemi uluslararası rejim kavramının ve bu kavram etrafında kurulmuş olan çeşitli kuramsal yaklaşımların analiz edilmesidir. Tezimizin amacı Karadeniz'deki uluslararası çevresel işbirliğini bir rejim olarak analiz etmek olduğu için çalışma nesnemizin inşası açısından bu genel kuramsal tartışma önem taşımaktadır. Böylece Karadeniz'in analizinde kapsanacak ontolojik alan ve epistemolojik sınırlar belirlenmesi için bir zemin oluşturulmuştur. Bir rejimin ne olduğu ve nasıl analiz edilmesi gerektiği konusunda yazın içinde üç ana kuramsal yaklaşım olduğu tespit edilmiş ve her bir yaklaşımın temelleri ayrı ayrı ele alınmıştır. Bu bölümde bu yaklaşımların ortaya çıktığı tarihsel bağlam ve temel problematiklerinin geçirdikleri evrim bilhassa dikkate alınmıştır.

Birinci Bölüm'ün ikinci kesiminde genel olarak uluslararası rejimler tartışmalarından özel olarak çevre rejimleri tartışmalarına geçilmiştir. Bu kesimin temel olarak uluslararası çevre rejimlerinin ayrıksı özellikleri var mıdır? Genel olarak uluslararası rejimlerden farklılaşan bir yöntemle mi analiz edilmelidir? soruları etrafında oluşturulmuştur. Rejim kuramları yazını incelendiğinde çevre rejimlerinin uluslararası rejim kuramlarında sadece bir inceleme alanı olmaktan öte bir anlam taşıdığı görülmektedir. 1990'lı yıllardan itibaren uluslararası çevre sorunları tartışmasıyla uluslararası rejim tartışması iç içe geçmiş ve uluslararası rejim kuramları alanında özel bir alt alan oluşturmuştur.

Uluslararası çevre rejimlerinin incelendiği bu kesim de kendi içinde dört alt bölümde ele alınmıştır. İlk olarak uluslararası çevre rejimleri tanımlanmaya çalışılmış, dünya üzerinde çevre rejimlerinin ortaya çıkışı süreci ele alınmıştır. Ayrıca, belli başlı çevre rejimlerinin temel özellikleri betimlenerek uluslararası çevre rejimine içerik kazandırılmaya çalışılmıştır.

Bir sonraki alt kesimde uluslararası çevre rejimlerinin uluslararası rejim kuramları tarafından analizleri üzerinde durulmuştur. Bu Bölüm'de çevre rejimlerinin rejim kuramlarının kronik

bir sorunu olan biçimin içerik üzerindeki egemenliği sorununa bir çare olarak yaygın bir biçimde ele alındığı, ancak rejim kuramlarının yapısal eksikliklerinin içerik boşluğunu çevre ile doldurma girişiminin işe yaramadığı iddia edilmiştir. Çünkü rejim kuramlarının yapısı gereği çevre rejimleri de yine biçimsel olarak ele alınmıştır. Bu sorunun en belirgin gözüktüğü alan olan uluslararası çevre rejimlerinin etkinliği çalışmalarına ayrı bir alt bölüm vakfedilmiştir. 1990 ve 2000’li yılların hızla serpilen çevre rejimlerinin etkinliğini ölçme girişimleri ele alınmış ve eleştirilmiştir. Uluslararası çevre rejim analizleri çok büyük oranda uluslararası ilişkilerin üç önde gelen yaklaşımı olan neorealizm, neoliberalizm ve toplumsal inşacılık perspektifleriyle gerçekleştirilmiştir.

Bu üç yaklaşım dışında ‘tarihsel materyalizm’ yaklaşımı olarak ele alınan bir alternatif çok sınırlı da olsa bazı çalışmalarda çevre rejimlerinin açıklanmasında sınanmıştır. Ancak bu sınamalarda temel bir sorun vardır. Analizi yapan araştırmacılar tarihsel materyalizm yaklaşımını benimseyen ve kuramsal gereklerini uygulayan kuramcılar olmaktan ziyade, ana akım içinden gelen, tarihsel materyalizmi uluslararası ilişkiler yazını içinde buldukları sınırlı biçimiyle ele alarak sınayan kuramcılardır. Bu kuramcıların başında uluslararası çevre rejimleri alanında en önde gelen akademisyenlerden biri olan Peter M. Haas gelmektedir. Haas, Akdeniz örnek olayında tarihsel materyalizm olarak tanıttığı bir yaklaşımı neorealizmle karşılaştırarak analiz etmiştir. Ancak Haas’ın sınıdığı tezlerin tarihsel materyalizm olarak adlandırılması son derece tartışmalıdır. Bu nedenle uluslararası çevre rejimlerinin ele alındığı bu kesimin son bölümünde, gerçek bir alternatif olma ve rejim kuramlarının bazı önemli eksiklerini aşma potansiyeli taşıyan tarihsel materyalizmin rejim kuramları içinde nasıl ele alındığı incelenmiştir. Yapılan inceleme sonucunda Peter M. Haas’ın tarihsel materyalizmi yanlış kavrayışının temelinde bu yaklaşımı ünlü Uluslararası İlişkiler akademisyeni Robert W. Cox’un sunduğu biçimiyle ele alması olduğu tespit edilmiştir. Bu nedenle, Kokscu tarihsel materyalist uluslararası ilişkiler yaklaşımı incelenmiş ve alternatif bir yaklaşım geliştirmek amacıyla eleştirilmiştir.

Böylece, Birinci Bölüm’de ana akım kuramların önce genel olarak rejim analizleri ardından çevre rejimleri analizleri incelenmiştir. İkinci Bölüm ise alternatif bir çevre rejimi kuramı geliştirmeye adanmıştır.

Birinci Bölüm’de tespit edildiği üzere ana akım rejim kuramlarının temelde en zayıf yanları rejimleri içeriklerinden bağımsız ele almalarıdır. Uluslararası çevre sorunlarının çözümü için en doğru politikanın ne olması gerektiği sorusu bir kenara bırakılarak, kendisi bir çözümün yerine ikame edilen çevre için uluslararası işbirliğinin nasıl sağlanılacağı temel sorun olarak kabul edilmiştir. Bu tercihin en temel nedeni bu yaklaşımların çevre politikalarına egemen olan neoliberal çevre yaklaşımını sorgulamak gibi bir gündemleri olmamasıdır. Oysa egemen çevre politikalarını sorgulamak, bu politikalar ile çevre rejimleri arasındaki bağlantıları sorunsallaştırmak, tam da çevre rejim kuramlarını anlzsiz bir betimleme ya da içeriksiz bir analiz ikileminden kurtarma potansiyelini taşımaktadır.

Tezin İkinci Bölümü’nde bu önermelerden hareketle, biçim ve içerik diyalektiği yöntemin temellerinden olan Marksizm’e çevre rejimlerinin alternatif bir açıklaması için başvurulmuştur. Halihazırda yazın içinde geliştirilmiş uluslararası rejim kuramlarının Marksist bir eleştirisine rastlanılmadığından öncelikle böyle bir yaklaşımın Uluslararası İlişkiler yazını içindeki Marksist tartışmalara dayanarak geliştirilmesi gerekmiştir. İkinci Bölüm’ün birinci kesiminde genel olarak Marksizm ve Uluslararası İlişkiler disiplini ele alınmıştır. Bu tartışmalara dayanarak, ikinci bölümün ikinci kesiminde uluslararası rejimlerin Marksist analizi için bir kuramsal çerçeve önerilmiştir. Marksist bir uluslararası rejim analizinin üç temel üzerinde kurulabileceği düşünülmüştür. Birinci temel rejimlerin birer üst yapı kurumu olarak ele alınmasıyla, toplumların ekonomik temeli ile kurumsal üstyapısı arasındaki bir ilişki olarak incelenmesidir. İkinci temel, kapitalizmin eşitsiz gelişme yasallığını uluslararası ilişkilerin temeli olarak kabul ederek inşa edilmeye çalışılmıştır. Rejim tartışmasının en önemli öğelerinden biri olan uluslararası örgütlerin egemen üretim tarzlarının devamına hizmet eden organik aydınlar olarak ele alınması ise üçüncü temel olarak düşünülmüştür.

İkinci Bölüm’ün üçüncü kesiminde ise ikinci kesimde geliştirilen bu Marksist analiz çerçevesinin çevre rejimleri alanına uygulanmasına çalışılmıştır. Böylece çevre politikalarıyla çevre rejimlerinin ilişkisini içerik ve biçim diyalektiğiyle açıklayan bir analitik araca ulaşılmasına gayret edilmiştir. Bu analiz çerçevesi için üretim ilişkilerine bağlılık, sınıfsallık, bütünsellik, içsel olarak ilişkililik gibi temel prensipler esasında oluşturulmuştur.

Böylece, Karadeniz'deki uluslararası çevresel işbirliğini çok boyutlu, tarihsel ve dinamik bir biçimde analiz edecek bir kuramsal çerçeve oluşturulduğu düşünülmektedir.

Üçüncü Bölüm'de ise ilk iki bölümde yapılan kuramsal tartışmalar ışığında Karadeniz'deki çevresel işbirliği bir örnek olay olarak incelenmiştir. Bu inceleme üç adımda örgütlenmiştir, her adım bir kesimde sunulmuştur. Öncelikle birinci kesimde inceleme nesnesi temel özellikleriyle betimlenmiştir. Betimleme iki başlık altında ele alınmıştır. Coğrafi, demografik, tarihsel ve kültürel olarak Karadeniz'in özellikleri ortaya konduktan sonra ekonomik kullanım biçimleri tanımlanmıştır. Daha sonra bu alan üzerindeki temel çevre sorunları sergilenmiştir. Böylece örnek olay alanı olarak Karadeniz'in betimlemesi tamamlandıktan sonra, bir sonraki kesimde bu alanın korunmasına yönelik olarak yaratılan uluslararası çevre rejimi ele alınmıştır. İkinci kesim de öncelikle Karadeniz'den önce bölgesel deniz rejimlerinin ortaya çıkışı incelenmiştir. Bölgesel deniz rejimlerinin yaygınlaşması sürecinin bir evresinde ortaya çıkan Karadeniz'in Korunmasına Yönelik Bükreş Sözleşmesi gelişimi, yapısı, kurumları, düzenleyici belgeleri ve uygulamaları esasında analiz edilmiştir. Bu kesimin üçüncü bölümünde ise Bükreş rejimi üzerindeki jeopolitik etkiler ele alınmıştır. SSCB'nin çözülmesi sonucu ortaya çıkan yeni jeopolitik durum, bölgenin kullanım biçiminin 'enerji koridoru'na dönüşümü, ekonomik işbirliği yapıları, Romanya ve Bulgaristan'ın AB üyeliği, ABD ve NATO'nun Karadeniz politikaları temel rejim-dışı dinamikler olarak ele alınmıştır.

Sonuç ve Değerlendirmeler'de ise tez boyunca yapılan tartışmaların değerlendirilmesine, önerilen hipotezlerin örnek olay sınavından sonra geçerliliklerine, bundan sonra yapılması gereken yeni çalışma alanlarına ayrılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM: ANA AKIM ULUSLARARASI REJİM VE ULUSLARARASI ÇEVRE REJİMİ KURAMLARI

1 ULUSLARARASI REJİM KURAMLARI

Uluslararası rejimler, kurumlara dayalı bir dünya üzerinde var olurlar. Yaşadığımız dünyanın düzeni, II. Dünya Savaşı'nın sonunda oluşmaya başlamış ve 1970'lerin başındaki ekonomik krizler ile 1980'lerin sonundaki SSCB'nin çözülmesi gibi iki önemli uğraktan geçerek bugünkü biçimine varmıştır. Savaş öncesi dönemde dünyaya egemen olan tekeli rekabet, ulusal çıkarlar ve çatışmaya dayalı uluslararası düzen, savaş sonrasında ortaya çıkan iki kutuplu dünya içinde dönüşmeye başlamıştır. Karşı kutbun tehdidi altında pekişen “ortak çıkarlar” faktörü, zamanla bu blokların içinde daha fazla ve bloklar arasında değişen ölçülerde belirleyici olmaya başlamıştır. Başlangıçta kutupların hegemonik liderliği yanında sınırlı bir etkisi olan işbirliği ve ortak çıkarın rolü zaman içerisinde genişlemiş ve böylece ortak çıkarların hayata geçirilmesine yönelik yeni uluslararası kurumların oluşturulması süreci hızlanmıştır.²

II. Dünya Savaşı sonrasında artan karşılıklı bağımlılığa paralel olarak yeni kurulan uluslararası örgüt ve eşgüdüm mekanizmalarının sayısı artarken, uluslararası ilişkiler literatüründeki hakim paradigma olan realist çerçevenin bu yeni olgu ve öğretileri yeterince açıklayamadığı öne sürülmeye başlanmıştır.³ Örneğin John Gerard Ruggie, 1975 tarihli öncü çalışmasında “uluslararası tutumların kurumsallaştığını” tespit etmiştir.⁴ Artık ulus devletler kendi çıkarlarını gerçekleştirme girişimlerinde artan sayıda uluslararası kurumu da dikkate almalıdırlar. Bu kurumların kendinden menkul

² H. Breitmeier, *The Legitimacy of International Regimes (Global Environmental Governance)*. Great Britain: Ashgate Publishing Ltd. 2008. s.8.

³ S. Haggard ve B.A. Simmons, “Theories of International Regimes”, *International Organization*, Vol. 41, 1987, s.491.

⁴ J. G. Ruggie, “International Responses to Technology: Concepts and Trends”, *International Organization*, Vol. 29, 1975, s. 559.

çıkarları olmasa da, onlara oyunun kuralları üzerinde kısmi bir otorite tanınmıştır. Bu kısmi otoritenin alanı ebetteki dünya düzenini bütünüyle kapsayacak boyut ve etkilerde değildir, ama tekil bir takım düzenlemelerden de fazlasıdır. S. Haggard ve B. Simmons'a göre rejim kuramlarının doğuşu işte bu uluslararası ilişkiler alanından daha dar ama tek tek uluslararası yapılardan daha geniş bir kuramsal boşluğun düzlüğünde filizlenmiştir. Bu geçişli iki düzey ayırımına dayanan görüş sonraki yıllarda genişleyen rejim tartışmalarının ana unsurlarından biri olagelmıştır.⁵

Savaş sonrası dönemin gündeme getirdiği karşılıklı bağımlılık öğretisinden sonra, 1970'lerin ikinci yarısında mevcut ana akım görüşler için ikinci bir bozucu zorluk daha ortaya çıkmıştır. Özellikle ABD'li uluslararası ilişkiler yazarlarına göre, Vietnam Savaşı bozgunu, Watergate skandalı ve petrol ile başlayan kriz süreçleri boyunca ABD'nin dünyayı bir düzen içinde tutan hegemonyası erozyona uğramaya başlamıştır.

Bir disiplin olarak uluslararası ilişkiler alanını var eden temel koşul olan merkezi bir dünya hükümetinin olmadığı bu anarşizan uluslararası düzenin, bu kez azalan hegemonya koşullarında nasıl sürdürüleceği, uluslararası sorunların nasıl çözüleceği ve uluslararası işbirliğinin nasıl mümkün olacağı soruları ortaya çıkmıştır.⁶ Yanıtlardan biri, II. Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkışları hızlanan, tekil sorunlar etrafında oluşturulan uluslararası rejimlerin giderek gelişerek, yaygınlaşarak, kurumsallaşarak, ağ yapıları oluşturarak yeni bir uluslararası yönetim alternatifi haline gelebileceği, dahası gelmiştir. Robert Keohane'nin 1984 tarihli *Hegemonyadan Sonra: Dünya Politik Ekonomisinde İşbirliği ve İhtilaf*⁷ isimli kitabı bu yöndeki yanıtların olgunlaşmış bir örneğidir. Önceleri Kuzey Amerika ile sınırlı

⁵ A.A. Stein, "Coordination and Collaboration: Regime in an Anarchic World". *International Regime* (Ed. S.D. Krasner) içinde, Cornell University Press, Ithaca and London. 1983.

⁶ O.R. Young, "Regime Theory and the Quest for Global Governance" *Contending Perspectives on Global Governance* (Eds. Alice D. Ba ve Matthew J. Hoffmann) içinde. Routledge, New York, 2005, s.88.

⁷ R. Keohane, *After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political Economy*, Princeton University Press: Princeton, New Jersey, 1984.

olarak başlayan bu çalışmalar 1990'lı yıllarda Avrupa'da da yaygınlaşmıştır.⁸ Böylece ana akım içerisinde neo-liberalizm ya da neo-kurumsalcılık olarak adlandırılacak olan bir ekol oluşturmayı başarmışlardır.⁹

Uluslararası rejim kuramlarının bir uygulama alanı olarak kabul edebileceğimiz uluslararası çevre rejimleri üzerine yürütülen tartışmalarının ikinci bir kuramsal kaynağı daha vardır: uluslararası çevre politikası. Çevresel bir analiz için sorun, giderek önemi, yaygınlığı şiddeti artan uluslararası çevre sorunları karşısında neredeyse tek hâkim yaklaşım haline gelmiş olan uluslararası politika/rejim oluşturma yaklaşımının incelenmesi ve hatta geçerliliğinin sorgulanmasıdır. Dolayısıyla uluslararası çevre politikasının asıl meselesi, bu rejimlerin uluslararası ilişkiler içinde yeni bir küresel yönetim aracı olup olmadığı değil, bu rejimlerin etkinliği ve amaca uygunluğudur.

Uluslararası çevre rejimlerin incelenmesinde ortaya çıkan bu iki boyut, analiz yöntemlerine de yansımıştır. Zira rejimlerin çözümleri için geliştirildikleri sorunlara etkileri açısından dramatik biçimde farklılık gösterdikleri gözlemlenmektedir. Ama aynı zamanda bu sorunları çözmek için kurulan mekanizmaların öğrenme süreçleri, sosyalleşme gibi araçlarla içinde buldukları ortamı dönüştürdükleri de ileri sürülmektedir.¹⁰ Üstelik rejimlerin bu iki boyutunun birbirinden bağımsız olmasa da farklı düzeylerde etkin oldukları tespit edilmektedir. Bu durumda “küresel yönetim

⁸ Birkaç örnek için bakınız:

V. Rittberger ve P. Mayer *Regime theory and international relations*. Clarendon Press, 1993;

D. Victor, K. Raustiala, ve E.B. Skolnikoff (Eds.) *The Implementation and Effectiveness of International Environmental Commitments*, The MIT Press, Cambridge, 1998;

J. Wettestad, *Designing Effective Environmental Regimes: The Key Conditions*, Edward Elgar, Cheltenham, 1999;

E.L. Miles, et al. (Eds.), *Environmental Regime Effectiveness: Confronting Theory with Evidence*, Cambridge, London, The MIT Press, 2002.

⁹ O.R. Young, 2005, s.102.

¹⁰ O. Yosida, *The International Legal Regime for the Protection of the Stratospheric Ozon Layer*, Kluwer Law International Pub, The Netherlands, 2001.

aracı olarak uluslararası çevre rejimleri” ile “uluslararası çevre sorunlarının çözüm mekanizması olarak uluslararası çevre rejimleri” arasındaki ayrımın rejim teorisinin içinde de bulunduğunu ileri sürülebilir.

Uluslararası çevre rejimleri çalışmalarının değerlendirilmesi için farklı dönem ve yazarlarca farklı anlamlarda kullanılan rejim kavramının analizi iyi bir başlangıç noktasıdır.

1.1 Uluslararası Rejimler: Kavramın Kurama Girişi

Sosyal bilimlerde de rejim kavramı düzenleme ya da yönetme biçimi anlamıyla kullanılmaya başlanmıştır. Her ne kadar çok partili parlamenter rejim ya da demokratik rejim biçiminde yönetim biçimlerini olumsuzlamak amacıyla kullanımlarına rastlansa da genellikle, baskıcı, otoriter ve evrensel normlar yerine kendine özgü kuralları olan yönetim biçimlerini tanımlamak için olumsuz bir bağlamda kullanılmaktadır.

Kitaplar, popüler dergiler, gazeteler, akademik yayınlar gibi metinlerden derlenen 425 milyon sözcüğü içeren *Corpus of Contemporary American English* isimli metin veri tabanı üzerinden yapılan araştırmada, 1990-2011 yılları arasında ABD’de rejim sözcüğünün en sık 10 kullanımı sırasıyla şunlardır: rejim değişimi, askeri rejim, komünist rejim, Irak rejimi, eski rejim, otoriter rejim, demokratik rejim, İran rejimi, Taliban rejimi ve Nazi rejimi.¹¹ Düzenleme anlamında ise nükleer silahların yayılmasını önleme rejimi 20.sırada, ticaret rejimi 22. sırada gelmektedir. Sadece akademik yayınlar için yapılan sorgulamada hemen hemen aynı listeye ulaşılmaktadır.

Uluslararası rejim kavramının ortaya çıkışı konusunda uluslararası hukukçular ile Uluslararası İlişkiler akademisyenleri arasında bir anlaşmazlık vardır. Uluslararası İlişkiler alanındaki yazarlar genellikle öncü çalışmalar olarak Ernst B. Haas ve John G. Ruggie’nin ikisi de 1975 tarihli çalışmalarını kabul ederken, 1990’ların ikinci yarısında rejim kuramlarını yeniden keşfeden uluslararası hukukçular Haas’dan 10 yıl önce kavramın ilk kez 1960’ların başında uluslararası hukuk disiplini içinde

¹¹ <<<http://corpus.byu.edu/coca/>>>, Erişim tarihi: 20 Şubat 2012.

ortaya çıktığını ileri sürmektedir.¹² Bir hukukçu olan Lynne Jurgielewicz'in ilk çalışma olarak gösterdiği L.F.E. Goldie'nin 1962 tarihli "Özel Rejimler ve Uluslararası Hukuk'ta Rüçhanlı Eylemler" isimli makalesinde, "özel rejim" kavramı iki devletin karşılıklı ilişkilerinde genel uluslararası hukuktan kaynaklanmayan yükümlülüklerin doğduğu özel ilişkiler olarak tanımlanır.¹³ Genel hukuk yükümlülükleri bütün devletlere karşı tanımlanırken, "özel rejim" bir ya da birkaç devlet ile kurulan özel yükümlülük ilişkisidir. Yazar makalesinde o dönem için mevcut olan "özel rejim"lerin türlerini analiz ederek, "uluslararası hukukun ileriye doğru gelişimi" için olanakları araştırır. Goldie'nin eseri bir rejimin unsurlarının tanımlandığı ilk eserdir:

"(1) bir grup devlet arasında bir hukuki kaynaklar öbeğinin ya da hukuki görüşlerin benimsenmesi, (2) bir rejim içindeki bütün devletlerin rejim ile temelde uyumlu tek taraflı politikalarına karşı karşılıklı saygı ve itibar, (3) paylaşılan bir kaynakla ilgili olarak sakinme ilkesine bir grup devletin ortak bir sadakati."¹⁴

Ancak Goldie'nin "özel rejim" tezi bu disiplin içinde yeni bir alan yaratmayı başaramamıştır. Uluslararası rejim tartışmalarının yaygınlaşması yukarıda değinildiği üzere 1970'li yılların ikinci yarısında ABD'deki uluslararası ilişkilerde azalan hegemonyanın yerini neyin alacağı tartışmaları bağlamında gerçekleşmiştir.

1979 yılında toplanacak olan BM Kalkınma için Bilim ve Teknoloji Viyana Konferansı'nın uzun yıllar süren hazırlıkları kapsamında Rockefeller Vakfı'nın finansmanı ile Kaliforniya Üniversitesi Uluslararası Çalışmalar Merkezi "Uluslararası Bilimsel ve Teknolojik Rejimler Çalışmaları" adıyla bir proje yürütülür. John Gerard Ruggie ve Ernst B. Haas bu çalışmanın eş baş

¹² L. M. Jurgielewicz, "International Regimes and Environmental Policy: An Evaluation of the Role of International Law", *International Organizations and Environmental Policy* (Eds. Robert V. Bartlett et. al) içinde, Westport, Greenwood Press, 1995, s. 140.

¹³ L.F.E. Goldie, "Special Regimes and Pre-Emptive Activities in International Law", *International and Comparative Law Quarterly*, 11:3, 1962, s.670.

¹⁴ *Ibid*, s. 698.

araştırmacıları olarak çalışırlar ve araştırmalarının bir kısım sonuçlarını her ikisinin editörlüğüne hazırlanan *International Organisations*'ın 1975 tarihli *Teknolojiye Verilen Uluslararası Yanıtlar* özel sayısında yayınlarlar. Bu iki makale de yaygın biçimde uluslararası rejim tartışmalarının ilk öncüleri olarak kabul edilmektedir. John Gerard Ruggie'nin "Teknolojiye Verilen Uluslararası Yanıtlar: Kavramlar ve Trendler"¹⁵ isimli makalesi Stokholm Konferansı sonrasında oluşan "Tek Bir Dünya Var"¹⁶ atmosferinin izlerini taşır. Teknolojik, ekolojik, politik, ekonomik ve sosyal çevreler II. Dünya Savaşı'ndan sonra o kadar gelişmiş ve birbirlerine küresel olarak kenetlenmiştir ki, uluslararası toplumun bir kesiminde ortaya çıkan bir değişiklik hemen bütün diğer alanlarda da etkisini göstermektedir. Öte yandan, bilim ve teknolojiye gelişmelerin kapsamı ve derinliği öylesine çığır açıcıdır ki, bunların geleneksel uluslararası kurumsal çerçeve ile idare edilmesi mümkün değildir. Ruggie'ye göre üzerinde yaşanan dünyada uluslararası düzenlemelerin yanıt bulması gereken sorun, fiziksel, doğal, teknolojik değil ama kolektif sosyal bir durumdur. Dolayısıyla bu "kolektif durum"a verilecek yeni "kolektif yanıt"ı ortaya koymak için Ruggie uluslararası kurumsallaşmanın 3 seviyesi arasında bir ayrım yapar:

"(1) 'epistemik topluluklar' adını vereceğim saf bilişsel [seviye], (2) genellikle kurallar, düzenlemeler ve planlar ile bunlara göre tahsis edilmiş örgütsel enerji ve mali taahhütlerin oluşturduğu karşılıklı beklenti öbeklerini kapsayan ve bizim 'uluslararası rejimler' adını verdiğimiz [seviye] ve (3) uluslararası örgütler."¹⁷

Ruggie'nin makalesi uluslararası bir soruna verilecek kolektif bir yanıtın ikinci seviyesi olarak tanımladığı uluslararası rejimlere nükleer silahların korunmasına yönelik uluslararası sistemi, Dünya Meteoroloji Örgütü ve uluslararası para düzenlemelerini gösterir. Ruggie'nin bu çalışması ayrıca mevcut rejimleri amaçları ve işlevsellikleri esasında analitik olarak inceleyen ilk çalışmadır. Ruggie'ye göre

¹⁵ J.G. Ruggie, 1975, s.557-583.

¹⁶ Barbara Ward ve Rene Dubos'un yazdığı 1972 tarihli büyük etki yaratan kitabı "Only One Earth".

¹⁷ J.G. Ruggie, 1975, s. 569.

uluslararası rejimler hem amacına hem de işlevine göre üçer kategoriye ayrılabilir. Bir rejim, en genel olarak üye devletlerin becerilerini arttırmayı, en ileri olarak ise belli bir alanın yönetilmesini amaçlayabilir. Bu amaçlar doğrultusunda, genel bir çerçeve oluşturmaktan başlayıp, ulusötesi politika oluşturmaya kadar işlev taşıyabilir.

Ernst B. Haas'ın "Bütünde Bir Delik Var mı? Bilgi, Teknoloji ve Uluslararası Rejimlerin İnşası"¹⁸ isimli makalesinin bağlamı ise dönemin hızla yaygınlaşan bütünselci yaklaşımları karşısında araçsal aklın savunulmasıdır. Yazar bu makalesinde uluslararası rejim kavramı için açık bir tanım vermese de, rejimleri bir sorun ile ilgili farklı aktörlerin doğal ve beşeri sınırlılıkları içinde farklılaşan hedeflerinin bütününe kurumsallaşması olarak kullanır. Ancak hala açık ve kapsamlı bir tanım yoktur, daha doğrusu tartışmaların odağında henüz rejimlerin kendisi değil de karşılıklı bağımlılık sorunu yer aldığı için, rejim kavramını tanımlanma ihtiyacı ortaya çıkmamıştır. Oysa E. B. Haas makalesi boyunca uluslararası rejimler kavramına çok sıkça başvurmuştur. Yazar aynı yıl *World Politics*'de "Sistemler ve Uluslararası Rejimler Üzerine" başlıklı bir makale daha yayınlamıştır. Bu makalede uluslararası rejimleri "bilimsel ve teknolojik yetenekler yaratmak ya da mevcut olanları daha etkin kullanmak amacıyla oluşturulan uluslar arasındaki kolektif düzenlemeler"¹⁹ olarak tanımlar. Burada hala bağlam bilim ve teknolojiye hızlı gelişmelerin yaratmış olduğu karşılıklı bağımlılık ilişkileri ve bu ilişkilerin olumsuz etkilerinin azaltılmasıdır. E. B. Haas'ın amacı sistem kuramlarının eleştirisini yapmaktır. Sistem kuramları, örneğin okyanuslarla ilgili gemicilik, madencilik, oşinografik araştırmalar, ekonomik kalkınma, balıkçılık, kirlilik ve ticaret gibi farklı sorunların "okyanus alanı" biçiminde tek bir "holistik yapı" altında bir araya getirilerek, çözümün bu bütünsellik içindeki ilişkilerin analizinde aranmasına dayanır. E.B. Haas'a göre, komplekslik, bağlanabilirlik, birbirine bağlılık, yapı, tutarlılık, evrimsel-uyarlanmasallık gibi kavramları da barındıran bu

¹⁸ E.B. Haas, "Is There a Hole in the Whole? Knowledge, Technology, Interdependence and the Construction of International Regimes," *International Organization* 29, 1975, s. 827-876.

¹⁹ E.B. Haas, "On Systems and International Regimes", *World Politics*, Vol. 27, No. 2, 1975, s.148.

sistem yaklaşımı gerçek olmaktan ziyade bütünselci mistik bir retoriktir. Bütünselci analizleri anlamları kendi bağlamları ile sınırlı kaldığı sürece yararlı bulan yazar, bütün uluslararası rejimlerin tasarımında toptancı bir yaklaşımla sistem kuramının uygulanmasında sakınca görür. Uluslararası rejimler açısından konunun önemi şuradadır ki, eğer insan ve doğa arasındaki ilişkilerin ancak holistik yapılar içinde kavranabileceği kabul edilirse, bu holistik sistem içindeki problemleri çözmek için önerilecek uluslararası rejimler de olabildiğince “kapsayıcı” olmak durumundadır. Eğer sistem içindeki parçaların ayrılabilirliği kabul edilirse, önerilecek rejim daha mütevazı olacaktır. Ernst B. Haas rejimlerin kapsayıcılığının yararlarını kabul etmekle birlikte, bu bütünselci yaklaşımların sistemlere Aristocu anlamda bir “nihai erek” atfettikleri için gerçek hayatta işe yaramaz oldukları uyarısında bulunur.²⁰

Önde gelen uluslararası ilişkiler akademisyenleri olan Robert O. Keohane ve Joseph S. Nye'nin “karşılıklı bağımlılık çağında” dünyada hızla artan ekonomik bütünleşme ile resmi ve gayri resmi uluslararası kurumsallaşma olgularını görmeyen realist okulun uluslararası ilişkiler yazınına hâlâ hakim olan tek yanlı analizlerini düzeltmek için 1977 yılında yazdıkları *İktidar ve Karşılıklı Bağımlılık: Geçiş Halindeki Dünya Politikası* eseri, uluslararası ilişkiler yazınında rejim kavramının ilk kez standart bir tanıma kavuşturulması girişimlerindedir. Bu tanım şöyledir:

“...karşılıklı bağımlılık ilişkileri genellikle kendi etkilerini denetleyen ve davranışlarını bir düzene koyan kurallar, normlar ve prosedürler ağırları içinde ortaya çıkar ve bu ağırlar tarafından etkilenir. Biz karşılıklı bağımlılık ilişkilerini etkileyen bu idari düzenleme öbeklerini *uluslararası rejimler* olarak adlandırıyoruz.”²¹

Keohane ve Nye'nin tanımı Ruggie'nin tanımını bir adım ileriye taşımıştır. Ruggie'de biraz da gelişi güzel sıralanmış olan rejim öğeleri “kurallar, düzenlemeler ve planlar” burada daha sistematik biçimde “kurallar, normlar ve prosedürler” olur.

²⁰ *Ibid*, s.150.

²¹ R.O. Keohane, ve J.S. Nye, *Power and Interdependence: World Politics in Transition*, Boston: Little, Brown, 1977, s.19.

Ancak bu tanımda da tarafların “karşılıklı beklentileri”nin yakınsaması ögesi kapsamamıştır.

Oran R. Young ve Ernst B. Haas 1980 yılında *World Politics* dergisinin Nisan sayısına uluslararası rejimler ile ilgili birer makale kaleme alırlar. Artık uluslararası rejim kavramının kendisi kuramsal tartışmanın odağına yerleşmektedir ve her iki yazı da uzun yıllar uluslararası rejim tartışmalarında atıf yapılacak öncü çalışmalardan olacaktır. İlk yazı Oran R. Young’ın “Uluslararası Rejimler: Kavram Oluşturma Sorunları”²² makalesidir. Young makalesine “Biz bir uluslararası rejimler dünyasında yaşıyoruz” tespiti ile başlar ve paradan ticarete, silahsızlanmadan Antartika’ya o dönem geçerli olan farklı rejimleri sıralar. Uluslararası rejimlerin sayısı o kadar hızla artmıştır ki, artık bir istisna değil, uluslararası sistemin olağan bir parçası haline gelmiştir. Ancak rejimlere yönelik akademik ilgi şaşılacak derecede sınırlıdır. Bazılarına bizim de yukarıda değindiğimiz geçmiş çalışmaların özellikle analitik açıdan son derece yetersiz kaldığını belirten Oran Young, artık bir rejim kuramı inşa etmenin zamanı geldiği düşüncesindedir. Rejim kavramını kuramın merkezi olarak ele alır: “Rejimler belirli faaliyetlerle ilgili aktörlerin eylemlerini yöneten sosyal kurumlardır. Gerçekte, rejimler etrafında beklentilerin yakınsadığı benimsenmiş davranış kalıplarıdır.”²³

Görüldüğü üzere Oran Young, rejimleri tanımlamak için daha önce Ruggie, Haas ve Keohane tarafından benzer biçimlerde kullanılan “norm, kural, düzenleme ve prosedür” gibi ögelere başvurmak yerine, aktörlerin davranışlarının yakınsaması üzerine odaklanır. Ayrıca rejimlerin toplumsal yönlerine işaret eder. Rejimler diğer başka sosyal yapılarda olduğu gibi, resmi olabilecekleri gibi gayri resmi de olabilirler. Bir kurumsal yapı ile ilişkilendirilmiş olabilirler de, olmayabilirler de. Uluslararası rejimlerin üyeleri bir kural olarak devletler olsa da, genellikle özel kuruluşların (örneğin balıkçılık şirketleri, bankalar, havayolu şirketleri) faaliyetleri

²² O.R. Young, "International Regimes: Problems of Concept Formation," *World Politics* 32, 1980, s.331-356.

²³ *Ibid*, s. 332.

yönetilir. Young'a göre bir rejim üç bileşenden oluşur: *içerik* bileşeni, *prosedürler* ve *uygulama*. Her rejimin ana unsuru olan içerik, geniş ya da dar bir alanda resmi ya da gayri resmi olarak tanımlanmış haklar ve kurallar derlemesidir. Uluslararası rejimler içinde pek çok hak kategorisi görülür. Mülkiyet hakları en geniş alana sahip olsa da, uluslararası rejimler kullanma ve faydalanma hakları, temel saldırganlık biçimlerine karşı korunma hakkı, uluslararası topluluğun diğer üyeleriyle adil ticaret yapma hakkı, bir rejimin verili kuralları altında kolektif kararlara katılma hakkı gibi hak kategorilerini içerir. Kurallar ise, belirlenmiş bir grubun üyelerinin uygun koşullar altında yerine getirmesi beklenen eylem ve davranışlar için tanımlanmış kılavuzlar ve standartlardır. Young bir kuraldan üç koşulu sağlamasını bekler: “(a) kuralın uygulanacağı hedef grubu göstermesi, (b) davranışsal bir yönerge, ve (c) bu kuralın uygulanacağı durumların belirlenmesi”.²⁴ Uluslararası rejimlerle ilgili kurallar ise genellikle şu üç kategoriden birine aittir. Kullanım kuralları, uluslararası hava taşımacılığı sisteminde ya da açık deniz balıkçılığında olduğu gibi bir hakkın kullanımına sınırlama getirirler. Sorumluluk kuralları, deniz kazalarında kirlenen ortamın temizlenmesi yükümlülüğü gibi bir eylemin başkalarına verdiği zararları önlemeye ya da sonuçlarını gidermeye yöneliktir. Prosedürel kurallar ise rejimlerle ilişkili kurumların işleyişi ya da ihtilafların çözümü yollarını düzenler.

Haklar ve kurallar, ulusal rejimlerde olduğu gibi uluslararası rejimler için de düzenlemeler ve teşvik mekanizmaları ile hayata geçer. Bu mekanizmalar ulusal sistemlerdeki kadar merkezi ve güçlü olmasalar da, uluslararası rejimlerde de yetki ve güç sahibi kurumlar tarafından işletilir.

Oran Young'a göre bir rejimin ikinci asli bileşeni olan prosedürler ise toplumsal ya da kolektif seçim yapmayı gerektiren durumların nasıl çözüleceğine dair üzerinde uzlaşmış düzenlemelerdir. Uluslararası ilişkilerde toplumsal tercihler yapılmasını gerektiren pek çok sorun vardır. Deniz yatağı madenciliği, balıkçılık, küresel radyo spektrumu tahsisi gibi bir üretim faktörü üzerindeki tasarruflar bu gibi sorunların başında gelir. Böylesi durumlarda konu ile ilgili rejim içindeki bütün aktörlerin

²⁴ *Ibid*, s. 335.

ortaya çıkması muhtemel çatışmaların nasıl yönetileceği üzerinde anlaşmış olmaları gerekir.

nc bileşen olan uygulamalar ise temelde taraf devletlerin rejime uyum maliyetlerini azaltmak amacını taşıyan uluslararası uyum mekanizmalarıdır. Zira her bir rejim için öngörülen hak ve kurallara uymanın taraf devletlere getireceği fayda ve maliyetler vardır. Bu maliyetler nedeniyle rejimin kurallarının ihlal edilmemesi için bu mekanizmalara ihtiyaç duyulur.

Oran Young uluslararası rejimlerin bileşenlerine ayırarak incelemesini böylece tamamladıktan sonra, gerçek hayatta iç tutarlılığı olan istikrarlı yapılardan ziyade, sistematik olmayan, muğlk ve eklektik rejimlere daha çok rastlandığı uyarısını ekler. Oran Young bu makalesinde ayrıca gerçek hayattaki rejimlerin çeşitlerini, ilişkili örgütlerin niteliklerini ve politika araçlarını inceler. Ayrıca Young  tür rejim oluşum biçimini birbirinden ayırt etmiştir. Ona göre, bazı rejimler kurucu bir sözleşmeyle ortaya çıkarlar. Bunun için tarafların belli bir sorunu çözmek için bir masaya oturmaları ve belli ilkeler ve kurallar üzerinde anlaşmaları gerekir. Antartika rejiminin böyle bir kökeni vardır rneğin. Bazı diğer rejimlerin kökeni ise evrimsel bir yol izler. Bir sorun alanı ile ilgili gelenekleşmiş toplumsal edimler bir aşamasında rejime dönüşürler. Denizlerdeki canlı kaynaklarının kullanımını rejiminin böyle geleneksel bir kökeni vardır. Young bazı başka rejimlerin kökeninin de bu iki uç arasında olduğunu gözlemler ve onlara da aşamalı bir biçimde ortaya çıkanlar adını verir. Bölgesel balıkçılık rejimleri bu aşamalı kökene sahip rejimlerin en açık örneğidir.

1980 yılında rejim kurumlarının başlangıcını oluşturan bu yazısının sonunda Oran Young, uluslararası rejim kuramlarının geliştirilebileceği beş gündem önerir: rejimlerin kurumsal karakterleri (haklar, kurallar, toplumsal seçim yöntemleri gibi), rejimlerin yargı yetkisinin sınırları, işlevsellik kazanma koşulları, rejimlerin yarattığı etkiler ve rejim dinamikleri.

World Politics dergisinin 1980 Nisan sayısında yayınlanan ikinci yazı da Ernst B. Haas'ın "Neden İşbirliği?: Sorun Bağlantısı ve Uluslararası Rejimler"²⁵ makalesidir. Ernst B. Haas bu makalede Oran Young'dan farklı bir çizgide ilerler. Ona göre içinde yaşanılan dönemin tarihsel olarak görülmemiş bir özelliği vardır: bilimsel ve teknolojik bilginin ekonomik refah edinmedeki rolü. Bu yenilik ulus-devletler arasında işbirliğini daha fazla arzu edilir hale getirmiştir. Ernst B. Haas, burada Robert O. Keohane ve Joseph S. Nye'nin yukarıda anılan eserinde ortaya attıkları "karmaşık karşılıklı bağımlılık" yaklaşımını benimser. Bu yaklaşım beş yıl önce John Ruggie ile ortaya attıkları bilimsel ve teknolojik gelişimin uluslararası ilişkilerde çığır açıcı sonuçları olduğu tezi ile de uyumludur. Hükümetler giderek farkına vardıkları karmaşık neden sonuç bağlantıları karşısında artık eski uluslararası işbirliği normlarına itibar etmemektedirler.

Yazar bu makalesinde devletlerin siyasi emel ve çıkarının tanımlanmasında bilginin rolü üzerinde durur. Değişen bilgi ile değişen emeller arasındaki sürekli etkileşim sorun tanımının yeniden yapılmasını, dolayısıyla sorunlar etrafında kurulan bağlantıların yeniden gözden geçirilmesini gerektirir. Bu dinamik ilişki, giderek daha fazla karmaşık hale gelen sorun alanlarının yönetimi için uluslararası rejim fikrini doğurur. Yazar kuramsal olarak bütün sorun alanlarına uygulanabilecek bir rejim tanımı yapar. Bu tanımın daha geliştirilmiş bir biçimini ise yazarın aynı yıl yayınlanan başka bir yazısında bulunur. *International Organisations*'ın 1980 Sonbahar sayısına yayınlanan Latin Amerika'nın kendi kaderini tayin hakkı üzerinde teknolojik kendine yeterliliğin rolünü tartışan Ernst B. Haas, Amerika Devletleri Örgütü'nün Bilim ve Teknoloji Geliştirme Bölgesel Programı'nın bir uluslararası rejim olup olmadığını sorgular.²⁶ Bunun için öncelikle rejimin ne olduğu tanımlanmalıdır ve bir tipoloji oluşturulmalıdır. E. Haas'ın tanımı temelde Keohane ve Nye'nin tanımının gelişmiş versiyonudur.

²⁵ E.B. Haas, "Why Collaborate?: Issue-Linkage and International Regimes" *World Politics*, Vol. 32, No. 3, 1980, s.357-405.

²⁶ E.B. Haas, "Technological Self-Reliance for Latin America: the OAS Contribution," *International Organization*, Vol. 34, 4, 1980, s.552.

Rejimler, bir sorun alanını düzenlemek amacıyla devletler tarafından üzerinde anlaşmaya varılan normlar, kurallar ve prosedürlerdir... Bir rejim taraf devletler arasında bir karşılıklı beklenti öbeği yaratır. Her biri diğerlerinin amaçlarını gerçekleştirmelerini engellemeyecek biçimde hareket edecek ve hatta bu amaçlarına kavuşmalarına yardım edeceklerdir. Rejimler bir *norma* dayanır. Bu düzenleme için seçilen konunun önemine bağlı bir ortak hedef aklıdır... Norm, tek başına ya da ortak olarak yapılacak ya da uzak durulacak temel şeyleri emreden *kurallar* biçiminde eyleme nakledilir. Kurallar ve bunların uygulanması hakkındaki anlaşmazlıklar belirlenmiş *prosedürler* aracılığıyla çözülür. Bu prosedürler, kararları kolektif karar almanın kurumsallaşmış yollarıdır. Normlar *neden* işbirliği yapılması gerektiği sorusunun yanıtıdır; kurallar işbirliğinin *ne hakkında* olduğunu söyler; prosedürler işbirliğinin *nasıl* başarılacağı sorunu yanıtlar. Rejimler ortaya çıkar, çünkü bir çatışma vardır; rejimin amacı onu ortadan kaldırmak değil, ama onu kontrol altına almak ve anlaşmazlığı ortak amaçların taraflar arasındaki çatışmaya rağmen sağlanabileceği biçimde bir mecraya sokmaktır. Rejimler birçok organın faaliyetlerini kapsayan tek bir uluslararası örgütte ikamet edebileceği gibi, resmi örgütlerin hepsine de dağılabilir.²⁷

E. B. Haas'ın bu tanımda iki dikkat çekici nokta vardır. Birincisi, rejimler bir sorun alanını yönetmekten ziyade düzenlemek eylemiyle ilişkilendirilmiştir. İkincisi, rejim öğeleri olarak sıralanan normlar, kurallar ve prosedürlere hiyerarşik bir ayırım getirilmiştir. Ayrıca, Haas'ın daha önceki tanımlarının aksine burada Oran Young'ın kavram için kurucu unsur olarak benimsediği “aktörlerin davranışlarının yakınsatma” işlevi bu tanımda kapsanmıştır.

1980'lerin başında uluslararası rejimler konusunda artık kabına sığmayan bir ilgi oluşmuştur bile. Dolayısıyla o güne kadar ortaya atılan fikirleri bir derleyip toplama ve tartışma vakti gelmiştir. MIT tarafından yayınlanan *International Organisations* dergisi ve Kaliforniya Üniversitesi Uluslararası ve Stratejik İlişkiler Merkezi bu alanda çalışmaları olan önde gelen hukukçu, ekonomist ve siyaset bilimcilerin katılımıyla, ilki 1980 yılı Ekim ayında, ikincisi 1981 yılı Şubat ayında olmak üzere iki tartışma toplantısı düzenler. Bu toplantılarda sunulan ve tartışılan makaleler, daha sonra Stephan Krasner'in editörlüğünde hazırlanan *International Organisations* dergisinin 1982 tarihli Uluslararası Rejimler özel sayısında yayınlanır.

²⁷ *Ibid*, s. 552. İtalikler sonradan tarafımızca eklenmiştir.

Uluslararası rejim kavramı konusunda üzerinde az çok uzlaşılan, en azından kendisinden sonraki neredeyse bütün çalışmaların kalkış noktası olarak kabul ettikleri tanım ise, söz konusu iki toplantıda yapılan tartışmalar ışığında Stephen Krasner tarafından son haline kavuşturulan tanımdır. Ona göre uluslararası rejimler, “uluslararası ilişkilerin verili bir alanında aktörlerin beklentilerini birbirine yakınsatan açık ya da örtülü ilkeler, normlar, kurallar ve karar alma prosedürlerinin oluşturduğu öbekler”²⁸ olarak tanımlanabilir. S. Krasner normlar, kurallar ve karar alma prosedürlerinden ne kastettiğini de açıklamayı ihmal etmez. Ona göre, “ilkeler olgu, nedensellik ve dürüstlük konularındaki inançlardır. Normlar haklar ve yükümlülükler esasında tanımlanmış davranış standartlarıdır. Kurallar eyleme yönelik yönergeler ya da yasaklardır. Karar alma prosedürleri kolektif seçim yapma ve uygulamaya yönelik en geçerli pratiklerdir.”

Bu tanım ile Ernst B. Haas’ın tanımı arasındaki benzerlik dikkat çekicidir. Geliştirilen hususlar ise şunlardır: Haas’ın tanımında uluslararası rejimlerin aktörleri olarak sadece devletler tanınmış olsa da, Krasner devlet dışı aktörlere de kapıyı kapatmaz. İkincisi rejim unsurları arasına, bir üst belirleyen olarak ilkeler de dâhil edilmiştir. S. Krasner’in rejim unsurları için yaptığı tanımlar da daha soyut ve dolayısıyla kapsayıcıdır.

Bu tanım kasıtlı olarak geniş bir alanı kapsayacak biçimde kurulmuştur. Böylece çok farklı biçim ve içerikteki işbirliği örnekleri uluslararası rejim kavramı ile açıklanabilmektedir. Ancak uluslararası rejim kavramının bu biçimde tanımlanması en başta *International Organisations*’ın aynı sayısında son derece etkili bir polemik kaleme alan Susan Strange tarafından eleştirilmiştir. Bu eleştiri bir sonraki bölümde kapsamlı olarak ele alınacaktır. Burada ise S. Krasner’in tanımına *içerden* gelen eleştirileri incelemek yararlı olacaktır.

²⁸ S. D. Krasner, “Structural Causes and Regime Consequences: Regimes as Intervening Variables” *International Organisations*, Vol. 36, No 2, 1982. Tanımın yazıldığı dilindeki biçimi şöyledir: “Regimes can be defined as sets of implicit or explicit principles, norms, rules, and decision-making procedures around which actors’ expectations converge in a given area of international relations.” s. 186.

Uluslararası ilişkiler alanında önde gelen bir yazar olan Friedrich Kratochwil uluslararası rejim savunucuları ile neorealistler arasında ortaya çıkan tartışma hakkında yazarken, S. Krasner'in rejim tanımı gayet gevşek bulunduğunu ve "geliştirilmek için çırpındığını" belirtir.²⁹ Benzer biçimde Oran Young 1980'lerin ortalarında yayınlanan bir yazısında S. Krasner'in bu tanımındaki üç zayıflığa işaret etmiştir³⁰:

1. Tanım gerçek hayatta hepsi iç içe giren ve kuramsal olarak da farklılaştırılması güç olan dört rejim unsuruna (ilke, norm, kural ve karar mekanizması) dayanmaktadır.
2. Tanımdaki karmaşık yapıya karşın, kavram gerçek hayata uygulandığında endişe verici bir elastikiyet kazanmaktadır.
3. Tanım kavramı daha geniş bir kuramsal çerçeveye bağlamakta zayıf kalmaktadır.

Oran Young'a göre 1980'li yılların ortalarında uluslararası rejimlere yönelik hızla artan akademik ilginin uzun vadede sağlıklı bir biçimde gelişebilmesi için, işe uluslararası rejimlerin toplumsal kurumlar olduğu önermesi ile başlanmalı ve rejimlerin analizi doğrudan genel olarak kurumlarla ilgili çalışma alanına bağlanmalıdır. Bu çerçevede kendisi 1980'de öne sürdüğü tanıma bağlı kalmaya devam eder. 1989 yılında yayınlanan *Uluslararası İşbirliği: Doğal Kaynaklar ve Çevre için Rejimler İnşa Etmek*³¹ isimli kitabı 1980'de yazdığı makaleyi birkaç ekleme ile barındırır. Burada uluslararası rejim kavramını, zaman zaman uluslararası ilişkiler öğrencilerinin birbirine karıştırdığını tespit ettiği *uluslararası düzen* kavramı ile karşılaştırarak inceltir. Bir dönem Üçüncü Dünya Ülkelerinin ana gündemi olan Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen (NIEO) örneğinde olduğu gibi "*Uluslararası*

²⁹ F. Kratochwil, "The Force of Prescriptions," *International Organization*, Vol. 38, 1984, s.685.

³⁰ O.R. Young, "International Regimes: Toward a New Theory of Institutions" *World Politics* 39, 1986, s.106,107.

³¹ O.R. Young, *International Cooperation: Building Regimes for Natural Resources and the Environment*. Cornell University Press, New York, 1989.

düzen geniş bir sorun alanında uluslararası toplumun neredeyse bütün üyelerini faaliyetlerini düzenleyen geniş idari çerçeve” olarak tanımlanır. Oysa uluslararası rejimler “sınırları belli faaliyetler, kaynaklar ya da coğrafi alanlara özgü ve genellikle sadece uluslararası toplumun bir alt kümesini kapsayan özelleşmiş düzenlemelerdir.”³²

Kendisi S. Krasner’in tanımındaki muğlaklığı eleştirmiş olmasına karşın, Oran Young’ın bu tanımlamaları da henüz kavramı kuram içinde merkezi bir yere oturtacak olgunluğa gelmemiştir. Oran Young’ın rejim kuramının gelişimi için önemine işaret ettiği “kurumlar”ın da yazında ne kadar belirsiz bir biçimde kullanıldığını R. Keohane tespit etmiştir.³³ Kısaca uluslararası rejimleri uluslararası kurumlara daha sıkı bağlayarak muğlaklığı ortadan kaldırma girişimi, sadece muğlaklığın bir kavramdan diğerine transferi ile sonuçlanacaktır. R. Keohane iki tür uluslararası kurumu birbirinden ayırt eder: uluslararası rejimler ve resmi örgütler. Örgütlerin amaca yönelik eylem kapasiteleri ve tanımlanmış bir hiyerarşileri varken, uluslararası rejimler devletlerin kabul ettiği ilkeler, kurallar ve karar alma prosedürleri ile sınırlıdır. R. Keohane de S.Krasner’in tanımını kullanışlı bulur, ama yukarıdaki ayırım ile düzeltilmek koşuluyla. Resmi uluslararası örgütler, uluslar arası rejimlerden farklı olarak, bütçe oluşturma ve harcama yapma, politika oluşturma, seçimler konusunda takdir kullanma gibi bir hedefe yönelik eylemlere angaje olabilirler. Oysa uluslararası rejimlerin eylem kapasiteleri yoktur.³⁴ Öte yandan, örgütler BM örneğinde olduğu gibi belli bir sorun alanı ile tanımlanmamış olmalarına karşın, rejimler sorun alanlarına özgüdür.

Öte yandan, 1990’li yılların başında uluslararası rejim tartışmaları uluslararası hukuk yazınında yeniden kendine yer bulmaya başlar ve Uluslararası İlişkiler yaklaşımları ile uluslararası hukuk yaklaşımlarının entegre edilmesi gündeme gelir. Lynne M.

³² *Ibid*, s.13.

³³ R.O. Keohane, “International Institutions: Two Approaches”, *International Studies Quarterly*, Vol. 32, No. 4, 1988, s.382.

³⁴ *Ibid*, s.384.

Jurgielewicz, Thomas Gehring'in 1990 tarihli uluslararası rejimlerde uluslararası hukukun rolünü vurgulayan tanımını bu alandaki en bütünsel çalışma olarak gösterir: "uluslararası ilişkilerin tekil bir alanını hem teknik hem de politik boyutuyla yönetmek için bir taraflar konferansı bağlamı içinde yaratılan düzenlemelerdir".³⁵ Bu tanımda uluslararası hukuk oluşturma süreçleri rejim oluşumunun temel ögesi olarak ele alınmaktadır. Bir grup ülke bir sorun alanı üzerinde öncelikler ve stratejiler konusunda uzlaşa sağlayabildikten sonra, bu stratejilerin hayata geçirilebilmesi için norm ve kuralların oluşturulması gerekir. İşte rejimler bu sürecin içinde işlediği çerçevedir. Lynne Jurgielewicz, rejimler ile örgütler arasında Keohane'nin yaptığı ayrımı takip ederek, uluslararası rejimleri uluslararası hukukun çerçevesi içine yerleştirebileceği bir yer bulur: "rejimler hukuki bir düzenin kavramsal parçası iken, örgütler maddi bileşenleridir."³⁶ Bir hukukçu olarak Jurgielewicz'e göre uluslararası örgütlerin rejimler içinde oynayabilecekleri rol ise devletlerin egemenliklerinin sınırına kadardır. Yine de, çevrenin giderek daha fazla uluslararası ilgiye mahzar olması nedeniyle, çevresel sorunlarda uluslararası örgütlerin rolü başka alanlara göre daha fazladır.

Buraya kadar ortaya konan uluslararası rejim tanımı tartışmalarından şu sonuçlar çıkarılabilir:

1. Bir rejim, bir kurum, bir anlaşma ile ya da bir davranış kalıbı ile değil, bir sorun alanı ile tanımlanır. Bunlar rejimin kendisi değil, unsurlarıdır. Örneğin Ozon rejimi, Viyana Sözleşmesini, Montreal Protokolü'nü Londra ve Kopenhag Zeyilnamelerini, Ozon ve Fon sekretaryalarını kapsar.
2. Rejimler düzenlilik, disiplin, otorite ve ortak amaç gibi nitelikleri olan, kendi içinde tutarlı bir dizi düzenlemeden oluşmalıdır. Eğer rejimin unsurlarının kendi aralarında çelişkiler ortaya çıkar ya da reel pratik giderek rejimin unsurları ile çelişir hale gelirse, rejim zayıflar.

³⁵ T. Gerhing, "International Environmental Regimes: Dynamic Sectoral Legal Systems" *Yearbook of International Environmental Law* içinde, 1990'dan aktaran L.M. Jurgielewicz, 1995, s. 140.

³⁶ *Ibid*, s.141.

3. Bu düzenlemeler görece kalıcı olmalıdır. Örneğin, R. Keohane rejimler ve anlaşmalar arasında kategorik bir ayırım yapar: anlaşmalar *ad hoc* ve tek atımlık düzenlemelerken, rejimlerin amacı bu anlaşmaların uzun vadede hayata geçmesini mümkün kılmaktır.

4. Rejimler ilke ve normlara dayanmalıdır. Bu noktada ilke ve normlar ile kurallar ve prosedürler arasında bir ayırım yapılmalıdır. Kurallar ve prosedürlerdeki değişim rejim içi değişimlerdir. Ancak ilke ve normlardaki değişim rejim değişimidir.

1.2 Uluslararası Rejimler: İlk Kuramsallaştırma Girişimleri

Uluslararası rejim teorisi, 1970'lerin ikinci yarısından itibaren ABD'nin uluslararası hegemonik öncülüğünü kaybettiğini düşünen ABD'li uluslararası ilişkiler yazınında hegemonik gücün boşluğunu neyin dolduracağı sorusunun yaygınlaşmasıyla ortaya çıkmaya başlamıştır. Temel varsayımları uluslararası anlaşmalar ve örgütler etrafında kurulan rejimlerin bu rejim bünyesindeki aktörlerin (ulus-devletler başta olmak üzere) davranışları üzerinde etkisi olduğudur. Bütün aktörlerin temel derdinin kendi çıkarlarından ibaret olduğu kabulüne dayanan realist uluslararası ilişkiler kavrayışından farklı olarak, rejim analizi yapan liberal araştırmacılar uluslararası işbirliğinin devletlerin anarşik sistemi içinde olmasına karşın mümkün olduğunu öne sürer. Bu nedenle uluslararası rejim kuramları kimi yazarlar tarafından neoliberal ekol içinde değerlendirilirken, diğerleri tarafında da ayrı bir ekol olarak kabul edilmiştir. Ayrıca 1970'li yıllarda ortaya çıkmaya başlayan yeni-kurumsalcı yaklaşım tarafından güçlendirilmiş ve zamanla onunla bütünleşmiştir. Uluslararası rejim teorisinin önde gelen isimlerinden Oran Young 2005 tarihli bir çalışmasında kendi çalışmalarının son 25 yıl içinde uluslararası ilişkiler literatürü içinde yeni kurumsalcılık yaklaşımıyla birlikte evrim geçirdiğini ifade etmiştir. Buna karşılık Kıta Avrupa'sı ve İngiltere'de uluslararası ilişkiler yazını rejim kuramlarına mesafeli yaklaşmış, uluslararası işbirliklerinin incelenmesinde bu işbirliklerinin içinde boy verdiği "uluslararası toplum"a öncelik veren İngiliz Okulu ve rejimlerin arkasındaki makro ekonomik ve politik stratejileri esas alan uluslararası politik iktisat ağırlık kazanmıştır. 1980'lerde rejim kuramına, neorealist yaklaşım ile liberal işbirliği

tezlerini yumuşatacak bir rasyonel seçim analizleri eklenmiştir. Bu analizlerin amacı neorealitlerin rasyonel devlet ve anarşik uluslararası ortam varsayımı kabul edilse bile, işbirliğinin hala ortaya çıkabileceğini göstermektedir.³⁷

Rejim kuramları konusunda 1975-1980'li yıllar arasında yapılan ilk çalışmalar doğal olarak rejimlerin nasıl oluştuğu sorusunda odaklanmıştır.³⁸ Temel analiz birimi olarak belli bir sorunu çözmek üzere geliştirilmiş tekil bir rejimin belirlenmesi, öncelikle “rejim nedir?”, “bir rejimi rejim yapan unsur nedir?”, “neden bazı durumlarda bir uluslararası rejim ortaya çıkarken bazı başka durumlarda çıkmamaktadır?” sorularını gündeme gelmiştir. Bu ilk çalışmalarda, uluslararası rejimlerin iki önemli kamu malı niteliği gösterdiği ortaya atılmıştır: dışlanamazlık (non-excludability) ve rakipsizlik (non-rivalness). Bu nedenle yetersiz sonuçlar doğmasına neden olan hazıra konuculuk (free riding) sorunu da tartışılmıştır. Ancak bu dönemde henüz rejimlerin etkinliği sorunu ortaya çıkmamıştır. Bu erken çalışmalar genellikle bir rejimin ortaya çıkmasını, ilgili sorunun çözülmesine yönelik bir başarı olarak kabul etmiştir.

Bu dönemde genellikle iki durumun bir uluslararası bir rejimin doğmasına neden olabileceği kabul edilmiştir:

i. Ülkelerin birbirleriyle karşılıklı olarak ilişki içinde bulunmasını gerektiren yenilikler. Örneğin uluslararası bir telekomünikasyon sistemi kurulabilmesi için bütün ülkelerin birbirleriyle karşılıklı olarak çağrı başlatma ve sonlandırma anlaşmaları imzalamaları gerekir. Bu ihtiyaç eğer iki taraflı anlaşmalarla çözülmeye çalışılıyorsa, ortaya çıkacak anlaşma enflasyonu bir kaos doğururdu. Bu nedenle uluslararası telekomünikasyon rejimi ortaya çıkmıştır.

ii. Uluslararası ilişkilerde belli andaki çıkar ve güç ilişkilerine istikrar kazandırmak isteyen bir hegemonun teşvik ve zor mekanizmaları. Bu tip durumlara

³⁷ P. D'anieri, “International Organisations, Environmental Cooperation and Regime Theory” *International Organisations and Environmental Policy* (Eds. Robert V. Barlett et al.) içinde, Greenwood Press, Connecticut, 1998, s.153-170.

³⁸ O.R. Young, 2005, s. 92.

verilen en yaygın örnek ABD'nin inisiyatifi ile kurulan Bretton Woods sistemidir. Hegemonik istikrar adı verilen bu gibi durumda tek kazanan hegemon değildir. Bilakis hegemon üzerinde çıkarlarını gerçekleştirebileceği istikrarlı bir ortak çıkar temeli yaratmalıdır. Hegemonun kuruluşuna öncülük ettiği ve/veya zorladığı sistem diğer devletlerdeki egemen sınıfların da yararına bir çıkar sinerjisidir. Örneğin, ABD'nin kendi büyük tekellerinin (Microsoft, Warner Bross, Pfizer gibi) çıkarlarını korumak için dayattığı fikri mülkiyet rejimi, başka ülkelerdeki benzer tekeller için de bir çıkar alanı yaratmıştır.

Bugün uluslararası ilişkiler yazınında rejim kuramları genellikle disiplinin temel yönelimlerine paralel olarak sınıflandırılmaktadır: neorealist, neoliberal ve inşacı yaklaşımlar. Kimi yazarlar³⁹ bu kategorilere tarihsel materyalist analizleri dördüncü bir yaklaşım olarak eklerler, kimileri ise ilk üçünden bir ya da bir kaçını alt kategorilere ayırır. Yine de güncel uluslararası rejim taksonomilerinin hepsi benzer bir tablo ortaya koyarlar. Ancak bu kategorilerin kendileri de ezelden beri var olan, statik varsayımlar değildir. Tarihsel bir analiz için bu kategorilerle işe başlamak yerine, söz konusu sorun etrafındaki tutumların ortaya çıkışından itibaren evrimini takip ve değişim dinamiklerini tespit etmek gerekir.

Uluslararası rejim kuramlarının tasnif edilebilecek olgunluğa geldiği ilk dönem 1980'lerin başıdır ve ilk girişim *International Organisations* çevresinde sürdürülen tartışmalardır. Bu tartışmaların ışığında, editör Stephen D. Krasner, rejim yazını tasnif etme çabasına rejim tartışmalarındaki terminolojik güçlükleri kabul ederek başlar. Ama en azından başlangıç noktası olarak, daha sonra pek çok kez tekrarlanacak olan bir soruya olumsuz yanıt vermenin güç olduğu kabulünü alır: “rejimler fark yaratır mı?”⁴⁰ Rejimlere *pers se* bir nihai varoluş amacı ithaf edilemeyecek olsa da, onların devletlerin tutumlarında iktidar, güç, çıkar gibi ‘temel

³⁹ P.M. Haas, *Saving the Mediterranean, The Politics of International Environmental Cooperation*, Columbia University Press, New York, 1990 ve D.L. Downie “UNEP and the Montreal Protocol” *International Organisations and Environmental Policy* (Ed. Robert V. Barlett ve diğerleri) içinde. Greenwood Press, Connecticut. 1995, s.171-185.

⁴⁰ Makaledeki İngilizce orijinali “Do regimes matter?”.

nedensel faktörler' ile bunlarla ilgili davranışsal sonuçlar arasında bir “ara değişken” olarak kabul edilebileceğini öne sürer. Bu durumda, iki ilişki ortaya çıkar: temel nedensel değişkenler ile rejimler arasında ve rejimler ile davranışsal sonuçlar arasında. S.D. Krasner birinci ilişkinin geleneksel olarak uluslararası ilişkiler alanına girdiğini belirtirken, ikinci ilişkiyi bir rejim kuramı oluşturmak için başlangıç noktası olarak kabul eder.

S.D. Krasner, 1980'li yıllardaki rejimler konusundaki tartışmaları işte bu ikinci ilişkiye yaklaşımları esasında analiz eder. Ara değişkenin (uluslararası rejim) sonuçlar (devletlerin bir belli bir sorun karşısındaki tutumu) üzerinde fark yaratıp yaratmadığı sorusuna verilen yanıtlarda üç farklı tutumu tespit eder. Krasner'in tespit ettiği bu üç tutumu, bir adım daha ileri giderek sorulan soruya hangi yanıtları vereceklerini tahayyül ederek karakterize edebiliriz. Birinci tutum sorunun yanlış olduğunu söyler. Verilebilecek tek yanıt olsa olsa “hayır, ne münasebet!”tir. Başta Susan Strange'in temsil ettiği geleneksel yapısalcı yaklaşımlar için rejimler etrafında yürütülen tartışmalar faydasız olduğu gibi yanıltıcıdır da. İkinci tutum, “evet fark yaratabilir, ama sadece bazı sınırlı koşullar altında” yanıtıdır. Bu tutuma S.D. Krasner modifiye edilmiş yapısalcı yaklaşımlar adını verir ve Arthur Stein, Robert Keohane ve Robert Jervis gibi yazarları bu gruba dâhil eder. Üçüncü yanıt ise “elbette! başka türlü de olamaz”dır. Oran Young, R. Hopkins ve D. Puchala gibi yazarları dâhil ettiği bu tutuma da Grotiyen yaklaşım⁴¹ adını verir.

1980'li yıllarda uluslararası rejimler konusunda yapısalcılar ya da realistlerin iktidar ilişkilerine odaklanan açıklamaları yaygındır. Susan Strange'in yukarıda anılan ve “Rejim Analizinin Bir Eleştirisi” isimli ünlü makalesi, realist yaklaşımın rejimler konusundaki en kapsamlı ve acımasız eleştirilerinden biridir. Yıllar boyunca pek çok

⁴¹ Grotiyen gelenek adını 1583-1645 yılları arasında yaşamış ve doğal hukuk öğretisiyle ün kazanmış olan ünlü Hollandalı yargıç Huig de Groot'dan alır. Grotiyen gelenek uluslararası politikada devletleri sadece akıl ve menfaatin kuralları ile bağlı görmez, aynı zamanda ahlak ve hukukun zorunluluklarına da riayet etmelidirler. Ayrıntılı bilgi için bakınız A. Claire Cutler, “The 'Grotian Tradition' in International Relations”. *Review of International Studies* Vol. 17, No. 1, 1991, s. 41-65.

çalışma tarafından atıf yapılan bu makale uluslararası rejim tartışmalarında realistlerin tutumunu anlamak için ayrıntılı olarak incelenecektir.

1.2.1 Yapısalcı Yaklaşım, Susan Strange ve Rejim Kuramının Ejderhaları

Susan Strage'in makalesinin başlığı, K. Kolomb öncesi dönemin haritalarında Avrupa'nın ötesindeki bölgeler için kullanılan bir uyarı mesajını taşır: "Dikkat! ejderhalar burada"⁴². Ona göre, uluslararası rejim yazınının beş sorunlu yönü vardır ve S. Strange okuyucuyu yem olmaması için bu ejderhalara dikkat etmesi gerektiği yönünde uyarır.

Rejim kuramları ABD'nin dünya üzerindeki hegemonik öncülüğünün sarsıldığını düşünen ABD'li akademisyenler tarafından bu boşluğu doldurmak için ortaya atılmıştır. Zira kendilerine özgü bir akademik dünyası olan ABD'li araştırmacılar 70'lerden önce dünya üzerinde muhteşem bir pax-Amerikana olduğuna inanırlar. Ekonomik krizler ve Watergate skandalı gibi 70'lerin şoklarının ardından bu evrensel barış riske girdiğine göre, dünyadaki çok taraflı ilişkiler "uluslararası rejimler" tarafından yönetilmelidir. Susan Strange, öte yandan, en iyi temsilini Keohane ve Nye'nin etkili kitapları *İktidar ve Karşılıklı Bağımlılık*'ta bulan uluslararası örgütlerin eşitsiz performansları konusundaki ilgiliyi de yine ABD'lilerin özel algılarına has bir çeşit muamma olarak görür. Birinci ejderha bu naif algılamalardır. Zira ABD'nin azalan hegemonyasına dair bütün tezler baştan ABD'nin rolüne dair aşırı abartılı bir algı ile maluldür. Ayrıca 70'lerin şoklarının yarattığı etkiler, ABD-SSCB ilişkileri ya da ABD-OPEC ilişkilerindeki değişim konusundaki algıları da abartılıdır. Susan Strange'e göre dünya ne 1971'den önce Amerikalıların sandığı kadar düzen içindedir, ne de 70'lerden sonra düzensizdir.

Rejim kuramları ABD'nin bu kendine has akademik dünyası içinde geçici bir modadır. Tarihsel kanıtlara düşkün ve olguların yorumlanmasında farklılaşan ihtimallere daha duyarlı olan Avrupa'nın akademik kültürü bu tartışmaların yaygınlaşmasına izin vermeyecektir.

⁴² S. Strange, "Cave! Hic Dragons: a Critique of Regime Analysis." *International Organization*, 36.2,1982, s. 492.

İkinci ejderha terminolojinin gevşekliliğidir. Uluslararası rejimler bereketli bir tartışma sahası haline gelmiştir, çünkü bu terime herkes kendi istediği anlamı yüklemektedir. Bu terimlerin bu kadar gevşek biçimde kullanılması yararsız tartışmalara neden olduğu gibi, zararlı algılamalar da yaratmaktadır. Örneğin, ABD’li uluslararası ilişkiler uzmanlarının sıklıkla kullandıkları “karşılıklı bağımlılık” kavramı, son derece asimetrik ve eşitsiz bir ilişki biçiminin üstünü örtmektedir. Benzer biçimde, IBM’in halkla ilişkiler uzmanlarının icat ettiği “çokuluslu şirket” (MNC) teriminin düşüncesizce yaygınlaşması dünya çapında işlem yapan bir şirketin gayet güçlü ulusal temelini bulanıklaştırmaktadır.

Rejim terimi için de Susan Strange, “aktörlerin beklentileri yakınlaştıran karar alma süreçleri, normlar...” biçimindeki formülasyonların gerçek hayatta biraz istikrarlı bütün güç dağılımı ilişkilerini kapsayabileceğini belirtir. Yine de en belirgin tanım Keohane ve Nye’nin ‘Rejim Kuramının Ortaya Çıkışı’ bölümünde ele alınan, devletlerin davranışlarını düzenleyen kurallar, normlar ve prosedürler ağı tanımıdır. Bu tanım da Susan Strange'e göre aşağı yukarı çoğunlukla uluslararası örgütler eliyle yürütülen uluslararası düzenlemelere denk gelir. Ancak Susan Strange bu tanımında kabak tadı vermiş eski bir sorundan pek az farkı olduğunu düşünür: “uluslararası örgütler devletlerin davranışlarını değiştirebilir mi?”⁴³

Mevcut tartışmalarda kullanıldığı biçimiyle uluslararası rejim kavramı üzerine yüklenen ideolojik değerler üçüncü ejderhadır. Susan Strange rejim kavramının semantiği ile ilgilendikten sonra şu sonuca varır: kavramın özünde hükmetmek, iktidar ve otorite vardır; uzlaşma ya da yönetimde adalet ya da etkinlik yoktur. Özellikle kavramın ulusal düzeyde kullanımı daha çok pejoratifdir. Oysa uluslararası ilişkiler için bu nitelikler hiç de geçerli değildir. Saf realistlerin öne sürdüklerinden daha fazla düzen, gelenek ve uzlaşma olduğu kabul edilse bile, uluslararası ilişkilerde esas karakteristik olan disiplin ve otoriteden çok yönetimsizlik, risk, otoritenin

⁴³ Susan Strange burada 1960’ların işlevselci bütünleşme kuramına gönderme yapmaktadır. Bu kuram uluslararası örgütlerin oluşumunu onların yerine getirmeleri beklenen işlevleri esasında açıklamıştır. İşlevselci bütünleşme kuramının rejim kurumlarının öncülü olduğu kabul edilmektedir. Bakınız P. D’anieri, Paul, 1998, s.153-170.

konsantrasyonundan ziyade dağılması, hukukun zayıflığı, çözülmemiş problemler gibi ulusal rejimlerin ima ettiklerinin tam tersi unsurlardır. Yine ulusal bağlamın tersine rejim katına erebilmiş uluslararası düzenlemeler son derece kırılğan ve iktidarsızdır. Zira küresel bir iktidar, otorite yoktur, ortaya çıkar gibi olduğunda bile üzerinde ulusal hükümetlerin icazetinin damgasını taşır. Kısacası ulusal bağlamda son derece belirgin bir anlamı olan kavramın tam tersi imalarla uluslararası bağlama taşınması son derece yersiz ve aldatıcıdır. Aldatıcıdır, çünkü böylece uluslararası ilişkilere bir düzen geleceğini ima ettiği için çarpıtmadır. Aynı zamanda tarafgirdir, çünkü herkesin daha fazla ve daha güçlü uluslararası rejimler istediği savını sorgulamadan doğru kabul eder.

Susan Strange'e göre rejim kuramındaki dördüncü ejderha kuramın statik uluslararası ilişkiler algısında yatar. Rejimler tanımlandığı biçimiyle, özellikle istikrar ve geleceğe yönelik belirsizliği giderme taahhüdüyle oldukça statik bir düzenlemeler seti öngörmektedir. Oysa gerçek dünya son derece dinamiktir. Rejim kuramlarına göre, BM Şartı'nın uluslararası güvenliği düzenleyen 7. Bölümünün değişmediği olgusuna bakarak, uluslararası güvenlik rejiminin hiç değişmediği kabul etmek gerekir. Oysa uluslararası barışın temel dayanağı süper güçler arasındaki güç dengesidir ve 1945-80 arasındaki dönem silahlanma yarışı ve Macaristan, Çekoslovakya, Afganistan, Kore, Guatemala, Vietnam ve El Salvador gibi cephelerde egemenlik kavgası ile geçmiştir. Sadece güvenlik gibi sıcak konularda değil, rejim kuramlarının örneğin uluslararası para rejimi konusundaki varsayımları da son derece statiktir. Susan Strange hiç sorgulanmadan varmış gibi kabul edilen Bretton Woods rejimini örnek verir ve orijinal anlaşmanın maddelerinin hiçbir zaman hayata geçirilmemiş olduğunu ve zaman içinde önemli değişiklikler geçirdiğini hatırlatır. Bu gibi dinamik süreçlerde ortak faktörler, genel kurallar, bağlayıcı ilkler arayan rejim analizi muhtemelen hayal kırıklığına uğrayacaktır. Ayrıca, Susan Strange rejimlerin rollerinin zaman içindeki değişimi ile anlaşmalar ya da örgütlerin mevcudiyetleri arasında kurulacak bağlantıların da yanıltıcı olduğunu ileri sürer ve güçlü bir analogi kurar: pek çok hasta rejimi terk eder, ama doktora gitmeyi de bırakmaz.

Son ejderha ise uluslararası rejim kuramlarının devlet merkezli paradigmasına gizlenmiştir. Rejim analizleri en önemli konuların devletler arasında müzakere edilenler olduğunu ima eder. Bu ulusal ölçekte kamuoyu baskısı altındaki demokratik rejimler için belli ölçülerde geçerli olabilir, ama uluslararası politikada asla geçerli değildir. Öte yandan uluslararası rejimin kuramları uluslararası işbirliklerinin olumlu yönlerine fazlasıyla ışık tutarken, olumsuz yönlerini gölgede bırakırlar. Örneğin bir başka ülkeyi işgal için kurulan işbirlikleri de vardır.

Susan Strange uluslararası işbirliklerini anlamak için rejim kuramları yerine politik ekonominin alanını genişletmeyi önerir. Rejimler için ayrıcalıklı roller icat etmek yerine, gerçek hayattaki reel güç odakları arasındaki anahtar pazarlık konularına odaklanmak daha çok işe yarar. Bu iç içe girmiş ve kesişen anahtar pazarlık alanlarındaki değer yargıları da hesaba katılmalıdır ki, hükümetlerin empoze ettikleri ulusal çıkar ufku ötesinde, bu yapıların farklı sınıflar, kuşaklar ve diğer uluslaşan ya da ulus altı toplumsal kesimler tarafından nasıl algılandıkları da analize dâhil edilebilsin. Ayrıca uluslararası rejim kuramlarının temel meselesi olan “uluslararası düzen nasıl korunacak” sorusu yerine “değişim nasıl mümkün olacak” sorusu rejim analizindeki bir başka tarafgirliği ortadan kaldırmak için gereklidir.

1.2.2 Yapısalcı Yaklaşımda Modifikasyonlar

S.D. Krasner’in ikinci yaklaşım olarak tanıttığı “modifiye edilmiş yapısalcı yaklaşım”, rejimlere yaratacağı farklar konusunda önemli bir rol verse de, realist geleneğin temel analitik varsayımlarını kabul ettiği için hala yapısalcı yaklaşımın bir türü olarak sunulur.

Bağımsız egemen devletlerin dünyasında rejimler ancak üzerinde devletlerin anlaştığı bir hedef için koordinasyon işlevi görebilirler. Yukarıda değinilen Uluslararası Telekomünikasyon Birliği (ITU) böyle bir koordinasyon işlevinin en gelişkin örneklerinden biridir.

Rejim teorisinin 1980’lerdeki ana akımına göre, uluslararası politika bir tutuklunun açmazı ya da bir kolektif eylem problemi olarak algılanabilirdi. Temel paradoks ülkelerin kendi bencil çıkarlarının peşine düşmesinin *pareto-inferior* sonuçlar

doğurmasıdır. *Pareto-optimum* bir çözüm için tarafların kazıklanmayacaklarına emin olmaları gerekiyordu ki, bu da ancak güçlü rejimler ile mümkündür. Bu rejim kuramcılarının rejimlere kendi başlarına işbirliği yaratacak bir unsur olarak bakmak yerine, onları çıkarları tarafından yönetilen devletlerin kendi çıkarlarına ulaşmak için gerekli olan bir araç olarak görürler. Buradaki temel kabulleri işbirliği ile kendi çıkarlarının çelişmediğidir.

Rejim tartışmaları içinde sıklıkla başvurulan “tutuklunun açmazı” analogisi, 1950 yılında RAND Co.'nun oyun kuramının küresel nükleer stratejiye uygulanmasının muhtemel sonuçları hakkında yaptığı çalışmalar sırasında ortaya atılmış bir strateji oyunudur.⁴⁴ İkiyem, RAND çalışanları olan geliştiricileri tarafından kamuoyu ile paylaşılmak üzere geliştirilmemiş olsa da, hızla çok geniş bir akademik ilgiye mazhar olmuş, 1960 ve 70'lerde hakkında binden fazla akademik makale yayınlamıştır. Meselenin temeli bir seçim yapmak durumunda olan toplumsal aktörlerin dışarıdan herhangi bir müdahale olmadan ve aralarında işbirliği olmaksızın belirledikleri rasyonel davranışlarının sonucunun toplumsal olarak optimal düzeyin altına tekabül etmesidir.

Pek çok versiyonu olan açmazın en yaygın senaryolarından biri şöyledir:

“Tanya ve Cinque Hibernia Bankası soygununa karışmış olma şüphesiyle polis tarafından göz altına alınmış ve iki yalıtık hücreye konulmuştur. Her ikisi de kendi kişisel özgürlüklerini suç ortağına ne olacağından daha fazla önemser. Zeki bir savcı her iki şüpheliye de bir anlaşma önerir: “İki tercihin var: Suçu itiraf edebilirsin ya da sessiz kalabilirsin. Eğer sen itiraf edersen ve suç ortağın sessiz kalırsa, sana yönelik bütün suçlamaları düşürürüm ve senin tanıklığını suç ortağına ciddi bir ceza vermek için kullanırım. Benzer biçimde, eğer suç ortağın itiraf eder ve sen sessiz kalırsan, o özgür kalırken sen hapse girersin. Eğer ikiniz de itiraf ederseniz, ikiniz de hüküm

⁴⁴ Stanford University & Center for the Study of Language and Information, “Prisoner's dilemma”, *Stanford Encyclopedia of Philosophy* içinde, Stanford, Calif., 2007.

<< <http://plato.stanford.edu/entries/prisoner-dilemma> >> Erişim tarihi: 3 Mart 2012.

giyersiniz ama şartlı olarak erken salıverilmenizi sağlarım. Eğer her ikiniz de sessiz kalırsanız, sadece silah bulundurma suçundan cüzi bir ceza istemekle yetineceğim.”⁴⁵

Burada tutuklunun içine düştüğü ikilem şudur: savcının önerdiği anlaşmaya göre kendisi suçu kabul eder, ama suç ortağı suskun kalırsa, kendisi serbest kalacak susmayı tercih eden suç ortağı ise diyelim 10 yıl hapse mahkûm olacaktır. Ama suç ortağı da suçu kabul ederse her ikisi de örneğin 5'er yıl hapis cezası alacaktır. Öte yandan, kendisi suçu kabul etmez suskun kalırken, suç ortağı da suskun kalırsa her ikisi de diyelim sadece 1 yıl hapis cezasıyla yırtacaktır. Ama bu durumda, suç ortağı sessiz kalmaz, suçu itiraf ederse, bu kez suç ortağı serbest kalırken, o 10 yıl yatacağıdır. Tablo 1 her iki şüphelinin seçimleri karşısında diğerinin tercihine bağlı olarak başlarına geleceği göstermektedir.

Tablo 1 : Tutuklunun Açmazı⁴⁶

Tanya	Cinque	İtiraf	Susma hakkı
İtiraf		Tanya: 5, Cinque: 5	Tanya: 0, Cinque: 10
Susma hakkı		Tanya: 10, Cinque: 0	Tanya: 1, Cinque: 1

Aslında ortağının susacağından emin olsa, en iyi tercih kendisinin de susmasıdır. Ama her ikisi de ortağının konuşma durumunda ortaya çıkacak 10 yıl yatma riskini göze alamaz ve beş yıla razı olarak suçu itiraf ederler. Böylece Tanya ve Cinque aralarında bir işbirliği ve güven olmamasının cezasını dörder yıl daha fazla yatarak çekerler. Pareto Optimal çözüm her ikisinin de sessiz kalmasıyken, her ikisi için de rasyonel çözüm itiraftır.

Zaman zaman oyun kuramından başka analogiler de benzer bir işbirliği olmama durumunun yaratacağı felaketleri betimlemek için kullanılmıştır. Örneğin, araçla birbirlerine doğru ilerleyen iki sürücünün çatışmalı durumunu anlatan “tavuk

⁴⁵ Stanford University & Center for the Study of Language and Information, 2007.

⁴⁶ *Ibid.*

oyunu”nda yoldan çekilirse korkak tavuk olarak anılacak olan sürücüler kendi ortak felaketlerine doğru yol alırlar.

S. D. Krasner'in tanımlamasına göre modifiye edilmiş yapısalcı yaklaşım sahipleri, geleneksel realist yaklaşımın uluslararası ilişkileri açmaza düşmüş şüpheli gibi gördükleri kanısındadır. Kendi çıkarları peşindeki rasyonel aktörler olan devletin tercihleri Pareto optimal bir uluslararası sonuç doğurmamaktadır. Oysa örneğin R. Keohane ve A. Stein'a göre uluslararası rejimler, beklentileri yakınsatarak ve işbirliği olanakları yaratarak *Pareto optimal* bir sonuca hizmet edebilirler.

Öte yandan, çok sayıda rejim kuramcısı 1980'lere kadar yaptıkları ampirik araştırmalarla yapısalcıların uluslararası ilişkilerin temelinde gördükleri realist varsayımların doğrulamadığını görmüşlerdir. 1980'lerden sonra da bu gelenek devam etmiş ve bir hegemonun etkisinin olmadığı başarılı rejim örneği öne süren çalışmalar çeşitlenerek artmıştır. Daha sonraları iklim değişikliği ve biyoçeşitlilik rejimleri direnen bir hegemon karşısında diğer aktörlerin kararlı çabalarının nasıl etkili olabileceğinin standart örnekleri halini almıştır.

S.D. Krasner, modifiye edilmiş yapısalcı görüşlerin Marksist gelenekle de benzediği görüşündedir. Temel ekonomik yapıları rasyonalize ederek meşrulaştıran kurumlar olarak devletler ve ideolojinin önemini vurgulayan pek çok yapısalcı Marksist eser olduğunu not eder. Yine de Marksist geleneği doğrudan kendi sınıflandırmasına dâhil etmez.

1.2.3 Groteryen Yaklaşımlar

Krasner'in üçüncü kategorisi Oran Young, R. Hopkins, D. Puchala gibi yazarları dâhil ettiği Groteryen yaklaşımlardır. Groteryen geleneğin realist gelenekten ayrıldığı nokta, ortak değerler, kurallar ve kurumlar gibi toplumsal unsurların devletleri bir arada tutabilecek bir gücü olduğunu varsaymasıdır.

Realistlere göre rejimler varlıkları dikkatlice analiz edilmesi gereken istisnai durumlardır. Oysa Groteryenlere göre rejimler uluslararası ilişkilerin doğasına ait özsel bir karakteristiktir. İlişkiye giren uluslar kaçınılmaz olarak çeşitli rejimler

yaratırlar. R. Hopkins ve D. Puchala rejimlerin uluslararası ilişkilerin her alanında, hatta ciddi iktidar rekabetinin olduğu alanlarda bile var olduğu sonucuna varırlar.⁴⁷ Bu yazarlara göre realist ya da yapısalcı gelenek içinde yaşanan “artan biçimde kompleks, karşılıklı bağımlılığın hâkim olduğu ve tehlikeli” dünyayı açıklamak için aşırı sınırlı bir çerçeve sunar.

Groteryen ekolden yazarlar yapısalcılığın geleneksel versiyonuna da modifiye dilmiş versiyonuna da temelden karşı çıkarlar. Onlara göre, uluslararası ilişkilerin tek aktörü devletler değildir. Elitler ise uluslararası ilişkilerin pratik aktörleridir ve ulusal olduğu kadar uluslararası bağlantılar içindedirler. Egemenlik ancak davranışsal bir değişken olabilir, analitik bir varsayım değil. Bir uluslararası iletişim ağı içerisinde yaşayan elitlerin ulusal sınırları aşan kendi kuralları, norm ve ilkeleri vardır.

S.D. Krasner bu üçüncü yaklaşımın modifiye edilmiş yapısalcılıktan farkını ortaya koymak için, rejim olarak kabul ettikleri kurumları karşılaştırır.⁴⁸ Oran Young'a göre oturmuş bir kalıbı olan davranışlar kaçınılmaz olarak beklentilerin yakınsaması sonucu doğururlar. Gelenekselleşmiş davranış kalıpları benimsenen normları yaratırlar.⁴⁹ Örneğin, kusursuz market yapısalcılığı modifiye edenler için bir rejim değildir, çünkü orada bütün aktörler kendi çıkarlarının peşinde koşar. Ama Groteryen yaklaşımda pazar bir rejim olarak kavranır, zira orada aktörler kafalarına göre değil, yerleşik davranış kalıplarına göre hareket eder. Hatta pazara özsel olan barındırdığı aktörlerin bireysel çıkarlarının toplamı değil, bu davranış kalıbıdır. Bunlar ise, örneğin J. Ruggie'ye göre, pazarın işlevlerini sürdürmesini sağlayan daha geniş bir

⁴⁷ D. J. Puchala ve R.F. Hopkins, “Grotian Perspectives. International Regimes : Lessons From Inductive Analysis”, *International Regimes* (Ed. S.D. Krasner) içinde, Ithaca: Cornell University Press, 1983.

⁴⁸ S.D. Krasner, 1982.

⁴⁹ O.R. Young, “Regime Dynamics : the Rise and Fall of International Regimes”, *International Regimes* (Ed. S.D. Krasner) içinde, Ithaca: Cornell University Press, 1983.

toplumsal çevre içine gömülüdür.⁵⁰ Hatta geleneksel yapısal realist yaklaşım için saf bir çatışma durumu olan güçler dengesi de bir uluslararası rejim olarak kavranır. Zira orada da denge bir kalıplaşmış davranış çerçevesi içinde vücut bulmaktadır.

S.D. Krasner'in rejimlere dair başlangıç noktasındaki formülüne geri dönecek olursa, bu yaklaşıma göre rejimler, ara değişkenler değil, temel nedensel faktörlerin devletlerin tutumları gibi bir sonucudur. Ama bir şartla ki, bu devletlerin tutumlarının ortak olarak benimsenmiş kalıpları vardır ve bu iki sonuç birbiriyle iç içedir.

S. D. Krasner'in buraya kadarki analizleri uluslararası rejimlerin bir ara değişken olarak kabul edildiğinde ortaya çıkan pozisyonların tasnifidir. Ama aynı zamanda temel nedensel değişkenlerle rejimler arasındaki ilişki de incelenmelidir. Devletlerin hareketlerinde birincil belirleyici olan güçler dengesi, iktidar ilişkileri, çıkar arayışı gibi temel etmenler hangi durumlarda ve nasıl rejimlerin oluşumuna neden olurlar? Bu durumda rejimler temel faktörlere bağımlı bir değişken olarak kabul edilir. S.D. Krasner rejim tartışmalarından rejim oluşumunu en çok etkilediği öne sürülen beş temel nedensel değişken tespit eder.⁵¹ Bunlar devletlerin bencil çıkarları, politik iktidar, normlar ve ilkeler, alışkanlıklar ve gelenek ile bilgidir. Yazar, bu temel motivasyonlar ile bir önceki bölümde ortaya koyduğu yaklaşımlar arasında paralellikler kursa da, bu esasta yeni bir sınıflandırma önermez. Örneğin Koehane ve Stein'in egoist çıkar yönelimli bir yaklaşıma sahip olduklarını belirtmekte yetinir.

Uluslararası rejimleri oluşma biçimlerine göre ilk kez sınıflandıran yazarlardan biri Oran Young'dır. *International Organisations'ın* aynı sayısında yayınlanan yazısında Oran Young rejimleri kendiliğinden oluşanlar, müzakere ile ortaya çıkanlar ve

⁵⁰ J.G. Ruggie, "International Regimes, Transactions, and Change : Embedded Liberalism in the Postwar Economic Order", *International Regimes* (Ed. S.D. Krasner), Ithaca: Cornell University Press. 1983.

⁵¹ S.D. Krasner, 1982.

empoze edilenler olarak üç kategoriye ayırır.⁵² Realistlerin uluslararası modellerine en çok yaklaşımları empoze edilen rejimler olsa da, bilinçli bir çabanın eseri olmayan ya da uzun pazarlıklar sonucu ortaya çıkanlar da vardır. Oran Young sonraki yıllarda 1983 yılında yaptığı bu ayrımı fazla analitik bulmaya başlar. Ona göre bütün rejimlerin oluşumunda bu üç sürecinde değişen oranlarda da olsa etkisi vardır⁵³. Örneğin müzakere bütün rejim oluşum süreçlerinde rol oynar. Bir hegemon en arzuladığı rejimi bile müzakere ile elde etmek ister, çünkü tek taraflı empoze çok daha zor ve masraflıdır, diğer tarafları talepkâr hale getirebilir. Bu nedenle O. Young rejimlerin oluşumunu kategorilere ayırmak yerine ayrık aşamalara ayırmanın daha kullanışlı olacağı düşüncesini öne sürer.⁵⁴ Gündem oluşturma, müzakere ve işlevsel hale getirme aşamalarının her birinde kendilerine özgü nitelikleri ayırt etmek mümkündür. Öte yandan, Susan Strange'in rejim kuramlarının ABD hegemonyasının erozyonuna attıkları rolün eleştirisine de hak verir. R. Keohane'nin uluslararası kurumların istikrarının sağlanması sorununa odaklanan "hegemonya sonrası" vurgusundan ayrılarak uluslararası düzeyde kurumsal düzenlemelerin yükselişi ve düşüşünü etkileyen koşulların analizine daha fazla olanak tanıyan "hegemonyanın ötesi"ne daha çok vurgu yapılması gerektiğini öne sürer.⁵⁵

Susan Strange'in uluslararası rejim kuramlarının geçici bir moda olarak terk edileceği doğrultusundaki öngörüsünün aksine, bu alandaki çalışmalar giderek yaygınlaşmış ve farklı okulların ilgi alanına da girmiştir.⁵⁶ Uluslararası ilişkiler

⁵² O.R. Young, "Regime Dynamics: The Rise and Fall of International Regimes" *International Organisations*, Vol. 36, No. 2, 1982, s. 277-297.

⁵³ O.R. Young, "Regime Theory and Quest for Global Governance" *Contending Perspectives on Global Governance* (Eds. Alice D. Ba ve Matthew J. Hoffmann) içinde, Routledge, New York, 2005, s. 94.

⁵⁴ O.R. Young, *International Governance: Protecting the Environment in a Stateless Society*, Ithaca, Cornell University Press. 1994.

⁵⁵ O.R. Young, "International Regimes: Toward a New Theory of Institutions" *World Politics*, Vol. 39, No. 1, 1986, s. 104-122.

⁵⁶ 1990'lı yıllarda gelişen uluslararası rejim çalışmalarının bazıları şunlardır:

alanında 1990'lı yıllarda yaygınlaşmaya başlayan ikinci dalga çalışmaları, rejimlerin kuruluşlarına neden olan uluslararası sorunların çözümünde neden farklı performanslara sahip olduğu sorusunu odağına alır. Akla gelen ilk yanıt rejimin varlık sebebi olan sorunun çözümüne katkısına bakmaktır, ancak rejim etkinliği olarak anılacak olan bu çalışmaların karşılıklarına dikilen ilk çetin sorun ilgi alanındaki değişimler içinde rejimlerin rollerinin diğer faktörlerden nasıl ayrıştırılacağıdır. Bu zorluk aynı temel soruya geri dönüştürür: “rejimler fark yaratır mı?”

1.3 Uluslararası Rejimler: Kuramsal Yaklaşımlar

1990'lı yıllardaki kuramsal genişlemenin sonrasında uluslararası ilişkiler yazınında uluslararası rejim kuramları genellikle benzer biçimlerde sınıflandırılmaya başlanmıştır.

O.R. Young, “The Effectiveness of International Institutions: Hard Cases and Critical Variables”, *Governance without Government: Order and Change in World Politics* (Eds. J.N. Rosenau ve E.-O. Czempiel) içinde, Cambridge, Cambridge University Press, 1992, s.160-194.

O.R. Young, *The Effectiveness of International Environmental Regimes: Causal Connections and Behavioural Mechanisms*, Cambridge, MIT Press, 1999.

O.R. Young, *Governance in World Affairs*, Ithaca, Cornell University Press, 1999.

P.M. Haas, R. Keohane ve M. Levy (Eds.), *Institutions for the Earth: Sources of Effective International Environmental Protection*, Cambridge: MIT Press, 1993.

D. Victor, K. Raustalia, ve E. Skolnikoff (Eds.) *The Implementation and Effectiveness of International Environmental Commitments*, Cambridge: MIT Press, 1998.

J. Wettestad, *Designing Effective Environmental Regimes: The Key Conditions*, Cheltenham. Edward Elgar, 1999.

A. Underdal ve K. Hanf (Eds.) *International Environmental Agreements and Domestic Politics: The Case of Acid Rain*, Aldershot, Ashgate, 2000.

E.L. Miles et al., *Explaining Regime Effectiveness: Confronting Theory with Evidence*, Cambridge: MIT Press, 2002.

A. Underdal ve O.R. Young, (Eds.) *Regime Consequences: Methodological Challenges and Research Strategies*, Dordrecht, Kluwer Academic Publishers, 2004.

Tübingen Üniversitesi'nden A. Hasenclever, P. Mayer ve V. Rittberger birlikte yazdıkları *Theories of International Regimes* adlı 1997 tarihli kitaplarında son yirmi yıl içinde ortaya çıkan rejim kuramlarının benimsedikleri merkezi açıklayıcı kavramlar esasında üç gruba ayrılabileceğini öne sürmüşlerdir: *gücü esas alan yaklaşımlar*, *çıkarı esas alan yaklaşımlar* ve *bilgiyi esas alan yaklaşımlar*.⁵⁷ Bu üç sınıf uluslararası ilişkiler disiplini içindeki üç ana okula da denk gelirler. Realist okuldan gelen rejim kuramcılarının rejim teorileri iktidar temelli ve neoliberal okuldan gelen kuramcılarının rejim teorileri çıkar temelli iken, inşacı okuldan kuramcılarının rejim teorileri ise bilgi, iletişim ve kimlik kavramları etrafında kuruludur.

Benzer biçimde O. Young ve G. Osherenko rejimlerin nasıl oluştuğuna ilişkin kuramları aynı üç kategori ile sınıflandırır.⁵⁸ Diğer önde gelen rejim kuramcıları Peter Haas, R. Keohane ve M. Levy de aynı kategorileri rejim biçimlerini sınıflandırırken kullanır.⁵⁹ Bu üçlü dışında yapılan sınıflandırmalara S. Haggard ve B.A. Simmons'un sınıflandırması örnek verilebilir. Yazarlar rejim çalışmaları içinde dört farklı yaklaşım tespit ederler: yapısal, oyun kuramı, işlevsel ve bilişsel.⁶⁰ Burada yazarlar gücü esas alan neorealist okulun hipotezlerini yapısalcı olarak adlandırırken, O. Young ve G. Osherenko'nun çıkarı esas alan neoliberal/kurumsalcı yaklaşımlarını iki kategoriye ayırırlar. Öte yandan, R. Keohane de bilişsel çalışmalara "reflektif yaklaşımlar" adını vermiştir.⁶¹ Ancak sınıflandırmaların özsel bir farkı yoktur. Öte yandan hangi yazarların hangi çalışmalarının hangi sınıfa dâhil edileceğine dair de çok net sınırlar yoktur. Örneğin, neoliberal okulun en önde gelen yazarı olarak kabul

⁵⁷A. Hasenclever, P. Mayer ve V. Rittberger, *Theories of International Regimes*, Cambridge University Press. 6. Baskı. 2004, s.2.

⁵⁸ O.R. Young ve G. Osherenko (Eds.), *Polar Politics: Creating International Environmental Regimes*, Ithaca, NY: Cornell University Press, 1993.

⁵⁹ P.M. Haas et al., 1993.

⁶⁰ S. Haggard, ve B. Simmons, 1987.

⁶¹ R.O. Keohane, 1988.

edilegelen R. Keohane bilgiyi esas alan yaklaşımlara da önemli katkılarda bulunmuştur.

Tablo 2 : Temel Uluslararası Rejim Kuramları Okullarının Karşılaştırılması⁶²

	Realizm	Neoliberalizm	Bilişselcilik
Merkezi Kavram	İktidar	Çıkar	Bilgi
Kurumsalcılık	Zayıf	Orta	Güçlü
Meta-kuramsal yönelim	Akılcıl	Akılcıl	Sosyolojik
Davranış Modeli	Görelî kazanımlarla ilgilenir	Mutlak kazanımın ençoklaştırılması	Rol-oyunama

Hasenclever ve meslektaşları bu sınıflandırmada, kuramları merkezi açıklayıcı kavramların yanı sıra, kurumsalcılıkları, kuramların ait oldukları meta-kuramsal çerçeveler ve rejimleri oluşturan aktörlerin davranış modelleri esasında değerlendirir. Güçlü kurumsalcılar, sonuçlar üzerinde en çok uluslararası kurumların etkisi olduğunu savunanlarken, zayıf kurumsalcılar uluslararası rejimlerin önemini tali görürken güç ilişkilerini başat faktör olarak kabul ederler.

Yazarların rejimlerle ilgili kuramları sınıflandırmak için uyguladıkları bir diğer ölçüt ise, temel aktör olarak kabul edilen devletlerin nasıl davrandıklarına ilişkin kurguladıkları modellerdir. Realistlere göre devletler, belli bir uluslararası sorun bağlamında diğer devletlerle girdikleri ilişkilerde sadece kendi kazanımlarını değil, diğer devletlerin kazanç ya da kayıplarını da dikkate alarak davranırlar, kısaca realistlere göre devletler görelî kazanımlarla ilgilenirler. Oysa neoliberallere göre devletlerin böyle bir davranış modeli yoktur, onlar sadece rejimin kendilerine ne getireceğine bakarlar, yani mutlak kazanımlarını en çoklaştırmanın yollarını ararlar. Bilişselciler ise bu çerçevenin dışında, devletlerin davranışlarını analiz etmek için rol oynama modelleri kullanırlar.

Bu sınıflandırmada Marksizan okullara yer vermemiştir. Bunun nedeni olarak da Maksizm'in uluslararası ilişkiler disiplini içinde bütünsel bir analiz çerçevesi olmamasına bağlamıştır. Her ne kadar yazın içinde bağımsız bir alan oluşturacak

⁶² A. Hasenclever, P. Mayer ve V. Rittberger, 2004, s.6.

Marksist bir uluslararası rejim analizi henüz yoksa da, ‘Marksist Rejim Analizine Bir Giriş’ başlıklı bölümde açıklanmaya çalışıldığı gibi , özellikle son yirmi yılda uluslararası ilişkiler disiplini içinde zengin bir biçimde gelişen Marksist kuramların, böyle bir analiz için çerçeve oluşturmaya yetecek kadar gelişmiş olduğu ileri sürülebilir.

Uluslararası rejim teorisi liberal gelenek içinden doğmuş, temelde neoliberal bir kuramdır. Neorealist ve diğer okullardan yazarlar, neoliberallerin uluslararası düzeni açıklamak için 1980’lerin başında geliştirmeye başladıkları rejim kuramları karşısında reaktif olarak kendi okullarının rejim yaklaşımlarını geliştirmişlerdir. Ancak neoliberal yazarların da rejim kuramlarını uluslararası ilişkiler literatüründeki neorealist egemenliğe karşı geliştirdikleri için tartışmanın zemini neorealizme dayanır. Bu nedenle kuramları incelemeye buradan başlamak gerekir.

1.3.1 Neorealist Uluslararası Rejim Kuramı

Neorealist gelenek uluslararası ilişkiler disiplini içinde en baskın akım olagelmıştır. Uluslararası ilişkiler disiplinin önde gelen akademisyenlerinden biri olarak kabul edilen Kenneth Waltz 1979 yılında yayınlanan *Theory of International Politics* isimli eserinde bir özerk gerçeklik alanı olarak uluslararası ilişkiler alanının tanımlayıcı unsuru olarak anarşi kavramını ortaya koyar. Her ne kadar anarşi kavramı için pek çok farklı yorum olsa da, genel olarak ulusların ilişkilerini barış içinde düzenleyecek, işbölümü ve bölüşüm gibi çatışmaları düzenleyecek ve böylece uluslararası politikada bir istikrar sağlayacak merkezi bir dünya otoritesinin yokluğunu belirtmek için kullanılmaktadır.

“Anarşi ilkesi, öncelikle, devletlerin davranışlarını şekillendirip sistem ölçeğinde bütün aktörlerin uymak zorunda oldukları yapısal koşullar yaratır. Anarşik bir sistem içindeki devletler, yaşamsal amaçlarını gerçekleştirmek ve güvenliklerini sağlamak konusunda tek başınadır ve yalnızca kendi kabiliyet, yetenek ve kaynaklarına güvenmek zorundadır.”⁶³ Uluslararası politika, kendi çıkarları peşinde koşan ve

⁶³ B. Ülman, E. Balta-Paker, ve M.A. Ağacan, “‘Uluslararası’ Fikri, Epistemolojik Yanılgı ve Eleştirel Gerçekliğin İmkanları”, *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 8, Sayı 30, 2011, s.19.

sadece bu çıkarların belirlediği sınırlara riayet eden ulus-devletlerin anarşik rekabet alanıdır. Devletler arasında işbirliğini de çatışmayı da belirleyen güç ve iktidar ilişkileridir. Belli bir sorun alanı etrafında bir araya gelen devletler kendi aralarındaki güç dengelerini hesaba katarlar ve buna göre davranırlar. Yine önde gelen neorealist yazarlardan biri olan Robert Gilpin, 1970'lerde ortaya çıkmaya başlayan ulus aşırı ilişkiler ve çok uluslu şirketlerin rolleri konularındaki tezleri sert biçimde eleştirirken, neorealist okulun analitik, tarihsel ve politik yönlerini güçlü bir sentezle bir araya getirmiştir. Gilpin ABD dış ekonomik politikasında ortaya çıkan liberal ilke ve uygulamaları iktidar ilişkilerinin dinamik yapısına dayanarak açıklayarak neorealist okulun gelişiminde önemli bir yer edinmiştir⁶⁴. Ona göre “anarşi kuraldır, düzen, adalet ve ahlak ise istisna”.⁶⁵

Yapısal realizm olarak da adlandırılan bu ana akım okulun uluslararası rejimler konusundaki tezleri de anarşi ilkesince belirlenmiştir. Dolayısıyla asıl olan iktidar, çatışma, savaş ve mücadeledir. Uluslararası işbirlikleri ise genişleme dönemleri gibi özel dönemlerde geçici olarak hâkim hale gelebilir. Neorealist yaklaşımın rejimlerin ortaya çıkışına dair bu çerçevedeki tezleri hegemonik istikrar kuramını oluşturmuştur. R. Crawford'a göre bu kuram “rejim oluşumuna dair en sıkı, yaygın ve bariz realist yaklaşım”dır.⁶⁶

Hegemonik istikrar kuramı bir uluslararası rejim kuramı olarak değil, istikrar sorununu mesele edinen bir Uluslararası Politik Ekonomi (*International Political Economy*) kuramı olarak ortaya çıkmıştır. Öyle ki, kuram genellikle ünlü ekonomist Charles Kingleberger'in “1929-1939 Büyük Buhranı” adlı 1973 tarihli eseriyle anılır. Temel olarak kendisine 1929 Bunalımını ortaya neyin çıkardığını, neden bu denli

⁶⁴ P. Katzenstein, R. O. Keohane, ve S.D. Krasner, “International Organization and the Study of World Politics” *International Organization*, Vol. 52, No. 4, International Organization at Fifty: Exploration and Contestation in the Study of World Politics, 1998, s.656.

⁶⁵ R. Gilpin, “The Richness of the Traditions of Political Realism” *International Organisations*, Vol. 38, Sayı 2, 1984, s. 290'dan aktaran B. Ülman at al., 2011, s. 20.

⁶⁶ R.M. Crawford, *Regime Theory in the Post-Cold War World: Rethinking Neoliberal Approaches to International Relations*, Dartmouth: Dartmouth Publishing Company, 1996, s.57.

yaygın, uzun ve derin olduğunu soran yazar, Birinci Dünya Savaşı sonrasında dünya ekonomisinde önce tarım sektöründe ortaya çıkan depresyona, ardından borsaların çöküşüne, durgunluk ve enflasyon dönemlerinden nihayet uçuruma sürükleniş süreçlerini analiz eder. Kitabın “1929 Buhranının Bir Açıklaması”na ayırdığı son bölümünde iki savaş arası dönemin ana dersinin şu olduğunu yazar: “dünya ekonomisi istikrara kavuşacaksa, bir istikrara kavuşturucu, belli bir istikrara kavuşturucu olmak zorundadır”.⁶⁷

Hegemonik istikrar kuramının temel varsayımı anarşizan bir ilişki yaşayan ulus devletlerin arasındaki ilişkileri belirleyen unsur, en güçlü olanın diğerleri üzerinde kurduğu iktidar hegemonyasıdır. Bu hegemon ya da baskın güç diğer uluslara bir hiyerarşik sistemi dayatır. Devletlerin arasındaki ilişkiler için temel ilkeleri, kuralları ve karar alma süreçlerini belirler ve böylece uluslararası rejimler ortaya çıkar. Dolayısıyla rejimlerin kapsamı, kalıcılığı ve gücü bu baskın devletin gücüne bağlıdır. Her ne kadar ortaya çıkan rejimin temel yararlanıcısı doğal olarak bu hegemon güç olsa da, sistemin tek yararlanıcısı da değildir. Ortada bir sistem oluşunun kendisi diğer aktörler için de farklı düzeylerde yararlanma fırsatları yaratır. Bu nedenle hegemonik istikrar kuramları rejimleri “kamu malı” olarak görürler. Bu noktada rejimlerin etkinlikleri açısından “bedavacılar” sorunu tartışma konusu olur. Öte yandan, rejimlerin kaderi hegemonik sistemdeki değişikliklere bağlıdır.

Hegemonya ve liderlik kavramları sonraki yıllarda şiddetli bir taarruz altında kalsa da, C. Kingleberger eserinin 1997 tarihli genişletilmiş basımında, 1973 tarihli baskıdaki yukarıda alıntılanan güçlü ifadeleri savunmayı sürdürür. 1980 ve 1990’lı yıllarda artık liderlik daha çok Hitler ve Musolini ile anılan olumsuz bir kavram haline gelmişken, karar alma süreçlerine katılım gibi daha estetik kavramların baskın söylem haline geldiğini yazar. Yine de, liderliğin takipçilerin sömürülmesi ya da özel bir prestij malı olarak görülmesi yerine, sorumluluk gerektiren bir kamu malı olarak kabul edilirse olumlu bir iddia olmayı sürdüreceğinde ısrar eder.

⁶⁷ C. Kindleberger, *The World in Depression 1929-1939*, London: Allen Lane, The Penguin Press, 1997, s.304.

Neorealist uluslararası rejim kuramına, hegemonun liderlik rolü başta olmak üzere pek çok eleştiri yöneltmiştir. Bir hegemonun varlığının bir rejim oluşturmak ve sürdürmek için gerçekten özsel bir ön koşul olup olmadığı başta gelenlerindedir. R. Keohane onu “devletler arası ilişkileri idare eden, temel kuralları belirleme kudretine haiz ve bunu yapmaya hevesli” devlet olarak tanımlar.⁶⁸ Neorealist okul için bu hegemon rejimin kurulması ve ayakta kalması açısından yapıcı bir etkidir. Onun gücü rejimin gücüdür. Uluslararası rejimlerin pek çoğu da II. Dünya Savaşı sonrasında ABD’nin hegemonyası altında şekillenmiştir. İşte neoliberal ya da neokurumsalcı yazarlar hegemonik liderliğe dayalı bu yapısalcı bu tezi sorgulamaktadırlar. R. Keohane’nin daha önce üzerinde durulan *After Hegemony* adlı eseri bu eleştirilerin temellendirildiği en çok atıf yapılan çalışmalardan biridir. Yazara göre rejimler elbette ki hegemonların etkisiyle ortaya çıkabilir, ancak bütün rejimlerin bir hegemonun lütfuyla ortaya çıktığını söylemek mümkün değildir. Böylesi bir hegemonyanın bazı işbirliği türlerini kolaylaştıracağı kabul edilse bile, hegemonya işbirliğinin ne tek ne de yeter koşuludur. Ayrıca, oluşum aşamasında belirleyici olan hegemonun etkisi de rejimin olgunlaşmasıyla azalır. Dahası, hegemonik istikrar kuramının tek hegemonu dayalı dünya düzeni savı da tartışmalıdır. R. Keohane ABD’nin dünya üzerindeki hegemonyası 1960’lı yılların sonu ve 1970’li yılların başında erozyona uğramaya başlamış olmasına karşın yeni uluslararası rejimlerin ortaya çıkma hızında bir azalma olmadığına dikkat çeker. Örneğin, Uluslararası Enerji Ajansı, 1973 Petrol Krizi’nden sonra oluşturulmuştur. O tarihte ABD hegemonya düşüşüne geçmiş olsa da, mirası yeni rejimlerin oluşmasına yetmiştir.

Öte yandan, neorealistler uluslararası rejimleri sadece bir bağımlı değişken olarak ele aldığı için de eleştirilmiştir. Aslında bütün rejim kuramları temel bağımsız değişken olarak iktidar ilişkilerinin kabul edilmesi gerektiğinde uzlaşırlar. Neorealistleri neoliberallerden ayıran ise, iktidar ilişkilerini tek ve nihai değişken olarak kabul edilmesidir. Daha önce S. Krasner’in rejimleri iktidar ilişkileri gibi ana değişkenlerle

⁶⁸ R. O. Keohane, 1988, s.234.

aktörlerin davranışları gibi çıktılar arasındaki anahtar ara değişken olarak kabul ettiğinin üzerinde duruldu. Bu görüşe göre rejimlerin kendi başlarına kalıcılıkları da etkileri de son derece sınırlıdır. Ancak neoliberal kuramcılar bu teze rejimlerin hegemonlardan görece özerkliğini vurgulayan ampirik çalışmalar ile karşı çıkarlar. Öte yandan, rejimlerin bilgi üretimi ve paylaşımı, rejim üyelerinin kolektif olarak izleme ve değerlendirme olanakları ve işbirliği maliyetlerinin azaltılması gibi kendisinden menkul yararları aşikârdır. Ayrıca onlara göre rejimler ve hegemonik güç ilişkileri birbirlerini dışlayan değil, tamamlayan iki unsurdur. II.Dünya Savaşı sonrasında Sovyet tehdidi karşısında kapitalist dünya ABD'nin hegemonyası altında birleşmiştir, ancak her birini bu çatı altına sokan ABD'nin empozisi değil, kendi çıkarlarıdır.

Neorealistlerin rejimlere yaklaşımında eleştirilen bir başka unsur ise, uluslararası işbirliğinin imkanına duyulan şüphe. Neorealistlere göre bir hegemon yoksa, geniş çaplı bir işbirliğinin uzun uzadıya hüküm sürmesi mümkün değildir. R. Keohane'ye göre neorealistlerin ABD hegemonyasının etkisine yaptıkları vurgunun bütünüyle ortadan kaldırılması gerekmez, yapılması gereken bu vurgunun ekonomik karşılıklı bağımlılığın yarattığı çıkarlara yönelik kurumsalcı bir vurgu ile dengelenmesidir. Zira R. Keohane daha 1984 gibi erken sayılabilecek bir tarihte realizm ve kurumsalcılığın bir sentezine ihtiyaç olduğunu ileri sürmüştür.⁶⁹ ABD hegemonyasının en değerli “kamu malı” hegemonun gelecekteki davranış kalıpları hakkında belli bir öngörü yapma olanağıdır.

Neorealistlerin uluslararası rejimlerin oluşumunda moral değerlere hiç yer vermeyişi de eleştirilmiştir. Marksizan bir realist tarihçi olarak anılan E.H. Carr'ın uluslararası düzenin ahlak tarafından değil, dünya güçlerinin gerçekliği tarafından belirlendiğine ilişkin önermesine sıklıkla atıf yapılmıştır.⁷⁰ Buna karşın, uluslararası rejimlerin mutlaka ahlaki bir temele sahip olması gerektiği ileri sürülmüştür. Güçlü devletlerin tek yanlı girişimleri her zaman uluslararası toplum tarafından ahlaki olarak

⁶⁹ R. Keohane, 1984, s.135.

⁷⁰ E.H. Carr, *The Twenty Years' Crisis: 1919-1939*, Palgrave Publishers Ltd. London, 2001, s.202.

sorgulanmıştır. Öte yandan, kendisi sorumluluklar yaratan mekanizmalar olarak uluslararası rejimler uluslararası ilişkilerdeki ahlaki zemini genişletirler. Bir rejimin öngördüğü bir ilkeyi ihlal etmenin itibar ve güvenilirlik kaybı gibi maliyetleri olacaktır.

Son olarak, neorealist ekol en büyük sarsıntısını Soğuk Savaş'ın şaşkıncu biçimde barışçıl biçimde sonlanması ve SSCB'nin çözülmesi üzerine yaşamıştır. Her ne kadar daha sonraları Sovyet gücünün zayıflamasına dayalı neorealist açıklamalar geliştirilse de, 1980'lerin neorealist analizleri iki kutupluluğun devam edeceği ve hiçbir kutbun barışçıl bir biçimde ortadan kalkmayacağı öngörüsünü taşır.

1.3.2 Neoliberal Uluslararası Rejim Kuramı

Rejim teorileri 1990'lı yıllarda Uluslararası İlişkiler disiplini içinde neoliberalizmin bayrağı haline gelmiştir.⁷¹ Rejim kuramları liberal düşünce içinden geliştiği için rejim tartışmalarının ana akımı olarak neoliberal ya da neokurumsalcı görüşler kabul edilmektedir.⁷²

Neoliberal uluslararası rejim kuramları neorealist tezlerin egemen olduğu bir alanda, bu tezlere polemiklerle gelişmiştir. Bu polemikler şu iki ana unsur temelinde gelişir: Evet, neorealistler uluslararası ilişkileri karakterize eden anarşi ilkesi olduğunda haklı olabilirler, ama anarşi kaos değildir. Evet, ulus devletler, sadece kendi çıkarlarının peşine düşen, çıkarıcı, rasyonel aktörler olabilirler, ama çıkarları onları kendi aralarında işbirliği yapmaya da yöneltir. Uluslararası örgütler ve rejimler de tam da böyle bir ihtiyacın ürünü olarak ortaya çıkarlar ve kolektif çıkar ve işbirliğinin hem alanını genişletirler hem de onları mümkün kılarlar. Öte yandan, 1990'lı yıllarda hakim hale gelen küresel yönetim tezlerinin rüzgarını da arkasında alan neoliberal yaklaşımlar uluslararası ilişkiler alanında devlet dışı aktörlere neorealistlerden çok daha geniş bir hareket alanı tanırlar.

⁷¹ R.M. Crawford, 1996, s.54.

⁷² Hasenclever, A., Mayer, P. ve Rittberger, V. (1997) Age. s.23.

Görüldüğü üzere, neoliberallerin önde sürdükleri yenilikler, neorealist akımı geçersizleştirmeye değil, aşmaya yöneliktir. Bu nedenle neoliberal uluslararası rejim kuramı, neorealist kurama özellikle devletlerin karşılıklı bağımlılık ilişkilerinin analizini dahil etmiş ve böylece neorealist ekolü kapsayıp aştığını, rejimler için daha sistematik ve entegre bir analiz çerçevesi sunduğunu iddia edebilmiştir.⁷³ Soğuk savaşın sona ermesiyle büyük bir yeniden gözden geçirme süreci yaşayan neorealizmin aksine, NATO ve AB gibi kurumların soğuk savaş sonrasında güçlenerek yollarına devam etmesi temel tezlerinin doğrulanması olarak kabul edilmiştir.⁷⁴

Buna karşın ilk kez ortaya çıkmaya başladığı 1980'li yıllarda realistlerin ve daha sonra 1990'lı yıllarda inşacıların eleştirilerine konu olmaktan kurtulamamıştır. Bu eleştirilerin başlıcaları şunlardır:

İktidar ilişkilerinin ve egemenlik yapılarının karşılıklı bağımlılık bağlamında nasıl tanımlanacağı neoliberal yazarlar tarafından açıkça ortaya konamamıştır. Uluslararası ilişkilerin giderek karmaşıklaşan yapısı, nedensellik ilişkilerindeki belirsizlikler, aktörlerin davranışlarındaki öngörü zorlukları gibi faktörlere vurgu yapmak, neoliberalleri neorealist tezlerden pek de uzaklara götürememektedir. Zira, neoliberaler de son kertede belirleyici olanın iktidar ilişkileri olduğunu kabul ederler.

Neoliberal rejim kuramlarının ayırt edici tezlerinden biri de rasyonel ve bencil aktörler olan devletlerin uluslararası anarşi ortamında sadece işbirliğinin getireceği *mutlak* kazancı göz önüne aldıklarıdır.⁷⁵ Devletlerin işbirliğinin önündeki en büyük engellerden biri, her biri diğerlerinin çıkarlarını umursamayan aktörler olan devletlerin birbirlerine nasıl güven duyabilecekleridir. Neorealistlere göre devletler diğer devletlerin de çıkarını hesaba katarlar. Oysa neoliberaler diğer devletlerin

⁷³ J. Goldstein ve R.O. Keohane (Eds.), *Ideas and Foreign Policy: Beliefs, Institutions, and Political Change*, Ithaca: Cornell University Press, 1993.

⁷⁴ P. Katzenstein, R.O. Keohane, ve S.D. Krasner, 1998, s. 673.

⁷⁵ C. Brown, *Understanding International Relations*, Palgrave Macmillan 2. Baskı, 2001.

görelî kazançlarına ilgi göstermez. Neorealistler için bugünün dostları yarın düşman olabilirler. İşbirliğinin getireceği kazançlar da bu yeni çatışmanın potansiyel bir nedeni olabilir. Oysa neoliberaler bu görelî kazançları görmezden gelerek, işbirliğinin önündeki önemli bir handikapı göz ardı etmiş olurlar. Neorealistlere göre, devletler zaten işbirliği içine girerken diğerlerinin kazançları da göz önünde bulundurduklarından, rejimlerin bu açıdan etkileri son derece sınırlıdır. Her ne kadar, neoliberaler uluslararası rejimler için daha kapsayıcı ve entegre bir yaklaşım geliştirdiklerini öne sürseler de, hem mutlak hem de görelî kazançları dikkate alan neorealist yaklaşımın daha eksiksiz bir uluslararası işbirliği kuramı sunduğu öne sürülmüştür.⁷⁶

Neoliberal rejim analizlerinin rejimlerin aktörlerin beklentilerini yakınsatma işlevine yapılan vurgu nedeniyle sadece işbirliği düzenlemeleriyle sınırlı kalmış olması da eleştirilmiştir. Neoliberaler tezlerinin daha fazla açıklama yeteneği olduğu ticaret ve ekonomi gibi alanlardaki rejimleri tercih ederler, ama örneğin güvenlik alanına pek girmezler. Öte yandan, özellikle soğuk savaşın sona ermesiyle dünya üzerinde neoliberal yaklaşımlar ağırlık kazanmış, ABD’de Bush iktidarları döneminde neo-muhafazakarlık versiyonu iktidara gelmiştir. Bu yeni muhafazakarların dünyayı yeniden şekillendirmek için kurdukları işgal işbirlikleri göz önüne alındığında işbirliğinin her zaman iyi bir şey olmadığı yönündeki R. Keohane’nin tespiti aradan geçen yirmi yılda daha fazla doğrulanmıştır.⁷⁷

Her ne kadar neorealist ve neoliberal gelenekler arasında uzunca bir süredir akademik tartışma devam ediyor olsa da, son dönemde her iki okulun uluslararası rejim kuramlarının yakınsaması olgusu da dikkat çekicidir. 1980’li yıllarda iki okulun Avrupa bütünleşmesi, çok uluslu şirketlerin artan rolleri ve uluslararası karşılıklı bağımlılık gibi konulardaki tartışmalar şiddetlendikten sonra, 1990’lı

⁷⁶ J.M. Grieco, “Anarchy and the Limit of Cooperation: A Realist Critique of the Newest Liberal Institutionalism”, *International Organization*, Vol.42, 1988, s.503.

⁷⁷ R. Keohane, *International Institutions and State Power: Essays in International Relations Theory*, Westview Press, Michigan, 1989, s.234.

yılların sonunda her iki kuram arasındaki farklılıklar kadar ortaklıklar olduğunu tespit eden çalışmalar artmaya başlamıştır. Bu yakınlaşmanın iki temel nedeni olduğu görülmektedir: SSCB'nin çözülmesi ile Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve 1980'li yılların sonunda her iki yaklaşıma birden meydan okuyan inşacı yaklaşımların güçlenmesi. 1998 yılında *International Organisations* dergisinin 50. Yılı için Peter J. Katzenstein, Robert O. Keohane, ve Stephen D. Krasner'in ortak editörlüğünde çıkardığı uluslararası ilişkiler kuramlarının en son geldiği seviyeyi ele alan özel sayısında, editörlerin ortak makalelerinde 1990'lı yıllarda inşacıların, ortak norm ve değerlere ağırlık veren sosyolojik bir perspektife dayanan şiddetli epistemolojik karşı çıkışları karşısında neorealizm ve neoliberalizm arasındaki tartışmanın yerini rasyonalizm ile inşacılık arasındaki tartışmanın aldığını vurgularlar.⁷⁸ Bu tespitlere dayanarak, neorealistler ve neoliberaler arasındaki tartışmanın temel konularda bir mutabakata vararak sona erdiği, her iki yaklaşımın rasyonalizm başlığı altında bütünleştiği ileri sürülmüştür.⁷⁹

“Yeni gerçekçilik ve Kurumsalcılık arasında işbirliği ve çatışma ekseninde devam eden tipik tartışmanın yerini artık büyük ölçüde uzlaşmaya bırakması bu yakınlaşmanın bir göstergesidir. Nitekim David Baldwin, tek bir modelin Yeni Liberallerin ekonomik karşılıklı bağımlılık, Yeni Gerçekçilerin askeri caydırıcılık ve siyasal-psikoloji kuramcılarının tercih oluşumu ve karar alma süreçleri üzerinde yaptıkları vurguyu birleştirebileceğini ifade eder (...) Benzer bir saptamada bulunan Ole Weaver, Yeni Gerçekçilik ve Yeni Kurumsalcılık arasındaki anlaşmazlıkların ortadan kalktığını ve bu iki kuramın yeni yeni (*neo-neo*) sentez olarak adlandırdığı rasyonalist ekolü oluşturduğunu söyleyerek bu iki kuramın dayandığı temel öncüller üzerindeki mutabakatına göndermede bulunur.”⁸⁰

Yukarıda da değinildiği gibi, neoliberal ve neorealist kuramların paylaştığı genişçe bir ortak zemin vardır. Her iki yaklaşımın da referans çerçevesi rasyonalizm ile

⁷⁸ P. Katzenstein, R.O. Keohane ve S.D. Krasner, 1998, s.647.

⁷⁹ B. Ülman, E. Balta-Paker, ve M. A. Ağacan, 2011, s.23.

⁸⁰ P. Katzenstein, R.O. Keohane ve S.D. Krasner, 1998, s. 648.

belirlenmiştir. Her iki akım da uluslararası rejimleri devletlerin iktidar ve çıkar yönelimlerinden kalkarak analiz etmeye başlarlar. Onlara göre devletlerin çıkarları ve kazançları önceden rasyonel olarak belirlenmiştir. Her iki yaklaşım da, devletleri homojen, monoblok yapılar olarak kabul ederek iç politikayı uluslararası ilişkiler analizlerinin dışında bırakırlar.⁸¹ Böylece rejimler rasyonel devletlerin “araçsal aklının” ürünü olarak ortaya çıkarlar. Rejimlerin varlığı ve işlevi devletlerin iradelerinin dışavurumudur. İşte toplumsal inşacı yazarların tam da karşı çıktıkları husus, oyunun kurallarının devletlerin davranışlarının ve başka sosyal ilişkilerin ön koşulu olarak kabul edilmesidir. Rejim analizi, rejimlerden başlamalıdır, devletlerden değil.⁸²

1.3.3 İnşacı Uluslararası Rejim Kuramları

Uluslararası rejimlerin küresel yönetim mecraları olarak rollerinin giderek daha fazla ilgi görmesi, rejimlerin uluslararası ilişkiler alanı içindeki alternatif okullar tarafından da ele alınmalarına neden olmuştur. Stephan Krasner’in tanımından hareket edersek, birincil bağımsız değişkenler olan iktidar, çıkar gibi faktörlerle aktörlerin davranışları arasında ara değişken olarak tanımlanan rejimler için, aktör ve yapı konusunda farklı yaklaşımları olan toplumsal inşacılar alternatif bir yaklaşım geliştirmişlerdir.

⁸¹ Oysa 1990’lı yıllarda uluslararası ilişkilerin barış, çatışma, işbirliği gibi bütün önemli meselelerini kavramak için esas analiz edilmesi gereken unsurun iç politika olduğu genel kabul gören bir gerçek haline gelmiştir. Bakınız H.M. Milner “Rationalizing Politics: The Emerging Synthesis of International, American, and Comparative Politics”, *International Organization*, Vol. 52, No. 4, 1998, s. 759.

⁸² A. Wendt, “The Agent-Structure Problem in International Relations Theory”, *International Organization*, Vol.41, 1987, s.361-369'den aktaran M. Hongua, “Critiques of the Theory of International Regimes” IRChina, Academy of International Studies and Department of International Relations, Nankai University, 2005.

<<<http://irchina.org/en/xueren/china/pdf/mhh2.pdf>>> Erişim tarihi: 4 Nisan 2012.

İnşacı yaklaşımlar adını uluslararası ilişkileri toplumsal inşalar olarak kavramasından alır.⁸³ Kalkış noktası hem neorealistlerin hem de neoliberallerin paylaştıkları ortak akılcı geleneğin insanlık, aktörler, davranış kalıpları gibi temel kavramlarının sorgulanmasıdır. Bu kavramların epistemolojisiyle ilgilenirler ve onların sürekli değişen anlamlarını ortaya sererler. Rasyonel yaklaşımların kullandıkları temel değişkenler, ara/bağımlı değişkenler ve etkiler gibi faktörler yerine, *öznel değişkenler* gibi kavramları kullanırlar. Uluslararası ilişkiler disiplini içinde inşacılık kendi içinde bütünsellik taşıyan tekil bir yaklaşımdan ziyade, Alexander Wendt, Nicholas Onuf, Peter J. Katzenstein, Emanuel Adler, Michael Barnett, Kathryn Sikkink, John Ruggie, Martha Finnemore gibi yazarların epistemolojik analizlere öncelik tanıyan bir dizi farklı çalışmasını nitelemek için kullanılmaktadır.⁸⁴ Bu farklı

⁸³ İnşacılık kavramı Nicholas Onuf'un 1989 tarihli *The World of Our Making* adlı kitabından kaynaklanmaktadır.

⁸⁴ Daha geniş bilgi için bakınız:

M.J. Hoffmann, "What's global about global governance? A constructivist account" *Contending Perspectives on Global Governance* (Ed. Alice D. Ba ve Matthew J. Hoffmann) içinde, Routledge, New York, 2005, s. 111.

M. Hollis ve S. Smith, "Beware of Gurus: Structure and Action in International Relations" *Review of International Studies*, 17, 1991, s.393–410.

A. Wendt, "Bridging the Theory/Meta-Theory Gap in International Relations," *Review of International Studies*, 17, 1991, s. 383–392.

V. Jabri, ve S. Chan, "The Ontologist Always Rings Twice: Two More Stories about Structure and Agency in Reply to Hollis and Smith," *Review of International Studies*, 22, 1996, s. 107–110.

E. Adler , "Seizing the Middle Ground: Constructivism in World Politics," *European Journal of International Relations*, 3, 1997, s.319–363.

S. Guzzini, "A Reconstruction of Constructivism in International Relations," *European Journal of International Relations*, 6, 2000, s. 147–182.

J. Checkel, "The Constructivist Turn in International Relations Theory," *World Politics*, 50, 1998, s. 324–348.

O.J. Sending, "Constitution, Choice and Change: Problems with the 'Logic of Appropriateness' and its Use in Constructivist Theory," *European Journal of International Relations*, 8, 2002, s. 443–470.

yazarların ortak noktası maddi dünyaya şekil veren ve onun tarafından şekillendirilen şeyin insan eyleminin kendisi olduğunu kabul etmeleridir.

A. Wendt'e göre aralarındaki farklılıklara karşın, "bilişselciler, post-yapısalcılar, bakışaçısıcılar ve postmodern feministler, kural kuramcıları ve yapılaştırmacılar, rasyonalistler tarafından parantez içine alınmış temel "sosyolojik" mesele – adıyla anılacak olursa, kimlik ve çıkar oluşumu meselesi - ile ilgilidirler".⁸⁵

Örneğin bilişselcilik bir tür inşacı analiz çerçevesidir. Bilişselci rejim analizleri, uluslararası rejimlerin oluşumunda bilgi, fikir, değer gibi öznel faktörleri değişkenler olarak ele alırlar. Bilişselci çalışmalar mevcut rejim analizi yaklaşımlarıyla ilişkileri esasında iki kümeye ayrılırlar: Rasyonel yaklaşımların açıklayıcılığını inkar etmek yerine, onları düzeltmeyi amaçlayan Zayıf Bilişselciler, aktörlerin kendi çıkarlarını, önceliklerini ve tercihlerini ifade ettikleri egemen mantık formlarını incelerler. Bu ekolden önde gelen yazarlardan Peter Haas, geleneksel yapılar ve irade arasındaki ilişkide yorumlananın yerini vurgular. Bir işbirliğini incelemeyi önce, aktörleri bu işbirliğine götüren çevresel koşulların bu aktörlerce nasıl algılandığı ele alınmalıdır.⁸⁶ Özellikle sorunun doğasına ilişkin bir belirsizlik söz konusu ise, karar vericilerin çıkarlarının ne yönde olduğunu ve bunu nasıl gerçekleştireceklerini tespit etmelerinin kendisi sosyal bir öğrenme sürecidir. Ama yine de uluslararası ilişkilerin temel aktörü rasyonel ve çıkarlarını arttırma derdindeki devletlerdir.

Geleneksel rasyonel rejim kuramlarının tamamlayıcısı değil, alternatif olarak görülen Güçlü Bilişselci okul ise, bilgiyi temel dinamik olarak kabul eder. Bu okula göre, uluslararası rejimler zaten ilişki içindeki devletlerin ilişkilerinin kaçınılmaz sonucudur. Bu nedenle rejimleri sonuç olarak değil, uluslararası ilişkilerin ön koşulu

J. K. Jacobsen,. "Dueling Constructivisms: a Post-mortem on the Ideas Debate in Mainstream IR/IPE," *Review of International Studies*, 29. 2003, s. 39–60.

⁸⁵ A. Wendt, 1992, s. 392.

⁸⁶ P.M. Haas, "Introduction: Epistemic Communities and International Policy Coordination", *International Organization*, Vol.46,1992, s.2.

olarak görürler. Dahası devletlerin kimlikleri ve çıkarları bu ilişki içinde biçimlendiğinden, rasyonel çıkarı tanımının da önkoşuludur.

Bu öznelarası gerçeklik fikrine odaklanma inşacıları diğer yaklaşımlardan ayrılan temel nitelikleridir. Onlar için nesnel, maddi dünyanın yanı sıra bir de Karl Popper'ın Üçüncü Dünya olarak adlandırdığı anlamlar ve bilgi dünyası vardır. Bu paylaşılan bilgilerin öznelarası dünyasında nesnel var olmak için üzerinde insani bir mutabakat oluşmasına ihtiyaç duyarlar. M. Hoffman aktörlerin davranışlarının inşacılar tarafından nasıl ele alındığını şöyle özetler:

“Davranış hem aktörler hem de gözlemciler tarafından yalnızca dünya hakkında paylaşılan ortak bilgilerin öznelarası bağlamında anlaşılabilir ve hayata geçirilebilir. Aktörler sınırlar ve olasılıkların bilgi yapıları ya da öznelarası anlamlarca kısıtlandığı ve tanımlandığı bir dünyada var olurlar ve davranışlarını hayata geçirirler. Öznelarası anlamlar insan eylemlerini “makul ya da mantıksız, kabul edilebilir ya da edilemez, akla yaktın ya da akıl almaz, itibarlı ya da itibarsız” olarak yorumlanmasını sağlar. Öznelarası dünya kavrayışları ve dolayısıyla eylemleri zorunlu olarak yapılanmış kurumlar, kolektif anlamlar ya da içine gömülü oldukları normatif toplumsal bağlam tarafından mümkün kılınır ve kısıtlanır.”⁸⁷

İnşacıların öznelarası terimi ile vurgulamak istedikleri nedensellik ilişkisinin tek yönlü olmadığıdır. Öznelarası etkileşim içinde ortaya çıkan bu sosyal bilgi, bir yandan aktörlerin kimliklerini ve davranışlarını belirlerken, diğer yandan bu kimlik ve davranışların sonuçlarından başka bir şey değildir. Para, sınırlar, devletler, rejimler, hukuk gibi sosyal olguların hepsi aktörlerin bunların varlığına dayanarak inanç ve davranışlarını düzenledikleri için vardır.

Toplumsal inşacıların esas aldıkları öznelarasılık, tarihsel materyalist kuramlardaki diyalektik ile benzerlikler taşır. Bu nedenle bazı yazarlar toplumsal inşacıları bir tür Marksizm varyantı olarak kabul ederler. Oysa, inşacılar için Marksistler de güç ve iktidar siyasetini temel belirleyen olarak kabul ederek liberaller ve realistler ile aynı

⁸⁷ M.J. Hoffman, *Ozone Depletion and Climate Change Constructing a Global Response*, State University of New York Press, Albany, 2005 s. 35.

çizgide birleşirler. Marksist görüşün uluslararası hukuku tekil bir grubun ya da bir grup devletin sınıfsal çıkarlarının yansıması olarak kabul ettiği iddiasından hareketle, Marksist yaklaşımların “*tabiatı gereği tutucu, devletçi ve teknokratik*” olduğunu ileri sürerler.⁸⁸ Buna karşılık inşacılar, toplumsal kurumların varlığını öznelere onların var olduklarına dair algısına dayandırdıkları için tarihsel materyalist yöntemin dışına çıkarlar. Ayrıca toplumsal pratiği mümkün kılan öge olarak inşacılar bilgi yapılarını ve öznelerearası anlamları esas alırken, Marksistler toplumsal üretimi kurucu öge olarak kabul ederler.

Öte yandan, sosyal inşacıların düşünsel faktörleri ele alış biçimleri, neoliberal kurumsalcılarınkine de benzer. Onlar da bilginin ve sosyalizasyon süreçlerinin rejimlerin oluşumunda ve ilerleyişinde önemli roller üstlendiklerini düşünürler. J. Goldstein ve R. Keohane *Ideas and Foreign Policy* isimli derlemelerinde bireylerin sahip oldukları inançlar olarak tanımladıkları fikirlerin özellikle dış politikada aktörlerin politik tutumlarının açıklanmasındaki rollerini incelerler. Temel argümanları fikirlerin aktörlerin hedefleri ya da bu doğrultudaki amaç-araç ilişkilerine açıklık getiren bir yol haritası sağladığı durumlarda politika üzerinde etkisi olduğudur. Kitapta yer alan örnek vaka incelemelerinin sonucunda varılan sonuç, dünya görüşleri, oturmuş inançlar ve gündelik kanaatlerin öznelerearası önlerindeki belirsizliği aşma ve tutumlarını belirlemede en azından yardımcı dokunduğudur. Üstelik bu fikirler eğer kurumsallaşırlarsa uzunca bir dönem boyunca bu tutumlara bir yol haritası gibi rehberlik edebilirler. İnsan hakları rejimlerinin gelişimi, dekolonizasyon süreci, Çin ve Doğu Avrupa'da sosyalist ekonomilerin inşası ve savaş sonrası dönemde Anglo-Amerikan ekonomik çözümünde süreçlere rehberlik eden ve davranışların sınırlarını belirleyen hep bir fikir ya da inanç sistemi vardır.⁸⁹

⁸⁸ A. Hurrell, “International Society and the Study of Regimes: A Reflective Approach” *Regime Theory and International Relations*, (Eds. V. Rittberger ve P. Mayer) içinde, 1993, s.52.

⁸⁹ J. Goldstein ve R.O. Keohane, 1993, s.3-31.

Ancak bu benzerliğe karşın, sosyal inşacıların tutumu oldukça temel bir farka sahiptir. Neoliberal kurumsalcılar fikirlerin önemli olduklarını öne sürerken onları açık bir biçimde sadece aktörlerin davranış ve beklentileri üzerindeki biçimlendirici etkisi üzerinde dururlar. Oysa sosyal inşacılar için kurallar ve söylemler aktörlerin davranışlarını şekillendirmekle kalmazlar, aynı zamanda bu ilişkileri oluşturan onların kendisidir.⁹⁰

İnşacı kuramcılarının neorealist ve neoliberal kuramların her ikisine yönelik bir diğer temel eleştirisi, anarşi ilkesinin uluslararası ilişkilerin kurucu unsuru olarak kabul edilmesidir. Önde gelen inşacı yazar Alexander Wendt'in 1992 yılında *International Organisations*'da yayınlanan yazısının başlığı inşacı perspektifin ana akım kuramlara yaklaşımını gösteren güzel bir örnektir: “Anarşi Devletler Ne Yapıyorsa, Odur: İktidar Politikalarının Toplumsal İnşası”. Ona göre, neorealistler ve neoliberaler arasındaki tartışma ortak bir rasyonalizm zemininde gerçekleşmektedir.⁹¹ Her iki kuram uluslararası alanın temel belirleyici unsurunun anarşi ilkesi olduğu üzerinde anlaşılırlar. Bu zeminde ulusların kendi çıkarlarını gerçekleştirmek için nasıl davrandıkları konusunda farklı analizleri var olsa da, her ikisi de pozitivist bir bilim felsefesi ile naturalizme bağlıdırlar. Yani inceledikleri toplumsal ilişkilerin bilgisine doğal bilimlerin yöntemleriyle ulaşılabileceğini varsayarlar. Bu varsayım ile inceledikleri tarihsel sosyo-politik birimlerin ilişkilerinden bir “anarşi ilkesi”ne varırlar. Bu ilke gerçekte bir *epistem*dir. İncelenen gerçekliğin kendisi değil, ondan çıkarılan bir bilgidir. Ama bu iki yaklaşım da bu ilkeye uluslararası alanını kuran bir unsur muamelesi yaparak onu ontolojik bir alan haline getirirler.

“Bir diğer deyişle bu kuramlarda ampirisizm ile elde edilen bilgi dağıcıkları kuramların epistemolojik çerçevesini oluşturmakta, buradan hareketle de “uluslararası”nın ontolojisine geçiş yapılmaktadır. Anarşi ilkesine yapılan tarih öncesi, kurucu vurgu bunun en bariz örneğidir: ampirik gözlem ile elde edilen

⁹⁰ M. Hoffman, 2005, s. 113.

⁹¹ A. Wendt, “Anarchy is what States Make of it: The Social Construction of Power Politics”, *International Organization*, Vol. 46, No. 2, 1992, s. 391.

insanlık tarihi boyunca farklı sosyo-politik topluluklar şeklinde var olan yapıların (kavimler, şehir devletleri, imparatorluklar, ulus-devletler, vb) üzerinde herhangi bir üst-yapı (örneğin bir dünya imparatorluğu veya dünya devleti) olmaması bilgisinden hareketle uluslararası varlık alanının, yani “uluslararası”sının ontolojisinin anarşik bir özellik taşıdığı noktasına erişilir. Böylece epistemoloji ontolojik atıflara, hakikatin kendisine dönüşür.”⁹²

Bu zeminde aktörlerin kimlikleri ve çıkarları dışsal olarak belirlenmiştir, analiz bu çıkarların hangi davranışsal sonuçları doğuracağı üzerine odaklanmıştır. İnşacıların önerdikleri ise bu dışsal faktörlerin içselleştirilmesidir.

Rejimlerin analizinde inşacılığı diğer yaklaşımlardan ayıran başka nitelikler şunlardır: Öncelikle rejimlerin oluşumunda ve evriminde kültürel normlar gibi öznel faktörlere özel bir rol verirler. Yapılar karşısında süreçlere öncelik tanır. Yapılarda o yapıyı ortaya çıkaran sürecin niteliklerinin damgasını ararlar. Ayrıca, devletler gibi rasyonel aktörlerin verili olarak kabul edilegelen çıkarlarının nasıl tanımlandığını irdelerler.

George W. Downs’a göre inşacı yaklaşımı diğer yaklaşımlardan ayıran bir yönü de, diğerlerinde hiçbir rolleri olmayan üç sürecin inşacıları tarafından devletlerin çıkar tanımlamalarını belirlediğini iddia etmeleridir.⁹³

1. Meşrulaştırma: Bir rejimi meşru bir ortak idare mekanizması olarak kabul eden taraflar, onun fayda ve maliyetlerini enine boyuna enine boyuna tartmadan koşullarına uyarlar. Bir rejimin meşruluğunu ise rejimin oluşturulma süreci, demokratik katılım mekanizmaları ve rejimin ne kadar zamandır yürürlükte olduğu gibi faktörler belirler.

2. Rollerin yeniden tanımlanması: Bir rejimi oluşturan mevcut aktörlere o rejimin verdiği yeni roller, o aktör için yeni kimlikler yaratacaktır ki, bu yeni kimlikler de

⁹² B. Ülman, E. Balta-Paker ve M.A. Ağacan, 2011, s. 34.

⁹³ G.W. Downs, “Constructing Effective Environmental Regimes” *Annual Review of Political Science*, Sayı 3, 2000, s.25–42.

yeni çıkarlar doğuracaktır.⁹⁴ Bu ilişkiler zincirinde sondan başa gidilecek olursa, bir rejimin aktörlere yeni roller tanımlayarak onların yeniden tanımlanan çıkarları doğrultusundaki davranışlarını değiştirebilmesi için, o rejimin ölçeği, kapsamı ve öneminin yüksek olması gerekir. İklim değişikliği konusunda AB'nin önderlik rolü, onun davranışlarını değiştirebilir, ancak ortak sular konusundaki ikili anlaşmaların davranış değiştirebilen roller yaratması beklenemez.

3. Karşılıklı olarak birbirinin kıymetini arttırma (yansıtma): devletlerin birbirleriyle ilişki kurma sürecinde altta yatan çıkarlarının dönüşmesi yoluyla işbirliğinin gelişmesidir. A. Wendt böyle iki süreç tanımlar. Birincisi, aktörlerin ilişki içinde kendilerini diğerlerinin (“öteki”lerin) gözünden görmesi suretiyle yaşadıkları öğrenme süreçleridir. İkincisi, bir devletin kendisine biçtiği bir kimliğin işbirliği ortamını değiştirmesi ve değişen işbirliği ortamının da diğer aktörleri değiştirmesi ve böylece değişen aktörlerin ilk kez kendisi hakkında bir kimlik ortaya koyan devlet ile ilişkilerinde bir yakınsama doğurmasıdır.⁹⁵ Bu süreçlerin bir tür “biz” yaklaşması yaratacağı beklenmektedir. Örneğin “Avrupa kimliği” fikri, Avrupalı devletleri, Gorbaçov'un “Yeni Düşünce”si SSCB'yi değiştirmiştir.

İnşacı görüşlere göre yukarıdaki mekanizmaların etkin bir biçimde işleyebilmesi için rejimin aktörleri tarafından dönüştürücü bir biçimde tasarlanmış olması gerekir. Rejim tasarımı fark yaratır.⁹⁶ Hükümetler bir anlaşmanın dilini oluştururken ve kuralları rafine ederken büyük bir çaba sarfederler. Bu çabanın amacı anlaşmanın kurallarına riayeti ve anlaşmanın etkinliğini arttırmaktır. Hükümetler müzakerelerde bazı temel kurallar üzerinde anlaşır, bazılarını dışarda bırakırken, ilgili aktörlerin o anlaşmaya uyup uymayacakları konusunda hayati tercihler yaparlar. Peki bir rejim

⁹⁴ A. Wendt, 1992, s. 396.

⁹⁵ A. Wendt, “Collective identity formation and the international state. *American Political Science Review*, sayı 88, 1994, s. 394-398'den aktaran G. W. Downs, 2001.

⁹⁶ R.B. Mitchell, “Regime Design Matters: Intentional Oil Pollution and Treaty Compliance”, *International Organization*, Vol. 48, No. 3, 1994, s. 425-458.

tasarımının hangi nitelikleri onu daha etkin ve uyulur yapar? Bu konuda genellikle dört faktörün önemli olduğu kabul edilmektedir.⁹⁷

- Daha kapsayıcı rejimler, daha geniş işbirlikleri doğururlar.
- Zayıf kurallar daha etkin rejimler ve uzun vadede daha çok işbirliklerine yol açarlar.
- Oydaşmaya dayalı karar alma süreçleri rejimleri daha etkin kılar.
- Zorlayıcı yaptırım mekanizmaları rejimlerin gelişimini sabote eder.

İnşacı yaklaşımlar kendi içlerinde yukarıda örneklendiği üzere farklılıklar taşısa da, bazı genel eleştiriler bütün okula yöneltilmiştir. Bunları başında bu ekolden yazarların geleneksel rasyonel yaklaşımları eleştirmenin ötesinde, kendilerinin iç tutarlılığı ve bütünlüğü olan bir kuram geliştirememiş olmasıdır. Ortada bağımsız ve sistematik araştırma prensipleri, kuramsal bir sistem henüz yoktur, daha çok mevcut olan her şeye yönelik bir şüphecilik ile karakterize olmaktadır. Benimsenen bu güçlü şüpheciliğin sağladığı bazı faydalar, geleneksel yaklaşımların sunduğu kuramsal açıklamaların bütünüyle inkâr edilmesini gerektirecek düzeyde değildir.

J. Goldstein ve R. Keohane, “reflektivist” görüş olarak tanımladıkları bu okulun kimlik ve çıkar oluşum süreçlerinin analizlere içselleştirilmesi gerektiği görüşünün karşı konulmaz olduğunu kabul etse de, asıl meselenin kimliklerin etkisi olduğu söylemek değil, bu etkinin nasıl gerçekleştiğini belirlemek olduğunu öne sürer ve *reflektivistleri* bu etkilerin sosyal bilimlerce nasıl incelenebileceğine dair yeterli kuramsal ve ampirik çalışma yapmadıkları için eleştirirler. Elde yeterince güçlü hipotezler ya da zengin bir ampirik analiz yoksa, bu eleştiriler işe yarar bir araştırma programından ziyade, anlaşılabilir bir hayal kırıklığının ifadesi olacaktır.⁹⁸

İnşacıların toplumsal öğrenme süreçleri, devlet dışı aktörlerin rolleri gibi temel önermeleri politik ekonomi perspektifine sahip yazarlar tarafından da eleştirilmektedir. İnşacıların üzerine kuramlarını bina ettikleri devletlerin çıkarlarının

⁹⁷ G.W. Downs, 2001, s. 28-29.

⁹⁸ J. Goldstein ve R.O. Keohane, 1993. s.6.

belirlenme süreçlerini politik ekonomi araştırmacıları sadece egzojen süreçler olarak kabul eder. Bunun yerine piyasaların gelişimi, uluslararası rekabet ve görelî fiyatlar ile ilgilenirler. Uluslararası kurumları ele aldıkları bağlam, bu kurumların politikalarının sonucu olan teknoloji, bilgi ve teşvik mekanizmalarının ana faktörleri nasıl etkidikleridir.⁹⁹

Her ne kadar G.W. Downs'un kendisi de çevre ile ilgili konuların düzenlemesi alanında devletlerin tercihlerinin değişiminde görelî fiyatların ana belirleyici olmadığını kabul etse de, yine de önemli olduğunu öne sürer. Piyasalardaki bazı çok önemli fiyat değişimleri çevre sorunlarının doğrudan sonucudur. Örneğin, ormansızlaşma, asit yağmurları, ozon tabakasının incelmesi ve iklim değişikliği gibi sorunların piyasalar üzerinde yaygın ve önemli etkileri vardır. Piyasa fiyatlarına etki eden ikinci ilgili mekanizma teknolojik yeniliklerdir. Politik Ekonomi araştırmacıları örneğin Kuzeydoğu Atlantik'deki kara kökenli kirleticilerin kontrol edilmesine yönelik Paris Komisyonu'nun başarısını tarafların bu rejime sadakati ile değil, alternatif daha temiz teknolojilerin gelişmiş olmasıyla açıklarlar. Benzer biçimde, Gemiler ve Uçaklardan Yapılan Boşaltmaların Neden Olduğu Deniz Kirliliği'nin Önlenmesine Yönelik Oslo Sözleşmesi'nin başarısı da bütünüyle teknolojik ilerleme sayesinde olmuştur. Karadaki yakma teknolojileri ciddi biçimde geliştiği ve tehlikeli atıkların bertarafı için ucuz bir alternatif haline geldiği için denizde yakma engellenebilmiştir.

Uluslararası Politik Ekonomi yaklaşımında devletlerin çıkarlarının kolayca değiştirilebileceğine temel bir şüphe ile yaklaşıldığı için onların rejim öngörü ve önerileri bütünüyle farklıdır. S. Barret'e göre devletlerin çevre ile ilgili bir düzenlemenin dışında kalarak "hazıra konucu" bir pozisyon almaları için öylesine çok nedenleri vardır ki, sadece bazı çok geniş ve sığ çok taraflı anlaşmaların, ticaret

⁹⁹ G.W. Downs, 2000.

ve güvenlik gibi başka alanlardaki anlaşmalara bağlı olmaksızın kendi başlarına karşılıklılık ve işbirliği ilkeleri ile yaptırım güçleri vardır.¹⁰⁰

Politik ekonomi yazarları da inşacılar gibi rejimlerin kapsamı ve yüksek oydaşma normlarının etkisi üzerine kafa yormuştur. Eğer geri duran ülkeler de rejime kazanılmak istenirse, bu sürecin yavaş ilerlemesi ya da durması riskini de yanı başında taşıyacaktır. Belki de daha dar kapsamlı bir rejim çok daha hızlı ilerleyecektir. Bu alternatif maliyetler hesabı kaçınılmaz olarak hep vardır. Örneğin eğer İngiltere Demir ve Kömür Anlaşması'na taraf olsaydı, belki de bugünkü AB'ye daha uzun bir dönem varılamayabilecekti.

Ayrıca, Politik Ekonomistlere göre, İnşacıların bir rejime riayet ve etkinlik çalışmalarında kullandıkları yöntemler de son derece zayıftır. Pek çoğu, karşı-olgusal (*conterfactual*) tahminlere dayanır. Eğer bu rejim, ya da bu STK'nın lobi çalışmaları ya da bu bilimsel topluluğun oydaşması olmasaydı ne olurdu? sorusu temel karşılaştırma noktası olarak belirlenmektedir. Bu karşı-olgusal tahminler kural olarak spekülatifdir. Üstelik, bu yaklaşımın kavramsal bir sorunu daha vardır. Şöyle ki, bir rejimin koşullarını belirleyen bütün taraf devletler o rejimin koşullarına riayet etmememin doğuracağı politik maliyeti üstlenmek istemeyeceği için baştan riayet edeceği hedefleri koşul olarak belirler. Bu nedenle koşullara riayet rejime etkinlik sağladığı iddiası tartışmalı olabilir. Hatta tam tersine bazen iddialı hedefleri olan bir rejime kısmi riayet daha etkin sonuçlar doğurduğu bile iddia edilebilir.

Örneğin E.B Weiss ve H.K. Jacobsen 1980 ve 90'lardaki artan uluslararası riayet eğilimini en çok reflektivist süreçlere (uluslararası konferanslar, kamuoyu ve medya, uluslararası hükümet-dışı kuruluşlar) bağlama eğilimindedirler.¹⁰¹ Devletlerin pozisyonlarını belirlerken uluslararası toplumdaki itibarlarına büyük önem

¹⁰⁰ S. Barrett, "Towards a theory of international environmental cooperation". *New Directions in the Economic Theory of the Environment*, (Eds. C. Carlo ve D. Siniscalco) içinde, Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1997, s. 239–80.

¹⁰¹ E.B. Weiss, ve H. K. Jacobsen, H.K. (Eds.), *Engaging Countries: Strengthening Compliance with International Environmental Accords*, Cambridge, MIT Press, 1998.

verdiklerini öne sürerler. Rejimlerin oluşumunda en önemli faktörlerden biri de hem ülke içinde bireylerin, hem de uluslararası toplumda devletlerin yapacağı liderliktir. Yazarlar çevresel rejimlerinin tarihinin bir devletin müzakerelerde öncü rolü oynamasının ne kadar hayati olduğunu kanıtladığı ileri sürerler. Oysa G.W. Downs ise bu “sosyal faktörlerin” bir rolü olduğunu kabul etse bile, bu rolün politik ekonomik faktörlerin yanında ne kadar önemli olduğunun her zaman sorgulanabileceğini söyler.

Görüldüğü üzere, 1990’lı yıllarda hızla yaygınlaşan inşacı yaklaşımların rejim kuramlarının gelişiminde büyük etkisi olmuştur. Kuramın kendisinden önceki ana sorusunu önemsizleştirmeyi ve ortaya yeni sorular atmayı başarmıştır. Ancak verdiği yanıtların tatmin edici olmaktan uzak olduğu da sıklıkla öne sürülmüştür.

İnşacılık, 1980’li yılların ikinci yarısından sonra Amerikan ana akım uluslararası ilişkiler kuramları ile eleştirel ilişkisi içinde gelişmiş ve onlarla mücadelesi gelişimine biçim vermiştir. Bu nedenle, Michael Barnett onun öncülerinin hiç birinin ABD’li olmamasına karşın Amerikan bağlamı içinde geliştiğine vurgu yapar.¹⁰² İnşacıların bu ana akım ile girdikleri meşruiyet mücadelesi onu ana akıma yaklaştırdığı gibi kökenindeki post-yapısalcı ve eleştirel kuramcı etkilerden uzaklaştırmıştır.

İnşacı kuram, pek çok yerde¹⁰³ iddia edildiğinin aksine, ana akım tarafından oldukça ilgiyle karşılanmış ve bir meşru bir eleştiri olarak kabul görmüştür. R. Keohane’nin 1988 yılında Uluslararası Çalışmalar Birliği’nin (*International Studies Association*) Genel Kurulundaki başkanlık konuşması ile örneğin Lenin’in emperyalizm analizleri hakkındaki yorumların¹⁰⁴ karşılaştırılması ana akımın dışlayıcı ve kapsayıcı tavrına

¹⁰² M. Barnett, “Social constructivism”. *The Globalization of World Politics: An Introduction to International Relations*, 3. Baskı (Ed. J. Baylis ve S. Smith) içinde, Oxford: Oxford University Press, 2005, s. 251–70

¹⁰³ *Ibid*, s.254-6.

¹⁰⁴ R.O. Keohane, 1984, s. 43,55. Benzer biçimde Lenin’in görüşlerinin indirgemeci olarak etiketlenip tartışma dışında bırakıldığı realist ekolden görüşlerin bir örneği için K. Waltz, *Theory of International Politics*, McGraw Hill, New York, 1979, s. 11.

ilişkin belirgin örneklerdir. Bu konuşmasında, R. Keohane ileride reflektivistlerle bir senteze ulaşmayı umut ettiğini belirtmiştir. Eleştirdiği noktalar sadece sistematik bir araştırma programı, pozitif bir kuram ve yeterli ampirik araştırma olmamasıdır.

“Uluslararası kurumlar çalışmaları öğrencileri ilgilerini iki yaklaşımın görece erdemlerine yöneltmelidir: rasyonalist ve düşünümsel (reflektivist). Biz her birinin güçlü ve zayıf yönlerini kavrayıncaya kadar, bizim araştırma konumuzu kuşatmaya yeterli, çok yönlü araştırma stratejileri geliştiremeyeceğiz ve bizim ampirik araştırmalarımız da bu eksiklikten mustarip olacak... *Sonuç olarak, rasyonalist ve düşünümsel yaklaşımlar arasında bir sentezi umut edebiliriz.*”¹⁰⁵

1990’larda ana akımın verdiği bu destek sayesinde uluslararası ilişkiler literatüründeki eleştirel ya da muhalif konunun zemini inşacılığa doğru bükülmüştür. Rasyonalist ana akım kendisine eleştirel olan yaklaşımlar arasında bir tercih yapmış, 1980’li yıllarda sporadik biçimde ortaya çıkan eleştiri girişimleri arasında İnşacılığın baskın hale gelmesini sağlamıştır. İnşacılığın 1990’lı yıllardaki “başarı hikayesi”nin ardında bu desteğin büyük önemi vardır. İnşacılığın oluşum aşamasındaki bilim-karşıtı ve post-modern tutumlarına yönelik ABD’li ana akım kuramcılarının eleştirilerine karşılık inşacılar, yaklaşımlarını kökenlerindeki post-yapısalcı ve eleştirel unsurlardan uzaklaşarak cevap vermişlerdir. Bu da Keohane’nin umduğu yakınsamanın bizzat kendisidir zaten. R. Keohane daha sonraki dönemde toplumsal inşacılığın gelişimine önemli katkıları olmuş bir liberal inşacı olan J. Katzenstein ile ortak makaleler ve kitaplar yayınlamıştır. Ayrıca *International Organisations*, *Millenium* ve *World Politics* gibi önde gelen ABD ana akım uluslararası ilişkiler dergilerinin yayın kurullarına Katzenstein ve Kratochwill gibi inşacılar davet edilmişlerdir. Katzenstein ayrıca ABD ana akımının amiral gemisi olan *Foreign Affairs*’ı da çıkaran *Council on Foreign Relations*’ın (CFR) üyesidir.

¹⁰⁵ R. O. Keohane, “International Institutions: Two Approaches”, *International Studies Quarterly*, Vol. 32, No. 4, 1988, s. 382,393.

Uluslararası Çalışmalar Derneği’nin 29. Genel Kurulu’nda Keohane’nin yaptığı Başkanlık konuşmasının kendisi tarafından gözden geçirilmiş versiyonu *International Studies Quarterly*’de yayınlanmıştır. Alıntıdaki italikler tarafımızca eklenmiştir.

İkincil ama kayda değer bir faktör ise SSCB'nin aynı döneme rastlayan çözülüşünün Marksizm'den esinlenmiş yaklaşımları üzerinde itibarsızlaştırıcı etkisidir.¹⁰⁶

2 ULUSLARARASI ÇEVRE SORUNLARI VE REJİM KURAMLARI

Uluslararası ilişkiler literatüründeki uluslararası rejim tartışmalarının ana sorunu küresel istikrar, hegemonya ve yönetim olduğu halde, uluslararası çevre politikası açısından temel sorun giderek karmaşık ve şiddetli hale gelmeye başlayan uluslararası çevre sorunlarının çözümüne yönelik olarak ortaya çıkan uluslararası araçların değerlendirilmesidir. Bu temel sorunsallaştırma çerçevesi farkına karşın, rejim kuramları kurumlar, örgütler ve rejimler arasındaki ilişkileri analiz konusu haline getirmiş olduğu için uluslararası çevre politikası analizlerinin ilgisini çekmiştir.

Oran Young, 2012 yılında 30 yıllık rejim kuramları yazının envanterini çıkardığı bir değerlendirmesinde, rejim kuramlarının 1990'lı yıllarda yükselen Uluslararası Çevresel Yönetişim çalışmalarıyla iç içe geçmiş olduğunu belirtir.¹⁰⁷ Bu süreçte son derece doğurgan bir alan haline gelen rejim analizlerinin konusu büyük oranda uluslararası ekonomik rejimler ve uluslararası çevre rejimleridir. Güvenlik ve insan hakları rejimleri gibi alanlara ilgi sınırlı kalmıştır. Bu bölümün amacı bu iç içe geçmenin nedeni sorgulanmak ve uluslararası çevre rejimlerinin ayrıksı özellikleri üzerindeki tartışmaları ele almaktır.

2.1 Uluslararası Çevre Rejimleri

Uluslararası ilişkiler yazınında genel kabul gören rejim kavramından hareketle uluslararası çevre rejimleri, belli bir uluslararası çevre sorununun çözümüne yönelik olarak yaratılan ve tarafların beklentilerini bu çözüm fikri etrafında yakınsatan

¹⁰⁶ M. Barnett, 2005, s. 257.

¹⁰⁷ O.R. Young, (2012) "Regime Theory Thirty Years On: Taking Stock, Moving Forward". *E-International Relations*. <http://www.e-ir.info/2012/09/18/regime-theory-thirty-years-on-taking-stock-moving-forward/> Erişim Tarihi: 3 Mart 2013.

ilkeler, normlar, kurallar ve kurumlar olarak tanımlanabilir. Kurallar ve normlar arasındaki fark, genellikle rejim metinlerinde kullanılan fiillerin farklılığı esasında oluşturulmaktadır. Bir uluslararası belgedeki ‘ taraflar yapacaktır’ cümlesiyle ifade edilen bir eylem kural iken, ‘ taraflar yapmalıdır’ fiili bir normu ifade eder.¹⁰⁸ Öte yandan, devletler arası bağlayıcı anlaşmalar genellikle bir rejimin merkezi unsuru olsalar da, özel uluslararası hukuk, özel sektör kuruluşlarının geliştirdiği ISO standartları benzeri ensek hukuk düzenlemeleri de bir çevre rejimin kaynağı olabilirler.

Rejim tanımı bir kurum ya da anlaşmayı aşacak biçimde kurulmuş olduğu için, bir uluslararası çevre rejimini tanımlayan niteliği bir grup ülkeyi işbirliği ya da eşgüdüm içine sokan bir sorun alanıdır. Örneğin, 1985 Ozon Tabakasının Korunmasına Yönelik Viyana Sözleşmesi rejiminden bahsetmek yerine, bu sözleşmesinin yanı sıra, 1987 tarihli Montreal Protokolü’nü ve 1990’da Londra’da, 1992’de Kopenhag’da, 1997’de Montreal’de, 1999’da Pekin’de ve 2007’de Montreal’de yapılan Zeyilnameleri, taraflar konferansını (*The Meeting of the Parties, MOP*) ve aldığı bağlayıcı olan ve olmayan kararları, Ozon Sekreteryasını, bilimsel sonuçlar, çevresel etkiler ve teknolojik ve ekonomik değerlendirmeler üzerine çalışan üç bağımsız değerlendirme panelini, Uygulama Komitesini ve 1990 yılında oluşturulan Çoktarafli Fon’u, fonun sekreteryasını ve icra komitesini de kapsayacak biçimde ‘stratosferik ozon tabakasının korunması rejimi’nden bahsetmek daha doğrudur.

Uluslararası çevre rejimlerini, konuları esasında sınıflandırmak yaygın bir yaklaşım olmakla birlikte, alternatif yaklaşımların da olduğunu belirtmek gerekir. Örneğin, John W. Meyer ve meslektaşları rejim kavramını daha geniş biçimde kullanarak, son 50 yılda dünya üzerinde ortaya çıkan hükümetlerarası ve hükümetdışı çevre örgütlerindeki büyük genişleme ve buna paralel olarak çevre söylemindeki benzersiz artışın bir ‘dünya çevre rejimi’ yaratmış olduğunu öne sürerler. Yazarlar bu rejimi ‘dünya seviyesindeki örgütlerin ve insan toplumunun doğayla ilişkisini belirleyen

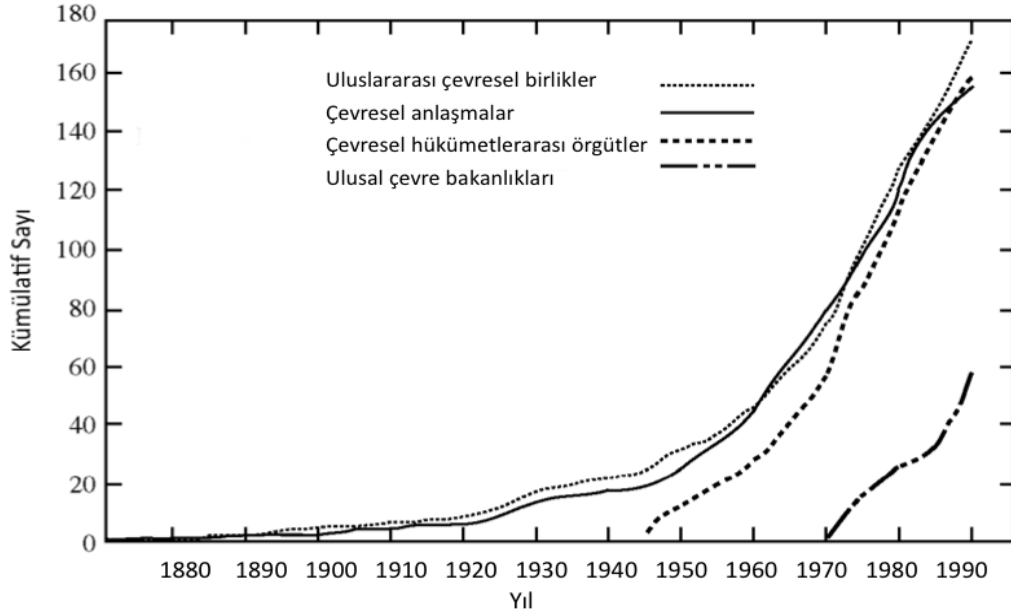
¹⁰⁸ Cümlelerin sırasıyla İngilizceleri “Parties shall...” ve “Parties should...”.

kavrayışların ve kabullerin kısmi olarak bütünleşmiş derlemesi' olarak tanımlarlar.¹⁰⁹ Bu yazarlara göre dünya çevre rejiminin temel bir ayrık özelliği vardır. Dünya siyasetinin devletler ve egemen ekonomik gruplar gibi baskın aktörlerinin güçleri ve çıkarları dünya çevre sahnesine geç ulaşmıştır. Dünya çevre rejimi, bu aktörlerden ziyade uluslararası hükümet dışı birlikler ve evrensel bir doğa koruma söyleminin öncülüğünde önce devletler arası anlaşmalar, ardından da hükümetler arası örgütlerin ortaya çıkmasıyla oluşmuştur. Toplumsal inşacı bir uluslararası rejim kuramlarından hareket eden bu analiz, söylemin oluşturucu niteliğine özel bir vurgu yapar. Söylem, dünya çapındaki evrenselci, akılcılaştırılmış ve otoriter, inandırıcı tartışma ve iletişimdir. Uluslararası kamuoyunda politika uzmanları, bilim insanları ve devletlerin temsilcileri arasında, hükümetler arası örgütlerde ve uluslararası hükümet dışı birliklerde hayat bulur. Yazarlar bu bilimsel söylemin ve bu söylemler etrafında örgütlenen bilimsel örgütlerin yüzyıl boyunca yükselişi dünya çevre rejimini ortaya çıkaran temel faktör olarak kabul ederler. Bu örgütler uzun vadede ekosistemin bütünlüğü, çevre sorunlarının ortaklığı gibi konuların ulusal düzeyde benzer biçimlerde algılanmalarını sağlamışlardır. Yazarlar, çeşitli çevre sorunlarının tartışılması ve bu tartışmaların resmi ve sivil kesimlerde yaygınlaşmasında 1919 yılında kurulan Uluslararası Bilimsel Birlikler Konseyi (*the International Council of Scientific Unions, ICSU*) ve 1949'da kurulan Uluslararası Doğa Koruma Birliği'nin (*The International Union for Conservation of Nature, IUCN*) özel bir rolü olduğunu da öne sürmektedirler. Öte yandan, BM'nin kuruluşuyla, dünyanın çevre sorunlarını da kapsayabilecek esneklik ve genişlikte bir örgütlenmeye sahip olması, dünya çevre rejiminin ortaya çıkmasının yapısal koşullarını sağlamıştır.

Yazarların kullandıkları dünya çevre rejimi kavramının genişliği nedeniyle analitik bir araç olarak elverişliliği sınırlı olsa da, hipotezlerini sınamak için başvurdukları dünya üzerindeki uluslararası çevresel birlikler, çevresel anlaşmalar, çevresel hükümetlerarası örgütler ve ulusal çevre bakanlıkları sayılarının 1870-1990 yılları

¹⁰⁹ J. W. Meyer et al., "The Structuring of a World Environmental Regime, 1870-1990" *International Organization* 51, 4, 1997, s. 623-51.

arasındaki karşılaştırması yüzyıllık genel eğilimi göstermesi açısından son derece aydınlatıcıdır.

Şekil 1: Uluslararası Çevresel Faaliyetlerin Kümülatif Sayıları¹¹⁰

Şekil 1 II.Dünya Savaşı sonrasında oluşan dünya sistemi ve 1972 Stokholm Konferansı'nın uluslararası çevre rejimlerinin hızlı yükselişinde iki önemli moment olduğunu açık biçimde ortaya koymaktadır.

İlk uluslararası çevresel işbirliği örnekleri geçen yüzyılın başında doğal hayatın ve özellikle göçmen kuşların korunmasında ortaya çıkmıştır. Kökeni Alman çiftçilerinin 1868'deki ilk girişimlerine dayanan Tarım İçin Yararlı Kuşların Korunmasına Yönelik Avrupa Sözleşmesi 1902 yılında Paris'de 11 ülke tarafından imzalanır.¹¹¹ Bu anlaşma yaban hayatı koruma rejiminin Avrupa'daki ilk kurucu öğelerindedir. Aynı dönemde ABD ile Kanada arasında da göçmen kuşların korunmasına yönelik bir rejim oluşturulmuştur. Kürklü fokların korunması rejiminin kökeni de yüzyılın başına kadar uzanır. İlk uluslararası anlaşma 1911 yılında imzalanmıştır.

¹¹⁰ J. W. Meyer et al., 1997, s.625.

¹¹¹ L. L. Cadwell, *International Environmental Policy*, Duke University Press, Durham ve Londra, 1996, s. 39.

Stavis ve Wilson ise uluslararası çevre hukukunun gelişiminde uluslararası örgütlerin rolünü Birleşmiş Milletler Çevre Programı'nın (UNEP) tanımlamalarına dayanarak belirledikleri 253 çok taraflı çevre belgesinde (anlaşma ya da protokol) incelemişlerdir.¹¹² Yazarlar öncelikle uluslararası çevre rejimlerinin 19.yüzyıldan bu yana temelde çevreci olmayan uluslararası örgütler eliyle yürütüldüğünü tespit etmişlerdir. 253 hukuki aracın kurduğu yada yönetimi için belirlediği 107 uluslararası kuruluşun sadece 31'i temelde çevrecidir. Ele alınan düzenlemelerin daha çok Birleşmiş Milletler Avrupa Ekonomik Komisyonu (UNECE), Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü (FAO), Avrupa Konseyi gibi geniş faaliyet alanına sahip örgütleri görevlendirdiği anlaşılmıştır.

Çalışmanın bir başka tespiti, uzunca bir dönem boyunca deniz çevresinin uluslararası çevre hukukunun ve rejimlerinin en ağırlıklı konusu olmuş olmasıdır. İncelenen 237 düzenlemeden 52'si (yüzde 22'si) Deniz kirliliği ve 45'i de deniz kaynakları (yüzde 19'u) ile ilgilidir. Deniz çevresini, 38 düzenleme ile flora fauna ve 19 düzenleme ile karasal su yönetimi rejimleri izlemektedir. Uluslararası çevre örgütlerinin sayısı açısından da paralel bir tablo tespit edilmiştir. Toplam 179 uluslararası çevre örgütünün yüzde 47'si deniz kirliliği, yüzde 28'i denizlerde canlı kaynaklarıyla ilgilidir ve böylece deniz rejimleri ile ilgili çevre örgütleri toplam örgütlerin yüzde 42'sini oluştururlar.

Ancak 1990'lı yıllardan itibaren uluslararası çevre gündemlerindeki öncelikler değişirken iklim değişikliği rejimi, ozon rejimi, küresel biyoçeşitlilik rejimi en ağırlıklı alanlar haline gelmiştir. Aşağıdaki bölümde güncel belli başlı uluslararası çevre rejimlerinin temel nitelikleri üzerinde durulmuştur. Bu örnekler uluslararası çevre rejimlerinin sadece sınırlı bir bölümüdür ve sadece rejimlerin ele alınma biçimini göstermek amacını taşımaktadır.

¹¹² D. Stevis ve C. Wilson, "The Institutionalization of International Environmental Policy: International Environmental Law and International Organizations", *International Organizations and Environmental Policy* (Eds. R.V. Bartlett, P.A. Kurian ve M. Malik) içinde, Westport, Conn: Greenwood Press, 1995, s. 121-138.

*Ozon rejimi*¹¹³

Ozon rejiminin temel problemi, yeryüzündeki canlı yaşamı üzerinde olumsuz etkisi olan solar morötesi ışınları süzen stratosferik ozon tabakasının incelmesidir. 1970'li yıllarında ozon tabakasındaki bu incelme ve incelmeye neden olan suni gazlar keşfedilmeye başlanmıştır. Stratosferde ozon tabakasını oluşturan ozon moleküllerini parçalayan klorin ve bromin atomları salan bu gazların başında klorofluorokarbonlar (CFCs) gelir. 1920'li yıllarda geliştirilen CFC gazları reaksiyona girmeyen, yanmaz, toksik olmayan, renksiz, kokusuz ve ucuz olduğu için kullanımı soğutuculardan endüstriyel soventlerde, aerosollerden köpük üretimine kadar geniş biçimde alana yayılmıştır.¹¹⁴

Ozon rejiminin kurucu normu stratosferik ozon tabakasının insan etkilerinden korunması için CFCs ve metilbormit gibi gazların salımının azaltılması için uluslararası işbirliğidir. 1970'li yıllarda yapılan bilimsel araştırmalardan sonra ilk önce dünya CFC üretiminin yüzde 40'ünün ev sahibi olan ABD'de CFC gazlarının aerosollerde kullanılması yasaklanmıştır. ABD, Kanada ve İskandinav ülkeleri ile birlikte gazların küresel olarak yasaklanması için bir kampanya başlatmıştır. Bu dönemde Almanya dışındaki Avrupa Topluluğu ülkeleri ile Brezilya, Çin, Hindistan ve Endonezya gibi diğer büyük ülkeler bir veto koalisyonu oluşturmuşlardır. Yasaklamanın ekonomik maliyetlerinden uzak durmak isteyen bu ülkelerin veto gerekçeleri henüz bilimsel bir kesinlik olmamasıdır. Bu nedenle rejimin ilk hukuksal düzenlemesi olan 1985 tarihli Viyana Sözleşmesi taraflara tanımlanmış yükümlülükler getirmemiştir. Bu dönemde Antartik ozon deliği hakkındaki kötü gidişatı ortaya koyan bilimsel raporların yayınlanması veto devletlerini bağlayıcılığı olan bir protokol konusunda ikna edici bir etken olmuştur. Böylece 1987 yılında ozon tabakasını incelten maddelerin üretim ve kullanımının kontrolüne yönelik bağlayıcı mekanizmalar yaratan Montreal Protokolü imzalanmıştır. Sürece liderlik

¹¹³ Ozon rejimi ile ilgili temel bilgiler Ozon Sekreteryaasının resmi web sitesi http://ozone.unep.org/new_site/en/index.php den temin edilmiştir. Erişim tarihi 7 Mayıs 2013.

¹¹⁴ P.S. Chasek et al., *Global Environmental Politics*, Boulder, Colo: Westview Press, 2006, s.109.

eden ülkelerle, veto koalisyonu arasında uzun bir müzakere sürecinin sonunda üzerinde uzlaşılan bu protokol en yaygın kullanılan beş CFC gazının üretimini yüzde 50 azaltmayı ve halon üretimini durdurmayı öngörmüştür. İleriki yıllarda yapılan değişiklikler ve eklerle ozon rejimi hidroklorofluorokarbonlar (HCFCs) ve metilbromit gibi gazları da kontrol kapsamına almıştır. Adım adım ilerleyen bir süreç sonunca ozon rejimi ozon tabakasını incelten gazların üretimi ve kullanımında dramatik bir düşüş sağlamayı başarmıştır.

Ozon rejiminin kurumsal yapısının başında en üst karar merci olan MOP gelir. Hükümet temsilcilerinden oluşan ve yıllık toplanan MOP toplantılarının protokolleri gözden geçirme ve değiştirme yetkisi vardır. Bu toplantılara taraf olmayan devletlerin resmi temsilcileri, uluslararası örgütler, hükümet dışı çevre kuruluşları ve sanayi örgütleri de gözlemci olarak katılabilir. MOP'un yıllık toplantıları arasında Açık-Uçlu Çalışma Grubu (*The Open-Ended Working Group, OEWG*) hazırlık tartışmalarını yürütür. Bağımsız değerlendirme panelleri kendi konularında raporlar hazırlar. Sekreteryaya günlük işlerin yanı sıra, MOP, OEWG, bağımsız paneller ve Uygulama Komitesi'ne teknik destek sağlar. 1990 yılında oluşturulan Çoktarafli Fon geliştirmekte olan ülkelerin ozon tabakasını azaltan gazların ikamesi süreci için finansal destek sağlar.¹¹⁵ Fon yedisi donör yedisi yararlanıcı ülkelerin temsilcilerinden oluşan 14 kişilik bir İcra Komitesi ile yönetilmiştir. Dünya Bankası, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (BMKP), Birleşmiş Milletler Çevre Programı (UNEP) ve Birleşmiş Milletler Sanayi Kalkınma Örgütü (UNIDO) İcra Komitesince onaylanan iş planlarının uygulanması için görevlendirilmişlerdir.

¹¹⁵ Türkiye'de 1992 yılında, Dünya Bankası tarafından hazırlanan bir ülke programı çerçevesinde bu fondan yararlanmaya başlamıştır. Protokol hedeflerinin gerçekleştirilmesi amacıyla görevlendirilen Türkiye Teknoloji Geliştirme Vakfı (TTGV) ülke çapında dönüşüm projeleri çalışmalarına destek olmuştur. 10 yılı aşkın bir süre boyunca devam eden Proje kapsamında toplam 25 Milyon ABD Doları hibe kullanılmıştır. <http://www.ttg.org.tr/tr/otim-giderilmesi-projesi> Erişim tarihi: 6 Mayıs 2013.

*İlkim değişikliği rejimi*¹¹⁶

İlkim değişikliği rejiminin temel problematiği insan kaynaklı iklim değişiklikleridir. Atmosferdeki karbondioksit, metan gibi sera gazlarının yoğunluklarının görülmemiş düzeyde artması yeryüzünün ortalama sıcaklıklarının artma eğilimi içine girmesine neden olmuştur. Bu sıcaklık artışı dünya üzerinde çok çeşitli iklimsel değişikliklere neden olmaktadır. Bu iklimsel değişiklikler karmaşık ve kalıcı sorunlara neden olma potansiyeli taşırlar. Kutuplardaki buzulların erimesi, deniz suyunun seviyesinin yükselmesi, kimi kıyı bölgelerinin ve adaların sular altında kalması, fırtınaların, sellerin ve mevsim anomalilerinin artması, bazı nadir görülen canlı türlerinin ortadan kalkması beklenen etkilerden bazılarıdır.

Küresel iklim değişikliği problemi, bağlantılı olduğu ozon tabakasının incilmesi probleminde daha önceleri araştırılmaya başlanmış olmasına karşın, gerek iklim değişikliğinin neden ve sonuç mekanizmalarının karmaşıklığı ve belirsizliği gerekse de tedbir almanın ozon örneğinde olduğu gibi bir sanayi için yeni bir yatırım alanı yaratarak görece kolayca yaratılmasının zorluğu iklim rejiminin hem daha geç hem de daha zayıf olarak dünyaya gelmesine neden olmuştur.

İklim değişikliği rejimini oluşturan normlar, Dünya Meteoroloji Örgütü (WMO) ve UNEP'in işbirliği ile gerçekleştirilen Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli'nin (*International Panel on Climate Change-IPCC*) yaptığı bilimsel çalışmalara dayanarak ortaya çıkmıştır. Buna göre, devletler ilkim değişikliği üzerindeki bütün bilimsel belirsizliklerin giderilmesini beklemeden yerküredeki yaşamın önemli bir parçası olan iklim sistemi üzerindeki beşeri baskıyı azaltmak için tedbirler almaya başlamalıdır.

Rejimin kuralları iki temel hukuki düzenleme ile oluşturulmuştur. 1992 yılında Rio de Janeiro'da gerçekleştirilen Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansı'nda kabul edilen beş temel belgeden biri olan İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi ve 1997 yılında imzalanan Kyoto Protokolüdür. Bu iki hukuki belge iklim rejiminin

¹¹⁶ Sözleşmeyle ilgili bilgiler, sözleşmenin resmi web sayfası www.unfccc.int 'den temin edilmiştir. Erişim tarihi 8 Mayıs 2013.

normları ve kurallarının yansira kurumsal ve finansal yapısını ve işleyiş biçimlerini de kurmuştur.

Rejimin yapısı, ozon rejiminde olduğu gibi, Taraflar Konferansı (*the Conference of Parties, COP*), Sekretarya, IPCC ve bir dizi yardımcı organdan oluşur. İklim rejiminin temel araçları Adaptasyon Fonu isimli bir mali yardım aracı ile Temiz Kalkınma Mekanizması (*Clean Development Mechanism, CDM*), Ortak Uygulama (*Joint Implementation, JI*) ve karbon ticareti gibi işbirliği mekanizmalarıdır.

Biyoeçşitlilik rejimi¹¹⁷

Küresel biyoeçşitlilik rejiminin temel odağı yeryüzü üzerindeki türlerin, ekosistemlerin ve genlerin artan beşeri etkiler nedeniyle yok olması yönündeki eğilimdir. Rejimin normu, küresel biyolojik çeşitliliğin korunması gerekliliğidir. Rejimin kurucu hukuki belgesi 1992 yılında Rio Zirvesinde imzaya açılan ve 1993 yılı sonunda yürürlüğe giren Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi'dir. Sözleşmenin amaçları doğrultusunda rejime üç temel norm getirdiği söylenebilir: biyolojik çeşitliliğin korunması, bileşenlerinin sürdürülebilir kullanımı ve genetik kaynaklardan ortaya çıkan yararların adil bir biçimde paylaşılmasının sağlanması gereklidir.

Biyolojik çeşitlilik sözleşmesi imzaya açık olduğu dönemde 168 ülke tarafından imzalanarak 29 Aralık 1993 tarihi itibariyle yürürlüğe girmiş□, katılan ülke sayısı 2013 yılı itibariyle 193'e ulaşmıştır. Türkiye 18 Eylül 1996 tarihinde sözleşmeye katılmıştır. 1993 yılında sözleşmesi imzalayan ABD ise Andora, Güney Sudan ve Vatikan ile birlikte sözleşmeyi henüz onaylamayan bir kaç ülkeden biridir.

1993 Biyolojik çeşitlilik rejiminin içerdiği kurallar, Sözleşmenin yanı sıra 29 Ocak 2000 tarihinde kabul edilen ve sözleşmeye göre ellinci onaylama kararının da depozitere ulaşmasından 90 gün sonra 11 Şubat 2003 tarihinde yürürlüğe giren Cartagena Biyogüvenlik Protokolü ile 29 Ekim 2010 tarihinde kabul edilen Nagoya Protokolü ile oluşturulmuştur. Cartagena Protokolü'nün amacı modern biyoteknoloji

¹¹⁷ Sözleşmeyle ilgili bilgiler, sözleşmenin resmi web sayfası www.cbd.int 'den temin edilmiştir.

Erişim tarihi 8 Mayıs 2013.

kullanılarak elde edilmiş genetiği değiştirilmiş canlı organizmaların bir ülkeden diğerine taşınmasının güvenliğini sağlamaktır. Mayıs 2013 tarihi itibariyle toplam 168 tarafı olan protokolü Türkiye 24 Mayıs 2000 tarihinde imzalamış ve protokol Türkiye için 24 Ocak 2004 tarihinde yürürlüğe girmiştir.¹¹⁸

Rejimin ikinci protokol düzenlemesi olan ve kısaca Nagoya Protokolü denilen Genetik Kaynaklara Erişim ve Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi'nin Uygulanması Kapsamında Ortaya Çıkan Faydaların Adil ve Eşit Paylaşımı Protokolü de (*The Nagoya Protocol on Access to Genetic Resources and the Fair and Equitable Sharing of Benefits Arising from their Utilization to the Convention on Biological Diversity*) Japonya'nın Nagoya kentinde toplanan 10. Taraflar Konferansı sırasında 29 Ekim 2010 tarihinde kabul edilmiştir. Henüz yürürlüğe girmemiş olan protokol ellinci onaylama belgesinin de depozitere ulaşmasının ardından 90 gün sonra yürürlüğe girecektir. 2 Şubat 2011- 1 Şubat 2012 tarihleri arasında BM'nin New York'daki merkezinde imzaya açık olan protokole aralarında Türkiye'nin olmadığı 92 ülke imza atmıştır. Ancak onay sayısı henüz 13'tür.¹¹⁹

Nagoya Protokolü'nün amacı Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesinin üç temel ayağından biri olan genetik kaynaklardan elde edilen faydaların eşit ve adil paylaşımı ilkesine hayat vermektir. Bu doğrultuda protokol taraf devletlere üç tür yükümlülük vermektedir: erişim yükümlülükleri, faydaların paylaşılması yükümlülükleri ve riayet (*compliance*) yükümlülükleri.

Rejimin kurumsal yapısını her iki yılda bir toplanan en üst karar organı olan COP ile sekretarya oluşturur. COP'un çalışmalarını desteklemek üzere bir Bilimsel, Teknik ve Teknolojik Danışma Alt Organı (*Subsidiary Body on Scientific, Technical, and Technological Advice, SBSTTA*) ile çeşitli konular üzerine çalışan dört çalışma grubu ve bir de Nagoya Protokolü üzerine çalışan açık-uçlu ad hoc hükümetler arası komite (*Open-ended Ad Hoc Intergovernmental Committee for the Nagoya Protocol, ICNP*) oluşturulmuştur.

¹¹⁸ <http://bch.cbd.int/protocol/parties/> Erişim tarihi 9 Mayıs 2013.

¹¹⁹ <http://www.cbd.int/abs/nagoya-protocol/signatories/default.shtml>. Erişim tarihi 9 Mayıs 2013.

1993 Biyoçeşitlilik rejiminin uygulanması için Taraflar Konferansı yedi tematik çalışma alanı belirlemiştir. Bu alanların her biri için kendi vizyonu ve temel ilkeleri olan çalışma programları geliştirilmiştir. Bunlar, tarımsal biyoçeşitlilik programı, kuru ve yarı-sulu alanların biyoçeşitliliği programı, orman biyoçeşitliliği programı, ada biyoçeşitliliği programı, denizel ve kıyı alanları biyoçeşitliliği programı ve dağ biyoçeşitliliği programıdır.

Biyolojik çeşitlilik rejimi, doğası gereği son derece geniş bir kapsama sahiptir. Bu nedenle bazı tür ve ekosistemlerin korunmasına yönelik olarak 1992 yılından önce oluşturulan rejimlerin de biyoçeşitlilik rejiminin alt bileşenleri olarak düşünmek mümkündür. Örneğin, 1950 tarihinde Paris'te imzalanan ve 1963 yılında yürürlüğe giren Kuşların Korunmasına Dair Uluslararası Sözleşme¹²⁰ (*International Convention for the Protection of Birds*), bazı temel kuş türlerinin yok olma tehlikesi altında olması nedeniyle, bilimin, doğanın korunmasının ve ülke ekonomilerinin çıkarları gereği bütün kuş türlerinin prensip olarak korunması gerektiği normunu getirmiştir.

1973 tarihli Nesli Tehlikede Olan Yabani Hayvan ve Bitki Türlerin Uluslararası Ticaretine İlişkin Sözleşme¹²¹ (*Convention on International Trade in Endangered Species of Wild Fauna and Flora, CITES*) uluslararası ticaret kanalıyla yapılan aşırı üretime karşı yabani fauna ve floranın belirli türlerinin korunması için uluslararası işbirliğinin gerekli olduğu normu etrafında kurulmuştur. Halihazırda rejim kapsamında 30.000 den fazla türün korunmasına yönelik tedbirler alınmıştır. Ayrıca yine biyolojik çeşitlilik rejiminin bir parçası olarak kabul edilmesi gereken göçmen türler rejimi ise 1979 tarihli Yabani Hayvanların Göçmen Türlerinin Korunmasına

¹²⁰ Türkiye 30 Mayıs 1956 tarihinde sözleşmeyi imzalamış ve 14 Haziran 1967'de onaylamıştır. Sözleşme toplam 15 Avrupa ülkesi tarafından imzalanmış ya da kabul edilmiş, onay vermeyen Avusturya, Bulgaristan, Fransa, Yunanistan ve Portekiz dışındaki ülkeler için yürürlüğe girmiştir.

<http://www.ecolex.org/ecolex/ledge/view/RecordDetails?id=TRE-000066&index=treaties>

¹²¹ Türkiye, 27 Eylül 1994 tarih ve 441 Sayılı Kanun ile sözleşmenin onaylanması uygun bulmuş, Sözleşme 20 Haziran 1996 tarih ve 22672 Sayılı Resmi Gazete'de yayınlanmıştır.

İlişkin Bonn Sözleşmesi'ne (*The Convention on the Conservation of Migratory Species of Wild Animals, CMS*) dayanır.

1971'de İran'ın Ramsar kentinde imzaya açılan ve 1975'de yürürlüğe giren Özellikle Su Kuşu Doğal Ortamı Olarak Uluslararası Öneme Sahip Sulak Alanlara İlişkin Sözleşme ya da Ramsar Sözleşmesi (*Convention on Wetlands of International Importance especially as Waterfowl Habitat*) sulak alanların ve kaynaklarının korunması ve akılcıl kullanımını için uluslararası bir işbirliği çerçevesi oluşturmuştur.¹²² Ramsar tarafları sözleşmenin üç temel bileşeninin uygulanması için yükümlülük alırlar. Birincisi, taraflar kendi ulusal sınırları içindeki Ramsar Listesi olarak da bilinen Uluslararası Önemde Sulakalanlar Listesi'ne uygun sulak alanları aday olarak tespit ederler. İkincisi, sulak alanların akılcıl kullanımını sağlamak üzere ulusal düzeyde alan kullanımı planlamaları, uygun politika ve mevzuatın geliştirilmesi, idari mekanizmaların kurulması ve kamuoyunun bilinçlendirilmesi gibi çalışmalar yürütmekle sorumludurlar. Üçüncüsü, taraf devletlerin sınıraşan sulak alanlar, paylaşılan sulak alan sistemleri, ortak türler gibi konularda uluslararası işbirliği yapmaları gereklidir. Sözleşmeye 13 Kasım 1994 tarihinde taraf olan Türkiye'de toplam 184,487 hektar büyüklüğünde 14 Ramsar Alanı vardır.¹²³

Ayrıca ilk dönemde stokları ve dolayısıyla sanayii koruma amacı taşısa da, zamanla avcılığın bazı istisnalar dışında yasaklanmasına evrilmiş olan 1946 tarihli Balina Avcılığının Düzenlenmesine İlişkin Uluslararası Anlaşma ile 1973 tarihli Kutup Ayılarının Korunması Anlaşmasını da biyolojik çeşitlilik rejiminin bileşenleri olarak kabul etmek gerekir. Ancak her biri kendi farklı tarihsel ve coğrafi bağlamda oluşan bu alt rejimlerin entegre bir küresel biyoçeşitlilik rejimi oluşturduklarını iddia etmek mümkün değildir. Bu biyolojik çeşitlilik sorunu etrafındaki bu farklı çevre rejimlerini

¹²² Sözleşmeyle ilgili bilgiler, sözleşmenin resmi web sayfası www.ramsar.org'dan temin edilmiştir. Erişim tarihi 8 Mayıs 2013.

¹²³ 167 taraf devlet topraklarındaki toplam 205,366,160 hektar büyüklüğündeki 2122 sulak alanın tam listesi için bakınız <http://www.ramsar.org/pdf/sitelist.pdf>. Erişim tarihi 8 Mayıs 2013.

henüz bir rejim sistemi olarak değil, bir rejimler kümelenmesi olarak düşünmek daha uygundur.

*Denizlerin korunması rejimi*¹²⁴

Denizlerin korunması rejiminin kökeni deniz kirliliğinin önlenmesi ve canlı kaynakların korunmasına yönelik düzenlemelere dayanır. Birinci tür düzenlemelerin temel amacı gemilerden denizlere boşaltılan kirleticilerin miktarını azaltmak iken ikinci tür düzenlemelerin amacı ilgili sanayilerin sürdürülebilirliğini sağlamaktır.

Denizlerdeki canlı kaynaklar uluslararası işbirliğinin yanı sıra, uluslararası kurumsallaşmanın da ilk ortaya çıktığı alanlardan biridir. Bunun nedeni denizlerin tarih boyunca hem ekonomik hem de askeri açıdan jeopolitik önemi olmasıdır. Bu iki önemli faktörün denizlerin korunmasına yönelik çabalarla çeliştiği durumlarda deniz rejimleri başarısızlığa uğramıştır. Örneğin, denizlerdeki canlı kaynaklar üzerine çalışan FAO'nun 1955 ve 1958 yıllarında topladığı iki önemli konferansın etkisi konunun gündeme taşınmış olmasıyla sınırlı kalmıştır. Öte yandan balina avcılığına yönelik uluslararası rejim de yaklaşık 50 yıl boyunca koruma amaçlarına hizmet etmemiştir. Çünkü Uluslararası Balina Avcılığı Komisyonu IWC'nin amacı zaten balina avcılığını önlemek değil, sanayinin uzun vadeli çıkarları doğrultusunda düzenlemektir. Öte yandan, foklardan farklı olarak balinaların dünyanın dört bir yanına yayılmış bir çok türü bulunduğu için sayı ve davranışlarını tespit etmek zor olmuştur.

Deniz kirliliğinin önlenmesine yönelik uluslararası rejimin oluşumunda dört önemli hukuksal düzenleme vardır: 1954 tarihli Denizlerin Petrol ile Kirlenmesini Önlemeye İlişkin Uluslararası Sözleşme (*International Convention for the Prevention of Pollution of the Sea by Oil, OILPOL*), 1972 tarihli Londra Boşaltma Sözleşmesi (*The Convention on the Prevention of Marine Pollution by Dumping of Wastes and Other Matter, London Convention*), 1973/78 tarihli Denizlerin Gemilerden Kirlenmesini Önleme Uluslararası Sözleşmesi (*International Convention for the Prevention of*

¹²⁴ Rejimle ilgili temel bilgiler, IMO'nun resmi web sayfası www.imo.org'dan temin edilmiştir.

Erişim tarihi 8 Mayıs 2013.

Marine Pollution from Ships, MARPOL ve 1982 tarihli BM Uluslararası Deniz Hukuku Sözleşmesi (*UN Convention of the Law of the Sea, UNCLOS*)'dir.

1948 yılında BM tarafından Cenevre'de toplanan bir uluslararası konferans ile denizcilik alanında uzman bir kuruluş olarak görev yapması amacıyla Hükümetler Arası Denizcilik Danışma Örgütü'nün (*Inter-Governmental Maritime Consultative Organization, IMCO*) kurulmasına karar verilmiştir. IMCO'yu kuran sözleşme 1958 yılında yürürlüğe girmiştir. Londra merkezli kurulan ve ertesi yıl çalışmalarına başlayan bu örgütün adı 1982 yılında Uluslararası Denizcilik Örgütü (*International Maritime Organization, IMO*) olarak değiştirilmiştir.

Kuruluş amacı asıl olarak denizciliğin güvenliği olsa da, 1959 yılında IMCO'nun yürürlüğe girmesinden bir kaç ay sonra yürürlüğe giren OILPOL sözleşmesinin himayesi görevinin de IMCO'ya verilmesi nedeniyle en başından beri deniz koruma misyonu da edinmiştir. İlk dönemde Denizcilik Güvenliği Komitesi eliyle yürütülen bu misyon, 1973 yılında kurulan Denizel Çevre Koruma Komitesi'ne (*Marine Environmental Protection Committee, MEPC*) devredilmiştir. MEPC toplantıları bütün taraf devletlere ve gözlemcilere açık olarak gerçekleştirilmektedir.

Denizlerin korunması rejimleri ve bu kapsamında değerlendirilebilecek bir alt rejim olan bölgesel deniz rejimleri 'Uluslararası Çevre Rejimlerinin Alternatif Bir Analizi' başlıklı bölümde bir örnek alan olarak ayrıntılı biçimde ele alınmıştır.

Yukarıda ele alınan dört uluslararası çevre rejimi dışında pek çok çevre rejiminden daha bahsetmek mümkündür. Bunlar arasında en önemlileri sınır aşan hava kirliliği rejimi, uluslararası toksik madde ticareti rejimi, toksik kimyasallar rejimi, uluslararası balıkçılık rejimi, ormancılık rejimi ve çölleşmenin önlenmesi rejimi sayılabilir.¹²⁵

2.2 Rejimler Kuramlarının İçeriğini Çevre ile Doldurmak

1970'li yıllarda başlayan yükselişinden itibaren uluslararası çevre rejimleri, uluslararası çevre politikası aracı ve uluslararası rejim alanı olarak iki ayrı yöntemle

¹²⁵ P.S. Chasek et al., 2006.

analiz edilmeye başlanmıştır. Bu iki yöntem 1990'lı yıllarda uluslararası çevre rejimlerinin etkinliklerinin analizinde uluslararası ilişkiler kuramları geleneğinin ürettiği hipotezlerin kullanılmaya başlamasıyla iç içe geçmiştir.

Çevre sorunları araştırmaları 1970'li yılların başında, ekolojik problemler karşısında artan ilgiye paralel olarak ve daha çok betimleyici bir yöntemle başlamıştır. Ulusal çevre politikaları konusunda başlayan çalışmalar, karşılaştırmalı çevre politikaları çalışmaları uğrağından sonra, 1980'li yılların ortalarında uluslararası çevre politikası çalışmalarına varmıştır. M. Zürn ozon, Avrupa'da sınıraşan uzun menzilli hava kirliliğı ve küresel iklim değışikliğı rejimlerinin çağdaş uluslararası politika yazınında en çok ele alınan ilk üç konu olduğunu iddia etmenin abartılı olmayacağını belirtir.¹²⁶

1980'li yıllardaki birinci kuşak uluslararası çevre politikaları yazını, rejim kuramlarının etkisinden bağımsız olarak çevre sorunlarının önceliğini esas almış ve bu sorunların uluslararası ilişkilerin yerleşik konuları olan barış, savaş, çatışma, işbirliğı ve uluslararası rejimlerle bağıntılarını araştırmıştır.

1970'li yılların ortalarından 1980'li yılların sonuna kadar gelen rejim kuramları geleneğı ise içeriklerinden bağımsız olarak bir uluslararası süreç olarak rejimlerin niteliklerini incelemiştir. Bu analizlerde uluslararası rejimlerin içerikleri, bir genel rejim kuramı geliştirebilmek için zorunlu olarak ikincilleştirilmiş, temel sorunsallaştırma çerçevesinin dışında tutulmuştur. Uluslararası rejimler, hangi konu ile ilgili olduğundan bağımsız olarak aktörlerin beklentilerini yakınsatan normlar, kurallar ve diğeri ilgili süreçlerdir.

Bu dönemde yapılan rejim analizlerinde en ağırlıklı yaklaşımın neoliberal kurumsalcılık olduğu ileri sürülmüştür.¹²⁷ 1993 yılında Nobel Ekonomi Bilimleri Ödülü kazanacak olan Amerikalı ekonomi tarihçisi Douglass North'un 1976 tarihli

¹²⁶ M. Zürn, 'The Rise of International Environmental Politics: A Review of Current Research', *World Politics* Vol 50, 1998, s. 617-49.

¹²⁷ *Ibid*, s. 625.

*Batı Dünyasının Yükselişi*¹²⁸ başlıklı kitabıyla başlayan çalışmaları neokurumsalcılığı 1980'li yıllarda ilgi konusu yapmıştır. North 14. Yüzyıldan itibaren söz konusu yükselişi büyük oranda mülkiyet hakları sistemleri etrafına kurulu kurumsal gelişmeler esasında açıklayan bir yaklaşım geliştirmiştir. Douglas North'a göre kurumlar 'insani etkileşimleri şekillendiren insanlar tarafından planlanmış kısıtlamalardır' ve bir toplumda oyunun kurullarını belirlerler.¹²⁹

'Temel Rejim Kuramları' bölümünde ele alındığı üzere 1990'ların başından itibaren toplumsal inşacı yaklaşımlar neoliberal kurumsalcı geleneğin etkisini azaltmış, neoliberal yaklaşımlarla girdiği karşılıklı etkileşim içinde etki alanını genişletmiştir. Uluslararası rejim kuramlarındaki yaklaşımların aralarındaki ağırlık kaymaları ne olursa olsun, bu dönemin kuramsal tartışmalarının mirası şudur: bir uluslararası rejim, hangi konu ile ilgili olduğundan (güvenlik ya da çevre olabilir) bağımsız olarak aktörlerin davranışları üzerinde ya güç ilişkileri (realist) ya çıkar ilişkileri (liberal) ya da bilişsel süreçler (toplumsal inşacı) ile açıklanabilecek bir etki yaratırlar.

Ronen Palan, farklı yaklaşımlarda ortaklaşan bu biçimin içeriği öncelemesi eğilimini rejim kuramlarının en temel açmazı olarak niteler: 'Benim rejim kuramıyla ilgili sorunum, onun kötü bir kuramsal araştırma aracı olmasıyla ilgi değildir. Tam tersine, rejim kuramı göz alıcı bir biçimde başarılı bir araştırma aracıdır, ama yanlış türde bir araştırmanın.'¹³⁰ Bu nedenle Ronen Palan, Susan Strange'in izinden giderek bu 'biçimin içerik üzerindeki zaferi'nin rejim kuramlarının altıncı ejderhası olduğunu

¹²⁸ D. C. North, *The Rise of the Western World: A New Economic History*, Cambridge: Cambridge University Press, 1976.

¹²⁹ D. C. North, *Institutions, Institutional Change, and Economic Performance*, Cambridge: Cambridge University Press, 1990, s. 3.

¹³⁰ R. Palan, 'Cave! Alius Draco: There Was a Sixth Dragon!' E-International Relations. <http://www.e-ir.info/2012/09/21/cave-alius-draco-there-was-a-sixth-dragon/> Erişim Tarihi: 8 Mayıs 2013.

iddia eder.¹³¹ Rejim kuramlarının ortaya çıkışındaki merkezi sorun olan azalan hegemonya koşullarında devletler arası işbirliğinin içsel dinamiklerini tespit etme uğraşını ‘budalalık’ olarak gören Palan, bu kadar yetenekli akademisyenin kendilerini bu uğraşa adamalarını özellikle şaşkıncu bulur. Yazara göre, ortalama bir insanın devletlerin neden işbirliği yaptıkları, rejimlerin bir fark yaratıp yaratmadıkları gibi sorulardan daha çok bu işbirliklerinin içerikleriyle ilgilenmesi beklenir. Palan rejimlerle ilgili tartışmanın içeriksizliğinin açtığı sorunları uluslararası finans rejimi örneğinde ikna edici bir biçimde sergiler. 2007 yılı öncesi uluslararası finans mimarisi Krasner’ci anlamda tipik bir rejimdir. Beklentileri yakınsatan normlar, karar alma süreçleri ve prosedürler ve diğer rejim unsurlarının varlığı saptanabilir. Palan devam eder:

Güzel. Ama küresel hisse senetleri krizi bugünlerde yaşadığımız gibi patladığı zaman, kaç tane araştırmacı ya da politika yapıcı rejim kuramına ya da dahası sözde ‘tercih oluşumu’nun liberal kuramına krize bir yanıt, her hangi bir yanıt bulmak için dönüp baktı? Kriz Ağustos 2007 civarında görünür hale geldiğinde, insanlar krizin nedenlerini bilmek istediler. Bu nedenler finansal sistemin kendisinin düzenleme ve gözetim eksikliğinin kaçınılmaz sonucu muydu, yoksa finansal sisteme dışsal mıydı? İnsanlar kriz hakkında ne yapacaklarını bilmeye ilgi gösterdiler. Ayrıca gelecekteki krizleri engellemek için ne türden düzenlemelere ihtiyaç olduğu bilmek istediler (...) Rejim kuramları bir yanıt ya da en azından bu soruların herhangi birinin yanıtlanmasına yardımcı olabilecek kullanışlı bir analitik çerçeve sağladı mı? Hiç sanmıyorum. Rejim kuramının analitik bir içeriği yoktur; o sadece biçim hakkındadır, içerik hakkında değildir.¹³²

Palan’a göre, uluslararası rejim kuramları, sadece devletlerin neden işbirliği yaptığı, hangi rejimlerin hangi koşullar altında nasıl ortaya çıktığı sorununa odaklandığı, ama rejimlerin içerikleri ile hiç ilgilenmemiş olduğu için günümüzün birbiriyle bağlantılı üç büyük krizi, küresel ekonomik kriz, nüfus krizi ve ekolojik kriz konusunda hiç bir şey söylememekte ve bu krizlerle nasıl baş edileceği hakkında bir gündemi bulunmamaktadır. Rejim kuramlarının inşacı yorumları da aynı kaderden mustarıptır.

¹³¹ Susan Strange’in değerlendirmeleri için ‘Yapısalcı Yaklaşım, Susan Strange ve Rejim Kuramının Ejderhaları’ bölümüne bakınız.

¹³² *Ibid.*

Palan'ın eleştirilerinin Susan Strange'inki gibi rejim kuramları hakkındaki en esaslı eleştirilerden biri olduğuna şüphe yoktur. Ancak Palan'ın eleştirisini rejim kuramının gelişimi içinde geliştirmek mümkündür. Çünkü Palan'ın eleştirdiği içeriksizlik sorunu 1990'lı yılların başından itibaren rejim kuramcılarının da karşısına kaçınılmaz biçimde çıkmıştır. Rejim kuramcıları bu açmazı itiraf etmeseler de giderek rejimlerin içerikleriyle 'kendiliğinden' biçimde ilgilenmeye başlamışlardır. Palan'ın eleştirisinin eksik bıraktığı nokta, rejim kuramlarının içeriğini çevre ile doldurma girişimlerinin de bir yere varmamış olduğudur.¹³³

İşte tam da bu nedenle dönemin rejim analizleri içerik sorununu aşmak için en başta çevre rejimlerini ilgi alanına dahil etmiş, çok sayıda çevre rejimine ilişkin örnek çalışmalar üretmeye başlamıştır. Bu dönemde uluslararası çevre rejimlerine yönelik sayısız niteliksel analizin yanı sıra, belirli sayıda çevre rejimi ile oluşturulan araştırma evrenleri esasında niceliksel yöntemler kullanılan araştırma projeleri yaygınlaşmıştır. Oran Young da Peter Haas da rejim kuramlarının çevresel yönetim çalışmalarıyla iç içe geçtiğini ifade etseler de bunun neden gerçekleştiğine, neden rejim kuramının giderek çevresel rejim kuramına dönüştüğüne dair bir açıklama yapmazlar.¹³⁴ Bunun bir nedeni çevresel rejimlerin uluslararası rejim kuramlarının özellikle liberal ve inşacı yaklaşımlarının tezlerini ispat için görece elverişli alanlar olması olduğu öne sürülebilir. Neoliberalizmin merkezi kavramlarından uluslararası ilişkilerde karşılıklı bağımlılık nosyonu, ekosistemin bütünlüğü yaklaşımıyla, yine liberal görüşlerin temeli olan uluslararası toplumsal ilişkilerin giderek karmaşıklaşması dönemin özellikle ozon ve iklim sorunları konusundaki bilimsel araştırmalarının sonuçlarıyla, öznelerarası anlamlar çevre sorunlarının antropojenik

¹³³ En önde gelen rejim kuramcılarında olan Oran Young 2009 yılında uluslararası çevre rejimleri yerine, küresel çevresel yönetim kavramını tercih etmeye başlamıştır. Bakınız: M.A. Delmas ve O.R. Young, *Governance for the Environment: New Perspectives*, Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 2009.

¹³⁴ O.R. Young, 2012; Peter M. Haas, 'The Enduring Relevance of International Regimes'. *E-International Relations*. <http://www.e-ir.info/2013/01/22/the-enduring-relevance-of-international-regimes/> Erişim Tarihi: 3 Mart 2013.

nitelikleriyle en azından görünüşte iyi bir uyum içindedir. Bu nedenle örneğin, Peter M. Haas aslında genel bir kategori olan epistemik topluluk yaklaşımına çevre rejimleri içinden rahatlıkla örnekler bulabilmiştir. Ama Peter M. Haas'ın örneğin güvenlik rejimleri alanında rejim kurucu bir epistemik topluluk bulma girişiminin çaresizlikle sonuçlanacağı aynı rahatlıkla öngörülebilir.

Öte yandan, uluslararası ilişkiler kuramcılarının çevre rejimleri analizleri içinden çıktıkları kuramsal paradigmayı aşamamış, örneğin belli bir uluslararası çevre sorununun çözümüne hangi uluslararası politikaların daha çok katkı vereceğine değil; rejim kuramının geleneğine uygun biçimde çevresel işbirliklerinin biçimsel süreçlerine odaklanmışlardır: çevre rejimlerinin oluşumu ve etkinliği sorunları. Bir çevre rejiminin ortaya çıkmasına hangi koşulların izin verdiği, sürecin önemi, hangi tür rejimlerin daha kolay ve çabuk olduğu soruları çevre rejimi araştırmacılarının ilk ilgilendikleri temel konudur. Daha sonraları uluslararası çevre rejimlerinin etkinliği, riayet ve yaptırım araçlarının verimi çalışmaları yaygınlaşmış, pek çok örnek rejim incelenmiş ve bazı genel sonuçlar üretilmiştir. Bu çalışmalar bir sonraki bölümde ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

Uluslararası rejim kuramlarının içeriğini çevre rejimleriyle doldurma girişiminin hem en erken hem de en tipik örneği dört ülkeden kendi alanında tanınmış 14 önemli uzmanın¹³⁵ katılımıyla yürütülen bir araştırma projesi ve bu proje sonucunda G. Osherenko ve O. R. Young'ın editörlüğünde hazırlanan *Kutup Politikası: Uluslararası Çevre Rejimlerini Yaratmak* isimli kitaptır.¹³⁶ Çalışma 1994 yılında Uluslararası Çalışmalar Birliği (*International Studies Association, ISA*) tarafından verilen Harold ve Margaret Sprout ödülünü almıştır.¹³⁷

¹³⁵ Bu uzmanların kitap yazımına katkı veren 11'i şunlardır: Gail Osherenko, Oran R. Young, Natalia S. Mirovitskaya, Margaret Clark, Ronald G. Purver, Elen C. Singh, Artemy A. Saguirian, Anne Fikkan, Alexander Arikainen, Peter M. Haas ve Marvin S. Soroos. Kalanlar projede araştırmanın tasarımı konusunda katkı sağlamıştır.

¹³⁶ O.R. Young ve G. Osherenko, *Polar Politics: Creating International Environmental Regimes*. Ithaca: Cornell University Press, 1993.

¹³⁷ The Environmental Studies Section (ESS) of the International Studies Association (ISA)

Bu çalışmada 1980'li yıllarda gelişen uluslararası rejim kuramlarının farklı yaklaşımlarının geliştirdiği hipotezler çevre rejimleri ile test edilmiştir. Projenin temel sorusu 'uluslararası toplumdaki aktörler bazı sınır aşan sorunlarla mücadele etmek için kurumsal düzenlemeler ya da rejimler oluşturmada başarılı olurken, neden görünüşte benzer diğer sorunlar konusunda başarısız olmaktadır?'¹³⁸ Editörler bu sorunun yanıtı için yapılan ampirik ve kuramsal çalışmalar alanında bir boşluk olduğunu tespit ederler ve söz konusu projeyi bu boşluğu doldurmanın başlangıcı olarak sunarlar.

Araştırma projesinin birinci adımı 1980'li yıllar boyunca gelişen farklı rejim kuramlarının rejim oluşumu konusundaki hipotezlerini tespit etmektir. Realist, liberal ve inşacı kuramların güç-temelli, çıkar-temelli ve bilgi-temelli hipotezleri ve bağlamsal faktörler belirlenmiş ve 1989 yılı Haziran ayında toplanan ilk proje çalıştayında bütün uzmanlar tarafından tartışılmış ve böylece farklı örnek olaylara uygulanacak bir hipotezler şablonu oluşturulmuştur.

İncelenecek örnekler olaylar olarak ise Kuzey Pasifik kürklü fokları, Svalbard takımadası, kutup ayları ve stratosferik ozon ve sınıraşan hava kirliliği olarak belirlenmiştir. Her bir konu için görev alan uzmanların yaptıkları araştırmaların ilk sonuçları yine çalıştaylarda tartışılmış ve ortak sonuçlara varılması sağlanmıştır. Elde edilen sonuçlar, genel olarak rejim kuramlarında öne sürülen hipotezlerin hepsinin bazı durumlarda geçerli bazı durumlarda geçersiz olduğunu göstermiştir. Örneğin güç-temelli yaklaşımların hegemonya tezi beş örneğin sadece ozon rejiminde kısmen geçerliken, diğer güç konfigürasyonlarının belirleyiciliğini öngören tezi üç rejimde (Svalbard, kutup ayları ve sınıraşan hava kirliliği) doğrulanmıştır.¹³⁹ Yine çıkar-temelli yaklaşımların bireysel liderlik tezi bütün vakalarda doğrulanırken, sorunların teknik boyutunu politik boyutundan öncelikli gören tezi sınıraşan hava kirliliği rejimi

http://environmental-studies.org/?page_id=3 Erişim tarihi 3 Mart 2013.

¹³⁸ O.R.Young ve G. Osherenko, 1993, s.vii.

¹³⁹ *Ibid*, s.230.

dışında diğerlerinin hepsinde yanlışlanmıştır.¹⁴⁰ Bilgi-temelli hipotezlerden fikirlerin ve değerlerin belirleyici olduğu tezi Svalbard dışında sonuçlarla uyumlu iken, epistemik topluluğunun varlığını rejim oluşumunda başat faktör olarak gören tezi sadece kutup ayıları rejiminde doğrulanmıştır.¹⁴¹

Yazarların vardığı temel sonuçlardan biri, bir rejimin ortaya çıkmasını sağlayan ortak faktörün karşılıklı olarak üzerinde anlaşılabilir bir koşullar paketinin müzakere sürecindeki varlığıdır. Bir diğer önemli sonuç ise rejimlerin ortaya çıkmasında bireysel liderliğin önemli rolüdür. Yazarlar bu sonuçlara dayanarak uluslararası toplumda rejim oluşum sürecinin çok değişkenli bir modelini önerirler. Bu modelde liderlik ve bağlam süreç boyunca ilerletici faktördür. Güç, çıkar ve bilgi faktörleri de yazarların ‘kurumsal pazarlık’ adını verdikleri süreç üzerinde birlikte etki ederler. Kurumsal pazarlık süreci rejimin başarı ya da başarısızlığına karar verir.¹⁴²

1990 ve 2000’li yıllarda artan benzer çevresel rejim analizi çalışmalarında da daha ileri sonuçlar alınamamıştır. O. Young 2011 yılında uluslararası rejimlerin uluslararası toplumdaki çıktılarının etmeni olarak rollerinin parçalı olduğunu belirtir.¹⁴³ Bazı koşullar altında rejimler davranış değişikliklerinden önemli bir faktör iken, bazı durumlarda hiç bir etkileri olmamaktadır. Ancak rejim kuramlarının sınırlarını göstermesi açısından O. Young’ın asıl önemli tespiti şudur: bu koşulların ne olduğuna dair açık bir mekanizma yoktur. Rejimlerin bazı koşullarda önemli bazı koşullarda önemsiz olduğu, ama hangi koşulların neye göre değiştiğinin bilinmemesi 30 yıllık rejim kuramları için pek de kayda değer bir başarı değildir. Oran Young bu noktada yeniden rejimlerin içeriğinden vazgeçme eğilimine girer:

¹⁴⁰ *Ibid*, s.233.

¹⁴¹ *Ibid*, s.243.

¹⁴² *Ibid*, s.247.

¹⁴³ O. R. Young “The effectiveness of international environmental regimes: existing knowledge, cutting-edge themes, and research strategies,” *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 108, 2011, s.19853-19860.

“Rejim analizinden kaynaklanan en kayda değer sonuçlardan biri bizim *karmaşık nedensellik* olarak düşünmeye başladığımız şeyin rolü üzerine odaklanmıştır. Buradaki temel iddianın betimlenmesi görece kolaydır, ama uluslararası ilişkiler hakkında araştırma yürütürken kullanmak zordur. Biojeofiziksel koşullar, nüfus ve teknoloji gibi etmenler açıkça çeşitli koşullarda ortaya çıkan toplumsal kurumların niteliğini etkiler. Ama tam tersi de doğrudur; kurumlar diğer etmenler üzerinde geniş kapsamlı etkide bulunabilirler(...) Bu olgunun bir sonucu, rejimlerin fark yaratıp yaratmadıkları sormanın ve evet ya da hayır yanıtı beklemenin özellikle yararsız olduğudur.”¹⁴⁴

Uluslararası çevre rejimi araştırmalarının özgün hareket noktalarından bir başkası da çevresel sorunların doğası gereği diğer sorun alanlarına göre daha fazla uluslararası işbirliği gerektirdiği iddialarıdır. Bu görüşe göre, günümüzde bazı çevre sorunları halen yerel olsa da, en yakıcı olanları uluslararası olanlardır ve bu nedenle çözümünü de uluslararası olmalıdır.¹⁴⁵ Çevre sorunları doğası gereği ticaret ve nükleer silahsızlanma gibi konulardan farklıdır ve devletlerin yeni anlaşmalarla adım adım ilerleteceği bir çözümden çok daha acil bir konudur. Bu nedenle uluslararası kurumlara bazı alanlarda ulus-devletlerin yetki devretmesi gereklidir.¹⁴⁶

Ancak, çevre sorunlarının kendine has nitelikleri olduğu ve daha çok işbirliği gerektirdiği kabul edilse bile, bu kez bu niteliklerin daha güçlü formel uluslararası kuruluşlara mı, yoksa daha esnek düzenlemelere mi ihtiyaç duyduğu tartışma konusudur. Zira eğer çevre sorunları daha az çatışmalı konular ise, daha zayıf bir uluslararası rejim yeterli olacaktır. Ama çevre sorunlarının aşırı karmaşık yapısı dikkate alındığında, bu kez daha yetkin ve güçlü rejimlere ihtiyaç olacağı öngörülmektedir. Çevre sorunlarının nitelikleri ile çözümlerine en uygun uluslararası

¹⁴⁴ O. R. Young, 2012.

¹⁴⁵ P. D'anieri 'International Organisations, Environmental Cooperation and Regime Theory'. *International Organisations and Environmental Policy* (Eds. Robert V. Bartlett et al.) içinde. Greenwood Press, 1995, s.155.

¹⁴⁶ A. Chayes ve A.H. Chayes, 'Compliance Without Enforcement: State Behavior Under Regulatory Treaties', *Negotiation Journal*, 7, 3, 1991, s.311-330.

kurumların ne olabileceği tartışması üzerinden uluslararası rejim kuramları tartışmasına yapılan katkılar giderek rejim tartışmalarının alanını genişletmiştir. Örneğin Paul D'anieri, UNEP'in Akdeniz ve ozon rejimlerindeki rollerinin analizine dayanarak, uluslararası rejimlerin Krasner'in tanımıyla ara-değişken olmayı aşan rolleri olabileceğini, bağımsız bir aktör olarak değerlendirilmesi gerektiğini öne sürmüştür.

Çevre sorunlarının sınır aşan ve dolayısıyla işbirliği gerektiren ayrık bir doğasının olduğu tezi, hangi tür uluslararası işbirliklerinin hangi çevresel sorunlara daha fazla uygun olacağı tartışmasını doğurmuştur. Bunun için iki tür uluslararası çevre sorununu birbirinden ayırt etmek gerektiği öne sürülmüştür: işbirliği (collaboration) gerektirenler ve eşgüdümün (coordination) yeterli olduğu sorunlar.¹⁴⁷ İşbirliği gerektiren çevre sorunları genel olarak tutuklunun açmazı oyunuyla ve ortak malların trajedisi metaforuyla temsil edilmektedir. Neumayer tutuklunun açmazı oyununun çevre sorunlarına uyarlanmasına şu örneği verir: bütün ülkelerin zararlı gaz emisyonlarını azaltmaktan çıkarı vardır ve uluslararası işbirliği bütün ülkeler için daha iyi bir çözüm sağlar. Ama her bir ülkenin de aynı zamanda kendisi her hangi bir maliyete katlanmadan diğerlerinin emisyon azaltımı çabalarından bedava yararlanmaktan çıkarı vardır. Böylece, uluslararası rejimler ülkelerin bu hazıra konma isteklerinin önünü alacak tedbirler içerirler.¹⁴⁸

Bu bakış açısında göre, bazı çevre sorunları ise daha az çatışmalıdır ve sorunun çözüm süreci koordinasyon oyunu ile temsil edilebilir. Burada *Pareto optimum* bir sonuca ulaşmak için tarafların daha az çaba harcaması yeterlidir. Bu oyunda tarafların çıkarları yine çelişiktir, ama karşı tarafı kazıklamaktan ya da işbirliğini terk etmekten de bir çıkarları yoktur. Bu nedenle, eşgüdüm oyunlarında sonuç için uluslararası örgütlerin çabalarına daha az ihtiyaç duyulur. Örneğin ABD ve Kanada

¹⁴⁷ P. D'anieri, 1995, s.155.

¹⁴⁸ E. Neumayer, 'How Regime Theory and the Economic Theory of International Environmental Cooperation Can Learn from Each Other', *Global Environmental Politics*, Vol.1, No.1, 2001, s. 124.

arasında asit yağmurları sorununu çözmek için tarafların eşgüdüm içinde davranmayı kabul etmeleri yeterli olabilir.

Ancak hangi çevre sorunlarının eşgüdüm, hangilerinin işbirliği gerektiren sorunlar olduğunu tespit etmek güçtür. Yazında sadece bazı genel kabullerden bahsedilmektedir. Örneğin, bir çevre sorunu eğer ekonomik çıkarlar ile bağlantılıysa, o sorunun eşgüdüm ile çözülemeyecek, işbirliği gerektiren bir sorun olduğu ileri sürülmektedir. Zira tarafların birbirlerini kazıklamakta çıkarları vardır. Ancak neredeyse bütün çevre sorunlarının sıkı ekonomik bağlantıları olduğu düşünüldüğünde, uluslararası çözüm sürecinin işbirliği gerektireceği öne sürülebilir. Ama D'anieri bir çok çevre sorununun daha çok eşgüdüm ile çözülebileceğini iddia eder.¹⁴⁹ Böylece çevre sorunları için uluslararası rejimlerine olan talep de azalmış olacaktır.

D'anieri çevre sorunlarının niteliği ve karşılık gelen uluslararası rejim arasındaki bağlantı konusunda Uluslararası İlişkiler disiplini içinde iki ana yaklaşım saptar: işvselci ve "epistemik topluluk (epidemic community)" yaklaşımı.¹⁵⁰

İşvselciler, esas olarak uluslararası ilişkiler literatürünün ana akımı olan neorealizm içinde yer alırlar. Onun, rejimlerin ancak ara değişken olduğu yönündeki temel varsayımlarını kabul ederler. Çevre sorunlarının ancak işbirliği ile çözüleceğini dolayısıyla uluslararası örgütlerin yaygınlaşması gerektiğini öne süren işvselcilerin temel hareket noktalarından biri rejimin gerekliliğine karar verenin o sorun üzerindeki ihtilaflar değil, sorunun doğasının karmaşıklığı ve dinamizmi olmasıdır. Karmaşık ve hızla değişen çevre sorunları üzerinde ihtilaf olmasa bile eşgüdüm yeterli değildir, güçlü uluslararası örgütlere ihtiyaç vardır. Çünkü bu karmaşık çevre sorunları konusunda bilimsel bilgi üretimi güçlü işbirliği gerekir. Hükümetler Arası İklim Değişikliği Paneli (IPCC) ya da Dünya Sağlık Örgütü (WHO) gibi teknik uzmanlık bilgisi üreten kurumların temel işlevi budur. Bugün dünya üzerinde iklim değişikliği ile ilgili bütün öngörüler IPCC'nin yayınladığı temel çalışmalara

¹⁴⁹ P. D'anieri, 1995, s.157.

¹⁵⁰ *Ibid*, s.158.

dayanmaktadır. D'anieri'ye göre ayrıca çözüme yönelik uygulamalar için de uluslararası çevre örgütlerine ihtiyaç vardır. Bölgesel deniz rejimlerinin balıkçılık kotları belirlemesi ya da uluslararası karbon ticareti bu uygulamaların bilenen örnekleridir. Öte yandan, çevre sorunları konusunda ortaya çıkan uluslararası ihtilafların çözümlenmesi için de önceden belirlenmiş prosedürler gerekir ve bu prosedürler genellikle uluslararası örgütler eliyle yürütülür.

İşlevselcilikten farklı olarak, epistemik topluluk yaklaşımı çevre örgütlerinin davranışlarına görece özerklik atfeder. Bu yaklaşımın temel argümanı uluslararası örgütlerin bir kez yaratıldıktan sonra, giderek kurumsallaşmalarından kaynaklanan bir meşruiyetle ilgili oldukları alanları yönetebilecek bir güç kazandığıdır. D'anieri'ye göre UNEP'in Akdeniz'deki rolü başlangıçta işlevselci bakış açısına daha çok uygunken, zaman içinde bağımsız bir aktör olmayı başarmıştır.¹⁵¹ D'anieri'ye göre UNEP'in bu rolü en azından başlangıçta dış işleri bürokrasileri ve bilim camiasının büyük bölümü tarafından paylaşılmamıştır. Yazar bu özerk tutuma kanıt olarak 1980 tarihli Kara Kökenli Kirleticiler Protokolünün kuzey ve güney ülkeleri tarafından itiraz edilmesine karşın, UNEP tarafından savunulmaya devam etmesini gösterir. Başlangıçtan beri UNEP üye ülkeleri belli politikaların benimsenmesi konusunda ikna edecek araştırma programlarını finanse etmiştir. UNEP Akdeniz Eylem Planı'nın (MAP) uygulanmasına öncülük etmenin yanı sıra, bu programı UNEP finansmanından büyük ölçüde bağımsızlaştırmayı da başarmıştır.

D'anieri, epistemik topluluk yaklaşımına yakın bir tutum benimser: uluslararası örgütlerin dünyayı yönetmeye hiçbir zaman güçleri yetmeyecek olsa da, özellikle çevre konusunda uluslararası işbirliğini onları ihmal ederek anlamanın mümkün değildir. Yazar uluslararası örgütlerin gelecekteki uluslararası çevre işbirliklerinde daha da geniş bir rol oynayacaklarını öngörmektedir.¹⁵²

D.L. Downie de UNEP ve Montreal Protokolü'nü incelediği makalesinde neorealist geleneğin UNEP'in ozon rejimindeki rolünü açıklamakta ciddi kuramsal ve pratik

¹⁵¹ *Ibid*, s.158.

¹⁵² *Ibid*, s.161.

zorlukları olduğunu iddiasına katılır.¹⁵³ Bu yaklaşım UNEP'in rejimin başlangıç aşamasındaki hayati önemdeki bağımsız rolünü ihmal etmiştir. Downie'ye göre ABD'nin rejimin oluşumun çok önemli bir rol oynadığını kabul etmemek için bir neden yoktur, ama her şeyi onun hegemonyası ile açıklamak gerçeklerle uyuşmamaktadır. En azından SSCB'nin varlığı nedeniyle hegemonya değil, iki-kutupluluk koşullarından hareket edilmesi gerekir. Ayrıca Avrupa Topluluğu ve Japonya da sürece pazarlık gücü olan aktörler olarak dahil olmuştur.

D.L. Downie ayrıca uluslararası rejimlere yönelik tarihsel materyalist tezleri de ele alır. Ona göre, tarihsel materyalist yaklaşımlar uluslararası rejimlerin Birinci Dünya ülkeleri tarafından Üçüncü Dünya üzerindeki baskı ve egemenliklerini yeniden kurmak için oluşturulduğu, güçlendirildiği ve kurumsallaştırıldığı öne sürmektedir.¹⁵⁴ Yazar benzer biçimde tarihsel materyalistlerin, gelişmiş devletlerin uluslararası örgütleri baskı altına almak için ekonomik ve politik güçlerini kullandığı, rejimin yapısını ve rejim kapsamında üretilen ve çıkarları belirleyen bilgileri kontrol ettiğini savunduğu iddiasındadır.¹⁵⁵

Downie Birinci Dünya'nın şirketleri ve devletlerinin tarihsel materyalistlerin betimlediği biçimde davrandıkları önermesine katılır. Örneğin, CFC'lerin terk edilmesi için belirlenen takvim, en büyük şirketlerin ikame ürün geliştirmelerine göre ayarlanmıştır. Üstelik sistemi küresel olarak kurarken, Üçüncü Dünya ülkelerini de ticari yaptırımlar tehdidi ile sisteme katılmaya zorlamışlardır.

Ancak bu üstünlüklerine karşın tarihsel materyalist yaklaşım, Downie'ye göre, UNEP'in pek çok gelişmiş ülke ve şirketin çıkarları ile çelişen güçlü bir protokol yaratılmasına yönelik çabalarını açıklayamamıştır. Daha önemlisi, UNEP'in en az gelişmiş ülkelerin yeni düzenlemelere yönelik başarılı girişimlerini desteklemesi, mali tazmin ve teknoloji transferi ve terk etme dönemi boyunca ozon tabakasına

¹⁵³ D.L. Downie, 1995, s.171-186.

¹⁵⁴ *Ibid*, s.180.

¹⁵⁵ Downie, bu tarihsel materyalizm kavrayışını büyük ölçüde Peter M. Haas'dan almıştır. Onun kavrayışı ise '2.4.1. P.M. Haas'ın Tarihsel Materyalizmi' bölümünde ele alınmıştır.

zarar veren maddelere erişim garantisi konusundaki tarihsel anlaşma yönündeki çabaları tarihsel materyalizmin temel öngörülerini ile çelişiktir.

2.3 Uluslararası Çevre Rejimlerinin Etkinliği

Bir önceki bölümde değinildiği gibi, 1990'lı yıllarda uluslararası rejim kuramları ile uluslararası çevre rejimleri analizlerinin iç içe geçtiği alanlardan biri de çevre rejimlerinin etkinliklerinin değerlendirilmesi konusudur. Uluslararası rejim kuramları, aktörlerin davranışsal değişikliklerin ne kadarının uluslararası rejimlere atfedilebileceğini incelemiştir.¹⁵⁶ Bu inceleme uluslararası çevre rejimleri çalışmaları için de önemli bir analiz aracı olarak görülmüştür.

Çevresel rejimlerin etkinliğini doğrudan değerlendirmenin önünde kuramsal ve pratik engeller olduğu için dolaylı değerlendirme yöntemleri ortaya çıkmıştır. Bu yöntemlerden birincisi rejimlerin, yönetim araçları olarak performansını değerlendirmeye dayanır ve rejimler ilgili aktörlerin en azından bir kısmının davranışları üzerinde gösterilebilir değişimler yaratıp yaratmadığını sorar. Benzer bir etkinlik değerlendirmesi rejimin düzenleyici kurallarının çıktıları (uygulama, kurallara riayet gibi) üzerine odaklanır ve rejimin kurallarının uygulanmasının gerçek bir çözüm sağladığını varsayar.

G. Kütting, uluslararası çevre rejimlerinin etkinliklerinin analizinde bu iki yöntemi çevresel etkinlik ve kurumsal etkinlik olarak ikiye ayırmayı önerir:

Kurumsal etkinlik kavramı, sınırlılıkları geliştirilmek kaydıyla genel olarak rejim analistlerinin öne sürdüğü etkinlik tanımına eşitlenebilir. Ancak, bir anlaşma, idari çerçevesi ve çalışma süreci gerçekten formüle edildiği soruna bir yanıt olacak biçimde ilerlediği zaman kurumsal olarak etkin olarak adlandırılabilmesi koşulu eklenmelidir. Kurumsal olarak etkin bir anlaşmanın beş temel ön gerekliliği vardır:

1. Kirleticiler ve kirlenenleri kapsayacak biçimde sorundan etkilenen bütün tarafların katılımı,

¹⁵⁶ O.R. Young, 2012.

2. çevresel sorun hakkındaki bilginin artmasını ve yaratılan bilgilerin kapsanmasını sağlayacak çerçeve,
3. çevre politikası ile diğer politika alanları arasında bağlantı,
4. yüksek düzeyde iyi niyet,
5. kurumsal hedeflerin başarılması.¹⁵⁷

Kütting, her ne kadar kurumsal etkinliğin tanımlanmasında öznellik sorununu aşmak için beş ön koşul saymış olsa da, sonuçta öznellik sorunu ortadan kalkmamış, tanımdan koşullara transfer olmuştur. Öte yandan daha nesnel bir ölçüt önerilebilen etkinlik alanı çevresel etkinliktir: ‘bozucu ya da kirletici süreçlerin ve sonuçların tersine çevrilmesi.’¹⁵⁸

D. Matisoff da aynı güçlük nedeniyle kurumların çevresel etkinliği ve kurumların davranışsal etkinliği arasında benzer bir ayrıma başvurur.¹⁵⁹

Kurumsal davranışlardaki etkinliğin gerçek çözümlerin yerini asla ikame edemeyeceği gerçeğini bir kenara bırakıp, bu düzeyde ortaya çıkan değişimler rejimlerin yönetim alanındaki başarısı olarak değerlendirildiğinde de bu kez ortaya metodolojik sorunlar çıkmaktadır. Öncelikle ne çevresel etkinlik için ne de kurumsal etkinlik için uzun vadeli, güvenilir ve kapsayıcı veri serileri bulunamamaktadır. Çeşitli çalışmalarda benimsenin bir yöntem olan ülke örneklerine başvurma ise bütünü temsil sorunundan mustarıptir. Ayrıca yazındaki pek çok karşılaştırma çalışması farklı kıstaslar belirlediği için çalışmaların sonuçları birbiriyle ilişkilendirilememektedir. Bu iç bütünlüğü eksikliği kuramsal olarak kapsayıcı genellemelere varılamamasına neden olmaktadır. Genellikle rejim etkinliği bir dizi bağımsız değişkene göre tanımlanan bir bağımlı değişken olarak kabul edilmektedir.

¹⁵⁷ G. Kütting, *Environment, Society and International Relations: Towards More Effective International Environmental Agreements*, London: Routledge, 2000, s. 35.

¹⁵⁸ *Ibid*, s. 36.

¹⁵⁹ D.C. Matisoff, ‘Are International Environmental Agreements Enforceable? Implications for Institutional Design’, *International Environmental Agreements: Politics, Law and Economics*, Vol 10, No. 3, 2010, s. 168.

Ancak çok geniş bir bağımsız değişkenler evreni içinden analiz yapılabilmesi için seçilen sınırlı sayıdaki değişken çok nadiren birbiri ile tutarlılık göstermektedir.

Öte yandan, araştırmacılar bugüne kadar rejimlerin etkinliklerini sınamak için pek çok sayıda hipotez kurmuş olsalar da, son derece heterojen olan rejimler evreninde bu tezleri çürütecek çok sayıda anomali kolayca bulunabilmiştir. Sosyal bilimlerin herhangi bir alanında da karşılaşılabilecek bu zorluğun örnek vaka evrenini alt kümelere bölerek aşma girişimleri de yine rejimlerin bu kez o kadar da geniş bir alana sahip olmadığı ve kendi içinde sıkı bir etkileşim olduğu gerçeği ile sınırlanmaktadır. Bütün bu sınırlılıklarına karşın, rejimlerin etkinliğini istatistiksel olarak ölçme arayışı hiç son bulmamıştır. Aksine bu kısıtlar araştırmacıların yaratıcılıklarını körüklemiş ve giderek daha sofistike araçlara başvurarak başlangıçtaki kuramsal zorluğun aşılması denenmiştir. Öncelikle rejimlerin aktörlerin davranışlarını değiştirebileceği mekanizmalar hakkında hipotezler geliştirilmiştir.¹⁶⁰

Birinci dalga rejim etkinliği çalışmaları olarak adlandırılabilir bu çalışmalar genellikle sınıraşan sorunların yönetimine yönelik genel çerçeveyi ne kadar etkilediklerini değerlendirmeye odaklanmıştır. Örneğin R. Keohane ve arkadaşları rejimlerin aktörlerin davranışlar üzerindeki etkisini belirleyen İngilizcede C harfi ile başlayan üç mekanizmayı öne sürmüşlerdir (3Cs). Rejimler bir sorunla ilgili ilgi/kaygı (*Concern*) uyandırır, o sorunla ilgili tarafların sözleşebilecekleri bir ortam (*Contractual environment*) yaratır ve tarafların çözüm kapasitelerini (*capacity building*) geliştirirler. Ama bu söylemsel yaratıcılığın kuramsal olarak anlamlılığı, altından sadece bu aktörlerin rasyonel davranan üniter öznel olduğu varsayımı çekildiğinde bile yerle yeksan olmaktadır. Kaldı ki, O. Young son

¹⁶⁰ A. Underdal ve O. Young'ın birlikte editörlüğünü yaptığı 2004 tarihli *Regime Consequences: Methodological Challenges and Research Strategies* isimli kitabı, yine O. Young'ın 1999 tarihli *The Effectiveness of International Environmental Regimes: Causal Connections and Behavioural Mechanisms* isimli kitabı ve P. Haas, R. Keohane ve M. Levy'nin birlikte editörlüğünü yaptığı *Institutions for the Earth: Sources of Effective International Environmental Protection* isimli 1993 tarihli çalışmaları bu yöndeki ilk girişimlerdir.

yıllardaki makalelerinden birinde bu çalışmaların hiç birinin kayda değer bir bilgi üretmeyi başaramamış olduğunu kabul etmiştir.¹⁶¹

Çeşitli rejimlerin etkinliklerini değerlendirmeye yönelik araştırmaların temel kalkış noktası her bir rejimin ya da bu rejimlerin her bir yapıtaşının temel bir analiz birimi olarak kabul edilmesidir. Bu analiz birimlerinin çeşitli yöntemlerle incelenmesi sonucunda rejimler arasında karşılaştırmalı analizler yapılmaya başlanmıştır.

Bu çerçevede yapılan ikinci dalga araştırmalar ise daha çok birincil faktörler ile çıktılar ve sonuçlar arasındaki nedensellik ilişkilerini incelemiştir. Kurumların performansları ile ortaya çıkan çıktı ve etkiler arasındaki nedenselliği araştırırlar. Young ve Levy, bu ikinci dalga çalışmalardaki kuramsal yaklaşımları beş gruba ayırır:¹⁶²

1. Problem çözme yaklaşımı: rejimler ne kadar problem çözebiliyorlar?
2. Hukuksal yaklaşımlar: sözleşmesel yükümlülükler ne kadar yerine getiriliyor?
3. Ekonomik yaklaşım: rejimlerin öngördüğü politikaların ekonomik fayda maliyet analizleri
4. Normatif yaklaşım: adillik ya da katılım gibi normatif ilkelerin rejim tarafından ne kadar dikkate alındığını inceler
5. Politik yaklaşım: farklı aktörlerin, çıkarların ve kurumların işlevlerini inceler.

Bu çalışmalar rejimlerin uluslararası açısından nedensellik düzeyinde önemli olup olmadığına yönelik neo-realistlerle neo-kurumsalcılar arasındaki tartışmayı bu iki uç arasında bir orta noktada sonlandırmak yerine farklı etkinlik düzeyleri tanımlayarak konuyu ikilikten çok boyutluluğa taşımak gerektiğinden hareket eder. Rejimler ve sonuçlar arasındaki nedensellik ilişkisindeki belirsizlikleri gidermek için rejimler çıktılar (output), sonuçlar (outcome) ve etkiler (impact) olarak üç aşamada

¹⁶¹ O.R. Young, 2005, s.97.

¹⁶² O.R. Young, ve M.A. Levy, 'The Effectiveness of International Environmental Regimes' *The Effectiveness of International Environmental Regimes: Causal Connections and Behavioral Mechanisms* (Ed. O.R. Young) içinde, Cambridge, Mass: MIT Press, 1999, s. 3-6.

değerlendirilen bir model ortaya çıkmıştır. Çıktı aşaması, rejimin oluşma sürecidir ve uluslararası anlaşmanın imzalanması ve domestik tedbirlerin alınması gibi seviyeleri içerir. Sonuç aşaması rejimin uygulanmasına ilişkindir ve tedbirlerin yürürlüğe konması ve hedef grupların öngörülen değişiklikleri yerine getirmesi gibi göstergelerle ölçülebilir. Etki ise sonuçların rejimin kurulma nedeni olan sorunun kendisinde yaratılan etkidir. Deniz kirliliğinin önlenmesine yönelik bir rejimin etkisi deniz suyundaki kirlilik parametrelerinin değişimi ile ölçülebilir.

Rejimlerin etkilerini bu üç aşamada değerlendirmenin faydası, doğrudan etkilerin ölçülemediği ya da ölçülen parametrelerin rejimlerin etkinliğine atfedilemediği durumlarda, çıktılar ve sonuçlar ile mantıksal bir bağ kurmaktır. Ancak bu modelde yine bu üç aşama arasında doğrudan bir ilişki olduğunu ve dışsal faktörlerin ihmal edilebileceğini varsayar. Oysa, rejimin çıktıları rejimin oluşturulma sürecine bağlıdır. Taraf devletler çoğu durumda çıktıları ve hatta sonuçları üretebilecekleri mütevazı hedefleri olan rejimler konusunda uzlaşırlar. Böylece eğer hedefler ile amaç arasında bir boşluk var ise, bu sonuç ile etki arasındaki varsayımsal bağlantıyı bütünüyle etkisizleştirecektir. Kyoto Protokolü en sonunda yürürlüğe girmiştir, gönüllü ya da zorunlu karbon piyasaları hızla yaygınlaşmıştır. Ancak bu uygulamalar (sonuçlar) sera gazı emisyonlarında bir azalma eğilimine (etki) neden olamamıştır.

Yukarıdaki modeli benimseyen kuramcılarında biri rejim kuramı yazınında etkili akademisyenlerden biri olan Arild Underdal'dır. 2001 yılında kaleme aldığı 'Bir Soru, İki Cevap' başlıklı makalesinde 14 örnek vakanın incelenmesi dayanan çalışmasında hangi sorunları uluslararası rejimlerce ele alınmaya daha uygun hangilerinin uygun olmadığını sınıflandırmaya yönelik kriterler önermiştir¹⁶³ Makalenin ara sorusu rejimlerin etkinlikleriyle ilgili temel meseledir: uluslararası problemlere karşı ortak çözüm bulma girişimlerinden neden bazıları başarılı olurken, diğerleri başarısız olmaktadır? Underdal'a göre bu soruya iki ana hatta odaklanarak yanıt aranabilir:

¹⁶³ A. Underdal, 'One Question, Two Answers'. *Environmental Regime Effectiveness: Confronting Theory with Evidence* (Ed. Edward L. Miles et al.) içinde. Cambridge, MIT Press, 2001.

1. bazı sorunlar diğerlerinden basittir ve çözümünü kolaydır.
2. bazı çözüm yöntemleri (kurumlar, araçlar gibi) diğerlerinden daha etkindir.

Underdal ikisinin de üzerinde durulmayı hak eden yollar olduğunu belirtir, ancak daha çok ikincisinin üzerinde durmayı tercih eder, çünkü ikincisi politika araçlarıyla değiştirilmeye daha uygun gibidir ve bu alanda üretilen akademik bilgi oyun teorileri nedeniyle çok daha engindir.

Underdal üç aşamalı modelin birinci mantıksal bağlantısını (çıktı-sonuç) yani daha çok işbirliğinin daha fazla sonuç doğurup doğurmadığını sorgulamak için önce işbirliği düzeyi için 6'lı bir basit derecelendirme geliştirir. 0 en düşük, 6 en yüksek işbirliği düzeyidir. Her bir rejim unsurunun bu derecelendirmedeki karşılığını bulmak için bir etkinlik standardına ihtiyaç vardır. Etkinlik standardı ise hipotetik bir rejimin olmadığı durum varsayımına göre ya da bir ideal çözüm kavrayışına dayalı bir referans noktası ve ölçme birimlerini gerektirir. Genellikle sosyal refah ölçüleri ile ekolojik durum ölçütleri arasında bir tercih yaparak oluşturulan etkinlik standartlarının ardından her bir rejim için standartlara göre skor belirlenir. Ancak bunun iki temel zorluğu vardır: Kolektif optimum ya da hipotetik durumda karşı olgusal noktayı ampirik olarak tespit etmek ve sonuçlar üzerinde rejimin etkisi ile diğer sosyal etkileri ayırt etmek.

Böylece Underdal, ekonomik ve ekolojik ölçme birimleri esasında, rejimlerin sonuçları ve etkilerini işbirliği olmama ve kolektif optimum durumlarında niceliksel olarak karşılaştırabileceği bir modele ulaşır. Modelde kullanılan bağımsız değişkenler yukarıda değinilen iki yanittir: sorunun doğası ve sorun çözme kapasitesi. Ancak rejim etkinliğinin bu formülle hesaplanabilmesi için iki temel sorunun cevaplanması gerekir: bu iki bağımsız değişkene atfedilecek göreceli ağırlıklar ve bunların karşılıklı etkileşimi. İkinci bağımsız değişken olan kapasite kendi başına tanımlanamayacağı, kaçınılmaz olarak bir şeyi yapma kapasitesi olduğu için o şeyden bağımsız olarak tanımlanamaz. O şey ise birinci değişken olan problemin niteliğidir. Dolayısıyla rejim etkinliği formülünü doğru kurabilmek için iki bağımsız değişkenin arasındaki ilişkiye dair de bir bağıntı kurulması gerekir. Underdal bu

bağlantıyı daha çetin sorunların daha yüksek ve karmaşık işbirliği düzenlemeleri gerektireceği varsayımıyla kurar. Bir rejim nesnesini çetin kılan üç faktör vardır: sorun üzerinde tarafların uzlaşmazlığı, taraflar arasındaki asimetri ve birikmiş çatışmalar. Sorun çözme kapasitesi de yine üç gösterge ile resmedilebilir: kurumsal yapılanma, güç dağılımı ile yetenek ve enerjiler (liderlik, epistemik topluluk gibi). Böylece temel modelin unsurları tamamlanır: sorunun çetinliği ve sorun çözme kapasitesi tarafından belirlenen işbirliği düzeyi davranışsal değişim ve teknik optimum esasında rejimin etkinliğini belirleyecektir.

Underdal bu modelin iki önemli sınırlılığı olduğunu kabul eder: Birincisi, model bütün rejimleri kendi başına ve aktörler tarafından başka rejimlerle ilişkisi kurulmadan değerlendirildiğini varsayar. İkincisi, bu model statik bir ilişki varsayar. Oysa dinamik bir modelin bütün ilişkiler için geri besleme mekanizmalarını da varsayması gerekirdi.

Bu çekinceleri akılda tutarak Underdal'ın kullandığı analiz yöntemi iki aşamalıdır. İlk aşamada örnek vakaların derinlemesine niteliksel değerlendirmeleri yapılmış, ikinci aşamada ise formel mantık ve istatistiksel yöntemler kullanılarak karşılaştırmalı analizlere geçilmiştir.¹⁶⁴

Her bir rejim önce yapısal ve hukuki bileşenleri, zamansal açıdan ayırık dönemleri gibi kriterler esasında kendi bileşenlerine ayrılmıştır. Böylece oluşturulan her bir örnek vaka bir analiz birimi haline getirilmiştir. Böylece 44 örnek vaka oluşturulmuş, ancak bunların 37 tanesi analiz edilmeye uygun bulunmuştur.

Birinci aşama için öncelikle Underdal tarafından kurulan kavram modeldeki ilişkiler konunun uzmanları tarafından değerlendirilmiş ve puanlanmıştır. Farklı uzmanların değerlendirmelerinde bir standart oluşturmak için, referans noktalarının tespiti, standartlar ve derecelendirme konularını içeren bir dizi rehber oluşturulmuştur. Uzmanlar bu rehberlere göre rejimlere puan vermişlerdir. İç tutarlılığı sağlamak için de araştırma ekibi uzmanlar tarafından verilen bütün skorları en sonunda yeniden kontrol etmiştir. Bu işlemler sonucunda biri sözel tanımlamaları, diğeri sayısal

¹⁶⁴ *İbid.*

puanları içeren iki dosya oluşturulmuştur. Underdal bu iki dosyanın sadece biçim açısından farklı olduğunu, içeriklerinin aynı olduğunu iddia etmiş ve sayısal verilere karşı duyulan genel şüphenin yersiz olduğunu da ispata çalışmıştır.

Bu araştırma projesi sonucunda Underdal ve araştırma ekibi şu sonuçlara varmıştır:¹⁶⁵

İncelenen örnek vakaların yarısından fazlasında davranışsal değişimlerde kayda değer iyileşme tespit edilmiştir. 0-4'lü değerlendirme derecesine göre ortalama puan 2.5'dir. İşlevsel olarak optimum sonuçlara ulaşılması açısından incelenen rejimler 0-3'lük derecede ortalama olarak 1.7 puan almışlardır.

Bütünleşik bir etkinlik değerlendirmesi için bu iki değişkenin ağırlıklı ortalaması alınmıştır.

Analiz sonucunda örnek vakaların yüzde 60'ında işlevsel etkinliğin davranışsal etkinlikten daha düşük puan aldığı görülmüştür. Öte yandan rejimlerin çetin sorunlar konusunda da başarılı sayılabilecek bir performans gösterdiği sonucuna varılmıştır. Çetin sorunlar için standartlaştırılmış etkinlik katsayıları davranışsal değişim için .48 iken optimum çözüme yaklaşma açısından 0.34 olarak tespit edilmiştir.

Bir rejim oluşumuna neden olan sorunun daha az zorlu hale geldiği vakaların yarısından çoğunda, rejimlerin önemli ya da diğer faktörlerden önemli bir faktör olduğu tespit edilmiştir.

1960 ve 1970'li yıllarda oluşturulmuş rejimler, kendilerinden önce gelenlerin ortalamasına göre biraz daha etkin oldukları hesaplanmıştır. Ama 1980 ve 90'lı yıllardaki rejimler için daha fazla iyileşme söz konusu olmadığı görülmüştür.

Underdal'ın çalışması, bütün zayıf önkoşulların kabul edilmesi, sonuçların geçerliliğinden büyük ölçüde feragat etmeyi gerektirecek yöntemsel varsayımlara karşın, elde edilen sonuçlar rejim kuramları tartışmalarının ilerletilmesi için son derece mütevazıdır.

¹⁶⁵ *İbid.*

O. Young ise çevresel etkinlik ile rejimler arasındaki nedensellik ilişkisinin bilinemezliğinin peşinen kabul edilse bile yine de rejimler ve sonuçlar arasındaki korelasyonları çalışmanın faydalı olacağı düşüncesindedir¹⁶⁶ Ancak yukarıda değinilen yöntemsel sorunun, farklı çalışmalarda farklı bağımsız ve ara değişkenlerin esas alınması nedeniyle vaka analizi sonuçlarından kuramsal genellemelere gidilmemesi sorununun öncelikle çözülmesi gereklidir. Bu nedenle 1990'ların başında uluslararası rejimlerin ampirik çalışmaları için bir tür kılavuz işlevi görecektir bir veri tabanı yaratılması gerektiğini öne sürülmeye başlanmıştır.

Bu ihtiyacın bir ürünü olarak, 1996 yılında uluslararası rejimleri tarihsel ve karşılaştırmalı bir perspektiften incelemek amacıyla Avusturya'nın Laxenburg kentindeki Uluslararası Uygulamalı Sistemler Analizi Enstitüsü'nde (IIASA) Uluslararası Çevre Yükümlülüklerinin Uygulanması ve Etkinliği Projesi adıyla Amerikalı ve Avrupalı akademisyenler katılımıyla uzun vadeli bir araştırma programı başlatılmıştır. Underdal ve alanın diğer kıdemli isimlerinin katkılarıyla başlatılan çalışmanın temel hedefi uluslararası çevre anlaşmalarının ne zaman ve niçin etkin olduğunu ortaya çıkarmak ve bu sonuçları halihazırdaki politika konularına uygulamak için bir Uluslararası Rejim Veritabanı (International Regimes Database, IRD) yaratmaktır. 2006 yılında MIT Yayınları'na basılmasıyla IRD bu bütün araştırmacıların erişimine açılmıştır.

Proje üç ana faaliyetten oluşmuştur. İlk bileşen uluslararası çevre sorunlarının yönetimine ilişkin yaratılan uluslararası mekanizmalardan rejim olarak adlandırılacak örnek olayların oluşturulması iken, ikinci bileşen bu rejimlerin etkinliğini ölçebilecek anahtar değişkenlerin bir veri tabanını oluşturmaktır. Üçüncü ve son faaliyet ise uluslararası çevre anlaşmalarında kurumsal tasarım, uygulama ve riayet gibi konuları araştırılmasına yönelik bir oyun simülasyonunun geliştirilmesidir. Bu simülasyon özellikle politika oluşturanların çeşitli politika seçeneklerinin olumlu ve olumsuz yönlerini karşılaştırabilmelerini sağlayacaktır.

¹⁶⁶ O.R. Young ve M. Zürn 'The International Regimes Database: Designing and Using a Sophisticated Tool for Institutional Analysis', *Global Environmental Politics*, MIT Press, Vol 6. No. 3, 2006, s.121-143.

Proje iki aşamada yürütülür. Birinci aşamada, Marc A. Levy, Oran R. Young, Michael Zürn ve Helmut Breitmeier tarafından rejimlerin kodlanması için bir veri protokolü geliştirilir. 1998 yılı sonbaharında başlayan projenin ikinci aşamasında ise uluslararası örnek olay araştırması uzmanları 23 rejimin kodlamasını gerçekleştirir.

IRD, bütün rejimlere uyarlanabilecek geniş bir değişken seti tanımlayan ortak bir veri protokolüdür. Bir anket formunda hazırlanmış olan bu protokolle belli bir alandaki uzmanların o alandaki rejimin çok farklı özellikleri ile ilgili bilgi girişi yapabilmektedirler. Bu biçimiyle IRD veri tabanındaki bütün örnek olaylar hakkında bilgiler içeren bir tablolar seti biçiminde oluşturulmuştur. Oran Young'a göre IRD halihazırda uluslararası rejimler alanında sistematik ampirik araştırmalar için mevcut olan tek araçtır.

IRD vakaların oluşturulması için 'Bir vaka olacak bir rejimi diğer kurumlardan ayıran sınır nasıl tespit edilir? Birden fazla anlaşma ile oluşan rejimlerde esas alınması gereken hangisidir?' gibi sorulara yanıtlar verilmiştir. Bir uluslararası anlaşmanın imza tarihi onu kapsayan rejimin başlangıcı olarak kabul edilmiştir. IRD çalışmasında 20.yy'ın sonunda kadar yürürlükte kalmış olan vakalar ele alınmış ve analizler 1999 ve sonrası için gerçekleştirilmiştir. Vaka analizi için şu adımları içeren bir yöntem kullanılmıştır:

1.adım: bir ulusötesi çevre sorununun çerçevesini belirleyen kriterlerin belirlenmesi. Problemin tanımlanması ve çerçevesinin çizilmesi. Tanımlı bir problem etrafından kurulmuş olan bir kuruluş o sorunu zaman içinde yeniden tanımlar.

2. adım: bu sorunlara yönelik oluşturulan hukuki düzenlemelerin tespiti.

3. adım: bir anlaşma farklı sorunlara yönelmiş olabileceği ya da birden fazla yönetim aracı öngörmüş olabileceği için, bu anlaşmaların konularına ve uygulanma dönemlerine ayrılması. Böylece en küçük analiz birimi olarak "rejim yapıtaşlarının" tespit edilmesi.

4. adım: kodlanacak rejimin tanımlanması

Bir rejim yapıtaşı belli bir zamandaki belli bir düzenleme alanıdır. IRD anketlerindeki bütün sorular örnek olay uzmanlarınca her bir yapıtaşı için ayrı ayrı cevaplanmıştır. Dolayısıyla bazı rejimlerde bir sorunun 8-10 cevabı olabilmektedir. IRD kapsamına alınan 23 rejimden 92 rejim yapıtaşı ya da örnek olay elde edilmiştir. Ancak IRD analizleri anketlerin iki bağımsız uzman tarafından doldurulmasına dayandığı ve 23 rejimin ikisi için ikili kodlama yapılamadığı için veri tabanında 172 rejim yapıtaşı kodu yer almıştır.

Örneğin Karadeniz'in korunması rejimi Bükreş Sözleşmesi ve protokolleri ile Karadeniz Stratejik Eylem Planı olarak iki rejim bileşenine ayrılmıştır. Rejim için her hangi tarihi kırılma noktası tespit edilmediğinden bu iki unsur da oluştukları tarih ile 1998 arasındaki dönemde incelenmiştir. Böylece Karadeniz'in korunması rejimi veri tabanında iki rejim yapıtaşı ile incelenmiştir.

IRD uluslararası rejimler alanındaki çalışmaların değişen odaklarını kapsayabilmek için dört ayaklı bir mimari ile tasarlanmıştır: rejimlerin oluşumu, rejim davranışları, rejimlerin sonuçları ve rejim dinamikleri. Bu dört ayağı da güçlü bir biçimde kurabilmek için veri protokolü her bir rejime iktidar, menfaat ve bilginin rolleri, gündem oluşumunun aşamaları, müzakere ve işlerlik kazanma, çıktılar, sonuçlar, etkiler ve etkinlik gibi pek çok soru sormuştur.

Rejim Oluşumu

1980'li yıllardaki rejim çalışmaları rejimlerin ortaya çıkışına yönelik devlet merkezli analizler geliştirmişlerdir. Ancak 1990'lı yıllarla birlikte küreselleşmenin ve elinden tuttuğu devlet dışı aktörlerin yükselişi rejim kuramcılarının önüne bu uluslaşan aktörlerin devletlerin çıkar temelli tutumlarının nasıl etkilediği sorusunu getirilmiştir. Bu nedenle IRD protokollerinde ayrıca değerlendirilen devletlerin yanı sıra devlet dışı aktörlerin de rejim içinde ileri çeken mi yoksa geriye götüren mi oldukları sorgulanmıştır.

Öte yandan, rejim kuramları tartışmaları bağlamında farklı kuramsal perspektiflerin de ampirik çalışmalarına hizmet edebilmesi için veri protokolünde farklı değişkenlere de yer verilmiştir. Örneğin bilgi temelli yaklaşımların analizi

neticesinde IRD kod kitabına sorunun doğasının algılanma düzeyi, sorunla ilgili seçeneklerin bilinip bilinmediği gibi sorular eklenmiştir.

Rejimin Niteliği

Veri protokolünün ikinci bölümü rejimin niteliğini ortaya koymak için geniş bir değişken kümesi içermiştir. Bu bölüm rejim içindeki sorunun doğasını ortaya koymak için kullanılan prosedürler, faaliyetler ile izleme, riayet doğrulama, uygulamaların gözden geçirilmesi, mali ve teknolojik transfer düzenlemeleri gibi değişkenler hakkında bilgi toplar.

IRD kuramcılarının kurumsalcı ekolden gelmesi ve veri protokolünün kurumsal davranışlar üzerine özel bir ağırlık taşıması, bu veri tabanının kurumsalcı olup olmadığı sorusunun sorulmasına neden olmuştur. Ama Oran Young ve Michael Zürn bunun neorealistlerin de kendi hipotezlerini test etmede aynı objektiflikle kullanabilecekleri bir araç olduğunu öne sürerler.

Rejime Atfedilebilecek Sonuçlar

Veri protokolünün rejimlere atfedilebilir bölümü sorunların doğasını keşfetmek, davranışları izlemek, kurallara uymayı sağlamak, uygulamaları gözden geçirmek gibi amaçlar için kullanılan prosedürler ve faaliyetlerle ilgili bilgileri toplamıştır. Bu bilgiler ise rejimleri analiz eden konu uzmanlar tarafından önemli rejim yapılarının tanımlanması ve kolektif tercihler yapmak için kullanılan süreçlerin işleyişini tespit edilmesi için kullanılmıştır.

Önemli Bulgular

IRD projesinin bütün örnekler için geçerli, en önemli sonucu şudur: Rejimler dünya üzerindeki uluslararası işbirliklerinin kolektif çıktılarının önemli bir değişkenidir. Tabii ki bu rejimlerin etkinlikleri değişmektedir ve sonuçlar üzerine etki eden tek değişken rejimler olmadığı için, rejimlere atfedilebilecek değişim oranı örnekten örneğe değişmektedir. Diğer tespitlerden bazıları şunlardır: Konsensüs kuralına dayanan rejim vakalarının yarısında sorun karşısında iyileşmeler tespit edilmiştir. Oybirliğine dayalı rejim vakalarında ise bu oran yüzde 37'ye düşmektedir. Konu

uzmanı değerlendiriciler sorunlarda kayda değer iyileşmenin görüldüğü ve konsensüs kuralının geçerli olduğu vakaların yüzde yetmişinde rejimlerin kayda değer ya da çok güçlü bir fark yarattığı düşüncesindedirler. Oybirliğine dayalı vakalarda bu oran yüzde 50'ye düşmektedir.

Sonuç olarak, yukarıda ele alınan ve alandaki en önemli araştırma projeleri arasında yer alan bu çalışmaların ulaşılmış oldukları sonuçlar karşısında şu değerlendirmelere katılmamak mümkün görülmemektedir:

Etkinlik, ele alınan sorunun çözümü bağlamında değerlendirildiğinde çoğu rejimin etkin olmadığı görülmekte, davranışsal değişim ya da rejim sonucunda ortaya çıkan diğer gelişme ve süreçlere odaklanıldığında ise meselenin özü ihmal edilmektedir. Kısacası, çevre rejimlerinin etkin olup olmadığı sorusuna verilecek basit bir cevap bulunmamaktadır. Etkinliğin tanımlanmasında ve ölçülmesinde farklı yaklaşımların söz konusu olması, birbirinden farklı amaç ve özelliklere sahip çok sayıda çevre rejiminin bulunması, farklı sonuçların ortaya çıkmasına neden olmaktadır...Bu nedenle, rejim etkinliğine ilişkin her türlü değerlendirmenin subjektif bir nitelik taşıyacağı ve bir rejimin etkinliğine ilişkin kesin, genel geçer nitelikte bir şeyler söylemenin mümkün olmayacağı iddia edilebilir.¹⁶⁷

Ancak yazarların bu iddialarının ardından, O. Young ve A. Underdal'ın izinde giderek çevre rejimlerinin etkinlik çalışmalarının yine de gerekli ve önemli olduğu önermesine katılmak ise gerekli değildir. Zira rejimlere ilişkin etkinlik çalışmaları, özellikle karşılaştırmalı ve niceliksel yöntemlere dayalı araştırmalar son derece geçersiz varsayımlara ve son derece tartışmalı yöntemlere dayanmaktadır. Sonuç olarak ortaya çıkan bulgular ise, rejim uzmanları olarak istihdam edilen uzmanların görüşlerinin ortalamasını yansıtmaktadır. Bu da sonuçların rejim uzmanlarına dair seçim ile bir kez daha öznel olarak belirlendiğini gösterecektir.

Rejimlerin etkinliğinin ölçülmesine dair farklı yaklaşımlar ve 'çevresel etkinlik', 'kuramsal etkinlik' gibi kavramsal ayrımlar, temelde uluslararası rejim olgusuna yaklaşımlardaki farklılıkları yansıtır. Bu tezin başında iddia edildiği gibi uluslararası rejimleri bir 'küresel yönetim aracı' olarak analiz eden kuramlar ile, 'çevre sorunlarının çözüm yöntemi' olarak analiz eden kuramlar arasında temel

¹⁶⁷ Y. Kaya ve S. Kaya, 'Uluslararası Çevre Rejimlerinde Etkinlik Sorunu' *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, Uluslararası İlişkiler Konseyi Derneği, Cilt 8, Sayı 30, 2001, s.142.

problematikleri esasında bir fark vardır. Bu nedenle rejim etkinliğinin, etkiler değil ama davranışsal sonuçlar esasında ölçülmeye çalışılması sadece uluslararası rejimleri bir küresel yönetim aracı olarak kabul edilmesiyle tutarlı olabilir. Ancak burada bile önemli yöntemsel sorunlar, yaratıcılıklarını giderek arttıran araştırma projelerini beklemeye devam etmektedir.

2.4 Alternatif Bir Yaklaşım: ‘Kokscu’ Tarihsel Materyalizm

Uluslararası rejimlerin varlığını, oluşumunu ve etkisini açıklamaya yönelik olarak yukarıda ele alınan üç ana kuramın dışında, son yirmi yılda çeşitli alternatif analizler ortaya çıkmıştır. Bunlar arasında sosyal bilimler alanında geçerliliği ve etkisi her daim tartışılrsa da temel eleştirel yaklaşımların başında gelme niteliğini koruyan Marksist bir perspektiften yapılmış analizlerin olmaması şaşırtıcıdır. Zira, buraya kadar ele alınan uluslararası rejim analizlerinin paradigmatik kısıtlılığını aşma olanağı belki de en çok tarihsel materyalist bir yaklaşım geliştirilerek sağlanabilir. Uluslararası İlişkiler literatüründe Marksizm’in “güçsüz“ ilan edildiği durumlarda bile pek çok açıdan kurama katkıda bulunabileceği kabul edilmiştir.¹⁶⁸

Oysa uluslararası rejim analizleri için bu katkı olanağı ilk kez 1990’lı yılların başında P.M. Haas’ın Robert W. Cox’u tarihsel materyalizmin ana temsilcisi olarak kabul edip, bir tür basit eklektizmi tarihsel materyalizm adına Akdeniz örneğinde sınıyarak el çabukluğuyla yanlışlamasıyla kaybedilmiş gibi gözükmektedir. Zira P.M. Haas’ın kendisinin de hemen terk ettiği bu girişiminin ardından daha derin analizler çıkmamıştır. Kendisi liberal/bilişselci okuldan gelen P.M. Haas’ın Cox yorumundaki hata ve noksanlar bir kenara bırakılsa dahi, Cox’un tarihsel materyalizmi temsil etme açısından talihsiz bir seçim olduğu bu bölüm içinde tartışılmıştır. Ama öncelikle P.M. Haas’ın rejim tartışmasına tarihsel materyalizmi nasıl dahil ettiği üzerinde durulmalıdır.

¹⁶⁸ A. Linklater, “Marxism“, *Theories of International Relations*, 3. Baskı içinde (Eds. Scott Burchill et al) Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan, 2005, s. 135-6.

2.4.1 Peter M. Haas'ın Yanlış Sergilemesiyle Tarihsel Materyalizm

P.M. Haas, ilk çalışmalarında tarihsel materyalizmi uluslararası işbirliklerinin incelenmesinde neorealizm ile birlikte en ağırlıklı sistematik yaklaşım olarak kabul eder.¹⁶⁹ Haas'a göre tarihsel materyalist çalışmalar temelde uluslararası adalet, ekonomik kaynakların bölüşümü ve genellikle Kuzey – Güney ilişkilerini ele alır. Realizm gibi tarihsel materyalizm de çevre koruma politikalarının içinde formüle edildiği uluslararası politik ve ekonomik ilişkilerin ışığında devletlerin uluslararası davranışlarını inceler. Yazara göre hem realizm hem de tarihsel materyalizm tarafların davranışlarını etkileyen iç faktörler yerine, aktörlerin içinde faaliyet gösterdiği bağlamı esas alırlar. Tarihsel materyalistler küresel kapitalizmin eşitsiz uluslararası ekonomik üretim ve değişim ilişkilerinin yoksul Güney ülkelerini zengin Kuzey ülkelere bağımlı hale getirdiğini öne sürer. Dolayısıyla, devletlerin uluslararası işbirliği müzakerelerinde gösterecekleri davranışları bu ekonomik ve politik bağımlılık belirler.

P. M. Haas, tarihsel materyalizm kavramını Robert Cox'un¹⁷⁰ tanımlama biçimine referansla Bağımlılık Okulu ve Dünya Sistemi Analizi yazarları kapsayacak biçimde kullanmıştır. Böylece aralarında Marksist olanlar olduğu gibi olmayanlar da olan Samir Amin, Andre G. Frank, Fernando H. Cardoso, Enzo Faletto, Peter Evans, Immanuel Wallerstein ve Johan Galtung gibi yazarların çalışmalarını tarihsel materyalist yaklaşım içinde kabul edilmiştir.¹⁷¹ R. W. Cox'a göre bu yazarların en azından pek çoğunun paylaştığı ortak noktalar tarihsel materyalizm adı altında toplanabilecek bir sistematik oluşturmaktadır. Ancak hemen belirtmek gerekir ki, bu yazarların eserlerinin ortak noktalarının bir sistematik oluşturup oluşturmadığı, dahası R.W. Cox tarafından önerilen bu sistematığın tarihsel materyalizm olarak adlandırılıp adlandırılmayacağı ciddi bir tartışma konusudur. Bu tartışmaya

¹⁶⁹ P.M. Haas, 1990, s. 34.

¹⁷⁰ R. W. Cox, "Social Forces, States, and World Orders: Beyond International Relations Theory" *Millenium: Journal of International Studies*, Vol.10, No. 2, 1981.

¹⁷¹ P.M. Haas, 1990, s.254.

geçmeden önce, P.M. Haas'ın bu eklektik çerçevenin sınırlarını Cox'u epeyce aşacak ve Cox'daki kısmi iç tutarlılığı da yıkacak kadar zorlamış olduğunun vurgulanması gerekir.

Şöyle ki, P.M. Haas öncelikle tarihsel materyalist geleneği Wallerstein'ın dünya-sistem analizine indirgemiş ve böylece tarihsel materyalizmin kurucuları olarak kabul edilen¹⁷² Marx ve Engels ile Lenin, Luxemburg ve Gramsci gibi klasik temsilciler ve Thompson, Dobb, Sweezy, Anderson, Brenner, Wood ve Ollman gibi çağdaş yorumcuları da dışarda bırakmıştır.¹⁷³ Oysa Wallerstein'in kendisinin de belirttiği gibi¹⁷⁴, dünya-sistem analizlerinin Marksist gelenek ile bağlantısı son

¹⁷² Engels, Marx'ın cenaze töreninde yaptığı konuşmasında tarihsel materyalizmi Marx'ın iki büyük bilimsel keşfinden biri olarak sunmuştur. Uluslararası İlişkiler yazınında da Marksizm ile tarihsel materyalizmin genellikle birbirlerinin yerini alabilecek biçimde kullanıldığı kabul edilir.

S. Hobden ve R.W. Jones, "Marxist Theories of International Relations", *The Globalization of World Politics: An Introduction to International Relations*, 3. Baskı içinde, (Eds. J. Baylis ve S. Smith), Oxford: Oxford University Press, 2005, s. 203.

Öte yandan örneğin M. Akif Okur, Cox ve Schechter'e atfıla Marksist olmayan "bir çok tarihsel materyalizm şekli" olabileceğinin iddia edildiğini belirtmiş olsa da bunların hangi gelenekler olduğunu göstermemiştir. (M.A. Okur, "Robert W. Cox, Sivil Toplum ve Medeniyetler: Post-hegemonik bir Dünya Düzeni İçin Ontolojik Arayışlar", *Uluslararası İlişkilerde Eleştirel Kuram* (Eds. Burcu Bostanoğlu ve Mehmet Akif Okur) içinde, Ankara, İmge Kitapevi Yayınları, 2009, s.75.) Bu konuya R.W. Cox'un tarihsel materyalizminin incelendiği bir sonraki bölümde geri dönülmüştür.

¹⁷³ Oysa yazar 1972 yılında yayınlanan bir seçkiye atıf yaparak dönemin Marksist tartışmalarından haberdar olduğunu gösterir. R. Owen ve R. Sutcliffe tarafından Emperyalizm Kuramındaki Çalışmalar adıyla yayınlanan kitapta 1969-1970 yıllarında Oxford Üniversitesi'nde düzenlenen bir seminerler dizisinin ürünü olan ve dönemin bütün Marksist kuramsal yaklaşımlarını kapsayan 15 makale yer almaktadır. Lenin, Luxemburg, Hobson, Kautsky, ve Bukharin'i içeren klasik yazalar seçkideki makalelerin ana öğelerindedir. (R. Owen ve R. Sutcliffe (Eds.), *Studies in the Theory of Imperialism*, London: Longmans, 1972.)

¹⁷⁴ I. Wallerstein, *Dünya-Sistemleri Analizi*, (Çev. Ender Abdaloğlu, Nuri Ersoy), 2. Basım, BGST Yayınları, 2011, s. 15-50.

derece talidir ve hatta bu gelenek içinde sayılması bile ancak en geniş sınıflandırma yorumlamalarında mümkün olabilmektedir.¹⁷⁵

Öte yandan, P.M. Haas'ın yorumunda, Wallerstein'in kendi analizindeki kimi inceltmeler de yer almaz. P.M. Haas'ın yorumuna göre tarihsel materyalist gelenek için (ki dünya-sistem analizleri geleneği demesi gerekirdi) "Dünya uluslararası işbölümüne göre üç çevreye ayrılır. Çok gelişmiş sanayileşmiş ülkeler merkezdedir. Yarı-çevre sanayileşen ülkeleri ve çevre ise hammadde ihraç eden kalkınmakta olan ülkeleri kapsar".¹⁷⁶ Wallerstein ise bu sınıflandırmanın niteliğini derinden etkileyen bir temel inşa etmiştir: "Kapitalist bir dünya-ekonominin eksensel işbölümü, üretimi, merkeze özgü ürünlerin üretimi ile çevresel ürünlerin üretimi şeklinde böler. Merkez-çevre ilişkisel kavramlardır. Merkez-çevre ile kast ettiğimiz üretim sürecinin kârlılık derecesidir... Böylece, gerçekte üretim süreçleri arasındaki bir ilişkiden söz ettiğimizi hatırladığımız sürece, özet konuşmak açısından merkez ve çevre devletlerden söz edebiliriz."¹⁷⁷ P.M. Haas, Wallerstein'in analizinin temelindeki kârlılık derecesi ve tekelleşme süreci bağlantısını dikkate almamıştır.

Dünya-sistem analizinin bu özeti P.M. Haas'ı tarihsel materyalistlerin kapitalist gelişmenin deniz kirliliği gibi yan etkilerini kolektif olarak yönetme girişimlerinin kalkınmakta olan dünyanın zararına olduğuna inandığı önermesine götürmüştür. Zira bu düzenlemelerin kapsamı Kuzey'in deneyimlerine dayanacaktır ve en az gelişmiş ülkeleri payları olmadıkları sorunların bedelini ödemeye götürecektir. Haas'a göre tarihsel materyalistler, Kuzey Afrika ülkelerinin Akdeniz Eylem Planı'ndan Kuzey'e göre çok daha az yararlanacağına, kirlilik kontrolünün sadece Kuzey'e bağımlılığı arttıracığına inanır. Bu ciddi iddiaya Haas'ın eşitsiz mübadele tezi dışında bir kanıt göstermemesi ise şaşırtıcıdır. Zira politik ve askeri güç dağılımına dayalı hiyerarşik bir dünya düzeni tasavvuru olan realizmin çerçevesi bu sonuçlara varmaya daha

¹⁷⁵ J.M. Hobson, *The State and International Relations*, Cambridge: Cambridge University Press, 2000, s.134.

¹⁷⁶ P.M. Haas, 1990, s.47,48.

¹⁷⁷ I. Wallerstein, 2011, s. 59-60.

elverişlidir. Askeri ve politik gücü elinde bulunduran hegemon bu rejimlere katılmak yönünde zayıf ülkeleri kolaylıkla zorlayabilir. Soruna, yeknesak birim olarak ülkelerin ilişkileri açısından bakıldığında eşitsiz mübadele askeri ve politik gücün yanında ikincil bir mekanizma olarak kalır.

Ayrıca eşitsiz gelişim, sınıf mücadelesi gibi Marksizmin temel konularını geleneğin dışında bırakmış olan P.M. Haas, tarihsel materyalistlerin az gelişmiş kapitalist ülkelerde iç dinamiklere hiç ilgi göstermediğini kolayca iddia edebilmiştir. Bu ülkelerdeki elitlerin çıkarı da uluslararası ekonomik düzenin yapısı içinde sistemsal bir kayırma ile bozulmuştur. Haas ayrıca pek çok tarihsel materyalistin bu ülkelerin liderlerinin kendi nesnel çıkarlarını bilemeyeceğine inandığını öne sürmüştür. Buradan çıkarın tanımlanmasında bilginin rolüne ilişkin tartışmalara geçmiş ve bilgi-kontrol-iktidar-disiplin ilişkileri üzerine Pierre Bordieu, Michel Foucault, Jürgen Habermas ve Michael Mann'ın görüşlerine yer vermiştir. Bu görüşler ise tarihsel materyalizm adına dünya-sistem analizinin yapısalcılığına dair öne sürülen önermeleri destekleyecek nitelikte değildir. Dahası tartışmaya uygulanabilir de değildir. Ama P.M. Haas şu sonuca varır: “Algıların ve bilişin yapısal nüfuzunun hangi görüşü olursa olsun, tarihsel materyalistler şunu öne sürerler: otoriter politika buyrukları içsel olarak kuzeyin tercihlerini ihtiva eder. Güneyli tercihler ya elimine edilecek ya da kurnazca kuzeyin tercihlerine bağlanacaktır.”¹⁷⁸

Bu nedenle, yazar 1970’lerde dünyada yükselmekte olan ekolojik kaygılar ve buna paralel olarak gelişmekte olan uluslararası çevre politikaları karşısında Üçüncü Dünya ülkelerinin duydukları kalkınmaya yönelik endişeler ile yoksulluk ve adalet vurgularını bu ülkelerin tarihsel materyalist yaklaşımlarının ürünü saymıştır. Oysa Üçüncü Dünyacı ideolojinin başından beri materyalist olduğu kadar dini ve ahlaki kaynakları da hep var olmuştur. Ama P.M. Haas, Akdeniz Eylem Planı’nın bu endişeleri haksız çıkardığını tespit eder. Örneğin, UNEP’in 1977 tarihli bir anketine dayanarak Fransa ve diğer Avrupa ülkelerinde doktora yapan Kuzey Afrikalı uzman sayısının azlığından hareketle, bu ülkelerdeki uzmanların Avrupa merkezci bir

¹⁷⁸ P.M. Haas, 1990, s. 51.

ideolojiye sahip olmadıkları sonucuna varır. Ona göre tarihsel materyalizm derin yapısal yönelimi nedeniyle, Üçüncü Dünya’da görülen tutum ve sonuçlardaki farklılaşmaları açıklayamaz. Bu yaklaşımda, “zayıf tarafların bütün eylemleri güçlü tarafların nüfuzu tarafından zorunlu olarak biçimlendirildiği ve koşullandırıldığı ve muhtemelen belirlendiği için, uluslararası davranışın sistematik bir pozitif kuramı imkanı yoktur.”¹⁷⁹ P.M. Haas’ın pozitif kuram olarak betimlediği bu imkanı, tarihsel materyalizm yaklaşımı için referans aldığı R.W. Cox olumsuzlayarak “sorun çözücü kuramlar” olarak adlandırır ve eleştirel kuramların karşısında temel sorunu statükoyu korumak olan tarafgir bilgiler olarak niteler. Bu ayırım bir sonraki bölümde ele alınmayı hak edecek önemdedir. Şimdilik burada vurgulanması gereken ise P.M. Haas’ın Waterstein’da olduğu gibi referans aldığı R.W.Cox’un da gerisinde olduğuyla sınırlıdır. Ama bu kadarı da P.M. Haas’ın tarihsel materyalizminin tamamen sığ bir yanlış anlama olduğunu göstermeye yeterlidir. O kadar ki, P.M. Haas tarihsel materyalizmi giderek “dışardan empoze edilen koşullayıcı faktörlere” kadar indirger.¹⁸⁰ Ama nedense R.W. Cox’un izinden giderek eleştirdiği tarihsel materyalizmi düzeltmek için yine ona başvurur. R.W. Cox yapı ve yapan arasında diyalektik bir ilişki öngörmektedir:

“[yapılar] sadece bir anlamda bireyleri önceler. Onlar halihazırda bireylerin içine doğdukları dünyada vardılar. İnsanlar toplumsal ve politik yapıların çerçevesi içinde davranmayı, onları eleştirmeyi ya da karşı çıkmayı ya da değiştirmeye çalışmayı öğrenmeden önce öğrenirler... ama onlar kolektif insan eylemi tarafından dönüştürülebilir [olduğundan değişimin konusu olurlar]”¹⁸¹

Ama Cox’un bu formulasyonu *Louis Bonaparte’in 18 Brumaire’i*’ninin girişindeki sıklıkla alıntılanan önermesinin basit bir tekrarından ibarettir. “İnsanlar kendi tarihlerini kendileri yaparlar, ama kendi keyiflerine göre, kendi seçtikleri koşullar içinde yapmazlar, doğrudan veri olan ve geçmişten kalan koşullar içinde yaparlar.”

¹⁷⁹ *Ibid*, s. 232.

¹⁸⁰ *Ibid*, s. 233.

¹⁸¹ R.W. Cox, *Production, Power and World Order*, New York:Columbia University Press, 1987.

Demek ki, P.M.Haas Cox'un tarihsel materyalizmini eleştirirken başvurduğu tarihsel materyalizmin esas kurucusu olan Marx'dan başkası değildir. P.M. Haas ise keyfi eylem ya da yapının herhangi birine odaklanmanın uluslararası davranışların anahtar unsurlarını ihmal edeceği uyarısında bulunur. Steven Lukes'e atıfla toplumsal yaşamın sadece güç ve yapının bir diyalektiği olarak doğru biçimde anlaşılabilirliğini belirtir. Ama bu diyalektiği Marx'ın nedense daha az alıntılanan devam cümlelerinden daha iyi anlatan az sayıda eser vardır: "Bütün ölmüş kuşakların geleneği, büyük bir ağırlıkla, yaşayanların beyinleri üzerine çöker. Ve, onlar kendilerini ve şeyleri, bir başka biçime dönüştürmekle, tamamıyla yepyeni bir şey yaratmakla uğraşır göründüklerinde bile, özellikle bu devrimci bunalım çağlarında, korku ile geçmişteki ruhları kafalarında canlandırırlar, tarihin yeni sahnesinde o saygıdeğer eğreti kılıkla ve başkasından alınma ağızla ortaya çıkmak üzere, onların adlarını, sloganlarını, kılıklarını alırlar."¹⁸² Öyleyse P.M.Haas'ın ne tarihsel materyalizmin kurucularının önerdiği biçimini ne de Cox'un eklektizmi ile değiştirilmiş biçimini "aşırı belirlenimci" olarak eleştirmesinin yeri yoktur. Oysa bir kaç sayfa öncesinde tam da bunu yapmıştır.

Sonuç olarak, P.M. Haas için şu değerlendirmeler yapılabilir: Haas, R. Owen ve R. Sutcliffe'in seçkisine yaptığı göndermeden anlaşıldığı üzere Marksist gelenek içindeki tartışmalara aşina olmasına karşın, tarihsel materyalizmi uluslararası çevre rejimleri alanında sınamak için R.W.Cox'un çerçevesini esas alır. Tarihsel materyalizm olarak tanıttığı yaklaşım aslında Dünya-Sistemleri, Bağımlılık Okulu ve Cox'un eklektizminden fazlası değildir. Üstelik Cox'un eklektizmini de hakkıyla yansıttığı söylenemez. Bu zorlukların kendisi de farkına varmış olmalıdır ki daha sonraki çalışmalarında rejim analizine yönelik temel kuramsal yaklaşımlar olarak neorealizm, neoliberal kurumsalcılık ve inşacılığı ele alırken tarihsel materyalizme

¹⁸² K. Marx, *Louis Bonaparte'in 18 Brumaire'i*, 2.Baskı, (Çev. Sevim Belli), Sol Yayınları, Ankara, 1990, s.13,14.

yer vermemiştir.¹⁸³ Daha sonra, Haas sadece rejim kuramlarının üç ana değişkenden (maddi güç kaynakları, devletlerin çıkar ve tercihlerinin dağılımı ve bilgi) birini merkezlerine aldıkları tespit ederken R.W. Cox'a döner ve bilginin kontrolünün de önemli bir güç ve nüfuz kaynağı olduğunu aktarır. Ancak ona göre "[y]ine de, neo-realist ve Marksizm tahsilli akademisyenlerin pek çoğu güç ve nüfuzun başlıca kaynağı olarak maddi yeterliliklere odaklanır."¹⁸⁴ P.M. Haas'ın bu makalesinde tarihsel materyalistler yoktur, bir yerde, iktidar meselesine kafa yoran uluslararası rejim analistlerini ele alırken bunlara Marksistler ve bağımlılık kuramcılarının da dahil olduğunu belirtir. Buradan Haas'ın 1990 yılından sadece üç yıl sonra tarihsel materyalizm kavramını kullanmaktan vazgeçtiği, daha öncesine bu gelenek içinde saydığı bir kaç yaklaşımı da bağımsız olarak ele alınacak önemde bulmamaya başladığı anlaşılır. Zira, aynı yıl yayınlanan bir başka makalesinde de R.W. Cox'a, sadece rejim oluşumunda yukarıda anılan üç temel faktörün yanında bağlamsal faktörlerin de önemli olabileceğini vurgulamak için değinir.¹⁸⁵ Ancak sonraki yıllarda tarihsel materyalizm geleneğinin uluslararası çevresel rejimler yazınına dahil edildiği sınırlı bir kaç kaynak da P.M. Haas'ın tanıttığı çerçeveyi esas almaya devam etmiştir.¹⁸⁶ Uluslararası rejim analizleri konusunda pek çok değerli çalışması olan, özellikle epistemik toplulukların rollerini sayısız vakada ortaya sermiş olan P.M. Haas'ın aynı başarıyı tarihsel materyalizmi rejim kuramlarına dahil etmekte gösterdiğini söylemek mümkün değildir.

Bu nedenle, P.M. Haas'ın tarihsel materyalizm için esas aldığı temel referans olan R.W. Cox'un yaklaşımı bir sonraki başlıkta incelenmiş ve yeni bir dahil etme girişimi lehine eleştirilmiştir. Bu dahil etme girişimi kuramsal olarak Marksist

¹⁸³ P.M. Haas, "Epistemic Communities and the Dynamics of International Environmental Cooperation", *Regime Theory and International Relations* içinde, (Eds. V. Rittberger ve P. Mayer), Oxford: Clarendon Press, 1993, s.168.

¹⁸⁴ *Ibid*, s. 177.

¹⁸⁵ P.M. Haas, 'Stratospheric ozone: Regime formation in stages', *Polar Politics: Creating International Environmental Regimes* içinde, (Eds. O.R. Young ve G. Osherenko), 1993, s.181.

¹⁸⁶ D.L. Downie, 1995, s.182, 183.

uluslararası ilişkiler yaklaşımlarının son yirmi yıldaki rönesansı ile yeniden olanaklı kılınmıştır.

2.4.2 Robert W. Cox ve Rejim Kuramlarına Tarihsel Materyalizmin Dahil Edilişi

Robert W. Cox “uluslararası ilişkiler disiplininde bir kuramsal boşluk olduğunu fark eden ve bu boşluğun realizmin değişen dünyanın olaylarını kapsamadaki yetersizliğinden kaynaklandığını kavrayarak, yeni bir takım kavramsal referans çerçeveleri oluşturup eksikliği giderme girişimine cesaret edebilen ilk yazarlardandır”.¹⁸⁷ 25 yıl Uluslararası Çalışma Örgütü'nde (ILO) çalıştıktan sonra uluslararası ilişkiler üzerinde kuramsal çalışmalara yönelerek Columbia ve York Üniversitelerinde profesör olarak görev yapan Kanadalı R. W. Cox A. Gramsci'nin görüşlerinden etkilendiği için İtalyan ya da zaman zaman Kanada-İtalyan Okulu olarak adlandırılan bir okula öncülük etmiştir. Burcu Bostanoğlu'na göre R.W. Cox “Frankfurt Okulu'ndan etkilenen bir bakış açısı ile, Antonio Gramsci'den de önemli ölçüde etkilenecek, dekonstrüktif değil, eleştirel bazlı bir rasyonalite çerçevesinde, konstrüktif bir uluslararası ilişkiler teorisi” geliştirmiştir.¹⁸⁸ Ayrıca ILO'daki görevi nedeniyle bütün dünyayı gezerken, bütün ülkelerde kendi içinde mücadele halinde olan farklı toplumsal ve politik güçlerin devlet sınırlarını aşan uluslararası ittifaklar kurduklarını keşfeder. Bu keşif onun olayları tarihsel ve diyalektik bir biçimde kavramaya başlamasında önemli bir yere sahip olur.

2009 yılında verdiği bir mülakatında kendisinin düşünsel kaynakları hakkında şu bilgileri verir:

R. G. Collingwood'u okudum. Kendisi İngiliz felsefesinde genellikle bir idealist olarak bilinir, ama ben onu tarihsel materyalizmin benim anladığım anlamına uygun buldum. Collingwood tarihsel olayların “dışı”nın yanı sıra “içi” hakkında da konuşur. Pozitivist olguları toplayarak ve sınıflandırarak ne olduğuna bakar ve onlardan sonuç çıkarırken, o dışarıyı götürür; Collingwood'un olayların iç yüzü üzerine vurgusu,

¹⁸⁷ B. Bostanoğlu, “Uluslararası İlişkilerde Metodoloji Tartışmaları ve Robert W. Cox”, *Uluslararası İlişkilerde Eleştirel Kuram* içinde (Eds. Burcu Bostanoğlu ve Mehmet Akif Okur), Ankara, İmge Kitapevi Yayınları, 2009, s.25.

¹⁸⁸ B. Bostanoğlu, 2009. s.18.

şeylerin anlamının eyleyen insanların düşünce-süreçleri ve içinde yaşadıkları ilişkiler yapısını kavrayışları esasında anlaşılmasına yöneliktir. Bu anlamda tarihi kavramak olaylara anlamını veren her neyse odur.

Ben bir Marksist olmasam da, Marksist düşünceden öğrenecek çok şey olduğuna inanıyorum. Sermaye ve emek arasındaki gerilim hakkındaki Marksist fikirler ve bu ilişkilerin maddi çıkarları büyütme amacıyla devletler ve uluslararası düzeyde kurumsallaştırılması girişimleri benim dünyayı belli bir biçimde kavramama yardımcı oldu. Ben yaklaşımı “tarihsel materyalizm” olarak tanımladım, ama bu kavramı Marx ile Napoli’de yaşamış ve 18.yüzyılda Descartes’ın ve kuzey Avrupa Aydınlanması’nın eleştirisini yapmış olan Giambattista Vico ya da 20. yüzyılın İtalyan Komünist lideri Antonio Gramsci ile olduğu kadar ilişkilendirmedim.¹⁸⁹

Burcu Bostanoğlu, yazarın Timothy Sinclair ile birlikte derledikleri *Approaches to World Order* eserine dayanarak, R.W. Cox’un üniversitede hocaları olan E.H. Carr’dan “endüstrileşmedeki, devlet biçimlerindeki, düşüncelerdeki ve dünya düzenindeki değişiklikler arasındaki sosyal bütünselliği”, G. Sorel’den “toplumu, onu değiştirmek için incelemeyi”, G. Vico’dan “tarihin bir döngü değil, sarmal bir diyalektik içinde oluştuğunu, dolayısıyla önceden kestirilemeyeceğini”, A. Gramsci’den “Marx’ın bilimci yorumuna meydan okuyan mutlak tarihselcilik fikrini” aldığını belirtir.¹⁹⁰

Robert W. Cox ilk kez 1981 yılında *Millenium: Journal of International Studies*’de yayımlandıktan sonra çeşitli kereler derleme kitaplarda da basılan ünlü makalesi “*Social Forces, States and World Orders: Beyond the International Relations Theory*”’de tarihsel materyalist bir yaklaşım inşa etmekten ziyade dünya düzenlerinin eleştirel bir kuramı arayışı içindedir. Geleneksel uluslararası ilişkiler kuramında devlet ve sivil toplum arasında belirgin bir ayırım olduğunu tespit ederek dış politikayı devletin saf çıkarlarının ifadesi olarak tanımlamasını eleştirerek başlar. Devlet ve sivil toplum o kadar birbirinin içine girmiştir ki, bu kavramların artık sadece saf analitik bir anlamı kalmıştır. Uluslararası ilişkiler kuramının hala devleti

¹⁸⁹ P. Schouten, ‘Theory Talk #37: Robert Cox on World Orders, Historical Change, and the Purpose of Theory in International Relations’, Theory Talks, <http://www.theory-talks.org/2010/03/theory-talk-37.html>, Erişim tarihi: 12-03-2010.

¹⁹⁰ B. Bostanoğlu, 2009, s. 22-24.

tekel ve güçlü bir kavram, homojen, üniter, rasyonel bir aktör olarak görmesi anlaşılır değildir.¹⁹¹

Ancak devlet/toplum kompleksini uluslararası ilişkilerin temel birimi olarak inşa eden başka bir yaklaşımın da olmadığını tespit eder. 1970'lerin hararetli Marksist devlet tartışmaları bu boşluğu doldurmaya yeterli olmamıştır. Yapısalcıların analizinde devlet kapitalist üretim tarzının soyut bir karakterine indirgenirken, J. Habermas'da bu kez odak devlet ve sınıf çatışmasından kültür ve ideolojiye kayar. Böylece her iki tartışmada devlet biçimleri arasındaki tarihsel farklılıkları açıklamaya muktedir olamaz. Eleştirel bir kuram için eldeki birikim İngiliz Marksist tarihçiler, özellikle E.H. Carr ve E. Hobsbawm, Fernand Braudel'in *Annales* Okulu ve I. Wallerstein'in öncülük ettiği dünya-sistemleri analizidir.

Her ne kadar, Cox'un toplumsal güçler, devletler ve dünya düzeni analizi, devlet-merkezli uluslararası ilişkiler kuramının sınırlarını aşmak için tarihsel materyalizmin kullanıldığı en iddialı girişim olarak kabul edilse de¹⁹², Cox'un gerçek başarısı 1980'lerin başı gibi görece erken bir dönemde uluslararası ilişkiler kuramının içinde bulunduğu kısırlığı betimleme ustalığıdır. Bu nedenle realist ve liberal kuramları nitelemek için geliştirdiği "sorun çözücü" kavramı hızla yaygınlaşmış ve kendi özgün bağlamını aşarak, uluslararası ilişkiler yazınında indirgemecilik, ekonomik-belirlenimcilik gibi jenerik bir kavram olarak kalıcılık kazanmıştır.

Sorun çözücülük kavramı, realist ve liberal uluslararası ilişkiler kuramcılarının organik aydınlar olarak ABD dış politikasında oynadıkları rol düşünüldüğünde ne kadar isabetli bir kavramlaştırma olduğu daha da anlaşılacaktır. Bu konu da Cox'un

¹⁹¹ R.W. Cox, "Social Forces, States and World Orders: Beyond the International Relations Theory" *Neorealism and Its Critics* içinde (Ed. Robert O. Keohane), Columbia Uni. Press, NY, 1986, s.204- 254.

¹⁹² A. Linklater, 2005, s.126.

takipçisi olarak da kabul edilen Stephen Gill'in *Trilateral Comission* gibi kurumlara yönelik analizleri son derece aydınlatıcıdır.¹⁹³

Sorun çözücülüğün sınırlarını aşmak, mevcut düzeni açıklamakla birlikte onun değişimini de amaçlayan kendi geliştirdiği kuramının da son derece önemli yenilikler içerdiği kesindir. Sadece çokça vurgulandığı gibi Gramsci'yi uluslararası ilişkiler kuramının kısırlığını aşmak için yardıma çağırması değil, aynı zamanda üst yapı ile üretim ilişkilerini ilişkilendirmeye dayanan Marksist geleneğe başvurması da önemli bir yenilik olarak nitelendirilebilir.

Ancak Cox'un dönemin hakim uluslararası ilişkiler yaklaşımlarını betimlerken gösterdiği hüneri, alternatif olarak önerdiği eleştirel kuramında sergilediği pek söylenemez. Habermascı olmayan bir eleştirel yaklaşım, Marksist olmayan bir tarihsel materyalizm, Leninist olmayan Gramscicilik, özenle sakınılan bir Wallersteincü dünya sistemi akrabalığı eklektizmden başka bir yere varmamıştır.¹⁹⁴

Cox bütün bu kaynaklara son derece seçmeci bir biçimde yaklaşmıştır. Seçmeceliğin kendi başına bir sakıncası bulunmadığı iddia edilebilir, ancak Cox bu seçtiği öğeleri bir arada tutacak bir iç bütünlük kuramamıştır. Bu nedendir ki, gerek kendi düşüncesi gerekse ardılları yaklaşımlarını diğer yaklaşımlardan ayırt edecek bir kavram bulmakta zorlanmışlardır. Eleştirel kuram, tarihsel materyalizm, İtalyan Okulu, Neo-Gramscicilik... Yine de bu kavramların hiç biri Cox ve hegemonya kavramı etrafında dünya düzeni analizcilerinin çalışmalarını tatmin edici biçimde karşılamamaktadır. Bütünlük ve tutarlılık sorunu Cox'a Gramsci'den devrolmuş, ama Cox'un da bu iç gerilimleri seçmeci tavrı ile şiddetlendirmiştir. Bu sorunun çok daha yaygın biçimde görüldüğüne yönelik ciddi iddialar da vardır:

¹⁹³ S. Gill, *American Hegemony and the Trilateral Commission*, Cambridge, Cambridge University Press, 1990.

¹⁹⁴ Cox'un kuramsal sistemindeki bir başka ilginç unsura J. M. Hobson dikkat çeker: Her ne kadar Cox kendisini pek çok yerde anti-tarihselciliğe bağlılığını eleştirdiği Althusser'e tam karşıt olarak konumlandırırsa da, üstyapının bütünüyle temelin içine çekilmesine dayanan yöntemi Althusser'inkine benzer. Bakınız: J.M. Hobson, 2000, s. 129.

“Gramsci de dahil olmak üzere, bütün batı Marksist düşünce tarihine içkin olan bir özellik var: Bağlantıların, yani geliştirilen tezler ve teorik adacıklar arasındaki bağlantıların oldukça zayıf olması. Bu genel eksikliğin birçok nedeni bulunabilir. Ancak kanımca nedenlerin başında pratiğin, özellikle siyaset pratiğinin teorik soyutlamalara her zaman dışsal kalması, onun içine nüfuz edememesi geliyor. Okuyucu soyutlamaların sıçramalar halinde ve kopuk kopuk gerçekleştirildiğinin bilincinde olmadığı zaman hep "bütünlük" ve "tutarlılık" arıyor; Batı Marksizminin önde gelen isimlerinde böyle bir tutarlılığın olduğunu söylemek mümkün değil.”¹⁹⁵

Yukardaki tespitler ünlü Uluslararası İlişkiler kuramcısı R. Gilpin’in sözleriyle birlikte düşünüldüğünde daha anlaşılır olmaktadır: "Bu satırların yazarı, liberalizmin yaşadığımız dünyayı ekonomik milliyetçilik ve kısmen Marksizmle beraber en iyi şekilde tanımladığı yönünde düşünse de, eklektizm teorik keskinliğe giden yol olmayabilmekte fakat bazen kullanılabilir tek yol olarak da bu kalmaktadır"¹⁹⁶

Cox’ da Gilpin gibi kullanılabilir tek yol olarak eklektizmi görür. Bu yöntemle kurduğu teorik adacıklar arasında bağlantı kurma biçiminin en iyi örneklediği yerlerden biri bireyler ve yapılar arasındaki ilişkidir. “Yapılar bir anlamda bireylerden önce gelirler. Onlar bireylerin içine doğdukları dünyada halihazırda vardılar. İnsanlar, toplumsal ve politik yapıları eleştirmeyi ya da karşı gelmeyi ya da onları değiştirmeyi denemeyi öğrenmeden önce, onların çerçevesi içinde davranmayı öğrenirler. Ama yapılar daha derin anlamda, bazı yapısalcı kuramların bizi inandırmaya çalıştığı gibi insan dramasının kendisinden önce gelmezler. Yapılar veri (data) değildir, onlar kolektif insan eyleminde üretilmiş mamullerdir (olgudurlar). Yapının bu tarihsel olarak değişebilir niteliği tarihsel yapılar yaklaşımını yapısalcılık yaklaşımından ayıran şeydir.”¹⁹⁷

¹⁹⁵ C. Hekimoğlu, "Gramsci Düşüncesi Kimlik Bunalımında". *Gelenek*, Sayı 3, 1987.

¹⁹⁶ R. Gilpin, *Uluslararası İlişkilerin Ekonomi Politikası*, (Çev. Murat Duran et al.) 2. Baskı, Ankara, Kripto Yayınları, 2012, s. 41.

¹⁹⁷ R.W. Cox, 1987, s. 395.

Cox öne sürdüğü çelişik tezleri “bir anlamda” ile “daha derin anlamda” arasında birbirine bağlamaktadır. Böylece Cox da “bir anlamda” yapısalcı, ama “daha derin anlamda” inşacı oluvermektedir.

Bir önceki bölümde, P.M. Haas’ın uluslararası rejim analizleri tartışmasına tarihsel materyalizm yaklaşımını R.W. Cox’un formüle ettiği biçimiyle dahil ettiği öne sürülmüştür. Bu bölümde de Cox’un tarihsel materyalist yaklaşımı uluslararası ilişkiler yazımına sorunlu bir biçimde dahil ettiği iddia edilmektedir. Bir sonraki bölümde ise uluslararası çevre rejimlerinin Marksist bir analizi için kuramsal bir çerçeve çizilmeye çalışılmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM: ULUSLARARASI REJİM KURAMLARININ MARKSİST BİR ELEŞTİRİSİ

3 ULUSLARARASI REJİMLERİN MARKSİST ANALİZİNE BİR GİRİŞ

Marksist bir uluslararası çevre rejimi analizi geliştirebilmek için dört soyutlama düzeyi arasında iç tutarlılığı olan bir analitik yaklaşım geliştirmek gerekmektedir. Marksist bir analiz öncelikle en temel soyutlama düzeyinde ‘Marksizm’in temel nitelikleri’nden hareket etmelidir. Bir çevre analizi için bu seviyedeki temelleri saptamak görece kolay bir uğraştır. Zira Marksizmin 150 yıllık tarihi içinde bu temeller neredeyse her türlü bakış açısıyla ele alınmış, her türlü bağlamda tartışılmış olduğu için, ortaya çıkan yaklaşımlar içinde her araştırmacı kendi tercihleri uyarınca bir zemin bulmakta pek de zorlanmamaktadır. Bir uluslararası çevre analizi için gerekli ikinci soyutlama düzeyi genel olarak ‘Marksist uluslararası ilişkiler’ kuramıdır. Bu düzeyde de, tartışmalar halen olgunlaşmış sonuçlar verecek kadar gelişmiş olmasa da, son yirmi yılda serpiyen Marksist uluslararası ilişkiler kuramları önemli bir zemin oluşturmaktadır. Üçüncü seviye ise, nasıl ki, ana akım rejim kuramları uluslararası ilişkiler disiplini üzerinde yükselmişse, Marksist bir uluslararası ilişkiler kuramı üzerinde yükselecek ‘uluslararası rejimlerin Marksist bir analizi’dir. Böylece, dördüncü soyutlama seviyesinde uluslararası rejimlerin bir alanı olan ‘uluslararası çevre rejimlerinin’ Marksist bir perspektifle analizi mümkün olabilir.

Bu çalışmanın kapsamında, bu analizin birinci soyutlama seviyesinden başlayıp teker teker bütün aşamaları kapsamlı bir biçimde ele alarak dördüncü soyutlama düzeyinde bir Marksist uluslararası çevre rejimi tartışmasına ulaşma yöntemi benimsenmemiştir. Zira böylesi bütünsel bir proje bu tezin amaçları açısından hem gerekli hem de mümkün değildir. Ancak alternatif olarak, dört analiz seviyesindeki yapılması gerekli kuramsal tartışmalar ilk iki seviyenin birleştirilmesiyle üç seviyeye indirgenerek gerçekleştirilmesi tercih edilmiştir. Böylece bu çalışma ikinci soyutlama seviyesinde uluslararası ilişkiler disiplinine Marksist bir yaklaşımla

başlamaktadır. Bu başlangıcın içinde birinci soyutlama düzeyi dediğimiz Marksizmin temel nitelikleri de sonuçları itibariyle kapsanmıştır. İkinci adımda ise, Marksist uluslararası ilişkiler tartışmalarına dayanarak hem uluslararası rejimler hem de uluslararası çevre rejimleri için genel bir analiz çerçevesi oluşturulmuştur. Bu tezin amacı açısından en önemli analiz düzeyi olan uluslararası çevre rejimlerinin analizi için ise bir alt bölüm vakfedilmiştir.

3.1 Marksizm ve Uluslararası İlişkiler Disiplini

Uluslararası ilişkiler yazınında Marx ve Engels'in uluslararası ilişkiler üzerine yazdıkları her zaman büyük bir ilgiyle incelenmiş olsa da, genel olarak ne Marx'ın ne de Engels'in bir uluslararası ilişkiler kuramı olmadığı kabul edilmiştir. Yapıtlarındaki ilgili bölümler, bazen büyük bir öngörü, bazen parlak bir gazetecilik kabiliyeti olarak görülmüş, ancak değişik eserlere dağılmış bu bölümlerin bütünlüklü ve tutarlı bir uluslararası ilişkiler yaklaşımı sergilemediği öne sürülmüştür. Örneğin, B. Teschke Marx'ın liberal kozmopolitizmin etkinde yazdığı düşüncesindedir. Bu nedenle, Marx ve Engels hiç bir zaman toplumsal değişimin evrensel düzeyde zamansal ve mekânsal farklılaşmasını sistematik olarak incelememiştir. Bu eksiklik genel olarak dünya tarihi kuramlarında özel olarak da kapitalizm kuramlarında önemli bir eksikliğe neden olmuştur.¹⁹⁸

Bu genel yaklaşımın, kimi önemli istisnaları olduğu da belirtilmelidir: Örneğin B.Ollman, Marx'ın sürekli araştırdığı sorunun en iyi biçimde anlaşılmasına ve sergilenmesine elverişli farklı soyutlama biçimleri kullandığını, ama analizinin bütün kapsamlar ve düzeyler arasında zorunlu olarak geçişli olduğunu öne sürerek, Marx'ın uluslararası ilişkiler kuramının olası bir temeline işaret etmiştir. Uluslararası ilişkiler sorunu Ollman'ın formüle ettiği kapsam soyutlamaları bağlamında ele alınabilir. Marx belli bir sorunu ele alırken onun için temel düzeyde etkileşim ilişkileri içinde olduğu coğrafi kapsam, bazen bir kent, bazen bir ülke, bazen bir kültürel bölge

¹⁹⁸ B. Teschke, "Marxism" *Oxford Handbook of International Relations* içinde, (Eds. C. Reus-Smit ve S. Duncan), Oxford: Oxford University Press, 2008, s. 164.

(Avrupa) bazen de bütün kapitalist ilişkilerin hüküm sürdüğü ülkeler arasındaki ve içindeki ilişkiler yine konunun gerektirdiği genellik düzeylerinde ele alınmıştır.

T.R. Kandal'ın B. Ollman'dan bağımsız olarak geliştirdiği yaklaşımı da kimi küçük farklılıklara karşın, onunkiyle büyük ölçüde paraleldir:

Marx ve Engels'in analiz birimi, analiz etmek istedikleri probleme bağlıdır. Onların başvurdukları farklı düzeylerine kapsamaları esasında özetle değineceğim. Bazı temel problemler için, odakları toplum ile eşanlı olarak kullandıkları ulus ya da bir ulusun alanlarıydı. Onların kuramsal çalışmalarının kayda değer bir bölümü bu düzeydedir. Bir başka düzeyde, ulusların tarihsel olarak gelişmiş bir 'topluluğu' ve onlar arasındaki ilişkiler analizin odağıydı. Engels Avrupa'dan kompakt bir kültürel alan, ulusal devletlerin karşılıklı olarak birbirlerine nüfuz ettiği bir bölge olarak bahseder. Ve nihayet en genel seviyede bütün tarihsel dünyayı analiz birimi olarak ele alırlar. Uluslar ve kültürel alanları ve onların diğer uluslar ve kültürel alanlarla ilişkilerini kapsayan uluslararası ve ulusötesi bir model. Bütün analiz düzeylerinde baskın toplumsal formasyon kavramı önemli bir rol oynar. İlgilenilen toplumsal formasyon burjuva toplumu ve onun kapitalist üretim tarzıdır.¹⁹⁹

Yine de 1990'lı yıllara kadar Uluslararası İlişkiler ve Marksizm arasında bir 'karşılıklı yoksayma' olduğu genel kabul gören bir olgu olarak benimsenmiştir. Bir yandan ana akım kuramcılar, toplumların doğa ile ilişkisini, üretim tarzı, sınıf çatışması gibi kavramlarla ele alan Marksizmin, konusu ulusal çatışmalar, savaş, devlet iktidarı ve jeopolitik rekabet olan Uluslararası İlişkiler disiplinine uygulanmasının temelde elverişsiz olduğunu ileri sürmüştür. Bu olguları analizine dahil etmediği iddiasından hareketle Marksizm kolayca diskalifiye edilmiştir.²⁰⁰ Aslında bu yoksaymanın temelinde, Uluslararası İlişkiler disiplinin kuruluşunda

¹⁹⁹ T.R. Kandal, 'Marx and Engels on International Relations, Revolution, and Counterrevolution'. *Studies of Development and Change in the Modern World* içinde (Eds. Michael T. Martin ve Terry R. Kandal), New York, Oxford University Press, 1988, s. 28,29. İki yazarın yaklaşımlarının benzerliğine eserlerinde birbirlerine gönderme yoktur. Ollman bu diyalektik yorumunu ilk defa 1971 yılında *Yabancılaşma: Marx'ın Kapitalist Toplumdaki İnsan Anlayışı*'nda geliştirmeye başlamış (Ollman, B. (1971). *Alienation: Marx's Conception of Man in Capitalist Society*. Cambridge, U.K: University Press.) ve 1993 tarihli *Diyalektik Soruşturmalar* (Ollman, B. (1993). *Dialectical Investigations*. New York: Routledge) isimli eserinde siyaset bilimi, ideoloji ve sınıf gibi konularda bu yaklaşımı geliştirmiştir.

²⁰⁰ A.Linklater, 2005, s.125.

klasik Marksist emperyalizm kuramlarını dışarda bırakma çabasının etkisi olduğu ileri sürülmüştür.

3.1.1 Kuruluş Uğrağı, Soğuk Savaş ve Karşılıklı Yoksayma

Birinci Dünya Savaşı'nın hemen sonrasında 1919 yılında *University of Wales*'de bir Uluslararası İlişkiler kürsüsünün açılmasıyla başladığı düşünülen disiplin en baştan Marksist yaklaşımları dışlayıcı bir ideolojik tutum almıştır. Zira kökeni hukuk, felsefe, ekonomi ve tarih gibi yerleşik disiplinlerden kaynaklansa da kendisini savaşın çıkış nedenleri ve mevcut statüko ile sınırlı anlamıyla dünya barışının nasıl sağlanacağı sorularıyla sınırlamıştır. Mevcut statüko elbette ki her zaman güçlülerin pozisyonunu yansıtır.

Uluslararası İlişkiler disiplini 20. Yüzyılın başında gelişen emperyalizm kuramlarının potansiyel tehdidini bertaraf etmek üzere geliştirildiği öne sürülmüştür: "Uluslararası ilişkilerin bağımsız bir disiplin (Anglo-Amerikan ülkelerinde liberal kurumsal idealizm, Almanya'da *Jeopolitik* ve Sovyet Rusya'da emperyalizm çalışmaları) olarak kuruluş momenti dünya politikalarının seyri hakkında daha geniş bir ideolojik çatışmanın parçası ve alanıydı."²⁰¹ Bu nedenle savaş ve barışın koşulları tartışmasında kapitalizmin rolünü ortaya seren kuramlar Batılı Uluslararası İlişkiler söyleminden çıkarılmıştır.

Marksizmin disiplinden bütünüyle dışlanması ise Uluslararası İlişkilerin İkinci Büyük Tartışması sırasında ve Soğuk Savaş koşullarında gerçekleşmiştir. İki savaş arası dönemde en azından Marksizmin alanın önde gelen yazarları üzerindeki etkisi açıktır. Realizmin başlıca temsilcisi E.H. Carr Marksist bir tarihçidir. Ancak önde gelen İngiliz Uluslararası İlişkiler kuramcılarında olan R.J. Martin Wight, 1960 tarihli ünlü "Why is there no International Theory" (Niçin Uluslararası Kuram Yoktur?) makalesinde Marx ve Lenin'in kapitalizmde üç temel çelişki bulduklarını tespit eder: ileri sanayi devletlerinde proletarya ve burjuvazi arasında, emperyalist

²⁰¹ B. Teschke ve H. Lacher, "The Changing Logic of Capitalist Competition", *Marxism and World Politics: Contesting Global Capitalism* içinde (Ed. A. Anievas), London: Routledge, 2010, s. 27.

devletlerin kendi aralarında ve son olarak sömürgelerdeki kitlelerle yabancı sömürücüler arasında. Marx ve Lenin'e göre bu sıralama hiyerarşiktir ve birincisi her şeyden önemlidir. Oysa M. Wight 1960'da yazarken birincisinin tamamen önemini kaybettiğini, aksine üçüncüsünün uluslararası politikanın ana gündemi haline geldiğini öne sürer ve ardından kendinden son derece emin, oldukça iddialı, ama bir o kadar da dayanaksız şu önermelerde bulunur: "Ne Marx, ne Lenin ne de Stalin uluslararası kurama hiç bir sistematik katkı yapmadılar; Lenin'in *Emperyalizm*'i böyle bir şeye en çok yaklaşımdır ve o da uluslararası politika hakkında pek az şey söyler... Onları eski bir politik olguyu, hakiki inançlıların evrensel bir kilisesini [Kalvinizm ve Jakobenizm kastediliyor- T.A.] yeniden inşa etme girişimi olarak görmek daha doğru olabilir. Böylesi bir girişimin ışığında, diplomatik sistem ve egemen devletler ve uluslararası hukuk alemi zorunlu olarak yersiz, geçici, sıradan ve geçici olmaya mahkumdur."²⁰²

Wight'dan geniş ölçüde etkilenmiş ve uluslararası politika alanında en çok okunan eserlerinden birini yazmış olan Hedley Bull'da Uluslararası İlişkiler disiplini içinde üç felsefi geleneğin (Hobbesçu realist, Grotiyan enternasyonalist ve Kantçı evrenselci) olduğunu tespit ederken, Marksist ya da Marksizan bir gelenek olmadığı iddiasındadır.²⁰³ R.N. Berki de aynı dönemde yeni ufuklar açan bir *World Politics*

²⁰² M. Wight, "Why is There no International Theory". *Diplomatic investigations: Essays in the Theory of International Politics* içinde (Eds. H. Butterfield, M. Wight ve H. Bull), London: Allen & Unwin, 1966, s. 25.

Wight makalesi boyunca bu önermelerini dayandırmak için ne Marx ne Engels ne de Lenin'in hiç bir eserine, gönderme yapmaz. Bu nedenle Wight'in bu tespitlerini yazarların incelediği (ya da incelemediği) hangi eserlerini dayandığı konusunda spekülasyon yapmak yerine, bu iddialılığı Soğuk Savaş'ın Batılı akademi dünyasında yarattığı konfora dayandırmak daha yerinde gözükmektedir.

²⁰³ H. Bull, *The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics*, New York: Columbia University Press, 1977.

makalesinde Uluslararası İlişkiler disiplini ile Marksist uluslararası yapılar analizinin bağdaşmasının son derece güç olduğunu iddia eder.²⁰⁴

1970'lerde anaakım kuramcılar Marksizme ilişkin bu tutumu sürdürmüşlerdir. Neorealistler Marksist enternasyonalizmin Birinci Dünya Savaşı'nın güç politikalarınca yanlışlandığı ve artık herhangi bir geçerliliği kalmadığını öne sürerler.²⁰⁵ K. Waltz, sosyalist rejimlerin kapitalist rejimlere karşı mücadelesinin devletler arasındaki çatışmayı aşacağına inanan Marksizmi uluslararası ilişkilerin "ikinci sureti" ile sınırlı kalmakla eleştirir. Zira bu rejimlerin arasındaki ilişkilerin temel dinamiklerinden olan güç ve güvenlik mücadelesi uluslararası anarşinin kaçınılmaz sonucudur ve ancak "üçüncü suret" analizi ile açıklanabilir.²⁰⁶

Karşılıklı yoksayma önermesine geri dönecek olursa, Marksizm tarafında Uluslararası İlişkileri bir disiplin olarak tanımanın güçlükleri etkili olur. F. Halliday Marksizm'in Uluslararası İlişkiler disiplininin Büyük Tartışmalarının hiç birine kolayca dahil olamayacağını öne sürer.²⁰⁷ Çünkü tartışmalara dahil olurken, ona karakterini veren ana kavramları dışarda kalmakta, böylece her iki tarafların da bazı argümanları ile uyuşur, bazı argümanları ile çelişir hale gelmektedir.

Bu nedenle J. MacLean, 1987 yılında, Susan Strange'in 1970 tarihli uluslararası ilişkilere yeni bir yaklaşım manifestosu niteliğindeki bir makalesine²⁰⁸ nazire ile Marksizm ve Uluslararası İlişkilerin 'tuhaf bir karşılıklı yoksayma' ilişkisi içinde olduğunu ve bunun da doyurucu bir Uluslararası İlişkiler kuramı ortaya

²⁰⁴ R.N. Bekri, "On Marxian Thought and the Problem of International Relations". *World Politics*. October 1971'den aktaran V. Kubálková ve A.A. Cruickshank, *Marxism and International Relations*. Oxford: Clarendon press, 1985, s. 2.

²⁰⁵ A. Linklater, 2005, s.134.

²⁰⁶ *Ibid*, s.110. K. Waltz, uluslararası ilişkilerin dinamiklerini anlamak için üç seviyelik bir analiz önermiştir. Birinci suret (*the first image*) insan doğasının gereklerinin etkin olduğu bireysel seviyedir. İkinci suret (*the second image*) ulus-devletler ve üçüncü suret (*the third image*) uluslararası sistemdir.

²⁰⁷ F. Halliday, *Rethinking International Relations*, Basingstoke: MacMillan, 1994, s. 50–52.

²⁰⁸ S. Strange, 'International Economics and International Relations: A Case of Mutual Neglect', *International Affairs* (Royal Institute of International Affairs), Vol. 46, No.2, 1970, s.304-317.

çıkamayışının ana nedeni olduğunu öne sürer.²⁰⁹ Disiplin içinde Marksist yazının kılığını, sosyal bilimler içindeki işbölümünün politikayı ekonomiden ayırması ve ekonomi alanındaki bilimsel çalışmalarında genellikle pozitivistin genel çerçevesiyle sınırlandırılmış olmasıyla açıklar. Zira maddi ve toplumsal gerçeklik bir bütün olarak ele alınmadığı sürece Marksist bir analiz yapmak mümkün olmamaktadır. J. Rosenberg de yurtiçi (domestik) ve uluslararası ayırımının disiplinin temeli olarak kabul edilmesinin, alandaki Marksist kılığının bir başka kaynağı olduğunu belirtir.²¹⁰ Doğal olarak Marksizmin bütünselci yönteminin bu gibi ontolojik ayrımları veri olarak çalışması mümkün olmamaktadır. V. Kubáková ve A.A. Cruickshank ise Uluslararası İlişkiler ve Marksizmin yöntemlerinin farklı dalga boylarında işlediğini iddia ederler. Bu nedenle geçmişi kopuşları olmayan ‘tek bir bezden kesilmiş’ beşeri etkileşimlerin neden olduğu olaylar akışı olarak gören tarih geleneğine yaslanan Uluslararası İlişkiler disiplini ile tarihi asla formsuz olarak görmeyen, onun içinde yasalar benzeri toplumsal gelişim eğilimleri ve kalıpları tespit etmek amacını taşıyan Marksizm en baştan farkı yönere doğru yol almaktadırlar.²¹¹ Temel mottosu ‘daima tarihselleştir!’ olan Marksizmin tarih-dışı olgular olarak devlet ve anarşi kavramları ile çalışması mümkün değildir.

3.1.2 1980’ler: Anaakımın Krizine Çare Arayışları

1980’li yıllarda ise Uluslararası İlişkiler disiplininin anaakımının Marksizme yaklaşımı daha derinlikli, ama yine de eleştirel ve mesafelidir. Keohane *After Hegemony*’de Marksist kuramlara geniş bir yer verir, Marx’ın tarihsel materyalizmi tanıttığı yazılarından alıntılar yapar ve tarihsel gelişimde amile (*agent*) verdiği rolü olumlar. Realizm ve Marksizmin hegemonya kavrayışlarındaki "esrarengiz benzerlik"i keşfeder: ikisi de farklı diller kullanarak benzer noktalara işaret etmektedir. Marksist Fred Block ve Realist Robert Gilpin’in ABD hegemonyası

²⁰⁹ J. MacLean, ‘Marxism and International Relations: A Strange Case of Mutual Neglect’, *Millennium*, Vol. 17, No. 2, 1987, s. 296.

²¹⁰ J. Rosenberg, *The Empire of Civil Society*, London: Verso, 1994, s. 1–10.

²¹¹ V. Kubáková ve A.A.Cruickshank, 1985, s. 10-12.

analizleri oldukça benzerdir örneğin. Keohane Marksistler için dünya politikasını etkileyen temel faktörlerin sınıf mücadelesi ve eşitsiz gelişim olduğunu tespit ederken öncüllerinden çok daha yerinde bir Marksizm kavrayışı olduğunu gösterir. Marksizm içinde belirlenimciler ve tarihselciler arasında da ayırım yapar. Belirlenimciler kapitalist dünya sistemi içinde kanunlar bulurken, tarihi insanların yaptığını öngören tarihselciler açık uçlu tarihsel süreçlerde sadece kalıplar formüle ederler. Wallerstein'ın kapitalist dünya-sistemi yaklaşımına karşı Brenner'in itirazları ile Kautsky ile Lenin arasındaki eski ultra-empeyalizm tartışmasının temelde kendi kitabı ile aynı sorunu tartıştığını öne sürer: ABD hegemonyasının yokluğunda ileri kapitalist devletler arasında uluslararası işbirliği nasıl mümkün olabilir? Keohane benimsediği yaklaşımın, terminoloji farklılığına karşın Kautsky ve ardıllarının görüşleriyle uyum içinde olduğunu belirtir. Ayrıca Cox'un tanıttığı Gramscici hegemonya yaklaşımının realist hegemonya anlayışını yetkin bir biçimde tamamladığını belirtir. Bu benzerliklere karşın, tabii ki Keohane Marksist bir analize girişmez, zira Marksizmin kapitalizmin yasaları konusundaki açıklamalarını yetersiz olduğu kanaatindedir.

Marksizme daha sempatik yaklaşan anaakım yazarlardan olan R. Gilpin ise, Marksizm'in özellikle eşitsiz gelişim, piyasa ekonomisi ve dış politika ve refah kapitalizmi ilişkileri analizleri ile uluslararası ilişkiler açısından çok değerli katkıları olsa da, yine de ekonomik indirgemeci olduğunu öne sürer: "Fakat Marksist analiz çok sınırlıdır, çünkü ekonomik bağımsızlık devletler arası ilişkilerin tek ve hatta en önemli kalemi değildir. Siyasi aktörler arasındaki siyasi ve stratejik ilişkiler aynı derecede veya belki daha önemlidir ve en azından Marksistlerin ekonomi tanımlarında olduğu gibi sadece ekonomik faktörlere indirgenemez... Marksizmin uluslararası politik ekonomi ideolojisi olarak zayıf yanı ise uluslararası ilişkilerde siyasi ve stratejik faktörlerin rolünü yadsımasından doğmaktadır."²¹² Öte yandan

²¹² R. Gilpin, 2012, s. 69-70, 72.

Gilpin'e göre Marksizm, Lenin tarafından siyasi ve stratejik faktörleri içerecek biçimde geliştirildiğinde ise siyasi realizmden neredeyse farksız hale gelmiştir.²¹³

1980'lerin başında, Uluslararası İlişkiler disiplini ve Marksizm arasındaki iddia olunan 'karşılıklı yoksayma'nın ana akım tarafı mutlak yoksaymadan görelî/seçmeci yoksaymaya doğru evrilmiştir. Marksizmin Uluslararası İlişkiler disiplini içinde boy vermesinden önce, uluslararası ilişkiler alanını doğrudan ilgilendiren gelişme ve az gelişme çalışmaları, uluslararası politik ekonomi, devlet ve sınıf analizleri, kültür ve ideoloji çalışmaları gibi alanlarda Marksist yaklaşımlar gelişmesini sürdürmüştür. Bu alanlarda özellikle 60'lı ve 70'li yıllarda yapılan tartışmalar daha sonra Uluslararası İlişkiler disiplinine uyarlanacak Frankfurt Okulu'nun eleştirel yaklaşımı, devlet tartışmalarındaki görelî özerklik tezleri ya da Gramsci'nin yeniden keşfi gibi pek çok yaklaşımın gelişmesini sağlamıştır.

3.1.3 Uluslararası İlişkilerde Marksist Rönesans

Özellikle son yirmi yılda Uluslararası İlişkiler yazını içinde bir Marksist rönesanstan sıklıkla bahsedilir olmuştur.²¹⁴ Bu rönesansın öncüllerinin Uluslararası Politik İktisat alanında yapılan çalışmalar olduğu genel olarak kabul edilse de²¹⁵ ortaya çıkış uğrağı ve nedenleri konusunda farklı açıklamalar vardır. Pek çok çalışma Marksist

²¹³ *Ibid*, s. 61.

²¹⁴ J.M. Hobson, 2000;

M. Rupert, ve H. Smith, *Historical Materialism and Globalization*, London: Routledge, 2002.

S. Burchill et al., 2005.

H. Lacher, *Beyond Globalization: Capitalism, Territoriality and the International Relations of Modernity*, London: Routledge, 2006.

C. Reus-Smit, C ve D. Snidal, *The Oxford Handbook of International Relations*, Oxford: Oxford University Press, 2008.

A. Anievas, *Marxism and World Politics: Contesting Global Capitalism*, London: Routledge, 2010.

R. Gilpin, 2012.

²¹⁵ J.M. Hobson, 2000, s.109.

yaklaşımların serpiildiği dönem olarak 1990'lı yılları ve özellikle ikinci yarısını işaret etmiştir. Örneğin, Hobden ve Jones bu dönemi SSCB'nin çözümleninin 10 yıl sonrasında başlatırlar. Dolayısıyla bu serpilmenin nedenleri olarak bu dönüm noktasının getirdiği iki etkeni öne sürerler. Bir yandan SSCB'nin angajmanının yokluğu Marksist sosyal bilimcilerin ellerini rahatlattığı iddiasındadırlar. Diğer yandan da SSCB'nin dağılması sonrasında kapitalizmin nihai zaferi kazandığı, tarihin sonunun geldiği tezlerinin kısa zamanda pratik olarak yanlışlanmasının, SSCB'nin olmadığı dünyanın giderek daha eşitsiz ve kanlı bir dünya haline gelmesinin, küresel kapitalizmin devam eden krizlerinin Marksist analizleri yeniden gündeme getirdiğini belirtirler.²¹⁶

Benzer biçimde, M. Rupert ve H. Smith, M. Cox, H. Lacher, A. Linklater, A. Callinicos ve A. Anievas da 1990'lı yılları dönemin başlangıcı olarak kabul ederler ve farklı vurgularla da olsa ABD hegemonyasının ve küreselleşme ideolojisinin zayıflaması, Irak ve Afganistan savaşları, SSCB'nin çözüluşüyle iki kutuplu dünyanın ortadan kalkması, küresel ekonomik krizler ve derinleşen sınıfsal ve uluslararası eşitsizliklerin Marksist düşünceyi Uluslararası İlişkiler disiplinine davet ettiği görüşünü paylaşırlar.

Bu görüşlerin genel olarak geçerliliğinin kabul edilebilmesi için kimi düzeltmelerin yapılması gereklidir. Öncelikle Uluslararası İlişkiler disiplini içinde Marksist görüşlerin serpilmesini 1980'li yıllara kadar geri götürmek gereklidir. A. Linklater de özellikle R.W.Cox'a atıfla yeni Marksizm yorumlarının 1980'lerde ortaya çıkmaya başladığını vurgular, ama bu sınırlı çalışmalara sadece öncü olarak yaklaşır.²¹⁷ Ancak, V. Kubálková ve A.A. Cruickshank daha 1985 yılında, Marx'ın ölümlünden yüz yıl sonra (1983 yılında) Uluslararası İlişkiler disiplini içinde Marksizm birden bire meşru ve hatta revaçta bir konu haline geldiğini yazmıştır. 'Hatta, şimdi, Batılı

²¹⁶ S. Hobden ve R.W. Jones, 2005, s. 201.

²¹⁷ A. Linklater, 2005, s.111.

daha doğrusu Anglo-Amerikan Uluslararası İlişkiler disiplini kendi uzun süredir gecikmiş Marksist sol kanadını pohpohluyor.²¹⁸

Her ne kadar V. Kubálková ve A.A. Cruickshank 1980’li yıllardaki Marksizmin disipline kabulünün nedenlerini kavramanın zor olduğunu belirtmişlerse de kanımızca bunun temel nedeni Uluslararası İlişkiler disiplininin ana akımının 1970’li yıllarda içine girmiş olduğu krizin yaratmış olduğu vakumdur. Marksist bir gelenekten değil ama disiplinin içinden gelen R.W. Cox’un geliştirdiği kuvvetli eleştiriler bu boşlukların kaçınılmaz hale gelmiş olmasının kanıtıdır. Bu kırılmanın temel dinamiği ABD hegemonyasının gerilemesi ve karşılıklı bağımlılık konusundaki tartışmalardır. Örneğin, önde gelen anaakım kuramcısı Keohane’nin Marksizm ilgisi de bu kırılmanın çaresinin kuramın içerisinde bulunamayacağına olan kanaatle dışarda araması gibi gözükür. Onun Marx eleştirisi, 1990’lı yıllarda yazacak pek çok Marksist uluslararası ilişkiler kuramcısının Marx eleştirisinden çok daha dostanedir. Üstelik 1980’li yıllar akademik Marksizmin en çok prestij kaybettiği ve hatta krizde olduğu bir dönemdir. Benzer biçimde Gilpin’in bir önceki bölümde değinilen ekletizmin kaçınılmazlığına dair açık sözlülüğü disiplinin iç açmazlarının dışardan yapılacak ekletik katkılarla aşılması olasılığına yaslanır. Ancak bu arayışların 1990’lı yıllarda yerini inşacılığın anaakıma eklenmesi arayışlarına bıraktığı da vurgulanmalıdır. 1984 yılında Marksist nosyonlardan çare arayan Keohane, İnşacı Uluslararası Rejim Kuramları başlığı altında değindiğimiz gibi sadece beş yıl sonra ‘rasyonalist ve düşünümsel yaklaşımlar arasında bir sentezi umut etmeye’ başlamıştır.

1990’larda SSCB’ye angajmanının yokluğunun Marksist sosyal bilimcilerin ellerini rahatlattığı tezinin ise gerçeklikte pek az karşılığı vardır. Zira Batı Marksizmi, SSCB ile bağlarını çoktan atmıştır. Sosyalist Blok ile ideolojik ve kuramsal köprüler, 1930 Moskova Yargulamaları, 1956 SBKP 20. Kongresi ve Destalinizasyon süreci, aynı yılın son baharındaki Macaristan, 1968’deki Çekoslovakya müdahaleleri gibi uğraklarla dalga dalga atılmıştır. Öte yandan, Uluslararası İlişkiler alanında yazmaya

²¹⁸ V. Kubálková ve A.A. Cruickshank, 1985, s. vii.

başlayan Marksist yazarların pek çoğunun (örneğin Brenner, Halliday, Rosenberg, Callinicos, Harman, Rees, Avienas) zaten Troçkist eğilimlere sahip oldukları düşünüldüğünde SSCB'nin çözülmesinin etkisinin ne kadar zayıf olacağı daha da iyi anlaşılır. Ancak SSCB'nin yokluğunun ana akım üzerinde tersinden bir etki yapmış olması ise muhtemeldir. Politik olarak örgütlü solun dünya çapında zayıflamasına paralel olarak, amiral gemisinin de kara vurması, ana akımın Soğuk Savaş dönemindeki ideolojik savunma refleksini gevşetmiş olduğu kabul edilebilir.

3.1.4 Marksist Yaklaşımların Temelleri

Marksist Uluslararası İlişkiler yaklaşımlarını diğer yaklaşımlardan ayıran üç temel niteliği olduğu üzerinde yazında genel bir uzlaşma vardır: diyalektik bütünsellik anlayışı, materyalist tarih anlayışı, 11.Tez ile özetlenen insanlığın kurtuluşuna yönelim.²¹⁹

Tarihsel materyalizmin insanlık tarihini karakterize eden temel unsurun üretimin sosyo-ekonomik örgütlenmelerindeki farklılıklar olduğunu tezine dayanır. Bu örgütlenme, hem üretimin teknik doğası hem de belli mülkiyet ilişkileri içinde yapılan ve onun bir sonucu olan üretimin toplumsal sistemini anlatan üretim tarzı terimi ile ifade edilir. Üretim tarzı, üretim ilişkileri (hem gündelik üretim sürecini sürdürmek için gerekli olan teknik, hem de kontrol ve mülkiyet ilişkilerini ifade eden ekonomik ve politik anlamıyla) ve üretici güçlerin (toplumun kendisi aracılığıyla maddi üretime egemen olduğu güçler, üretim araçları, koşulları ve emek) arasındaki ilişki tarafından dinamik bir biçimde değişir.²²⁰ Üretim ilişkileri toplumun üretken kapasitesinin gelişmesi ve kendini gerçekleştirme önünde engel olmaya

²¹⁹ S. Gilpin, 2012; S. Hobden ve R.W. Jones, 2001; J.M. Hobson, 2000; A. Linklater, 2005; A. Avienas, 2010; M. Rupert ve H. Smith, 2002; B. Sutcliffe, 'How Many Capitalisms?' *Historical Materialism and Globalization* içinde, London: Routledge, 2002; P. Burnham, 'Class Struggle, States and Global Capitalism' *Historical Materialism and Globalization* içinde, London: Routledge, 2002; K. van der Pijl, 'Historical Materialism and the Emancipation of Labour' *Historical Materialism and Globalization* içinde, London: Routledge 2002.

²²⁰ W.H. Shaw, "Tarihsel Materyalizm" *Marksist Düşünce Sözlüğü* içinde (Ed. Tom Bottomore), İletişim, 2001, s. 572-7.

başladığında üretim tarzı çökme eğilimine girer. İşte bu çelişki yazılı insanlık tarihin motoru olarak nitelenir.

Diyalektik yöntem ise toplumsal gerçekliğin ancak bütün yönleriyle analiz edilirse kavranabileceği önermesine dayanır. Pozitivist gerçekçi ve liberal okullardan farklı olarak, Marksizm toplumsal gerçekliği görünebilir olgulardan ibaret görmez. Hatta görünür olanın egemen sınıfın ideolojisinin aynasında yansıyan olduğu için ardındaki hakikati araştırır. Diyalektik yöntem bütünü incelerken ‘karşılıklı bağlantı içinde farklı ama bütünleşmiş anlamlı yapı taşları’ olan soyutlamalar geliştirir.²²¹ Bu nedenle Marksizm diğer Uluslararası İlişkiler kuramlarından farklı olarak devleti yalıtık bir birim olarak değil, geniş bir toplumsal ilişkiler ağı içerisinde bir tezahür olarak görür.

Bertell Ollman’ın diyalektik ve tarihsel materyalizm analizleri uluslararası ilişkiler alanındaki Marksist tartışmalar için önemli bir potansiyel barındırmaktadır. Özellikle Marx’ın yöntemini bir içsel ilişkiler felsefesi olarak sunması, bu içsel ilişkilerin dayandığı bütünsellik anlayışı, belirlenim ilişkilerinin değişimin uğrakları olarak kavranması ön açııcıdır. Ollman’ın yaklaşımında iki nokta ayrıca önemlidir. Birincisi, Ollman, Marksist analizlerin temeli olan soyutlamaların üç biçimini ayırt eder: kapsam (uzamsal ve mekânsal etkileşim potansiyelleri), genellik düzeyi ve konumlandırma noktası (perspektifsel öge). Marx’ın görünüşün karmaşıklığından, onun ilişki içinde olduğu sayısız etkileşimden, arkasındaki temel öğelere giderken gerçekliği yedi düzeyde soyutlama yaptığını tespit eder: 1) somut bireyler (mevcut an ve mevcut mekan), 2) modern kapitalizme has toplumsal ilişkiler (20 ile 50 yıllık dönemlerde ve bireyler yerine örneğin mühendisler), 3) klasik kapitalizmin genel olarak sermaye ilişkisi içine soktuğu toplumsal yaşam (neredeyse dört yüz yıllık kapitalizm), 4) sınıflı toplumlar (beş ile on bin yıllık işbölümü ve sınıf tarihi), 5) insan toplumu (bütün insanlık tarihi), 6) hayvanlar alemi 7) maddi doğa. Marx’ın kendisi analizlerini daha çok üç, dört ve beşinci düzeylerde gerçekleştirmiş olsa da, bütün çalışmalarında bu düzeyler arsasındaki ayrımı varsaydığını belirtir.

²²¹ P. Burnham, 2002.

Tüm insani ve diğer nitelikler aynı anda birlikte varolurlar ve aynı ölçüde gerçekler fakat bunların algılanabilmesi ve böylelikle çalışılabilmesi için ait oldukları genellik düzeyinin mercek altına alınması gereklidir...Her bir genellik düzeyinin odaklandığı insan nitelikleri birbirinden farklıdır ve bu bakımdan da her bir genellik düzeyi insanlığı farklı biçimlerde bölümlere ayırır ve buna mukabil farklı baskı biçimlerini gündeme alır...Bu bakımdan bir baskı biçimi olarak sömürü kapitalizme özgüdür...Belirli sınıfların –örneğin kar peşinde koştuktan başka bir şey düşünmeyen kapitalistlerin- bu yıkıma [beşinci genellik düzeyinde tartışılan insanlık toplumunun karşı karşıya olduğu ekolojik yıkım] katkıda bulunması söz konusu ise bu durumun bu özel baskı biçiminin ikinci ve ya üçüncü düzeylerinde incelenmesine ve bu düzeylerde onunla mücadele edilmesine işaret eder yalnızca.²²²

Marx'ın kuramsal çalışmalarının yanı sıra yürüttüğü politik çalışmalarından kalkarak insanlığın kurtuluşuna adanmışlığı sıklıkla konu edilmiştir. Ancak insanlığın geleceği kaygısı sadece politik olarak değil, Marx'ın kuramsal çalışmalarının da önemli bir parçasıdır. Marx, bugün bile egemen bakış açısı olan 'bugünün anlaşılması için dünün analiz edilmesi' yöntemine karşı, geçmiş toplumların anlaşılması için bu günkü toplumdan başlar. Marx *Grundrisse*'de, bu yöntemin parlak bir uygulamasını gösterir: "İnsan anatomisi de maymun anatomisinin bir anahtarıdır".²²³ Marx, güncel durumu ortaya çıkarmanın geçmiş olduğundan hareket eder, "fakat tam olarak geçmişteki neyin bu rolü üstlendiği ancak onun neye dönüştüğünden yola çıkılarak"²²⁴ anlaşılabilir. Kısaca Marx tarihi geriye doğru (*retrospectively*) irdeler. Benzer biçimde, bugünkü toplumların tam olarak anlaşılması için geleceğin konumlanma noktasından da bakmayı gerektirir. "İçsel ilişkiler felsefesinde gelecek, bugündeki zaruri bir uğraktır...Marx'ın bugüne dair kapsamlı çalışması nasıl geriye doğru bugünün kökenlerine uzanıyorsa aynı şekilde ileriye doğru onun olası sonuçlarına da uzanır...Sosyalist geleceğin belirli bir kısmını bugünü bir konumlanma noktası olarak benimseyerek inşa ettikten sonra Marx bu kez tersten, bu inşa ettiği geleceği bir konumlandırma noktası olarak alarak geriye dönüp bugüne bakar ve üretici güçlerin oldukça gelişkin olması gerçeğini geleceğin

²²² B. Ollman, 2011, s. 95-97, 102.

²²³ K. Marx, *The Grundrisse* (Edited and Translated by David McLellan), Newyork ve London: Harper Torchbooks, 1972, s.39.

²²⁴ B. Ollman, 2011, s. 140.

belli başlı önkoşullarından biri olarak belirler."²²⁵ İkincisi, Marksist yöntemin bir zorunluluğu olarak işaret ettiği tarihin geriye doğru analizidir.

Marx'ın töz ve görünüş, öz ve biçim gibi diyalektik karşıtlıkları yapı ve üstyapı, sınıflar ve devlet biçimleri arasındaki ilişkilerin temeli olarak kavradığı olgusu çoğunlukla ihmal edildiği için, Uluslararası İlişkiler yazınında Marksizm'in devletin özerk güçleri olabileceğini ihmal ettiği eleştirisi o ölçüde yaygınlaşmıştır. Bunlar arasında "...en zarar verici olanı, T. Skocpol'un 'klasik Marksizm, silahlanmış uluslararası sistem içinde yönetim ve baskı aygıtı olarak gömülmüş olan devletlerin iyilik ya da kötülük yapabilmek için özerk güçleri olduğunu öngöremediği ya da gerekli biçimde açıklamayı başaramamış olduğu olgusu'na varmasıdır."²²⁶

Yukarıda değinildiği gibi toplumsal gerçekliği ilgilendiği sorunun doğasını en iyi biçimde ortaya koyacak biçimde soyutlayan Marx, toplumsal dönüşümlerin en genel sürecini vurgularken toplumsal devrimlerin tekil farklılaşmalarını etkileyen faktörleri bir anlığına dışarda bırakır ve elde ettiği kuramsal çerçeveye bu ilişkileri yeniden ele alır. Bunun gibi, uluslararası ve ulusötesi bağlamın etkisi geçici olarak dışarda bırakılır. T. Skocpol ve benzeri eleştirilerin kaçırıldığı somut tarihsel gerçeklikten gelen kimi etkenlerin soyutlanmış kuramsal modeller arasındaki gerilimin bütün genel perspektiflerde olmak zorunda olduğudur.

Marx ve Engels'in uluslararası ilişkiler alanında yönelik analizlerinin temeli, kapitalizmin gelişiminin ulusal sınırlar ve karşıtlıklarla karakterize olan prekapitalist dünyanın giderek ulusal dinamiklerin yanı sıra, sınıfsal dinamiklerin de belirleyiciliği altına girdiği önermesine dayanır. Bu dönüşüm iki mekanizma yoluyla gerçekleşmektedir. Birincisi, burjuvazi devlet iktidarını fethederek, devlete prekapitalist formlardan farklılıklar gösteren kendine özgü bir sınıfsal karakter vermiştir. İkincisi ise, gelişen kapitalist devletlerin politik, askeri ve ekonomik

²²⁵ *Ibid*, s. 146, 150.

²²⁶ T.R. Kandal, 1989, s. 27.

yollarla genişlettiği²²⁷ ve böylece bütün ulusların iç pazarları üzerinde hakimiyet kuran dünya pazarının ülkelerin üretim ve tüketimini kozmopolitleştirmesidir.

Marx ve Engels'in eserleri arasında yazılma amacı doğrultusunda en berrak, en radikal formülasyonlar Komünist Parti Manifestosu'nda yer alırlar. Üstelik, kapitalist üretim ve güç ilişkilerinin ulusötesileştirici ya da küreselleştirici gücü konusundaki oldukça lirik ifadeler gerçekten ilgi çekicidir. Öte yandan, pek çok Marx eleştirisinin de dayanağıdır. Bu nedenle son kez görece uzun bir alıntıya daha yer vermek kaçınılmaz hale gelmektedir.

(...) Burjuvazi, dünya pazarını sömürmesi yoluyla tüm ülkelerin üretim ve tüketimine kozmopolitik bir nitelik kazandırdı. Gericileri derin bir üzüntüye boğarak, sanayinin ayaklarının altındaki ulusal zemini çekip aldı. Çok eski ulusal sanayiler imha edildi ve hâlâ her gün imha ediliyor. Bunlar, kurulmaları tüm uygar uluslar açısından bir ölüm-kalım sorunu haline gelen yeni sanayiler tarafından; artık yerli hammaddeleri değil, en uzak bölgelere ait hammaddeleri işleyen ve ürünleri yalnızca ülke içinde değil, aynı zamanda dünyanın her tarafında tüketilen sanayileri tarafından yerlerinden ediliyor. Yerli üretimle karşılanan eski gereksinimleri yerini, karşılanmaları en uzak ülke ve iklimlerin ürünlerini gerektiren yeni gereksinimler alıyor. Eski yerel ve ulusal kendine yeterlilik ve kapalılığın yerini ulusların çok yönlü karşılıklı ilişkileri ve çok yönlü karşılıklı bağımlılıkları alıyor. Ve yalnızca maddi üretimde değil, ama aynı zamanda zihinsel üretimde. Tek tek ulusların zihinsel ürünleri ortak mülk haline geliyor. Ulusal tek yanlılık ve dar görüşlülük giderek olanaksızlaşıyor ve çok sayıdaki ulusal ve yerel yazından bir dünya yazını doğuyor.

Burjuvazi, tüm üretim aletlerinin hızla iyileştirilmesi ve çok büyük ölçüde kolaylaştırılmış ulaşım aracılığıyla, en barbarları da dahil olmak üzere tüm ulusları

²²⁷ Bu üç yolun dünya pazarının gelişiminde nasıl birlikte ve iç içe yol aldığını İngiltere'nin İstanbul Büyüelçisi Lord Stanford de Redcliffe'in Alsancak İstasyonunun temel atma töreninde yaptığı ve *Times*'in 16 Kasım 1858 tarihli nüshasında yer alan konuşmasında berrak biçimde görülür: 'Bu demiryolunun, sanayi ürünlerimizin Türkiye'ye girişini kolaylaştıracak faydalı bir sermaye yatırımı olacağını umuyoruz. Hepinizin bildiği gibi Türkiye'nin yeniden canlandırılmasında Avrupa'nın her zamankinden daha çok çıkarı vardır. Batı uygarlığı Levant kapılarına geldi dayandı. Şimdiye kadar geçmeyi pek başaramadığımız *bu kapılar ardına kadar açılmazsa, kendi çıkarlarımız doğrultusunda, zor kullanarak, bu kapıları açacak ve isteklerimizi kabul ettirecek güce, hatta daha fazlasına sahip olduğumuzu herkesin bilmesini isterim.*' Aktaran O. Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, İstanbul, Bilim Yayınları, 1974, s. 6. (İtalikler tarafımızca eklenmiştir).

uygarlığın içine çekiyor. Malların ucuzluğu, tüm Çin setlerini yerle bir eden, barbarların en inatçı yabancı düşmanlıklarını teslim olamaya zorlayan ağır toplardır. Yok olmak istemeyen tüm ulusları, burjuvazinin üretim tarzını benimsemeye zorluyor; onları uygarlık denen şeyi benimsemeye, yani burjuva olmaya zorluyor. Kısacası, kendi suretinden bir dünya yaratıyor.²²⁸

Analizlerindeki kuramsal karmaşıklığının, bildirgenin amacı doğrultusunda söylem berraklığı uğruna yeniden formüle edildiği göz ardı edilse bile, Marx ve Engels'in uluslararası ilişkiler anlayışının temelleri bu ifadelerde de açıkça görülür. Bu anlayışa göre, kapitalizm dünya üzerinde bir yandan dikey derinleşme ve yatay genişleme ile ulusal farklılıkların azalmasına neden olarak, coğrafi olarak birleştirici bir süreç olarak işlemektedir. Öte yandan, bu dünya üzerinde sınıf ilişkilerinin evrensel düzeyde kutuplaşması süreci birlikte işlemektedir. Sınıf mücadelesi ulusal çatışmaları baskı altına alacak ve ulusal farklılıklar kutuplaşan sınıfsal çatışmalar karşısında eski öneminden çok şey kaybedecektir. Ancak sıklıkla yorumlandığı ve eleştirildiği gibi kapitalizm koşulları altında ulusal farklılıkların bütünüyle ortadan kalkacağına dair en küçük bir ima dahi yoktur. Ama örneğin, B. Teschke, Marx ve Engels'in bu ticaret yoluyla genişleyen birleştirici sürecin nasıl cereyan ettiği konusunda detay yazmamış olmalarından hareketle bu kavrayışlarının kapitalizmin dünya üzerindeki yayılma sürecinde ulusal sınıf mücadelelerinin ve jeopolitiğin rolünü azaltan bir otomatiklik içerdiğini ileri sürmüştür. Ona göre “Tarih-üstü soyutlamalar tarihsel deneyimler ile doğrulanıp, güçlendirilmemiştir.”²²⁹ Benzer biçimde Hannes Lacher de Marx ve Engels'in uğruna mücadele ettikleri ve olmasını bekledikleri proleter devriminin kıtasal olacağı için devletler arası ilişkilerle pek az ilgilendiğini öne sürer. *Zira Manifesto*'da gelişen kapitalizmin ulusal farklılıkları ve zıtlıkları azalttığı, ulusların evrensel karşılıklı bağımlılığının artması sonucunda sınıf çatışmasının devletler arası çatışmayı gölgede bırakacağını iddia etmişlerdir.

²²⁸ K. Marx ve F. Engels, *Komünist Parti Manifestosu*, (Çev. Dünya Armağan), Gelenek Yayınları, 1998, s.10, 11-2. Son cümle tarafımızca yeniden tercüme edilmiştir. Orijinalindeki ‘kendi hayalindeki göre bir dünya’ yerine İngilizce çevirisine (it creates a world *after its own image*) daha uygun olan ve kimi sonuçların vurgulanması açısından daha elverişli olan ‘kendi suretinden bir dünya’ ifadesi ile değiştirilmiştir.

²²⁹ B. Teschke, 2008, s.165.

19.yüzyılın son 30 yılındaki savaşlar bu öngörüğü sarsmış olsa da, Marx ve Engels devletler arası çatışma ve ulusal sorunu genel kuramlarıyla bütünleştirmemişlerdir, bu konuya ilgileri sadece gazete yazılarıyla sınırlı kalmıştır.²³⁰

A. Linklater da benzer düşüncededir. Ona göre Marx ve Engels devletler arası ilişkiyi önemli, fakat ikincil, hatta üçüncül olarak gördüğü için jeopolitik, savaş ve milliyetçiliği ihmal etmiştir. Her ne kadar 1848 devrimlerinin yenilgisinden sonra ulusçuluğun önemini kavramış ve İrlanda ve Polonya'daki ulusal sorunlarla ilgilenmeye başlamış olsalar da, ekonomik temel ve politik, ideolojik ve üstyapı arasındaki ayrıma dayanan eski tarihsel materyalist tezlerini düzeltmemişlerdir. Linklater'e göre, Marx ve Engels kapitalizmin dünyanın bütün coğrafyalarına ve toplumsal alanlarına nüfuz edişinin parlak bir kuramını vermiş olsalar da, çok fazla sınıf egemenliği ve maddi eşitsizlikler üzerinde durdukları da açıktır. Bu sınıf vurgusunun ulusalcılık, toplumsal cinsiyet gibi diğer baskı araçlarının ihmal edilmesi sonucunu doğurduğunu öne sürer.²³¹

Marx ve Engels'in kapitalizmin uluslararası ve ulusötesi boyutlarını kavrayışındaki perspektifleri ya da Ollman'ın kavramıyla 'konumlandırma noktasının' dikkate alınması bu eleştirel notların değerlendirilmesini kolaylaştırmaktadır. Onlar kapitalizmdeki organik ve tarihsel süreçlerin, yani kapitalist üretim tarzının ikili hareketinde jeopolitiğe proleter devrimleri ve karşı-devrimler perspektifinden bakmışlardır. Bu kullandıkları tek konumlandırma noktası değildir elbette, ancak kapitalizmin organik hareketini anlamak için bu toplumsal sürecin daha nesnel yanından, yani üretim konumundan; üretim konusuna da bizzat doğayı dönüştürme süreci içinde olan işçilerin konumdan bakmalarına paralel olarak, kapitalizmin tarihsel hareketine de toplumsal devrim perspektifinden bakarlar. Onlara göre devrimlerin nedeni, gidişatı ve sonuçları dış ilişkilerini hesaba katmadan anlaşılması

²³⁰ H. Lacher, 2006, s.45-49.

²³¹ A. Linklater, 2005, s.119.

mümkün değildir.²³² “Marx ve Engels devrimler yaşanırken ya da öncesindeki dış ilişkilerini analiz ederken kapitalist sistemin doğası gereği olan uluslararası karakterine yönelik olarak genel bir kavrayış ortaya koydular.”²³³

Uluslararası ilişkilere devrimler konumlandırma noktasından bakan Marx, sınıfsal dinamiklerin evrensel düzeyde yaygınlaşması, kapitalizmin dünya üzerinde dikey ve yatay genişlemesi ile uluslararası ilişkiler konusu ele alındığında şu sonuçlara varılmaktadır.

Marx’a göre bir dünya pazarının kurulması ve bu pazara dayanan üretimle karakterize olan sermayenin modern tarihi 16. yüzyılda dünyayı kucaklayan ticaret ve pazarın oluşmasından başlar ve 17.yüzyılda sistematik bir biçime ulaşır. “...[İlkel birikimin] bu farklı uğrakları 17. Yüzyılın sonunda İngiltere’de sistematik olarak bir araya geldi; bu kombinasyon sömürgeleri, iç borçlanmayı, modern vergi sistemini ve korumacı sistemi içerir. Bu yöntemler, örneğin sömürge sisteminde, bir dereceye kadar kaba zora dayanır. Ama hepsi, tıpkı bir serada olduğu gibi, feodal üretim tarzının kapitalist tarza dönüşümü sürecini hızlandırmak ve geçiş sürecini kısaltmak için toplumun örgütlü ve yoğunlaşmış kuvveti olan devlete başvurur. Zor yeni bir üretim tarzına gebe olan bütün toplumların ebesidir. Ve kendisi de bir ekonomik güçtür.”²³⁴ Dünya pazarı kapitalist üretim biçimi için bir temel oluştururken, bu tarzın doğasında bulunan durmadan genişleyen ölçek ihtiyacı dünya pazarını sürekli genişletir ve böylece bu kez sanayiye dervimcileştiren ticaretin yerini ticareti devrimcileştiren sanayi alır. Rekabet baskısı altında ‘ürünleri için Pazar bulma ihtiyacının yerkürenin her yerinde kendisini kovaladığı’ burjuva toplumuna uluslararası ve ulusötesi karakterini veren burjuva sivil toplumun oluşumudur. Burjuva üretim biçiminin girdiği ülkelerde benzer sınıf yapıları oluşur. Bu sınıf yapılarını ulusaşan yapan kapitalist üretim tarzının her yerde ilerlemesidir. Burjuva

²³² F. Engels, *Almanya’da Devrim ve Karşı Devrim*, (Çev. Kenan Somer), Ankara, Sol Yayınları, 1992.

²³³ T.R. Kandal, 1989, s.28.

²³⁴ K. Marx, 1976, s.915,916.

toplumun evrenselleşmesi tarihin dünya-tarihine dönüşmesine neden olmuştur. Ulusal ve yerel yalıtıklık kırılmış ve bireylerin eylemleri uluslarının sınırlarını aşan sonuçlar doğurur olmuştur. Bu bireylerin potansiyel olarak bir dünya-tarihsel bilince sahip olmalarını getirir. Bu sadece ekonomik değil, ama aynı zamanda politik ve kültürel. Bu evrenselleşmeyi Marx ve Engels aynı zamanda devrimci fikirlerin dünya çapında yaygınlaşması için de bir zemin olarak değerlendirmişlerdir.

Ancak, bu evrenselleşme süreci her yerde aynı yapının birebir ortaya çıkacağı sonucunu doğurmaz. Yukarıdaki *Manifesto* alıntısının son cümlesi olan burjuvazinin kendi suretinden bir dünya yaratması bu açıdan çokça speküle edilmiştir. Bu ifade ile Marx'ın burjuvazinin dünyayı homojenleştirdiğine inandığı yaygın biçimde öne sürülmüştür. Oysa Marx'ın ifadesi bu yoruma izin vermeyecek biçimde özenlice formüle edilmiştir. Marx'ın diyalektik yöntemindeki sık kullandığı ikiliklerden biri burada ustalıkla sergilenmiştir: töz (*substance*) ve görünüş (*apperance, image*). Burjuvazi kendisine kendi tözünden bir dünya yaratmaz. Kendi suretini esas alarak farklı coğrafyalarda farklı tözlere biçim verir ki, bu açıdan yaratılan dünyaların bir ve aynı olmayacağı açıktır. Sadece her burjuva toplumda benzer çıkarılara sahip benzer sınıflar, benzer sınıf çatışmaları, benzer fikir ve eylem eğilimleri ortaya çıkacaktır. Bu suret, ya da toplumsal görünüşün asimile edici etkisiyle dönüşüme uğrayan her coğrafya elbette bu biçimi taşıyacaktır, ama tözü o coğrafyanın toplumsal, politik, kültürel özellikleriyle belirlenecektir. *Manifesto*'nun bu cümlesi, bu diyalektik ikilik perspektifi olmaksızın değerlendirildiğinde sıklıkla yukarıda anılan aşırı basitleştirilmiş homojenleşen dünya kavrayışı ortaya çıkmaktadır. Aynı zamanda, daha sonra Lenin tarafından geliştirilecek olan eşitsiz gelişim kavramının Marx ve Engels'deki kökeni de böylece kaybolmaktadır. “Çatışma sadece burjuva toplumun içine doğduğu ulusal sınırlardan ve geleneksel devletlerin uluslararası rekabetinden kaynaklanmaz, ama aynı zamanda üretici güçlerin ‘eşitsiz’ gelişmesi ve uluslar arasındaki çeşitli üretim tarzlarının neden olduğu ulusal sınıfsal yapılarındaki farklılıkların ampirik olgusundan kaynaklanır.”²³⁵

²³⁵ T.R. Kandal, 1989, s.32.

Tarihin bütün çatışmalarının kökeni üretici güçler ile karşılıklı ilişki tarzı arasındaki çelişkidir. Ancak bu çelişkinin, bir ülkede çatışmalara neden olması için o ülkede aşırı ölçüde artmış olması da zorunlu değildir. Ülkelerin eşitsiz gelişmiş sanayileri arasındaki rekabet, ticaretin gelişmesiyle şiddetlenir. Modern sanayini kurmada geç kalmış Avrupa ülkelerinin Dünya pazarından bir pay koparma rekabeti onların bu sanayileri ‘seralarda’ büyütmelelerine ve bu toplumlardaki geleneksel ilişkilerin dönüşmesine neden olur. Örneğin Alman proletaryası İngiliz sanayii ile rekabetin zorlaması sonucunda ortaya çıkar.²³⁶ Böylece uluslararası ilişkiler yukarıda değinildiği gibi ekonomik, politik ve askeri boyutları olan dünya pazarı rekabeti yordamıyla ulusal toplumsal formasyonlar üzerinde dönüştürücü etkide bulunur.

Özetle, kapitalist dünyada sınıf yapılarının ulusötesileşmesi ile ulusal farklılıkların eşitsiz gelişimi arasındaki diyalektik, Marx ve Engels’in uluslararası ilişkiler yaklaşımının temelidir. Bu diyalektiğin barındırdığı çelişkiler onun politik bir devrimle aşılmasının koşuludur. Halen ayırık ulusal çıkarları elden bırakmayan her bir ulusun burjuvazisi²³⁷ kapitalizmin bu çelişkisini dünyaya yayarak aşma olanaklarını genişletmiş, bu açıdan da tarihsel bir rol üstlenmiştir. Bu rol, mevcut burjuva toplumun konumlanma noktasından değil ama, sadece bu toplumunun aşıldığı bir uğraktan (komünizm) geriye doğru bakıldığında (*retrospektively*) ilerici olarak nitelenebilir.

Marx ve Engels’in uluslararası ilişkiler modelini karakterize eden iki güç vardır. Birincisi burjuva toplumun ve onun sınıfsal yapısının ulusötesi boyutu. Bu nedenle, devrimler Avrupa tarihini değiştiren en büyük güç olarak kabul edilmiştir. Engels 1854 yılında Avrupa’nın beş ‘süper gücü’ (İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya ve Prusya) yanında altıncı bir süper güç olduğunun unutulmaması gerektiğini vurgular: devrimin gücü.²³⁸

²³⁶ K. Marx ve F. Engels, 1992, s.88.

²³⁷ *Ibid.*

²³⁸ Aktaran R.T. Kandal, 1989, s.49.

Uluslararası ilişkileri belirleyen ikinci dinamik ise politik ve ulusal faktörlerden kaynaklanan devletler arasındaki rekabet ve savaştır. ‘Bu iki faktör birlikte savaşların devrimlerle birleştirilmesinde ve devrimlerin kümelenmesinde rol oynarlar’²³⁹

Marx ve Engels için toplumsal devrimler uluslararası olaylardı. 17.yüzyıl İngiliz Devrimi’nden Fransız Devrimine, 1848 Paris Ayaklanmasından Amerika’daki iç savaşa kadar ulusal ölçekte cereyan eden bütün ana olaylar dünya-tarihseldir. Bu sadece bir ulusal vakanın sonuçlarının diğer ulusların sınırlarından nüfuz etmesini aşan bir kavrayıştır. İlk bir ulusta ortaya çıkan bir toplumsal devrim bir ilerleme olarak diğer ulusların ekonomik rekabet alanlarında baskı yaratır ve bu rekabet onu yapısal biçimde değiştirir. İkincisi, diğer uluslar için bir model ve ideoloji yaratarak kültürel ve politik bir baskı oluşturur. Üçüncü toplumsal devrimin değiştirdiği sınıf yapısı ve siyasi gücü yeni ittifak olanakları ortaya çıkarır. Böylece bir ulustaki bir toplumsal devrim geride kalanları ‘seralarda’ bu devrimi geliştirmeye yöneltir. İnsanın anatomisi maymunun anatomisini kavramak için elzemdir. Geride kalan ülkelerdeki toplumsal sınıfların bir toplumsal devrimin yaşandığı bir ülkedeki toplumsal yapının gözünden kendi durumlarını değerlendirmeleri eski değerlendirmelerini aşar.

Bu politik iç ve dış dinamikler iç içe geçmiş, başka kriterler (sınıfsal, ekonomik) esasında yeniden biçimlendiren ek boyutlar kazanmıştır. Bu ek boyutların politik boyutu ortadan kaldırdığını iddia etmek ise akıllarından bile geçmemiştir. Üstelik, Marx ve Engels için bu iki dinamiğin iç içe geçmesi o kadar belirleyicidir ki, devrim ateşi bir ülkede ortaya çıktığı zaman hemen en azından bir bölgeye yayılacağı düşüncesindedirler.

Geleneksel toplumsal kalıpları kırarak bir toplumsal enerji açığa çıkarabilen savaş krizleri ve devrimler arasında son derece sıkı bir bağ kurarlar. Batı Avrupa hükümetlerinin Rusya’nın Yakın Doğu’daki ilerleyişine yönelik çekingen tavırlarının arkasında “genel bir savaşın genel bir devrimi tetikleyeceği” korkusu yattığını tespit ederler. Avrupa’daki politik gerilimin ekonomik krizin kötüleştireceği koşullarla

²³⁹ R.T. Kandal, 1989, s.50.

birlikte neden olacağı Avrupa savaşının proleter devrimlerine ihtiyaç duydukları işareti vereceğini öne sürdüler. Ancak bu konuda Marx ve Engels'in iyimserlikleri karşılık bulmamıştır. Avrupa'da yaklaşan savaş tehdidi devrimlerin kıvılcımı değil, işçileri ulusal bağlılıklarını güçlendirerek engelleyicisi olmuştur.

B. Teschke'ye göre 1848 Devrimlerinin yenilgiye uğraması, Marx ve Engels'in görüşlerinde kimi yenilikler doğurmuştur. 1848 öncesinde Marx ve Engels'in tarihsel ilerleme düşüncesi devrimin savaş yoluyla uluslararasılaşmasına dayanır. Bu nedenle Avrupa politikasında gerici "Kutsal İttifak"a (Danimarka, Avusturya ve Rusya) karşı ilerici Avrupa güçlerini (Almanya) savunurlar. B. Teschke bu görüşün yurtiçi devrim artı savaş eşittir uluslararası ilerleme olarak formüle edilebileceğini öne sürer. Oysa 1848 yenilgilerinden sonra formül, savaş artı devrim eşittir yurtiçi ilerleme olarak revize edilir. 1848 yenilgisi Marx'ın Avrupa'nın eski rejimlerinin çöküşünün yeni devrimci olanaklara yol açacağı beklentisini boşa çıkarmıştır. Zira üçüncü bir komplikasyon ortaya çıkmıştır: 'sosyal emperyalizm'. Savaş işçilerin ulusal bağlılıklarını uluslararası dayanışmadan çok daha güçlü hale getirmiştir. Bunun üzerine Marx ve Engels eşitsiz gelişime dayalı yörüngelerin zamansal ve mekânsal olarak farklılaşan ulusal seyirlerine eğilmeye başlamışlardır. Ancak, Teschke'ye göre bu değişiklikler eşitsizliğin ve zorun genişleyen kapitalist dünya pazarındaki bütünleşik rolü gibi unsurları kapsamış olsa da, hiç bir zaman dünya pazarı oluşumu, devrim ve jeopolitika arasındaki ilişkilere ilişkin kapsayıcı bir seviyeye erişmemiştir.²⁴⁰

Marx ve Engels savaş ya da savaş olasılığının egemen sınıfın ve onların hükümetlerinin elinde sınıf çatışmalarını bastırmak ve içeride ulusal konsolidasyonu arttırmak için kullanılan bir taktik olduğunun elbette ki farkındadırlar. Louis Bonapart analizlerinde bu açıkça örneklenir. Bu gibi tarihsel kavşak noktalarında, Marx ve Engels önlerindeki tarihin farklı eğilimlerini her zaman analiz etmişler ama devrimci bir iyimserlikle işçi sınıfının kurtuluşu ihtimalleri üzerine daha fazla eğilmişlerdir. Zira yaşadıkları dönemde işçi sınıfının önderi haline gelmiş olan Marx

²⁴⁰ B. Teschke, 2008, s.165.

ve Engels'in analizlerinin kendisinin de içinden geçilen tarihsel kesit üzerinde politik olarak rol oynadığının bilincindedirler. Bu nedenle karamsar öngörülerde bulunmaya hakları da yoktur. Ama karamsar olasılıkları dışladıkları kesinlikle söylenemez.

Marx'ın Ferdinand LaSalla'a 6 Şubat 1859 tarihinde yazdığı mektup bu açıdan son derece açıktır. Louis Bonapart'ın iç konsolidasyon ve borç sorunu çözmek için nasıl savaşa ihtiyaç duyduğunu, Rusya'nın bir iç kırsal ayaklanma korkusu karşısında dış savaş ihtimaline sarılacağını yazar.

“Savaşın doğal olarak ciddi sonuçları olacaktır ve elbette ki uzun vadede devrimci sonuçları. Ama başlangıçta Fransa'da Bonapartizmi güçlendirecek, İngiltere ve Rusya'da iç hareketleri geri püskürtecek, Almanya'da ulusallık meselesiyle ilgili küçük küçük tutkuları yeniden ortaya çıkaracak, ve böylece, benim fikrime göre, ilk olarak ve her şeyden çok her açıdan karşı-devrimci bir etki yaratacak.”²⁴¹

Görüldüğü üzere, anaakım uluslararası ilişkiler kuramcılarının iddia ettiklerinin aksine Marksizm uluslararası ilişkilerde savaşların rolüne oldukça önemli bir yer verir. Ancak etkisinin ülkelerdeki sınıf yapısı ve politik gelişmelere bağlı olduğunu da hesaba katar. Marx ve Engels 19. yüzyıldaki Avrupa savaşlarının analizinden şu sonuca varırlar: savaşlar bir ülkede tarihsel olarak düşüşte olan toplumsal güçlerin düşüşünü engelleyemezler, ya da yükselmekte olan toplumsal güçlerin güçlenmesini önleyemezler. Ama bu süreçlerin hızlanmasında ya da ötelenmesinde önemli bir rol oynarlar.

T.R. Kandal, Marx ve Engels'in analizlerinde dört ana değişkeni kullandığını tespit etmiştir: 1) üretim tarzındaki ve ekonomik gelişmedeki değişimler ve bunların sınıf ilişkileri üzerindeki etkisi, 2) Uluslararası ve ulusötesi ilişkilerin bağlamı ve yapısı, 3) Devlet/politik kurumların niteliği, 4) Kültürel gelenekler ve bilinç biçimleri.²⁴² B. Ollman'ın diyalektik kavrayışının yardımıyla birinci değişken için şu açıklama yapılabilir. Marksizm de uluslararası karşılıklı bağımlılık ve ulusal özerklik arasındaki çelişki, üretim sürecine egemen olan piyasa anarşisinin insanlar arasında

²⁴¹ Aktaran R.T. Kandal, 1989, s.52.

²⁴² R.T. Kandal, 1989, s.62.

yarattığı karşılıklı bağımlılık ve üretim kararları hakkındaki bireysel özerklik arasındaki çelişkinin bir görünümüdür.

Dünya ekonomisi ve ulusal ekonomiler arasındaki ilişkiler ise sınıf çatışmaları tarafından koşullanan ve onları koşullayan eşitsiz gelişim olgusuyla analiz edilir. Üretim ilişkilerinde ve üretici güçlerdeki ulusal ve bölgesel değişimler ve bunların dünya ekonomisinin durumu ile bağlantısı eşitsiz gelişimin temel dinamiğidir.

Marksist uluslararası ilişkiler analizlerinde devlet gibi üst yapı kurumların niteliği, yapısı ve biçimleri de önemli rol oynar. Marx ve Engels'in yukarıda alıntılanan kendi çalışmalarından da görüldüğü üzere, devletin demokratik ya da otoriter oluşu ya da bu kurumların geleneksel güçleri onlar için önemli ayırım ölçütleridir. Ayrıca onların ulusalcılık ve ulusal ittifaklar konusuna analizlerinde verdikleri yer yazında genellikle kabul edildiğinden çok daha geniş ve derindir.

Bilinç biçimleri ve algı yapıları da üretim tarzı, sınıf çatışmaları, ulus-devletin tarihi, kültürel ilişkiler, devletlerin rekabeti, savaşlar, devrimler ve entelektüel yaşamın dinamiklerindeki değişimler ile birlikte değişir.

T.R. Kandal, uluslararası ilişkiler yazınındaki yaygın akademik kanıya karşın, Marx ve Engels'in uluslararası sisteminin sistematik bir kavrayışına sahip olduğunda ısrar eder.

Marx ve Engels'in kuramsal kavrayışına göre, bu sistem içindeki ilişkiler, devletin siyasi-askeri kapasiteleri (ki bunlar da ekonomik gücün ve halk desteğinin fonksiyonudur) ile savaşlar ve devrimlerin tarihsel anılarının olduğu kadar kapitalizmin eşitsiz gelişimi ve ulus-devletlerin içindeki sınıf çatışmaları tarafından koşullandırılırlar, ama ilişkiler bu faktörlere de indirgenemezler. Bu analizin günümüze genişletilmesi oldukça sıradan bir iştir. Sadece devletlerin isimleri değişti ve proletarya devrimi şurada burda (ama büyük maliyetlerle) başarı sağladı. Bu başarılar güçler dengesini 19.yüzyılda Rusya ve İngiltere'nin oynadığı karşı devrimci rolleri kendisine miras edinen dünya çapındaki en önemli çağdaş karşı devrim gücü olan ABD lehine değiştiren sonuçlar doğurdu.²⁴³

²⁴³ *Ibid*, s. 57.

Birinci kuşak Marksistlerin ardından yukarıda anılan yeniden canlanma dönemine kadar gelen uluslararası ilişkiler alanına yönelik çeşitli Marksist akımlar için kabaca üç dönemli bir sınıflandırma yapılmaktadır. İkinci kuşak Marksistler, Hilferding, Lenin, Bukharin, Kautsky, Trotsky ve Luxemburg aynı zamanda ‘birinci dalga’ Marksist emperyalizm kuramcıları olarak kabul edilmektedir. Ardından bir anlamda Lenin’in dünya sisteminin takipçisi oldukları düşünülen²⁴⁴ Bağımlılık Okulu ve Dünya-sistem analizlerinin ‘ikinci dalga’ emperyalizm kuramları olarak benimsenmesine yaygın biçimde karşılaşılr.²⁴⁵ 1990’lardaki Rönesans sırasında ortaya çıkan ve Neo-Gramscicilik, Politik Marksizm, Açık Marksizm, Yeni Marksizm, Yeni Emperyalizm kuramları gibi farklı yönelimleri olan Marksist akımların hepsi üçüncü dalga olarak kabul edilebilir.²⁴⁶ Mark Rupert, Kees van der Pijl, Stephen Gill, Bill Warren, Peter Burnham, F. Haliday, Benno Teschke, Hannes Lacher, Justin Rosenberg, Simon Bromley, Chris Boyle ve hatta Alex Callinicos ve David Harvey bu dalga içindeki tartışmalara katılan yazarlar arasında başlıcalarıdır. 1970’lerin Marksist devlet tartışmaları ise ikinci kuşağın yapısalcılığından kurtulmak için kuramsal bir zemin oluşturmuştur.

Marksist uluslararası ilişkiler yazının bu üç dalgasının temel gündemlerini, yönelimlerini, süreklilik ve kopuş noktalarını tartışmak, bu tezin kapsamı dışındadır. Ancak bu tezin amacı olan Marksist bir uluslararası rejim analizi çerçevesi oluşturmak için bu üç dalgaının tartışmalarından yararlanmak mümkündür. Böyle bir çerçeve için temel teşkil etmek üzere Klasik Marksizm’in kapitalist dünya sisteminin, devletler ve toplumlar arasındaki ilişkilerin analizi bu bölümde ele alındıktan sonra, uluslararası rejimlerin analizi için Marksist bir çerçeve geliştirilmesi denenmiştir. Bu çerçeve üç temel Marksist önerme üzerine kuruludur. Peter Haas’ın Cox’dan devraldığı dünya sistem analizlerinin merkez-çevre, kuzey-

²⁴⁴ S. Hobden ve R.W. Jones, 2005, s.209.

²⁴⁵ J.M. Hobson, 2000; M. Rupert ve H. Smith, 2002; S. Burchill et al., 2005; H. Lacher, 2006; S. Hobden ve R.W. Jones, 2005; A. Linklater, 2005; B. Sutcliffe, 2002; F. Halliday, 2002.

²⁴⁶ H. Lacher, 2006.

güney ikiliklerinden çok daha açıklama kabiliyeti olan Lenin'in eşitsiz gelişim kuramı, bu rejimlerin ortaya çıkışı ve evrimi konusunda ön açıcı bir perspektif sunan Gramsci'den hareketle geliştirilen 'hegemonya' ve 'tarihsel blok' kuramları ile uluslararası rejimleri yapı üst yapı tartışmalarında bir konuma yerleştirmek için gerekli olan Brenner ve Wood'un Politik Marksizmi çerçevesinde geliştirilen kapitalizmde ekonomik ve politik baskının ayrışmasının özgünlüğü önermesi.

3.2 Kapitalist uluslararası rejimlerin Marksist analizi: bir giriş

Her ne kadar uluslararası ilişkiler yazını içindeki halihazırdaki Marksist tartışmalarda rejim kuramı özel olarak ele alınmamış olsa da, bu tartışmalardan kaynaklanacak bir Marksist rejim analizi geliştirilebilir. Bu bölümde denenen "her şeyin kuramı"²⁴⁷ olarak Marksizmin rejim tartışmalarına uygulanmasına bir giriş yapmaktır.

3.2.1 Uluslararası Rejimlere Marksist Yaklaşım: Tanım ve Temel Sorular

Uluslararası İlişkiler disiplinde yaygın olarak kabul edilen Krasner'in uluslararası kavramı rejim tanımında iki temel ögenin olduğu birinci bölümde ele alınmıştır: aktörlerin beklentilerini birbirine yakınsatma ve ilkeler, normlar, kurallar ve karar alma prosedürlerini içerme. Marksist bir yaklaşımla bu iki kurucu unsurun da tanımlayıcı olmaktan uzak oldukları görülür. İlk, yukarıda ayrıntılı olarak ele alındığı gibi beklenti yakınsaması, öncelikle rasyonel, otonom bir devlet ve anarşi ilkesiyle belirlenen bir uluslararası ilişkiler alanı ön-gerektirir. Marksist bir yaklaşımla devletin bu otonom davranışı biçimseldir, altta yatan toplumsal iktidar ilişkilerini gizler. Toplumsal üretim, piyasanın anarşisine terk edildiği süreçte beklenti yakınsaması, ya da öngörü sorunları her daim mevcuttur. İkinci olarak, uluslararası rejimleri ilkeler, normlar, kurallar ve karar alma prosedürlerine ile tanımlama yanlış ve yanıltıcıdır. Uluslararası ilişkilerin bu biçimsel görüntülerine odaklanma, altta yatan gerçeklerin ihmaline yol açar. Biçimsel eşitlik varsayımı, gerçekte eşit olmayan bir ilişkide her zaman zayıf olanın aleyhinedir. Bu yanılsama

²⁴⁷ J.M. Hobson, 2000, s.116.

yaratan unsurlarından temizlendiğinde Krasner'in tanımından şu Marksist tanıma ulaşmak mümkündür:

Bir uluslararası rejim, egemen sınıflar ya da güçlü devletler tarafından gündeme taşınmış bir sorun etrafında ilgili tarafları (çoğunlukla devletler, ama hükümetler-arası kuruluşlar, uluslararası kuruluşlar, hükümet-dışı kuruluşlar, kapitalist şirketler ve onların örgütleri, sınıflar ve örgütleri) ilişkiye geçiren ve ilişkide tutan her şeydir.

Bu tanımı, uluslararası rejim kavramının Marksist bir perspektifle yapılmış geniş tanımı olarak kabul etmek mümkündür. Bu kavramın, 'Marksist Yaklaşımların Temelleri' başlığı altında ele alınmış olan tarihsel materyalizm, diyalektik ve kurtuluşçuluk ilkeleri ile geliştirilmesiyle, şu tanıma ulaşmak mümkündür.

Uluslararası rejimler, kapitalizm koşullarında, egemen toplumsal üretim tarzının sürdürülebilirliği için ekonomik, toplumsal ve ekolojik sorunların yönetimi amacıyla, sınıfsal aidiyet ilişkilerinden görece soyutlanmış devletlerin ve ulusal aidiyet ilişkilerinden görece soyutlanmış sınıfların dünya ekonomisi ve jeopolitiğindeki rekabet ve dışsallıklar nedeniyle zorunlu olarak içine girdikleri uluslararası düzenleme ve yönetme süreçleridir. Bu koşullarda bir uluslararası rejim ancak ve ancak kapitalist özel mülkiyet ve mevcut uluslararası egemenlik ilişkilerinin sunduğu koşullar içinde bir çözüm sağlanma olasılığı olduğuna inanılan konularda ve koşullarda ortaya çıkar. Özel mülkiyetin çözemediği sorunu kapitalist devlet kendine dert edinemez. Ulusal çıkarlar, bilinç gibi faktörler bu noktada yanıtıcı unsurlardır.

Bu uluslararası rejim tanımlamasından hareketle, 'Temel Rejim Kuramları'nın tartışıldığı bölümde esas alınan Rittberger ve meslektaşlarının tablosuna yeni bir sütun açmak mümkün olabilir.

Tablo 3: Temel Uluslararası Rejim Kuramları Okullarına Marksizmin Dahil Edilmesi²⁴⁸

	Realizm	Neoliberalizm	Bilişselcilik	Marksizm
Merkezi Kavram	İktidar	Çıkar	Bilgi	Sınıf Çatışması
Kurumsalcılık	Zayıf	Orta	Güçlü	Görelî Özerk
Meta-kuramsal yönelim	Akılcıl	Akılcıl	Sosyolojik	Diyalektik- Tarihsel Materyalist
Davranış Modeli	Görelî kazanım	Mutlak kazanım	Rol-oyunama	Eşitsiz Gelişim

Devletlerin davranışlarının açıklanmasında merkezi kavram olarak güç ve iktidar ilişkilerini esas alan realizmden, devletlerin çıkarlarını esas alan neoliberalizmden ve güç ve çıkarın toplumsal inşasında öznelerarası bilgiyi temel alan inşacılarından farklı olarak, Marksist yaklaşımlar için devletlerin davranışlarını karşıt sınıfların mücadelesi belirler. Bu sınıf mücadelesinin devletlerin davranışları üzerinde etkileri ekonomik ve jeopolitik biçimler alır. Yapı ve üstyapı arasındaki ilişkinin içsel olarak ilişkili karşıt belirlenim eğilimlerinin diyalektiği biçiminde kavranması, uluslararası rejimlerin (güçlü ya da zayıf) ara değişkenler olarak değerlendirilmesi sorunsalının aşılmasını sağlar. Marksist gelenekte Devletin rolü konusundaki uzun tartışmaların sonucunda, sınıf mücadelesinin koşullarını belirlediği görelî özerklik yaklaşımı yaygın olarak benimsenir hale gelmiştir. Dolayısıyla, bir kapitalist formasyonda yapılar (üretim ilişkileri) kural olarak üst yapıların (kurumlar) alacağı biçimlere sınırlar çizse de, üst yapılar da yapılar üzerinde bu kez tersinden etkide bulunurlar. Ancak bu etkinin güçlü ya da zayıf olarak nitelendirilmesi ancak konjonktürel olarak mümkündür.

Marksist yöntem görünen ve gerçekliğin örtüşmediği, gerçekliğin bütünsel ve içsel olarak ilişkili olduğu, bu ilişkiler arasındaki dinamikleri kavramak için tarihsel bir yöntem benimsenmesi gerektiği gibi öncüller esasında inşacılarından da rasyonalistlerden de ayrışır.

²⁴⁸ A. Hasenclever, P. Mayer ve V. Rittberger, 1997, s.6'daki tablonun genişletilmiş biçimidir.

Liberaller ile realistler arasındaki temel farklılaşma konularından biri de devletlerin mutlak mı görelî çıkarlarını takip ettikleridir. Liberallerin sıklıkla başvurduğu tutuklunun açmazı oyunu, tamamen mutlak çıkarları gözetir. Oysa realistler rekabet içinde olunan karşı tarafın çıkarının aslında bir tarafın zararı olabileceğini hesaba katarak görelî çıkarları öne sürerler. Marksistlere göre ise bu aşırı basitleştirmenin kimseye bir faydası yoktur. Devletler kapitalizmin eşitsiz gelişim yasallıkları içinde davranırlar.

Yukarıda ele alınan üç temel yaklaşımın tartışmaları ışığında, bir Marksist uluslararası rejim yaklaşımı şu soruların etrafında kurulabilir.

1. Uluslararası ilişkiler alanının kurucu unsuru nedir? Anarşi ilkesi kurucu bir öge olabilir mi? Dünyayı bir düzen ya da varsa istikrar içinde tutan nedir?
2. Devletler arasındaki işbirliği, düzen, çatışma ve rekabeti belirleyen faktörler nelerdir? Uluslararası rejimler neden ve nasıl ortaya çıkar? Neleri kapsar ve neleri dışarda bırakırlar? Uluslararası rejimlerin ekonomik ve politik dinamikleri nasıl analiz edilebilir?
3. Uluslararası rejimlerin küresel yönetim aracı olarak rolleri nedir? Uluslararası rejimlerin meşruiyeti nereden kaynaklanır? Ahlaki bir temeli var mıdır, olabilir mi? Uluslararası örgütlerin ve devlet dışı aktörlerin rolleri nelerdir?

Yukarıda üç grup halinde toplanmış soruların her biri için geliştirilecek yanıtlarla Marksist bir uluslararası rejim analizinin mümkün hale gelebileceği düşünülmektedir.

3.2.2 Bir Üst Yapı Olarak Uluslararası Rejimler

Uluslararası rejim tartışması bir yapı-üstyapı ilişkileri tartışmasıdır. Rejimler devletler arası yapının ya da düzenin doğrudan yansıması mıdır, yoksa uluslararası rejimlerin devletler arası ilişkilere karşı görece özerkliği var mıdır? Realistlerin ve liberallerin yapıya, inşacıların ise üst-yapıya öncelik veren tutumlar içinde olduğu daha önce vurgulandı.

Marksizm ise yapı-üstyapı ilişkisinde anahtar kavram olarak ekonomik olduğu kadar toplumsal, ideolojik ve politik boyutları da kapsayacak biçimde sınıfları (ve onların

karşı konulmaz çatışmasını) koyar. Öyleyse “Rejimler fark yaratır mı?” sorununa verilecek Marksist yanıt buna sınıf mücadelelerinin seyrinin karar vereceğidir.

“Politik olarak inşa edilmiş rejimler (mülkiyet rejimleri, otorite-ilişkileri) toplumsal çatışmaları yeniden üretimin çatışık stratejileri için zaman-bağımlı ve norm-dolayımı mutlak sınırlar belirleyerek zaman ve mekan içinde kurumsallaştırırken, genel kriz dönemlerinde bu kurumların kendisi mücadele alanına dönüşebilirler.”²⁴⁹

Kapitalizm koşullarında uluslararası rejimler rekabetin öncelikle mümkün kılınması ve hemen ardından düzenlenmesi için zorunludur. Rekabet yoksa, kapitalizm de yoktur, ancak hem ülkelerin hem de firmaların eşitsiz gelişimi ve üretim sürecindeki dışsallıklar sürekli olarak rekabetin ya önüne geçerler ya da arkasında kalırlar. Bu nedenle, “sermayenin toplumsal yeniden üretimin sağlanması için daimi bir devlet/kamu yöneticilerinin ‘müdahalesi’ zorunludur. Bu da uluslararası rejimlerin ve kurumların ortaya çıkmasının temelidir.”²⁵⁰

Nasıl ki devlet ile sınıflar arasındaki toplumsal ilişki tarihsel/konjonktürel olarak sınıf mücadelelerinin seyri içinde değişen dinamik bir ilişki ise, uluslararası rejimler ve devletlerin tutumları arasındaki ilişki de uluslararası ölçekte sınıf mücadelelerinin seyri içinde değişen bir dinamizm sergiler. Uluslararası rejimlerin görece özerklik kazandığı momentler kadar emperyal/hegemon devletlerin çıkarlarının doğrudan temsilciliğine indirgendiği momentler de olabilir. Devletler ve uluslararası rejimler aynı anda sınıflar mücadelesinin etkisi altındadır.

Krasner’in uluslararası rejimleri birincil faktörler (çıkar, güç, iktidar) ile devletlerin davranışları arasında ara değişken olarak tanımlandığı modelinin, ABD’nin Irak’ı işgali bağlamında ele alınması bu dinamiklerin kavranması için elverişli bir egzersizdir. ABD’nin ‘ulusal çıkarı’ Irak’ın işgal edilmesinden yanadır. Bunun için gerekli ‘güce’ de sahiptir. Ama bu eylemi sadece, kendi iç hukuki ve politik mekanizmalarını işlettikten sonra gerçekleştirmemiş, aynı zamanda Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi (BMGK) gibi uluslararası mekanizmaların işletilmesine

²⁴⁹ B. Teschke ve C. Heine, 2002, s.174.

²⁵⁰ P. Burnham, 2002, s.115.

de başvurmuştur. İşgal eylemi ilgili uluslararası rejimin gerektirdiği biçimde gerçekleşmiştir. Eylem kendisine uluslararası meşruiyet de kazandıran biçimini bu rejimden almıştır. Aktörün iradesi o rejimin öngördüğü biçimi almıştır. Bu biçim verme sırasında eylem de kısmen revize olmuştur.

Bu durumda, ana akım rejim kuramlarının sormadığı, ama Ronen Palan'ın 'asıl sorulması gereken soru' olarak gördüğü mesele şudur: ABD Irak'ı neden işgal etmiştir? Bundaki çıkarı nedir? Krasner'in modelinde sorgusuz sualsiz birincil faktör olarak değerlendirilen bu "çıkart" aslında bir neden değil, sonuçtur.

ABD kapitalizminin içinde bulunduğu ekonomik ve politik koşulların sonucudur. Bu koşulları belirleyen dinamiklerin başında ABD egemen sınıfının ekonomik ve politik çıkarları gelir. Her dönemde bir tür merkantilizm politikası olan ABD'nin dünya çapında kapitalizme öncülüğü ABD'li sermaye gruplarının çıkarıdır. Sadece sermaye gruplarının da değil. Orta sınıfların da çıkarıdır. (Zira ABD toplumu, uzun dönemdir ABD'nin uluslararası liderlik konumu sayesinde ürettiğinin çok ötesinde bir refah içinde yaşamaktadır. Dünyanın en borçlu ülkesi olan (15 trilyon 154 milyar dolar) ABD dünyaya kağıt verip, karşılığında mal ve hizmet almakta, bunlarla da orta sınıflarını beslemektedir. Öte yandan, savaşacak askerleri sağlayan ve savaş giderlerini vergiler yoluyla ödeyecek olan yoksul işçilerin (zenciler, hispanikler, göçmenler gibi) ise aleyhinedir.

Dolayısıyla burada ilk başta sorulması gereken soru bu sınıfsal çıkarların ve çatışmaların nasıl olup da işgal politikası sonucunu doğurduğudur. Bu kuşkusuz ilk bakışta Uluslararası İlişkiler disiplininin konusu gibi gözükmemektedir. Apaçık iç politika konusudur. Ama bu iç politika sürecinde üretilen dolayımın incelenmesi, doğası gereği bir uluslararası konu olan işgal politikasının uluslararası dolayımını da açıklamaya yardımcı olacaktır. Zira ABD içinde bu politikasının onaylanması uluslararası rejimlerden (BMGK) çok daha karmaşık bir iç rejim dolayımıyla gerçekleşmiştir. Krasnerin modeline dönecek olursak, bir dolayım üzerinden (uluslararası rejimler) sonuçlara tesir etme olgusu, sadece anarşi koşullarının egemen olduğu uluslararası ortamda değil, üniter/rasyonel devletlerin var olduğu domestik

yapılar (toplumsal formasyonlar) için de geçerlidir. Öyleyse mesele bu dolayımın uluslararası mecrasının ayırt edici niteliklerini belirlemekten ziyade, bu dolayımın üretme mekanizmalarının kendilerinin ayırt edici özelliklerini tespit etmektir.

Bu noktada, kapitalizmin ürettiği dolayımları analiz etmek için onu prekapitalist iktidar ilişkileri ile karşılaştırmak yararlıdır. E. M. Wood'un tespit ettiği üzere, Marksizm'in en önemli ve üstün yeniliklerinden biri, kapitalist toplumsal ilişkiler içinde "ekonomik sömürü uğrağı" ile "politik baskı altına alma uğrağı"nın ayrıştığına dair belirlemesidir. Bu ayırım uluslararası rejimlerin niteliklerini açığa kavuşturmak için son derece güçlü analitik bir olanak sağlar.

Marksizmin Uluslararası İlişkiler disiplinine sağladığı en büyük katkı devletin ve jeopolitiğin şeyleştirilmesinin reddidir. Bütün ana akım yazın, ama en belirgin olarak realist yaklaşımlar devlet ve devletler arası sistem ile toplumsal ve ekonomik yapı arasındaki tarihsel ilişkileri analiz konusu dışında bırakarak devleti ve devletler arası sistemi doğallaştırır, evrenselleştirir. Ana akım ekonomi yaklaşımlarında olduğu gibi disiplinin temeli ekonomi ve politikanın özerk alanlar olarak yalıtılmasına dayanır. Marksist Uluslararası İlişkiler yaklaşımlarının başlangıç noktası bu şeyleştirmenin eleştirilmesi ve demistifikasyonu için maddi hayatın üretimi ve yeniden üretiminin örgütlenmesi sürecinde kapitalist devletin rolünü aydınlatılmak olmuştur. Kapitalist toplumsal ilişkilerin hiyerarşik ve sömürücü doğası kapitalist devlet tarafından garanti altına alınır, böylece devlet toplumsal sınıflar ve politika arasındaki anahtar kavram olarak analiz edilebilir.

Kapitalist devlet, kendisinin kapitalist sınıf ilişkilerinin sömürü alanından yani ekonomiden özerk olduğunu ilan eder. Zira bu kapitalist toplumsal ilişkilerin sürdürülmesi için temel meşruiyet meselesidir. Dolayısıyla kapitalist toplumda ekonomi ve politika alanının özerklik kazanması, onların derin ilişkilerinin sürmesi için zorunludur. Prekapitalist dönemdeki ekonomik ve politik baskı uğraklarının birliğinden bu iki baskı uğrağının ayrışmasına emeğin özgürleşerek emek gücünün metalaşması sayesinde varılmıştır. Marx kapitalizmin gelişimi sürecinde ekstra-ekonomik baskının yerini ekonomik baskının almasını şöyle açıklar:

Emek koşulları toplumun bir kutbunda sermaye şeklinde yoğunlaşırken, öteki kutbunda emek-güçlerinden başka satacak şeyleri olmayan insan kütlelerinin toplanmış olması yeterli değildir. Hatta bunların emek-güçlerini gönüllü olarak satmaya zorlanmaları da yeterli değildir. Kapitalist üretimin ilerlemesi, eğitim, gelenek ve edinilen alışkanlıklarla, bu üretim tarzının koşullarını doğa yasaları gibi apaçık görmeye yatkın bir işçi sınıfını da oluşturur. Kapitalist üretim sürecinin örgütlenmesi, bir kez bütünüyle geliştiğinde, bütün direnişi kırar. Devamlı bir nispi artı-nüfus yaratılması, emek-gücüne olan arz ve talebi ve dolayısıyla ücretleri daima sermayenin gereksinmelerine uygun bir düzeyde tutar. Ekonomik ilişkilerin sessiz baskısı, kapitalistin emekçi üzerindeki hakimiyetini sonunda kökünden çözüme kavuşturur. Doğrudan ekstra-ekonomik zor, kuşkusuz hala kullanılır, ama ancak ayırksı durumlarda. İşlerin olağan gittiği sıralarda, emekçi, ‘üretimin doğal yasalarına’ terkedilebilir; yani üretimin kendi koşullarının yarattığı, güvence altına aldığı ve sürdürdüğü bir bağımlılığa, sermayeye olan bağımlılığına bırakabilir.²⁵¹

‘Özgür’ ücretli emek ile üretim araçlarını özel mülkiyetinde tutan kapitalistler arasındaki ilişki politik bir arenada değil, ama serbest pazarda gerçekleşir. Hem kapitalisti hem de ücretli emekçiyi belirleyen pazarın kuralı artık lordun ekstra-ekonomik kuralının yerini alır. Kapitalistler artık değer sömürsünü arttırmak için hem emek gücünü ekonomik olarak baskı altında tutmak hem de diğer kapitalistlerle rekabet etmek zorundadır. Rekabet, ekstra-ekonomik baskı biçimlerinden ve bu arada üretim araçlarından özgür kılınmış emekçiler²⁵² ve kapitalistler için yeni temel kuraldır. Rekabetin ve yeniden üretimin genel koşullarını garanti altına almak ise, doğrudan sömürü sürecinden özgürleşmiş olması sayesinde devletin işi haline gelmiştir. Zira rekabet ve üretici güçlerin gelişiminin baskısı altında kapitalist ilişkiler görülmemiş bir eşitsizlik ve karşılıklı bağımlılık yaratırlar.²⁵³ Artık değere el koymaya yönelik bu artan rekabet, derinleşen eşitsizlik ve yaygınlaşan karşılıklı

²⁵¹ K. Marx, 1976, s.899.

²⁵² John Holloway, ayrıca prekapitalist bağların yıkılmasının, aynı zamanda coğrafi kısıtlamanın da yıkılması olduğunu belirtir.

J. Holloway, “Global Capital and the National State”, *Global Capital, National State, and the Politics of Money* içinde (Eds. W. Bonefeld ve J. Holloway), London, Macmillan, 1995, s.123.

²⁵³ S. Ashman, “Capitalism, Uneven and Combined Development, and the Transhistoric”, *Marxism and World Politics: Contesting Global Capitalism* içinde (Ed. A. Anievas), London: Routledge. 2010, s.188.

bağımlılık, sermaye birikimi için gerekli koşulların yeniden üretimini doğrudan bireysel kapitalistlerin kapasitelerinin çok ötesine taşır. Böylece bir sınıf tarafından gerçekleştirilen ‘özel’ el koyma uğrağı (*moment*) ile devlet tarafından gerçekleştirilen ‘kamusal’ baskı uğrağı arasında bir işbölümü ortaya çıkar. Bu işbölümü ya da ekonomik el koyma uğrağı ile politik baskı uğrağını ayrışması E. M. Wood’a göre kapitalizme özgü tarihsel bir ayrışmadır. Bütün prekapitalist üretim tarzlarında politik ve ekonomik iktidar bütünleşikken, ancak kapitalizm de Pazar güçleri toplumsal yeniden üretimi düzenler hale gelir.²⁵⁴ Özetle, prekapitalist formlarda, bölünmüş mekanlar üzerinde ekonomik ve politik iktidar bütünleşmiş iken, kapitalizmde bütünleşmiş mekanlar (önce ulusal Pazar, giderek dünya pazarı) üzerinde ekonomik ve politik iktidar bölünmüştür.

Bu noktada bir yanlış anlaşılmanın önünün alınması gerekir. Zira “burada can alıcı nokta, söz konusu ayrılığın *özel* değil, *biçimsel* oluşudur. Kapitalist toplumlarda artığın saf anlamda ekonomik mekanizmalarla elde edilmesi, ekonomi ile politikanın gerçekten ayrıldığı anlamına gelmez: Ekonomi ile politika kapitalist üretim sürecinde birleşir, çünkü üretim süreci aynı zamanda bir sömürü sürecidir ve sermayenin emek üzerindeki *politik* egemenliğine dayanır. Dolayısıyla üretim tarzı kavramının kendisi *politik* bir boyut içerir.”²⁵⁵

E. M. Wood’a göre küresel kapitalizm ulus devlet ölçeğinde örgütlenmeye devam etmek zorundadır.²⁵⁶ Küreselleşme tartışmaları başlığı altında koparılan bütün fırtınalara karşın dünyadaki ekonomik bütünleşme politik bir küreselleşme sonucunu doğuramamıştır. Çünkü kapitalizm doğası gereği ekonomik artı değere el koyma biçimleriyle politik hakimiyet biçimleri ayrımına dayanır.

“Kapitalizmin özüne ait olan rekabet ve eşitsiz gelişim, ulus-devletlerin ömrünü devam ettirmesine yetecek olan ulusal ekonomileri ebedileştirdi. Rekabet ve eşitsiz

²⁵⁴ E.M. Wood, ‘Global Capital, National States’. *Historical Materialism and Globalization* içinde (Eds. M. Rupert ve H. Smith), London: Routledge, 2002, s.17-39.

²⁵⁵ Ş. Oğuz, “Maddeci Tarih Yazımında Temel Tartışmalar”. *Praksis*, Sayı 17, 2009, s.45.

²⁵⁶ E.M. Wood, 2002, s.17.

gelişimin küreselleşme tarafından yoğunlaştırılması ekonomik bütünleşme ve ulusal bölümlenme arasındaki çelişkiyi yoğunlaştırdı. Ama bütün bunların yanında, el koymanın (*appropriation*) daima ekonomiye dışsal olan yasal, politik ve askeri araçlardan ayrı kalacak olması kapitalizmin doğasında vardır.”²⁵⁷

Bu tespitin dolaysız bir sonucu şudur: kapitalizm var olduğu sürece uluslararası rejimleri de örgütlemeye devam etmek zorundadır. Zira uluslararası rejimler egemen ideolojinin ve siyasetin uluslararası ölçekte üretildiği ve yeniden üretildiği mekanizmalar olmaya devam edecektir.

P. Burnham, bu açıdan uluslararası rejimlerin zorunluluğuna dikkat çeker: “Sınıf çatışması, Marx’ın birikim açıklamasının kalbinde yer alır, çünkü sermaye sadece üretim sürecinde gündelik olarak emeğin artığına el koymak zorunda değildir, ama aynı zamanda onun üç temel biçimi yoluyla toplam toplumsal dolaşımının yeniden üretimini başarılı bir biçimde korumak zorundadır. *Bu, devlet yöneticilerinin sürekli müdahalesini ve değişik uluslararası rejimler ve kurumlar kurulmasını gerektirir...* Devlet görevlilerinin temel görevi, sermayenin ulusal ve uluslararası olarak başarılı rotasyonunu sağlamaktır. Ama, yukarıda değinildiği gibi, çatışma içermesinin ve sermaye birikimi sağlamanın zorlukları, sermayenin başkalaşımının değişik yönlerini düzene koymak için çareler arayan bir dizi aktör, kurum ve rejimi içeren dolaşım yönetiminin türlü süreçlerine yol açar.”²⁵⁸

Devletler arası sistemin bir ögesi olan uluslararası rejimler sermayenin küresel dolaşımı ve böylece birikimi önündeki üretimin toplumsal doğasının çatışkılı yapısı nedeniyle sürekli var olan engelleri aşmak için sınıfsal ilişkileri ulusal ilişkilere dönüştüren aktif bir toplumsal ilişkileri biçimlendirme sürecidir.

3.2.3 Uluslararası Rejimlerin Temel Dinamiği Olarak Kapitalist Eşitsiz Gelişme

Uluslararası rejim tartışmalarının ikinci sorun alanı, devletler arasındaki işbirliği, düzen, çatışma ve rekabeti belirleyen faktörlerdir.

²⁵⁷ *Ibid*, s.36.

²⁵⁸ P. Burnham, 2002, s.114, 126. Vurgular sonradan tarafımızca eklendi.

Uluslararası rejimlerin, sermayenin uluslararası dolaşımı ve birikiminin önüne çıkan ekonomik ve jeopolitik rekabet ve dışsallık sorununu sistem içinde yönetmek, yani kapitalist üretim tarzının sürdürülebilirliği sağlamak için zorunlu olarak başvuru uluslararası süreçler olarak tanımlanması, onun dinamiklerini belirlemenin de yolunu açar.

Bu anlamda, uluslararası rejim analizinin konusu bir uluslararası rejimin arkasındaki ulusal ve sınıfsal faktörleri ve bu çıkarların tecelli sürecindeki evrimini ortaya çıkarmak olarak kabul edilebilir. Bu çıkar tecellisinin içinde gerçekleştiği sınıflar mücadelesi süreci, hem farklı ulusların hakim sınıfları ve aynı ulus içindeki hakim sınıfın üyeleri arasında rekabet biçiminde, hem hakim sınıflarla alt sınıflar arasında sınıfsal çatışma biçiminde, hem de farklı ulustan alt sınıflar arasında işçi aristokrasisi biçiminde sürer.

Ana akım uluslararası rejimler kuramlarında güç ilişkileri, görelî ya da mutlak çıkar faktörleriyle açıklanan devletlerin davranış modeli Marksist kuramda eşitsiz gelişme kavramı etrafından analiz edilir. Ancak uluslararası rejimler içinde eşitsiz gelişim dinamiklerinin rolü ve doğurduğu kuramsal sonuçlarını incelemeyen önce, eşitsiz gelişim kavramının Marksist kuram içinde gelişimini kısaca ele almakta yarar vardır. Zira eşitsiz gelişim kavramı Uluslararası İlişkiler yazınının yerleşik terminoloji için görece yabancı bir kavramdır.²⁵⁹

Yaygın kanının aksine, Marksizm yeryüzündeki her toplumsal grubun aynı ekonomik ve toplumsal gelişme dönemlerinden geçmek gibi kaderi olduğunu hiç bir zaman önermemiştir. Çünkü, her hangi bir toplumsal formasyonun evrimi, yalnızca kendi içsel üretici gelişmesinin bir sonucu değil, uluslar arasındaki çeşitli üretim

²⁵⁹ Jamie C. Allinson ve Alexander Anievas, Marksist uluslararası ilişkiler tartışmalarını takip etmeye çalışan, ama kendisi Marksist olmayan bir akademisyenin serzenişini not eder: 'Bu eşitsiz ve bileşik halte sadece Marksistlerin duyabildiği bir köpek ısıltığı gibi!'

J. C. Allinson ve A. Anievas, 'Approaching 'the International': Beyond Political Marxism', *Marxism and World Politics: Contesting Global Capitalism içinde* (Ed. A. Avienas), London: Routledge, 2010, s.197-214.

tarzlarının neden olduğu ulusal sınıfsal yapılarındaki farklılıkların birbirlerinin üzerine etkisinin de bir sonucudur.

Kapitalizmin gelişimiyle ülkelerin eşitsiz gelişmiş sanayileri arasındaki rekabet şiddetlenmiş, böylece geç kapitalistleşmiş Avrupa ülkelerinin sanayilerini ‘seralarda’ büyötmelerine ve bu geriden gelişlerine karşılık düşen politik biçimler geliştirmelerine neden olmuştur. Bu nedenle, üretim ilişkilerinde ve üretici güçlerdeki ulusal ve bölgesel değişimler ve bunların dünya ekonomisinin durumu ile bağlantısı eşitsiz gelişimin temel dinamikleridir. Bu dinamiklerinin biçimlendirdiği savaşlar, eşitsizliğin ve zorun genişleyen kapitalist dünya pazarındaki bütünleşik rolünü arttırmıştır. Kandal’ın belirttiği gibi Marksizme göre, kapitalist uluslararası ilişkiler, devletin siyasi-askeri kapasiteleri kadar kapitalizmin eşitsiz gelişimi ve ulus-devletlerin içindeki sınıf çatışmaları tarafından koşullandırılırlar.

Marx ve Engels’in analizlerinin temel amacı kapitalizmin bir bütün olarak nasıl işlediğini, onun organik ve tarihsel hareketlerinin hangi mekanizmalar ya da yasallıklarla belirlendiğini keşfetmek olduğu için yukarıda değinilen eşitsiz gelişim kapitalizmin ana unsuru olarak sergilenmez. Zaten yaşadığı ve incelediği dönem, kapitalizmin prekapitalist dönemden devraldığı binbir çeşit eşitsizlik üzerinde yeni olanın bütünleştirici dinamikler olduğu bir çağdır. Dünya kapitalist sisteminin coğrafi ve toplumsal bütünselleşme eğiliminin aynı zamanda sistemin parçaları arasındaki ve bu parçaların içindeki eşitsizlikleri nasıl beslediğini araştırmak için kapitalizmin bir süre daha yol almasını beklemeyi gerektirmiştir.

Marx ve Engels’in yazdıkları ve inceledikleri yakın dönem 18. ve 19. Yüzyıllar sanayi devriminin, burjuvazinin büyük atılımına dönüştüğü dönemdir. Batı Avrupa’da muazzam bir sermaye birikimi yaşanmakta, bu sermaye birikimini Aydınlanma çağının modernleşmeci utkularını somutlaştırmaktadır. Bu dönemde yaşanan ekonomik, toplumsal, siyasi ve kültürel dönüşümlerin insanlık tarihinde o döneme kadar benzerinin olmadığı açıktır. Sanayi devrimi öncesinde dünya zaten farklılaşmış ve eşitsizdir. Yaşanılan dönemin ayırt edici yanı bu farklılaşmalar üzerinde tarihte ilk defa ortaya çıkan eşsiz bütünleştirici güçlerdir. Bu nedenle,

"sanayi devrimi eşitsiz gelişim düşüncesinin kavranmasını önledi. Bu ancak daha sonraki çalışmaların ortaya koyabileceği derinliklerde kaldı"²⁶⁰ tespiti yerindedir.

1830 ve 1848 devrimleri ve karşı-devrimleri ulusal ölçeğin ötesinde kıtasal sonuçlar doğurmuştur. Bu koşullar altında yaşayan ve sistemin insanlığın kurtuluşu lehine yıkılması adına yazan Marx ve Engels'in sistemin işleyişini de, proleter devrimleri ile yıkılışını da en azından bölgesel ölçekte görmeleri, kapitalizmin eşitsiz gelişim eğilimlerinin farkında olmalarına karşın bütünselleştirici eğilimlerine daha fazla ağırlık vermelerinden kaynaklanmıştır. Proletarya devrimi, merkezi yüzyılın başından sonuna doğru batıdan doğuya kayan bir uluslararası fenomendir. Hayalet bütün Avrupa sathında dolaşmaktadır ve Eski Avrupa'nın da bütün güçleri sıranın kimde olduğuna bakmaksızın kutsal bir ittifak içine girmişlerdir. Avrupa'da değişen koşulları hassasiyetle inceleyen Marx ve Engels merkezin yeri konusunda hep bir arayış içinde olmuşlar,²⁶¹ ama asla belirli bir merkezi olan bölgesel bir süreç dışında bir ihtimali gündemlerine almamışlardır. 1830 ve 1848'den farklı olarak 1871 Paris Komünü'nün uluslararası değil, yerel bir ayaklanma olarak kalması, Avrupa'da eşitsizliklerin azalma değil, artma yönünde geliştiği konusunda pek çok ders çıkarılmasına neden olsa da, bölgesel devrim fikrini değiştirmeye yetmemiştir.

Benzer biçimde, pekala farkında oldukları sınıf içi eşitsizliklerin artma eğilimi de burjuva toplumunun sınıfsal kutuplaşması eğilimi karşısında ikincil görmüşler, örneğin Lenin'in yapacağı gibi işçi sınıfının eşitsiz gelişimini veri alan bir örgüt kuramı geliştirme ihtiyacı duymamışlardır.

Marx'ın *Katki*'nin önsözündeki hiç bir toplumsal düzenin yeterli olduğu üretici güçler sonunda kadar gelişmeden önce yıkılmayacağı tezi de bu bütünleştirici eğilime verilen ağırlığın bir başka maliyeti olarak görmek, ekonomik indirgemecilik

²⁶⁰ Y. Küçük, "Gelişme ve Eşitsiz Gelişim Yasası", *Bilim ve Edebiyat* içinde, Tekin Yay, İstanbul, 1985, s. 568.

²⁶¹ 1871 Paris Komünü'nün yenilgisi, Marx ve Engels için adeta 'insanın anatomisi' olmuş ve ondan geriye doğru İngiltere'ye dair de sonuçlar çıkarılmışlardır. Böylece uluslararası devrimin merkezi İngiltere'den sonra Fransa'yı da terketmiş, Almanya'ya ulaşmıştır. Daha sonra ise devrimin merkezinin Rusya'ya kaydığını tespit edeceklerdir.

olarak görmekten çok daha doğrudur. Buradaki ‘bir toplumsal düzen’ Ollman’ın dördüncü genellik düzeyi olarak adlandırdığı genel olarak sınıflı toplumlar için geçerli bir soyutlamadır. Oysa eşitsiz gelişim olgusu toplumsal değişimin analizine o genel sınıflı toplumların belli birer toplumsal formasyon haline geldiği daha dar genellik düzeylerinde dahil olur. Bu daha somut koşullarda da Marx’ın ekonomik temelin ayırt ediciliğine ilişkin önermeleri geçerlidir, ancak o ekonomik temelin neden olduğu çelişkilerin mevcut devletler sistemi içinde somutlanmasının 19.yüzyılın son çeyreğinde aldığı biçim, eşitsiz gelişim kavramının kapitalizmin karakteristik bir niteliği olarak kavranmasını sağlamıştır.

Lenin, eşitsiz gelişim kavramının kapitalizm analizlerinde merkezi bir rol oynamaya başladığı ilk eseri olan *Rusya’da Kapitalizmin Gelişmesi*’ni Kapital’in birinci cildinin yayınlanmasından 32 yıl sonra yayınlamıştır. Bu 32 yılda, özellikle dünya ekonomisindeki 1873-98 arasındaki krizler sonrasında kapitalizmin ve uluslararası sistemin doğasında önemli dönüşümler olmuştur. Bir yandan Avrupa’nın güçlü devletleri arasında silahlı rekabet ve çatışma derinleşirken, dünya ekonomisinde de serbest rekabet döneminden, yaşanan krizlerin hızlandırıcı etki yaptığı bir sermayenin merkezileşmesi ve yoğunlaşması dönemine geçiş yaşanmıştır. 19. yüzyıl Avrupa ayaklanmaları, kapitalizmin yeşerdiği yeni coğrafyalarda ‘kendisinden beklenen’ şekilde prekapitalist ilişkileri tasfiye etmek yerine, onları korumaya yönelmesine neden olmuş ve yüzyılın sonunda kapitalizmin prekapitalizmden kopamayacağı iyice belirginlik kazanmıştır. Lenin, bütün bu gelişmeleri kapitalizmin bir geçiş dönemine girdiğini ve bu geçişin bir çöküşe doğru gittiğinin göstergeleri olarak yorumlamıştır. Ancak, öte yandan işçi sınıfının heterojenleşme eğiliminin enternasyonalizm eğilimi karşısında belirginlik kazanması, işçi sınıfının kendiliğinden gelişiminin sosyalist bilince evrilemeyeceğini de kavramasını sağlamıştır. Bu koşullar altında, Marx ve Engels’in kapitalizm anlayışını bütünüyle benimseyen Lenin, kapitalizmin dönüşmüş güncel durumunu daha çok açıklayan ek bir yasallık ortaya koymuştur: kapitalizmin eşitsiz gelişim yasası. 1915 yılında proletarya devrimi fikrini tamamen eşitsiz gelişim yasasıyla ilişkilendirmiş durumdadır:

Eşitsiz ekonomik ve siyasal gelişme, kapitalizmin mutlak yasasıdır. Böylece, sosyalizmin zaferi, önce birkaç, ya da hatta yalnızca bir tek kapitalist ülkede olanaklıdır. (...) Proletaryanın, burjuvaziyi alaşağı ederek zafere kavuşacağı toplumun siyasal biçimi bir demokratik cumhuriyet olacaktır, ki bu, o ulusun ya da ulusların proletaryasının, daha sosyalizme geçmemiş bulunan devletlere karşı savaşımında güçlerini giderek daha çok merkezileştirecektir. Ezilen sınıfın, proletaryanın diktatörlüğü olmaksızın sınıfların ortadan kaldırılması olanaksızdır. Ulusların sosyalizmde özgürce birleşimi, sosyalist cumhuriyetlerin geri kalmış devletlere karşı az çok uzun ve kararlı bir savaşımı olmaksızın olanaklı değildir.²⁶²

Paragrafın başında eşitsiz gelişimin Lenin için merkezi bir yasallık haline geldiği görülmektedir. Paragrafın sonundan ise Lenin'in eşitsiz gelişimi sınıflı toplumların ortadan kalkmasına kadar devam edecek bir olgu düzeyinde ele aldığını ortaya koymaktadır. Bu görüş, Marx'a göre yeniliktir ve temeli kapitalizmin girmiş olduğu son aşamanın, emperyalizmin serbest rekabet dönemine göre özgünlüklerine dayanır.

Emperyalist dönemde uluslararası politikada güç asimetrisinde önemli bir derinleşme gözlenmese de, Lenin için emperyalizmin asıl özgün yanı kapitalist üretimin yoğunlaşması ve merkezileşmesinin kaçınılmaz bir sonu olan tekellerin serbest rekabet karşısında ağırlık kazanmış olmalarıdır. Tekelleşme süreci *tercihen ve doğru ya da bir yanlış politika* sonucu ortaya çıkmaz, bu meta üretiminin Marx'ın ortaya koyduğu temel eğilimlerinin ilerleyişinin bir sonucudur. Kapital'in üçüncü cildinde kapitalist üretimde kredinin rolünü tartışırken Marx, kapitalizmde genel kâr oranlarının eşitlenmesi eğilimine girmeyen, böylece kâr oranlarındaki düşme eğilimine karşı direnen hisse senetli şirketleri ele alır. Bunlar “bazı alanlarda tekel kurar ve böylece devlet müdahalesini gerekli kılar. Yeni bir finans aristokrasisi, kurucular, spekülâtörler ve düpedüz nominal direktörler şeklinde yeni bir asalaklar zümresi türetir; birleşik kuruluşlar, hisse senedi çıkartmak ve hisse senedi spekülasyonları yoluyla tam bir sahtekarlık ve dolandırıcılık sistemi yaratmış olur. Bu, özel mülkiyetin denetimi olmaksızın, özel bir üretim biçimidir.”²⁶³

²⁶² V.I. Lenin, “Avrupa Birleşik Devletleri Slogamı Üzerine”. *Marx-Engels-Marksizm* içinde, 2. Baskı, Sol Yayınları, 1990, s. 239-240.

²⁶³ K. Marx, 1981.

Lenin'in emperyalizm analizi tamamen aynı yönde ilerler: Ona göre "kapitalizmin gelişmesi öyle bir noktaya varmıştır ki, meta üretimi henüz egemenliğini korumak ve ekonomik yaşamın temeli sayılmakla birlikte, aslında, sarsılmakta ve kârların büyük kısmı para oyunları yapan "dehalara" akmaktadır. Bu para oyunlarının, bu düzenbazlıkların temelinde ise üretimin toplumsallaşması vardır; ancak bu toplumsallaşmaya değin yükselmiş insanlığın böylece gerçekleştirdiği büyük ilerlemeden yararlananlar spekülâtorlerdir."²⁶⁴

Lenin hiç bir zaman emperyalizmin kapitalizmin nihai biçimi olduğunu ileri sürmemiştir. O eski kapitalizm olarak gördüğü serbest rekabet kapitalizminin ortadan kaybolmakta olduğunu, serbest rekabet ve tekel karışımı yeni bir kapitalizmin onun yerini almakta olduğunu belirtir: "Eski kapitalizm gününü doldurmuştur. Yenisi ise bir geçiş dönemini yaşıyor. Tekeller ile serbest rekabeti "uzlaştırmak" için "değişmez ilkeler" ve "somut bir amaç" peşinde koşmak, elbette ki, boşuna bir çaba olacaktır."²⁶⁵

Bu nedenle, Lenin de emperyalizmi tanımlamaya girişmeden önce benzer uyarılarda bulunur:

Bu bakımdan, gelişme sürecindeki bir görüngünün birçok bağlantısını hiç kavrayamayan bütün genel tanımlardaki itibari ve görelî değeri unutmadan, emperyalizmin, aşağıdaki beş temel özelliğini kapsayan bir tanımını yapalım:

(1) üretimde ve sermayede görülen yoğunlaşma öyle yüksek bir gelişme derecesine ulaşmıştır ki, ekonomik yaşamda kesin rol oynayan tekelleri yaratmıştır; (2) banka sermayesi sınıai sermayeyle kaynaşmış, ve bu "mali-sermaye" temel üzerinde bir mali-oligarşi yaratılmıştır; (3) sermaye ihracı, meta ihracından ayrı olarak, özel bir önem kazanmıştır; (4) dünyayı aralarında bölüşen uluslararası tekelci kapitalist birlikler kurulmuştur; (5) en büyük kapitalist güçlerce dünyanın toprak bakımından bölüşülmesi tamamlanmıştır. Emperyalizm, tekellerin ve mali-sermayenin egemenliğinin ortaya çıktığı; sermaye ihracının birinci planda önem kazandığı; dünyanın uluslararası tröstler arasında paylaşılmasının başlamış olduğu ve

²⁶⁴ V.I. Lenin, *Emperyalizm Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*, (Çev. Cemal Süreyya), 9. Basım, Sol Yayınları, 1992, s.30.

²⁶⁵ *Ibid*, s.49.

dünyadaki bütün toprakların en büyük kapitalist ülkeler arasında bölüşülmesinin tamamlanmış bulunduğu bir gelişme aşamasına ulaşmış kapitalizmdir.²⁶⁶

Üretimin merkezileşmesi ve yoğunlaşmasının bir sonucu olan toplumsallaşmasının yeni evresi, bu toplumsallaşmanın sonuçlarının insanlığa mal edilmesinin önünde bir engelle karşılaşmıştır: fiyatlar üzerinde spekülasyon gücüyle teknik ilerlemeyi geciktirici bir rol oynayan tekeller. Ancak bu geciktirici rol ekonominin dinamizmini bütünüyle ortadan kaldırmaz, ama sürekli bir gerilim altında tutar. “Lenin’in emperyalizm dönemindeki kapitalizm anlayışında ekonomik büyümenin dinamikleri, üretici güçlerin gelişmesi ile çöküş eğilimi arasında sürekli bir gerilim vardır.”²⁶⁷

Lenin, bu gerilime örnek olarak, bir Amerikan mucidin icat ettiği şişe yapımında devrim yapacak bir makinenin patentini alan, ancak üretime uygulamak yerine kasasında gününün gelmesi için saklayan Alman şişe üreticileri kartelinin tavrını gösterir ve hemen ardından vurgulamayı ihmal etmez: “Elbette, bir tekel, kapitalist rejimde, dünya pazarındaki rekabeti tümüyle ya da uzun bir süre için ortadan kaldıramaz. (...) tekellere özgü o durgunluk ve çürüme eğilimi işlemeye devam etmekte, bazı ülkelerde, bazı sanayi dallarında, bir zaman için üste çıkmaktadır.”²⁶⁸

20. yüzyılda tekeller ve mali-sermayenin toplum üzerindeki egemenliği ağırlık kazanmış ve genel olarak sermaye egemenliğine dayalı kapitalizmden mali-sermaye egemenliğine dayalı kapitalizme geçiş süreci ortaya çıkmıştır. Lenin bu sürecin kapitalizmin içinden nasıl gözlemlendiği konusunda da önem verir: Alman dergisi *Die Bank*'tan bir bankanın sermaye artırımını konusundaki yorumunu alıntılar:

“Öbür bankalar da aynı yolu izleyecektir. Bugün ekonomik yönden Almanya'yı yönetmekte olan 300 kişi, zamanla 50'ye, 25'e inecek, hatta daha da azalacaktır. Öte yandan, modern yoğunlaşma hareketinin yalnız bankacılık alanında kalacağı da söylenemez. Bankalar arasındaki bu sıkı ilişkiler, onların koruduğu sanayi

²⁶⁶ *Ibid*, s.95, 96.

²⁶⁷ M. Pröbsting, ‘Emperyalizm ve Kapitalizmin Çöküşü’. *Marksist Kriz Teorisi ve Kredi Krizi içinde* (Eds. R. Brenner ve M. Pröbsting; Çev. Senem Çakmak Şahin ve Aslı Şen Taşbaşı). İstanbul, Yordam Kitap, 2011, s.64.

²⁶⁸ V.I. Lenin, 1992, s.95, 96.

topluluklarının da biraraya gelmesini gerektirecektir... Günün birinde uyandıığımızda, çevremizde tröstlerden başka şey göremeyip şaşıracağız; özel tekellerin yerine devlet tekellerini geçirmek zorunluluğunu duyacağız. Bununla birlikte, işleri, hisse senetleriyle biraz hızlanmış olarak kendi serbest gelişmelerine bırakmış olmaktan başka bir suç bulamayacağız kendimize.”²⁶⁹

Sermayenin yoğunlaşması ulusal tekellere yol açar. Ancak “işletmelerin, sanayilerin ve farklı ülkelerin, eşit olmayan ve kesintili gelişmeler içinde oluşu, kapitalist rejimde, kaçınılmazdır.”²⁷⁰ İlk kapitalist ülke olan İngiltere, serbest ticareti askeri ve siyasal zorla dünyaya yaydıktan sonra 19.yüzyılın son çeyreğinde tekel konumunu koruyamamaya başlamıştır. Koruyucu gümrük politikaları ile ulusal sanayilerini Marx’ın deyimiyle ‘seralarda’ geliştiren bağımsız kapitalist ülkelerde sermaye birikimi muazzam büyüklüklere ulaşmıştır. Böylece en gelişmiş kapitalist ülkelerde büyük bir sermaye fazlası oluşmuştur.

J.M. Hobson, Lenin’in analizinde sermaye yoğunlaşmasının emperyalizme ulaşmasının nedenini burada bulur: “Sermayenin ihraç zorunluluğu, kapitalizmin bir kaç ülkede fazla olgunlaşmış olması olgusundan (tarımın geri kalmış olması ve yığınların yoksulluğu nedeniyle) sermayenin ‘kârlı’ yatırım alanı bulamaması olgusundan ileri gelir.”²⁷¹ Buradaki “aşırı olgunluk” terimi kâr oranlarının azalmasını ve sermayenin organik bileşimindeki artışı ifade ettiğine göre, Lenin’e göre emperyalizm ulusal kapitalist ekonomilerin krizlere (eksik tüketim ve düşen kâr oranı) verdiği yanıttır. Bu da kapitalizmin düşen kâr oranlarını ötelemek için geliştirdiği son karşı-eğilim mekanizmasıdır. Zira aşırı olgunlaşmış emperyalist ülkelerde zaten sömürü en üst düzeye ulaşmıştır.

Süreci şöyle özetlemek mümkündür: sermayenin yoğunlaşması ulusal tekellere yol açar. Ulusal tekeller önce iç Pazar üzerinde hakimiyet kurar. Ardından yurt içinde korumacılık, uluslararası ilişkilerde sömürgeci yayılmacılık yönündeki devlet

²⁶⁹ *Ibid*, s.40.

²⁷⁰ *Ibid*, s.66.

²⁷¹ J.M. Hobson, 2000, s. 117.

politikalarının desteğiyle dünya pazarında rekabete ve paylaşmaya girişirler. Sermaye ihracı 'süper kârları', süper kârlar da yurt içinde bir işçi aristokrasisi²⁷² besleme olanağını yaratır. Eşitsiz gelişim, kapitalistler ve devletler arasındaki güç dengelerinin sürekli olarak güncellenmesidir. Değişen güç dengeleri de pazarların ve sömürgelerin paylaşılması konusunda bir ekonomik, politik ve nihayet askeri bir gerilim yaratır. Ancak dünya pazarı bir kez paylaşıldıktan, dünya coğrafyası bir kez bütünüyle sömürgeleştirildikten sonra, mümkün olan tek şey yeniden paylaşım, yani savaştır. Egemenlik ilişkileri ve onlarla refakat eden şiddet, tekelci kapitalizmin tipik sonuçlarıdır.

Kapitalistler dünyayı paylaşıyorlarsa, bunu, kendilerinde bulunan hain duygulardan ötürü değil, ulaştıkları yoğunlaşma düzeyi, kâr sağlamak için kendilerini bu yola başvurma zorunda bıraktığından yapıyorlar. Ve dünyayı, mevcut "sermayeleri", "güçleri" oranında paylaşıyorlar, çünkü kapitalizmin ve meta üretimi sisteminin var olduğu bir ortamda daha başka bir paylaşma biçimi söz konusu olamaz. Şu da var ki, ekonomik ve siyasal gelişmeye göre, güçler de değişmektedir. Olayların ardındaki gerçeği kavrayabilmek için, güçler arasındaki ilişkilerin değişmesiyle hangi sorunların çözülmüş olduğunu bilmek gerekir. *Bu değişikliklerin salt ekonomik mi, yoksa ekonomik-olmayan (örneğin askeri) bir nitelik mi taşıdığı sorunu, kapitalizmin şu içinde bulunduğumuz çağına ilişkin hiçbir temel kanıtı değiştiremeyecek ikincil bir sorundur.* Kapitalist gruplar arasındaki savaşımın içeriği sorunun yerine, bunların (bugün için barışçı, yarın için barışçı olmayacak, öbür gün için gene barışçı olmayacak) biçimleri sorununu koymak, bir bilgici (sofist) gibi hareket etmekten başka bir şey değildir.²⁷³

Bu paragrafta Lenin'in emperyalizm kuramının pek çok niteliğini bulmak mümkündür. Birincisi, Marx'ın analizlerini takiben sürecin nesnel yanına vurgu vardır. İkincisi emperyalizmin iki boyutu ayrı ayrı sergilenir: mevcut sermaye esasında ekonomik ve mevcut güç esasında politik. Üçüncüsü, ekonomik ve politik

²⁷² E. Hobsbawm, 19.yüzyılın sonunda İngiliz işçi sınıfı içinde işçi aristokrasisinin oranının yüzde 15'e yükselmiş olduğunu belirtir. Bu yüzde 15'in ustabaşları gibi üretim sürecindeki konumlarından ötürü doğal liderler olduğu düşünüldüğünde işçi aristokrasisinin İngiliz işçi sınıfı içindeki egemenliği daha da iyi anlaşılır.

E.J. Hobsbawm, *Labouring Men: Studies in the History of Labour*. London: Weidenfeld and Nicolson, 1964.

²⁷³ V.I. Lenin, 1992, s.80-81. İtalikler tarafımızca eklenmiştir.

gelişmelerin eşitsiz doğasıdır. Dördüncüsü, güçler arasındaki değişimin analizi için bir yöntem önerisi. Lenin ekonomik ve politik bağımlılığı karşılıklı-bağımlı ama görece özerk alanlar olarak görür.²⁷⁴ Kapitalizmin çelişkilerinin nerede, ne zaman ve nasıl toplumsal bir dönüşme yol açacağı dünya ekonomisinin gidişatı kadar, sınıf bilinci ve mücadelesi gibi toplumsal faktörlere de bağlıdır.

Lenin'e göre I.Dünya Savaşı öncesi dünya formasyonunda bir emperyalist zincir oluşmuştur. Bu zincir içindeki ülkeleri üç kategoride değerlendirir: Büyük güçler, yarı-sömürgeler ve sömürgeler. Marx'ın Avrupa'nın büyük güçleri olarak saydığı beş ülkeden (Büyük Britanya, Almanya, Avusturya, Fransa ve Rusya) Avusturya'yı çıkarır ve daha 1850'lerden itibaren Marx'ın da İngiltere'nin konumunu almaya aday olarak gördüğü ABD ile Japonya'yı ekler. Çin, Osmanlı, İran ve İrlanda yarı sömürge statüsündedir. Belçika, Hollanda, Portekiz ve Arjantin ise çeşitli nedenlerle karma bir konumdadırlar. Devletlerin bu emperyalist zincir içinde buldukları konum hem diğer devletlerle ilişkilerindeki hassasiyetini, hem de yaygın bir sınıf çatışması ortaya çıkma olasılığı için bir göstergedir. Emperyalist zincirin 'zayıf halka'larında sınıf mücadelelerinin şiddetlenme olasılığı daha yüksektir. Zincirin zayıf noktaları uluslararası sistemin çatlaklarıdır. Her bir büyük güç hem diğer büyük güçlerin hem de sömürgelerinin askeri basıncı altındadır. Bütün büyük güçler sömürgeler için birbirleriyle rekabet ederler, ama sömürge sistemini de korumak isterler. Ekonomik olarak bağımlı bir güç, kendi finansmanını sağlayan ülkelerle aynı

²⁷⁴ Lenin bu konuda İngiltere'nin Cape Town sömürgesi Başbakanı, elmas milyoneri, para kralı ve İngiliz-Boer savaşının başlıca sorumlusu olan Cecil Rhodes'in, 1895'teki görüşlerine başvurur:

"Dün East-End'deydim (Londra'da bir işçi semti), işsizlerin yaptığı bir toplantıda buldum. Ateşli söylevler dinledim orda. Bunların hepsi tek bir çığlıktan ibaretti: ekmek! ekmek! Dönüşte, bütün sahneyi yeniden yaşıyor ve emperyalizmin önemini bir kez daha kavırıyordum. Benim en büyük düşüncem, toplumsal soruna bir çözüm getirmek: Birleşik Krallığın 40 milyon nüfusunu kanlı bir içsavaştan kurtarmak için, bizler, sömürge politikacıları, fazla nüfusu yerleştirebileceğimiz, fabrikalarımızın ve madenlerimizin ürünleri için yeni pazarlar kazanabileceğimiz yeni topraklar elde etmek zorundayız. Her zaman söylerim, imparatorluk bir mide sorunudur. *İç savaştan kaçınmak istiyorsanız, emperyalist olmak zorundasınız.*" Aktaran V.I. Lenin, 1992, s.85. İtalikler tarafımızca eklenmiştir.

zamanda müttefik olmak ister, çünkü genellikle askeri harcamaları artar ama yeni sömürge elde etme olanağı azalır. Emperyal Rusya, diğer büyük güçlerle karşılaştırılabilecek bir toprak , sömürge ve askeri varlığa sahipken, büyük sanayi ve finansın geri kalmışlığı nedeniyle ekonomik olarak onlara derinden bağlıdır örneğin. Bu politik/askeri gücü ile ekonomik bağımlılığı arasındaki dengesizlik Rusya devletini nazik ve riskli bir konuma yerleştirmiş, böylece zincirdeki zayıf halka olmuştur.

Terry E. Boswell, Lenin'in dünya güçlerinin ekonomik ve siyasal konumları arasındaki uyumun bozulmasının uluslararası ilişkilerdeki değişimin temel dinamiklerinden biri olduğu önermesini çağdaş dünya sistemleri analizinin açmazlarının üstesinden gelmek için önemli bir başlangıç noktası oluşturabileceğini belirtir. Ancak, II.Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkan yeniden sömürgelerden çekilme süreci Lenin'in terminolojisinin açıklayıcılığını eskittiğini de öne sürmüştür.²⁷⁵

Günümüz dünyasında devletlerin çoğunun 'yarı-sömürge' sayılması gerekir ki, bu da kavramın kullanılabilirliğini alır götürür. Ayrıca Lenin'in 'zayıf halka' kavramının güncel bağlamda nasıl tanımlanacağı da tartışmalıdır. Boswell'in bu tereddütü, "zayıf halkayı zayıf halka yapan sadece sermaye birikiminin görece azlığı ve tekelleşmenin geriliği değil, burjuvazinin o ülkedeki tarihinden gelen siyasal/ideolojik çelişkilerinin bir birikimi"²⁷⁶ olduğu hesaba katılarak giderilebilir.

Marksist uluslararası ilişkiler yazında eşitsiz gelişme tartışması yukarıda sergilenen özetten çok daha geniştir. Özellikle Sussex Üniversitesi'nde Justin Rosenberg'ün öncülük ettiği Eşitsiz ve Bileşik Gelişme Çalışma Grubu'nun Trotsky'nin eşitsiz ve bileşik gelişim tezinin geliştirilmesine yönelik araştırma programı yazında geniş

²⁷⁵ T.E. Boswell, 'The Utility of World-System Theory for Explaining Social Revolutions: A Comparison of Skocpol and Lenin', *Studies of Development and Change in the Modern World* içinde (Eds. Michael T. Martin ve Terry R. Kandal), New York, Oxford University Press, 1989, s. 77-96.

²⁷⁶ C. Uygur, 'Faşizm ve Devlet Üzerine'. *Gelenek* 11. Sayı, 1987.

tartışmalara neden olmuştur.²⁷⁷ Marksist bir uluslararası ilişkiler kuramı geliştirmek için son derece ön açıcı olan bu tartışmaların burada bütünüyle ele alınması mümkün olmadığında, sadece kapitalizmin eşitsiz gelişiminin yukarıda özetlendiği biçimiyle temel önermelerinin uluslararası rejim tartışmalarına uyarlanmasına çalışılmıştır. Bu uyarlamadan ise şu sonuçlara varmak mümkündür:

1. Uluslararası rejimlerin anlaşılması için öncelikle bu rejimlerin içinde devindiği politik rejimlerle ilişkilerinin ele alınması gereklidir. Zira bütün tekil bir sorun alanı ya da coğrafi bölge etrafından kurulan uluslararası rejimler, Aggarwal'ın 'meta-rejim' olarak adlandırdığı genel hukuksal politik çerçeve içinde boy verirler²⁷⁸ ve o rejimlerin belirlediği sınırlar içinde çözüm ararlar. Kapitalist bir rejimin uluslararası sorunlar ile işbirliği ve çatışmaya yaklaşımı ile sosyalist bir rejimin yaklaşımı arasında temel düzeyde realist varsayımlarla birbirlerine indirgenemeyecek farklılıklar vardır.

Mevcut uluslararası rejim tartışmalarında bu farklılıkların göz ardı edilmesi, kapitalist dünyanın 'sağlama alınmış' olarak kabul edilmesi yatar. Ancak örneğin, Karadeniz'in korunmasına yönelik bölgesel çevre rejiminin ortaya çıkması ve evriminin altı kıyıdaş ülkeden beşindeki sosyalist halk cumhuriyetleri rejimlerinden kapitalist rejimlere geçişi hesaba katmadan anlaşılması mümkün değildir.

2. Öte yandan, kapitalizmin küresel egemenliği sonsuza dek sağlama alınsa da, onun değişim dinamiklerinin 'meta-rejim' olarak kabul edilmesi gerekir. Öyle ki, 1970'lerde ortaya çıkan ilk uluslararası çevre rejimleri Batı dünyasının Keynesyen döneminin izlerini taşıırken, 1970'lerin ekonomik krizleri sonrasında hakim politik yönelim haline gelen neoliberalizm, Refah Devleti döneminin bütün yapılarına saldırırken, Keynesyen çevre rejimlerini de dönüştürmüş, kurumsal düzenlemelerin

²⁷⁷ J. Rosenberg, 'Isaac Deutscher and the Lost History of International Relations', *New Left Review 1st Series*, 215, 1996, s.3-15.

²⁷⁸ V.K. Aggarwal, 'Reconciling Multiple Institutions: Bargaining, Linkages, and Nesting', *Institutional Designs for a Complex World* içinde (Ed. V.K. Aggarwal), Ithaca and London, Cornell University Press, 1998.

yerini Pazar bazlı araçlar almaya başlamıştır. Örneğin UNEP'in kuruluş dönemindeki bölgesel denizler gibi ana gündemlerinin yerine 'iklim değişikliği', 'çevresel yönetim', 'ekosistem yönetimi' gibi konular geçmiştir. Uluslararası rejimlerin temel niteliklerindeki bu dönüşümü, sadece rejimlerin içsel dinamikleriyle açıklamak mümkün değildir; ancak kapitalist dünya ekonomisini Refah devletinden neoliberal küreselleşmeye taşıyan temel dinamikler üst belirleyen olarak kabul edilerek ve bu dinamiklerin rejim ile bağlantıları analiz edilerek kavramak mümkündür.

3. Kapitalizmin önce bir ülkede ortaya çıktıktan sonra, onun hareket yasalarının her genişlemesi kendinden sonraki gelişmelerin koşullarını değiştirdiği için, devletler arasında her daim var olan bir eşitsizlik uluslararası rejim tartışmaları için veri olarak kabul edilmelidir. Uluslararası rejimler asla eşit tarafların müzakeresi biçiminde gelişmez. Ancak kapitalizmin dünya üzerindeki bütünleştirici etkilerinin sonucunda bir dünya-tarih ortaya çıkmış olduğu için, yani ilk defa bütün yer küre üzerinde şu ya da bu dolayısıyla da olsa etkili olan evrensel ilişkiler, evrensel çelişkiler ve evrensel değişim olanakları ortaya çıkmış olduğu için sistem genelinde bütünsel bir bağımlılıktan söz edilebilir. II.Dünya Savaşı sonrasında sosyalist bloğun genişlemesi ve yükselen sınıf mücadelesi, kapitalist dünyanın ABD egemenliğinde yeni bir konsolidasyon sürecine girmelerine neden olmuştur. Bu konsolidasyonun temeli önce Truman ardından Eisenhower Doktrinleri²⁷⁹ çerçevesinde Avrupa ve Orta Doğu'ya yönelik önemli miktarda askeri ve mali yardımın yanı sıra, başlıca kapitalist ekonomilerin uluslararasılaşması ve dışsal bütünleşmesidir. Bu bütünleşme, Bretton Woods sistemi gibi uluslararası rejimlerin sınır ötesi düzenlemeleri yaygınlaştırmasıyla uluslararası ekonominin genişlemesi sayesinde hayat bulmuştur.

J. Ruggie'nin uluslararası rejimlerin kolektif sorunlara kolektif yanıtlar oluşturmak için ortaya çıktığı önermesi bu tür bir sistemsel bağımlılığın ana belirleyeni olduğu varsayımına dayanır. Ancak, nükleer savaş riski, küresel çevre sorunları gibi tüm

²⁷⁹ 34. ABD Başkanı General Dwight D. Eisenhower'un 1957 yılı Ocak ayında ABD Senatosu ve Temsilciler Meclisi'nden yetki aldığı SSCB'nin Orta Doğu'da artan etkisini dengelemek için geliştirilmiş askeri ve mali plan. Lübnan, Pakistan, Irak, Türkiye, Afganistan, Libya, Tunus, Fas ve İsrail doktrini kabul ettiklerini açıklamış, Mısır, Ürdün ve Suriye ise karşı çıkmışlardır.

yerküreyle ilgilendiren sorunların ortaya çıkması ya da bilim ve teknolojiyeki çığır açan yeniliklerin yeni küresel olanaklar yaratması, ulusları bu sorunlar karşısında eşitlemeye yaklaştırmamış, bilakis eşitsizlikleri daha da derinleştirmiştir.

4. Kapitalist ekonomik ve siyasal gelişmenin eşitsizliği hem çok katmanlı ve hem de çok boyutlu olduğu için, uluslararası rejimlerin kuruluşunda hegemonik roller de ekonomik, politik, kültürel, ideolojik, dinsel gibi farklı boyutlarıyla ele alınmalıdır. Bütün alanlarda ve bütün boyutlarıyla dünya ekonomi ve politikasına liderlik eden muhteşem bir hegemon henüz rastlanmamıştır. Hegemonya jeopolitik ve ekonomik rekabet ilişkileri içinde bileşke bir faktör olarak ortaya çıkar. Hegemon da kendi içinde pek çok zafiyet barındırır. Bu nedenle uluslararası rejimler içinde veto gücü gibi hegemonik davranışların pek çoğu bu zafiyetlerle açıklanabilir.

5. Eşitsiz ekonomik ve siyasal gelişim, sadece en güçlü kapitalist devletler ve zayıf halkalar arasındaki ilişkileri değil, hiyerarşinin tepesindeki hegemonik ilişkileri de etkiler. ABD, AB, Çin ve Japonya'nın farklı uluslararası rejimler söz konusu olduğunda farklı tavırlar almasında değişen çıkarları rol oynar. Uluslararası güçlerin ekonomik ve politik konumları arasındaki ilişkilerin sürekli değişmesi, uluslararası rejimlerdeki konumlarını da sürekli etkiler. 19.yüzyılın sonunda Rusya'nın muazzam askeri gücü ile çökmüş ekonomisi arasındaki gerilimin, bugün ABD için kısmen de olsa geçerli olduğu öne sürülebilir. Ancak ABD'nin ulusal ekonomisinin zafiyetlerini kapatan politik ve askeri hegemonyasının Rusya ile karşılaştırılmayacak kadar ileri olduğu da hesaba katılmalıdır. Yine de, kapitalizmin krizlere gebe yapısı nedeniyle dünya ekonomisi her daim sarsıntılara açık olacak, bu sarsıntılar da ülkelerin politik güçlerini değişen politik konjunktüre göre az ya da çok etkileyecektir. Uluslararası rejimlerin dünya güçlerinin ekonomik ve politik konumları arasındaki değişimin yarattığı gerilimin perspektifinden bakmak özellikle rejimlerin değişim dinamikleri kavramak açısından ön açıcı olacaktır.

6. Uluslararası rejimlerin aktörlerinin hiç bir düzeyde üniter bir akla ya da çığara sahip özneler olarak kabul edilmesi mümkün değildir. Birbirleriyle içsel olarak ilişkili uluslararası, ulusal, bölgesel ve yerel düzeylerde akıl ve çıkar farklı sınıfsal

dinamiklere sahiptir. Bu dinamiklerin etkileri potansiyel sınıfsal mücadelelerini politikleştirebilme yeteneklerine bağlıdır. Bu politikleştirme süreci bir sınıfın kendi öz çıkarlarını tüm ulusun çıkarı olarak sunabilme yeteneğine bağlı olduğu gibi, bir ulusal aidiyetten özerkleştirebilme kapasitesine de bağlıdır.

Neoliberal kurumsalcı yaklaşımların uluslararası rejimlerin aktörleri arasına hükümet dışı kuruluşlar, özel birlikler, ulusötesi şirketleri de dahil etmesi ana akımın çoklu mantık problemini ortadan kaldırmamaktadır. Zira bu aktörlerin her birinin kendi mantıklarıyla (devletlerin ulusal çıkarı gözeten devlet aklı, hükümet dışı kuruluşların sivil aklı, şirketlerin sermaye aklı) bağımsız olarak davrandıkları varsayımı bakidir. Oysa esas kritik olan mesele, bu aktörlerin arasındaki ilişkileri ortaya çıkartmaktır. Marksizmin yapı ve üstyapı arasındaki diyalektiği bu ilişkileri açıklamaya en elverişli çerçeve olmaya devam etmektedir. Uluslararası rejimlerin temel aktörleri olarak devletlerin görelî özerklikleri, altta yatan sınıfsal ilişkilerin belirleyiciliği esasında kabul edilmelidir. Devletlerin davranışlarının ve bunların hem sonucu hem de mecrası olan uluslararası rejimlerin sermaye sınıflarının çıkarını yansıtacağı baskın eğilim olarak kabul edilebilir. Kurumsal yapıların bu çıkarların oluşması, biçimlenmesi, yönlendirilmesi ya da baskılanması, sınıf mücadelesi içinde kontrol edilmesi süreçlerinde egemen sınıflar üzerindeki etkisi de karşı eğilim olarak hep var olagelecektir. Bu iki eğilim arasındaki diyalektik ilişkide hangi belirlenim biçiminin ağırlık kazanacağı ise sınıflar mücadelesinin uluslararası konjonktürü tarafından koşullanır.

3.2.4 Uluslararası Örgütler ve Küresel Hegemonya

Uluslararası örgütler ve hegemonik ilişkiler ana akım uluslararası rejim tartışmalarının ana konularında biri olduğu gibi, çeşitli alternatif yaklaşımlarca da sıkça analiz edilmiştir. Bu alternatif yaklaşımların başında Yeni-Gramscici çalışmalar gelmektedir.

Gramsci'nin hegemonyanın toplumdaki politik iktidarın arkasındaki ekonomik iktidarı gizleyen ideolojik bir pelerin olduğu tespitinden yola çıkan bu yaklaşımlar yönetici sınıfların sivil uluslararası örgütlerini ve hükümetler arası örgütleri küresel

birikim yapılarının mecraları ve taşıyıcıları olarak analiz ederler. Bu kuruluşlar eşitsiz gelişen dünyada uluslararası zor ve rıza diyalektiğine dayalı dünya hegemonyasının organik aydınlarıdır. Bu dünya hegemonyasının üretilebilmesi için zorun yanında, ulusal sermaye grupları arasında ittifak alanlarının genişletilmesi, bütünleşme mekanizmalarının geliştirilmesi ve bu ittifakların kendi toplumlarına kabul ettirilmesi için ideolojik ve siyasal araçlarla donatılması gereklidir. Dünya hegemonyası kapitalist küresel birikimin yapılarının sürdürülebilirliği için, bu sürecin organik aydınları olarak uluslararası kuruluş ve rejimler de dünya hegemonyası için elzemdir. Şenalp'ler Yeni-Gramscici yazında ele alınan uluslararası kuruluşların beş rolünü şöyle özetler:²⁸⁰

- 1) Hegemonik dünya düzeninin genişlemesini kolaylaştıran kuralları ifade ederler.
- 2) Bu kurumların bizatihi kendileri hegemonik dünya düzeninin birer ürünüdür.
- 3) İdeolojik olarak dünya düzeninin kural ve normlarını meşrulaştırırlar.
- 4) Çevre ülkelerin seçkinleriyle işbirliği yaparlar.
- 5) Karşı-hegemonik düşünceleri içlerine alıp eritirler.

Hegemonik dünya düzeninin genişlemesinde, emperyalist merkezlerin bağımlı devletler üzerinde hakimiyet kurmaları kadar, emperyalistler arası rekabetin de yönetilmesi gereklidir. Uluslararası örgütler, bu rekabetin etkilerinden muaf değillerdir. Genel olarak sermayenin uluslararasılaşması yönünde formüle ettikleri kurallar rekabet halindeki sermaye gruplarının göreceli güç dengelerine göre şekillenir. Sınıflar arasındaki mücadelenin düzenlenme alanını ulusal düzeyden, uluslararası düzeye taşıyarak alt sınıfların bu politikalarla mücadele etmesini zorlaştırırlar. Karar alma süreçlerinin bu uluslararasılaşması, aynı zamanda bağımlı ülkelerde zaten sınırlı olan demokratik ve şeffaf niteliğini de ortadan kaldırır. Örneğin pek çok Üçüncü Dünya Ülkesinin ekonomisini doğrudan doğruya yöneten IMF'nin karar

²⁸⁰ M.G. Şenalp ve Ö. Şenalp, 'Ulusötesi Kapitalizm: Sermayenin ve Devletin Ulusötesileşmesi ve Türkiye'de Ulusötesi Tarihsel Blok Oluşumu' *Praksis*, Sayı 19, 2009.

alma süreçlerinde bu fonu en çok kullanan ülkeler tamamen dışlanmıştı. IMF'nin 175 üyesinin büyük çoğunluğunu oluşturan bu ülkelerin oy hakkı yüzde 24'tür.²⁸¹

1970'li yıllarda yükselen çevreci muhalefetin dili ve argümanlarının 1980'li yılların ortalarından itibaren 'sürdürülebilir kalkınma'cı neoliberal ideoloji tarafından asimile edilmesi süreci, karşı-hegemonik düşüncelerin uluslararası örgütler tarafından hegemonik çerçeve içine alınıp eritilmesi işlevine tipik bir örnek teşkil eder.

Trilateral Komisyon, Dünya Ekonomik Forumu, Bilderberg Grubu gibi özel uluslararası yapılar ve OECD, G7, DB, WTO, IMF gibi hükümetler arası kuruluşların egemen sınıfların uluslararası aygıtları olarak çalışabilmeleri için sınıfsal aidiyetlerinden bağımsızlaşmak zorunda oldukları kadar ulusal aidiyetlerinde de bağımsızlaşmak zorundadırlar. İşte uluslararası rejimler, uluslararası sermayenin küresel çıkarlarına hizmet etmek için olanların ulusal niteliklerini örtme işlevi de görürler. Zira, bütün üst yapı kurumları gibi rejimler de sınıfsal ve ulusal tabanından ne kadar uzaklaşırsa, o sınıfsal ve ulusal bağı o kadar iyi örter ve bu sayede de o sınıfa ve ulusa o kadar iyi hizmet eder.

Uluslararası örgütlerin, küresel sermaye sınıflarının basit birer ajanı ya da tamamen özerk kurumlar olarak değil, ama küresel neoliberal hegemonyanın organik aydınları olarak tanımlamanın bir takım temel üstünlükleri vardır. Bunların başında kurumların organik aydın olarak tanımlanması üretim ilişkileri ya da sınıflarla arasındaki ilişkilerin tek yönlü ya da belirlenimci olarak kavranmasının önüne geçer. Elbette bu örgütler ya da genel olarak rejimler içinde buldukları ulusal ya da uluslararası sistemin hukuki ifadeleridir, ancak bu hukuk da bu kurumların düzenlediği üretim ilişkilerine dayanır. İkinci olarak, bütün uluslararası kurum ya da rejimlerin, içeriğini ve söylemini şekillendiren kendi iç yapısı, dinamikleri ve gelenekleri vardır. Bu kurumlar bütün taraflarca tanınan belli uluslararası hukuk kaynaklarına dayanarak oluşturulmak ve yönetilmek durumundadır. Bu yöntemler, uluslararası örgütlere bir tarafsızlık görüntüsü de kazandırır. Ancak bu iç

²⁸¹ B.S. Chimni, 'Marxism and International Law: A Contemporary Analysis'. *Economic and Political Weekly*. Vol. 34, No.6, 1999, s. 337-349.

dinamiklerin çerçevesinin dışsal olarak çizilmiş olduğu da unutulmamalıdır. Örneğin, Birleşmiş Milletler Genel Kurul’unda defalarca uluslararası ekonomik ilişkilerin yeniden yapılandırılmasına yönelik kararların oybirliğiyle kabul edilmesine izin verilmiştir. Çünkü kural olarak uluslararası kuruluşların kararları esnek hukuk kuralları olarak kabul edilmekte, bir uluslararası hukuk kaynağı olarak tanınmamaktadır.²⁸²

Üçüncü olarak, uluslararası rejimler bir kez oluşturulduklarında ya da uluslararası örgütler bir kez kurulduklarında, genellikle o rejimi ya da örgütü kuran taraf devletler, bu rejim ya da kuruma tanımladıkları misyon çerçevesinde belli bir özerklik alanı tanırlar. En temelde misyonun (içeriğin) tanımlanmasında da, işleyiş yönteminin (biçim) tespitinde de büyük ihtimalle güç son sözü söylemiştir, ancak yine de temeli taraf devletlerin ulusal egemenlikleri olan bu özerklik tarafların en güçlü olanı üzerinde bile sınırlayıcı bir unsur haline gelir. Uluslararası örgütlerin görevi her zaman, kuruluşlarına ön ayak olan en güçlü devletlerin çıkarı doğrultusunda değil, baskın küresel toplumsal güçler ve devletlerin koalisyonunun çıkarları doğrultusunda hareket etmektir.

Ayrıca, en güçlü devlet bu içerik ya da biçimin tanımlanmasında hegemonik çıkarları gereği taviz vermiş olabileceği gibi, zaman içinde çıkarları da değişmiş olabilir. Böylece kurucunun imzasının arkasındaki irade zamanla önünde kısıtlayıcı bir etkene dönüşebilir. Dünyanın tek kutbu, en güçlü devleti, en hegemonik merkezi olsa bile, bütün devletlerin eylemlerinin meşruiyetleri uluslararası hukuka uygun olmasına bağlıdır. Her ne kadar uluslararası hukuka sadakatin ne kadar belirleyici bir faktör olacağı, jeopolitik kadar hegemonik ülkenin iç sınıf dinamiklerine de bağlı olsa da,²⁸³ uluslararası hukuku egemenlerin keyfince kullandıkları basit bir ideolojik

²⁸² *Ibid.*

²⁸³ Örneğin H. Kissinger, ABD’ın 11 Eylül sonrasında resmen benimsediği ”terorizme karşı küresel savaş” doktrini çerçevesinde tek taraflı müdahale ve önleyici vuruş gibi yöntemlerin Vestfalya Anlaşması’yla kurulmuş ulus devletler sisteminin fiilen sonu olduğunu öne sürmüştür.

E. Yıldızoğlu, ‘Hegemonya Transferi Üzerine’. *Cumhuriyet Gazetesi*. 19 Haziran 2006 tarihli nüshası.

aygıt olarak görmek de doğru değildir. Zira bu hukuk, ülkeler ve sınıflar arasındaki yüz yıllar boyu süren mücadelelerin sonucunda oluşmuştur. Hukuk önündeki eşitliğin her zaman maddi eşitsizliklerce, demokratik ilkelerin daima egemenlik biçimleriyle sakatlanmış olmalarına karşın, uluslararası hukukun gerçek bir öneme sahip olması bu mücadelelerin sonucu olmasından kaynaklanır.

Öte yandan, neoliberal küreselleşme süreciyle birlikte, bütün uluslararası örgütlerin sermayenin ulusötesi çıkarları doğrultusunda dönüşüme zorlanması da kayda değerdir. Bu çerçevede bütün BM sisteminin 'özelleştirilmekte olduğu' iddia edilmektedir. 1997-2007 yılları arasında BM Genel Sekreteri olarak görev yapan K. Annan, Şubat 1997'de Dünya Ekonomik Forumu'nda yaptığı konuşmada, görev süresi boyunca Genel Sekreter olarak en öncelikli görevinin BM ile özel sektör arasındaki ortaklığın güçlendirilmesi olacağını, bu vizyonun 'Pazar güçlerinin sürdürülebilir kalkınmanın ana unsuru olduğu yönündeki yeni evrensel mutabakattan' kaynaklandığını belirtmiştir.²⁸⁴

Böylece, BM'nin gündeminde mevcut uluslararası ekonomik ilişkilerin düzenlenmesini desteklemeden, bu ilişkiler içinde özel sektörün konumunu sağlamlaştırmaya doğru dönüşüm süreci tamamlanmıştır. Lee, Humphreys ve Pugh, üç BM örgütünü -Uluslararası Telekomünikasyon Birliği (*International Telecommunication Union, ITU*), Uluslararası Denizcilik Örgütü (*International Maritime Organisation, IMO*) ve Uluslararası Tropik Kereste Örgütü (*International Tropical Timber Organisation, ITTO*)- analiz ettikleri çalışmalarında 'kağıt üstünde hükümetlerin imtiyazlarında olan karar ve faaliyetleri giderek daha fazla özel şirketlerin belirlediklerini' tespit ederler.²⁸⁵

Ancak bu uluslararası organik aydınların yapıları ve işlevleri açısından homojen olmaktan son derece uzak oldukları da ihmal edilmemelidir. Özel kuruluşların kendi aralarında oluşturdukları Pazar standardı örgütlenmeleri ile dünya siyasetini küresel

²⁸⁴ B.S. Chimni, 1999.

²⁸⁵ K. Lee, D. Humphreys ve M. Pugh, 'Privatisation' in the United Nations System: Patterns of Influence in Three Intergovernmental Organisation', *Global Society*, Vol 11, No 3, 1997, s.339.

birikim eğilimleri yönünde belirlemeye yönelik Trilateral Comission ya da Bilderberg Group gibi kurumların yapıları da işlevleri de son derece farklılıklar taşır. Bu kurumların sınıflandırılması ve incelenmesi bu tezin kapsamı dışındadır.²⁸⁶

Uluslararası rejimlerin sınıfsal dinamiklerinin analizinde önemli bir boyut da sınıfların uluslararasılaşması sürecidir. Sınıf oluşumu süreçlerinin uluslararasılaşması 1970'lerden itibaren ilgi konusu olmuştur. Nicos Poulantzas üretimin uluslararasılaşması sürecinin geleneksel ulusal burjuvazi kavramını erittiğini, bütün ileri kapitalist ülkelerin burjuvazilerinin ABD hegemonyasındaki dünya ekonomisine sıkı sıkıya bağımlı hale geldiğini ileri sürmüştür.²⁸⁷ Dünya ekonomisindeki bu bütünleşme eğilimi yıllar içinde özellikle finans sermayelerinin çığ gibi büyümesi sonucunda iyice artmıştır. 2008 yılında ABD konut sektöründen başlayan krizin neredeyse bütün ileri kapitalist ülkeleri sarsması bu bütünleşmenin geldiği boyutları apaçık ortaya koymuştur. Sermaye sınıflarının bütünleşmesi özellikle yukarıda ele alınan Neo-Gramscici yaklaşımların küresel kapitalist sınıf oluşumu tezlerinin doğmasına neden olmuştur. Ancak hemen belirtmek gerekir ki, temel toplumsal sınıflar (işçiler ve sermayedarlar) halen ulusal bazda örgütlüdür; artık değer sömürsü için toplum üzerinde politik baskı ve rızaya ihtiyaç duydukları sürece (ki bu da kapitalist üretim biçimi sürdüğü sürece anlamına gelir) sermaye sınıfları ulusal devletlere ihtiyaç duymaya devam edeceklerdir. Bu da küresel bir sermaye sınıfı oluşumunun önünde bir engel olarak dikilmeye devam edecektir. Ayrıca dünya ekonomisinin bütünleşmesi, sermayenin yoğunlaşması ve kar oranlarının düşme eğilimi gibi kriz dinamiklerinin etkisini arttırmış, rekabeti daha şiddetli hale getirmiştir. Bir sermaye fraksiyonunun dayandığı emek sömürsünü daim kılmamanın yanında, rekabette de öne geçebilmek için de ulusal devletlerin baskı gücüne başvurmaya devam etmemesi için bir neden yoktur. Öyleyse, dünya ekonomisinin görülmemiş düzeyde bütünleşmesi, dünyanın bütün coğrafyalarındaki insan toplumları arasında yepyeni karşılıklı etkileşim mekanizmaları gelişmiş olması,

²⁸⁶ Yeni-Gramscici yazında özellikle S.Gill, Kees v.der Pijl, H. Overbeek gibi yazarların bu kurumların niteliklerini son derece doyurucu biçimde ortaya koyan pek çok çalışması vardır.

²⁸⁷ N. Poulantzas, *Classes in Contemporary Capitalism*, London: Verso, 1978.

çıkarları ortak yeni bir küresel sınıf oluşumuna değil, rakip çıkarların eşitsizliğinin derinleşmesine doğru bir eğilim yaratmıştır. Modern insanın evrensel bağımlılığı kapitalizm koşullarında işbirliğine değil, rekabete ve eşitsiz gelişime hizmet etmektedir.

Bu koşullarda, uluslararası rejimlerin arkasında yekpare ulusötesi sınıflar aramak yerine, çatışma halindeki sermayelerin ulusötesi rekabetini aramak daha doğru bir yaklaşım olmalıdır. Zira rekabet, işbirliğini gerektiren diyalektik bir ilişkidir.

Buraya kadar öne sürülen tezlerin, küçük bir uygulaması için uluslararası enerji sektörünü ele alınabilir. Faaliyet alanını nükleer enerji ile sınırladıktan sonra, uluslararası enerji rejiminin Türkiye açısından analizi sorun olarak kabul edilebilir.

Dünya nükleer piyasası 1970-1990 arasındaki hızlı yükselişinden sonra, ciddi bir daralma yaşamaktadır. Dünya Nükleer Birliği'nin hesaplamalarına göre, nükleer enerjinin toplam elektrik üretimindeki payı bu dönemde yüzde 18'lerden yüzde 13'lere düşmüştür.²⁸⁸ Düşme eğilimi, inşa halindeki yeni santrallere karşın, sipariş iptalleri ve kapatma kararları nedeniyle devam etmektedir ve kar oranları azalmaktadır. Artan rekabetin etkisiyle şirket birleşmeleri yaşanmakta sektördeki sermayenin bileşimi değişmektedir. Bu gelişmelerin öncelikle ileri kapitalist ülkelerdeki etkisini ortaya çıkarmak için elektrik enerjisinin neredeyse dörtte birini 17 nükleer santralle elde eden Almanya örnek olarak seçilmiştir.

Federal Almanya'da 1969 yılında ilk nükleer santral kurulduktan sonra hızlı bir büyüme sürecine girmiş ve 1980'lerin ortalarında yılda 150 TWh elektrik üretimi düzeyini aşmıştır. Almanya aynı zamanda nükleer enerji karşıtı toplumsal muhalefetin en güçlü olduğu ülkelerden biridir ve 1998 yılında iktidara gelen Sosyal Demokrat Parti ve Yeşiller Koalisyonu hükümeti 2001 yılında Almanya'nın nükleer enerji politikasında bir yeni dönem başlatmış ve 2022 yılına kadar mevcut bütün nükleer santrallerin aşamalı olarak kapatılmasını kararlaştırmıştır. Bu kararın arkasında, hükümet koalisyonuna Dış İşleri Bakanı veren Yeşiller Partisi üzerinden

²⁸⁸ <http://www.world-nuclear.org/info/Current-and-Future-Generation/Nuclear-Power-in-the-World-Today/#.UW82OaV4Ga4> Erişim tarihi: 3 Mart 2013

Alman kamuoyunun Yugoslavya'ya NATO müdahalesine ikna edilmesine karşı verilmiş bir ödün olduğunu düşünmek için pek çok neden vardır.²⁸⁹ Nitekim, 2005 yılından itibaren iktidarda olan Hıristiyan Demokrat Angela Merkel başkanlığındaki koalisyon hükümetleri 2008 yılında başlaması gereken kapatmaları fiilen uygulamaya koymamıştır. Şansölye Merkel'in Almanya'daki dört büyük nükleer enerji şirketi E.ON, RWE, EnBW ve Vattenfall Europe ile santrallerin kapatılma tarihleri konusunda yaptığı gizli anlaşmanın ortaya çıkması Alman kamuoyunda yoğun eleştiri ve protestolara neden olmuştur.²⁹⁰ Sonunda 2010 yılında nükleer santrallerin kapatılma tarihlerini 10-15 yıl erteleyen ve son santralin kapatılmasının 2036 yılını bulduğu yeni bir plan açıklanmıştır. Ancak 2011 yılı Mart ayında Fukuşima'da meydana gelen nükleer santral kazası sonrasında yeni plan bir kez daha revize edilmiş, 2001 yılındaki plana göre 2016 yılına kadar kapatılması öngörülmüş, ancak 2010 yılı revizyonu ile 2030 yılına ertelenmiş olan 8 santral derhal kapatılmıştır. Kalan 9 santralin kapatılma planı ile yeniden 2001 planına yaklaştırılmıştır. Kapatılan sekiz santral ilk plana ya da ikinci plana göre en önce kapatılacak olanlar değildir. Dört şirketin de ikişer santrali kapatılmıştır.²⁹¹ Ancak bu santrallerin halen devam eden kapatılma süreci tamamlandığında Vattenfall'ın Almanya'da hiç bir nükleer santrali kalmamış olacaktır.

Sektörün en büyük aktörü olan E.ON, 2000 yılında Almanya'nın en büyük iki kamu hizmeti şirketi olan Veba ve Viag'ın birleşmesiyle ortaya çıkmış, böylece Almanya'nın o dönemde faaliyette olan 19 nükleer santralinden 12'sinin işleticisi

²⁸⁹ J. Ditzfurth, 'Yeni Savaş Partisi: Yeşiller'in NATO'ya Varan Yolu' 29 Mart 2009 tarihli *Junge Welt* gazetesinden çeviren Murat Çakır, *Emek Dünyası*, <http://www.emekdunyasi.net/ed/ed-oneriyor/87-yeni-savas-partisi-yesiller-in-nato-ya-varan-yolu---jutta-ditfurth>. Erişim tarihi: 3 Mart 2013.

²⁹⁰ Civil Nuclear, Opposition fuming over secret nuclear deal, 2010. http://www.nuclearpowerdaily.com/reports/Opposition_fuming_over_secret_nuclear_deal_999.html Erişim tarihi: 3 Mart 2013.

²⁹¹ World Nuclear Association, Nuclear Power in Germany, 2013. <http://www.world-nuclear.org/info/Country-Profiles/Countries-G-N/Germany/#.UW83Z6V4Ga4> Erişim tarihi: 3 Mart 2013.

haline gelmiştir. E.ON 2002 yılında İngiliz Powergen'i, 2003 yılında 20 ülkede faaliyet gösteren gaz şirketi Ruhrgas'ı, ardından İsveç'in ikinci büyük kamu hizmeti şirketi Sydkraft'ı ve Rusya'da beş nükleer santrali olan OGK-4'ü satın almıştır. Böylece E.ON Avrupa, ABD ve Rusya'da faaliyet gösteren yaklaşık 72 bin çalışanı ve 2012 yılı itibariyle 132 Milyar Euro cirosu olan bir deve dönüşmüştür.²⁹²

Sektördeki rekabet ve kar oranlarındaki sıkışma bir yandan sermaye yoğunlaşması sürecini hızlandırırken bir yandan da sınıf mücadelesini yükseltmektedir. Şirket 2011 yılında, bir tasarruf planı açıklamış ve buna göre üçte biri Almanya'daki çalışanlar olmak üzere, dünya çapında 10 bin civarında işçi çıkarmayı planlamıştır. Bu beklenen tasarruf planlarının da üzerindedir.²⁹³ Bu durumda, Cecil Rodes'in önerisini hatırlatacak biçimde şirket dış pazarlara açılma konusunda agresif bir politika benimser. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı ve TAEK kaynaklarından temin edilen bilgilerle yapılan bir analizde Alman şirketlerinin dış pazarlara açılma politikası konusunda şu yoruma yer verilmiştir: 'Almanların nükleerden tamamen vazgeçmeleri halinde bu şirketlerin zararı 10 milyarlarca doları bulabilecek. Ayrıca, yetmiş insan kaynakları da işsiz kalacak. Bu sebeple şirketler çıkış kapısı olarak Türkiye'yi görüyor.'²⁹⁴

E.ON Türkiye pazarına ilk olarak nükleer enerji alanında değil, termik santral alanında girmeye karar vermiştir. Türk Petrol ile Shell'in ortak girişimi olan Turcas ile ortak olarak 800 MW kapasitesinde biri kömürlü biri doğalgazlı iki santral yapımı

²⁹² <http://www.eon.com/en/about-us/profile.html> Erişim tarihi: 3 Mart 2013.

²⁹³ Enerji Enstitüsü, 'Almanya'nın enerji devi Eon, 10 bin işçi çıkaracak', 2011.

<http://enerjienstitusu.com/2011/08/07/almanya-nin-enerji-devi-eon-nukleer-enerji-hukumet-tasarruf-kriz-10-bin-isci-cikaracak/> Erişim tarihi: 3 Mart 2013.

²⁹⁴ Enerji Enstitüsü, '10 milyarlarca dolar zarar edecek olan Alman nükleer şirketleri Türkiye'ye yöneldi', 2011.

<http://enerjienstitusu.com/2011/08/18/10-milyarlarca-dolar-zarar-edecek-olan-alman-nukleer-sirketleri-turkiyeye-yoneldi/> Erişim tarihi: 3 Mart 2013.

için anlaşmalar imzalamıştır.²⁹⁵ Bu Türkiye pazarında genişlemek için, pazarı bilen ortaklarla hareket etmeye ve giderek daha fazla pay almaya yönelik daha geniş bir stratejinin bir parçasıdır.

Bu stratejinin bir parçası olarak nihayet 2012 yılında Türkiye'deki en iddialı ve hızlı büyüyen enerji şirketlerinden biri olan Enerjisa'nın yüzde 50 hissesini Avusturyalı Verbund'dan satın almıştır.²⁹⁶

Yukarıda özetle ele alınan vaka, dünya ekonomisinin kar oranları düşen bir sektöründe, ileri kapitalist bir ülkenin sermayesinin vereceği tepkilerin tipik örneklerini barındırmaktadır. Böylece söz konusu şirket düşen kar oranlarına karşı direnebilmektedir. Bu aslında dünya ekonomisinin 1970'lerin ortalarından itibaren içine girmiş olduğu krize yönelik verdiği tepkinin daha dar bir modelidir.

Sermayenin bu direnme mekanizmalarını geliştirebilmeleri için öncelikle bütün dünyada neoliberalleşme süreçleriyle özelleştirme, pazarlaştırma ve deregülasyonla pazarların sermayeye daha fazla açılması gerekmiştir. Türkiye'de enerji sektörünün neoliberalleşmemiş olması durumunda Sabancı Holding'in de E.ON'un da bu karlı alana girmesi söz konusu olamayacaktır. Bu genel makro-politik çerçevenin yanı sıra, sermayenin bu yoğunlaşma ve bütünleşme adımlarını atabilmesi, birikim süreçlerindeki tikanıkları için yeni by-pass alanları açabilmesi için özel olarak ilgi alanlarını düzenleyen uluslararası rejimlerin de olması gerekir. Değilse, örneğin E.ON'un ilgileneceği her pazar için Almanya'nın ilgili ülke ile bir dizi ikili anlaşma yapması gerekirdi.

Bu nedenle, enerji piyasalarındaki neoliberalleşme doğrultusunda 1994 yılında Enerji Şartı Antlaşması (*Energy Charter Treaty - ECT*) 50 ülke ve AB tarafından

²⁹⁵ E.ON, 'E.ON and Turcas to build Power Plants in Turkey', 2007.

<http://www.eon.com/en/media/news/press-releases/2007/9/18/e-dot-on-and-turcas-to-build-power-plants-in-turkey.html> Erişim tarihi: 3 Mart 2013.

²⁹⁶ Enerjisa, 'Enerjisa E.ON'la Birlikte Hedef Büyütüyor', 2012.

http://www.enerjisa.com.tr/tr-TR/Medya/Pages/BasinBulteni_112.aspx Erişim tarihi: 3 Mart 2013.

imzalanmıştır.²⁹⁷ Rusya'nın Transit Protokolü üzerindeki anlaşmazlıklar nedeniyle onaylamadığı anlaşma yeterli sayıda taraf devletin onaylamasıyla 1998 yılında yürürlüğe girmiştir. Anlaşmanın amacı enerji ticareti, şirketlerinin enerji yatırımları, transit konuları, anlaşmazlıkların çözümü ve enerji yeterliliği konusunda işbirliğidir. Daha açık olarak anlaşmanın amacı 'ECT'nin yatırımlarla ilgili maddeleri temel olarak enerji sektöründeki yatırımlara ilişkin ticari olmayan riskleri minimuma indirmeye yöneliktir. Bunun için yabancı yatırımlara ayrımcılık yapılmaması, bir başka deyişle yabancı yatırımlara yerli yatırımlarla aynı koşulların uygulanması öngörülmektedir.'²⁹⁸ Anlaşma ayrıca ticarete DTÖ rejimini, transitte serbestlik rejimini esas almaktadır. Bu rejimin kuruluş dinamiği SSCB'nin çözülmesi sonrasında Orta Asya devletlerinin enerji kaynaklarının özellikle AB sermayesi tarafından paylaşılması arzudur.²⁹⁹

Alman enerji sermayesi E.ON'un sıkışan kar oranlarını satış garantili sözleşmelerle kamu kaynaklarının transfer edildiği, dolayısıyla kar oranlarının yüksek olduğu az gelişmiş bir kapitalist ülkeye sermaye transfer ederek dengeleme olanağı yukarıda kısaca özetlenen bir uluslararası rejimin varlığına bağlıdır. Zira Almanya'daki sınıfsal mücadele dengeleri, Türkiye'deki sınıfsal dengelere göre Alman sermaye sınıfına çok daha az hareket ve sömürü alanı bırakmaktadır.

Uluslararası enerji rejiminin detaylı analizi bu tezin kapsamı dışında yer almasına karşın, buraya kadar yapılan inceleme, uluslararası rejimlerin eşitsiz gelişme dinamiklerini ve sınıfsal ilişkilerini ortaya sermeye yeterlidir.

²⁹⁷ E. Demir, 'Enerji Şartı Anlaşması'. *Uluslararası Ekonomik Sorunlar Dergisi*, Sayı 8, Dış İşleri Bakanlığı Yayınları, 2003.

²⁹⁸ *Ibid.*

²⁹⁹ S. Çal, "Enerji Şartı Sözleşmesi ve Yatırım Tahkimi", *II. Uluslararası Özel Hukuk Sempozyumu, 14 Şubat 2009* içinde (Eds. Erol Ulusoy ve Asli Yıldırım), Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu ve Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi, 2009, s.327-338.

3.3 Uluslararası Çevre Rejimlerinin Alternatif Bir Analizi

Uluslararası rejim kuramlarının Marksist bir pespektifle analizinin ortaya koyduğu üzere, uluslararası rejim kuramları açısından çevre sorunu Cox'un 'sorun çözücü kuramlar' çerçevesi içinde kalmıştır. Bu yaklaşımlar özetle, çevresel sorunlara yönelik artan ilginin giderek ve zorunlu olarak bir uluslararası işbirliği doğuracağı yönündedir. Pazar dışsallıkları, sınıraşan boyutlar, küresel müştereklerin yönetimi gibi çevre sorunlarının çözümü için de uluslararası işbirlikleri ve rejimler oluşturmaya ihtiyaç olduğu önermesiyle bu görüş desteklenmektedir. Ancak bu görüşler uluslararası kurumların toplumsal mücadelelerin belli bir tarihsel ürünü olduğunu ihmal eder. Benzer biçimde, çevre sorunlarının 'müştereklerin trajedisi' çerçevesinde analiz edilmesi sorunu rasyonel tercih kuramı bağlamına hapseder.³⁰⁰

İnsanın doğa üzerindeki dönüştürücü etkilerinin bir politika konusu haline gelmesi henüz yarım yüzyıllık bir tarihe sahiptir. Bundan önce, biyosfer üzerindeki beşeri etkilerin bilimsel olarak incelenmesi ve somut sonuçların elde edilmesi için yaklaşık bir yüzyıllık bilimsel bir araştırma dönemi gerekmiştir. Ünlü Sovyet bilim insanı V.I. Vernadsky insanlığın 1938'de gelmiş olduğu politik ve bilimsel düzeyi şöyle özetler:

'Yirminci yüzyılda, Dünya tarihinde ilk kez, insanlık Dünya gezegeninin coğrafi haritasını tamamlayarak ve onun bütün yüzeyini kolonileştirerek bütün biyosferi öğrendi ve kavradı. İnsanlık Dünya'nın hayatındaki tek bütünlük haline geldi.'³⁰¹

Ancak kapitalist bir formasyonun, çevre sorunlarına yaklaşımında bilinç gerekli ama yetersiz bir koşuldur. Zorunlu koşul bu sorunun giderilmesini ya da aşılmasını sağlayacak piyasa çözümlerinin var olmasıdır. Meta üretiminin belirleyiciliği burada da temel ilkedir.

³⁰⁰ I. Rosalind, 'Posing Global Environmental Problems from Conservation to Sustainable Development', *The International Political Economy of The Environment: Critical Perspectives* içinde (Eds. D. Stevis ve V.J. Assetto), Boulder: Lynne Rienner Publishers, 2001, s. 16.

³⁰¹ V.I. Vernadsky 'The Biosphere and the Noo-sphere', *American Scientist* 30:8, 1945'den aktaran Lynton K. Caldwell, *International Environmental Policy*, 3. Baskı, Duke University Press, 1996, s.14.

Kapitalizm koşullarında, bir çevre sorununun çözümü, eğer bu çözüm bir meta olarak piyasalaştırılabiliyorsa üretilecektir. Her dönemde geçerli baskın eğilim budur. Ancak bunun karşısında, sistemin içinden sınıf mücadelesinden kaynaklanabilecek ya da dışından gelecek bir tehdidin (SSCB'nin varlığı gibi) zorunlu kılacağı karşı eğilimler olabilir. Kapitalizmin tarihi, karşı eğilimlerin ancak önemli kriz uğraklarında baskın hale gelebileceğini, kapitalizm bu krizi atlarsa ve atlattığı andan itibaren ana eğilimin tekrar baskın hale geleceğini göstermiştir.

Bu nedenle, çevre ya da doğal kaynakların eğitim ve sağlık gibi üretimin koşulları olması sebebiyle kapitalist formasyonlar tarafından belli ölçüler ve sınırlar dahilinde korunduğunu varsayan yaygın Marksist analizler de eksiklidir. Zira özellikle toplumsal baskının politikleşmediği ekonomik kriz dönemlerinde artan rekabet ve piyasadan atılma baskısı altında kapitalist aktörler (şirketler ya da devletler) üretim koşullarını tahrip etmeyi hep göze almıştır. Dolayısıyla, ulusal ya da uluslararası çevre politikası, bir kapitalist formasyonun mal ve hizmet üretim fonksiyonlarının ihtiyaç duyduğu ve neden olduğu çevre bileşenleri için Pazar oluşturma tercih ve normları olarak tanımlanmalıdır.

Modern anlamıyla çevre politikalarının ortaya çıkması II. Dünya Savaşı sonrası Keynesyen döneme denk gelmiştir. Geleneksel kıt kaynak yönetimi sorunu yanısıra, Dust Bowl olarak bilinen ve 1930-1936 yılları arasında 400.000 km² alanı etkileyerek ABD ve Kanada ekonomisine büyük zarar veren kuraklık ve toz fırtınaları gibi deneyimler çevre sorunları ile ekonomi arasındaki, akut hava kirliliği ölümleri ise çevre sorunları ve halk sağlığı arasındaki bağlantıları ortaya koymuştur. Meksika'dan Kanada'ya kadar uzanan ve ABD toprakları boydan boya aşan Büyük Ovalar (*Great Plains*) için oluşturulan Great Plains Komitesi'nin ABD Başkanı Franklin Roosevelt'e Aralık 1936 tarihinde sunduğu rapor kum fırtınalarının tamamen insani faaliyetlerden kaynaklandığı, buna doğayı fetih için düzenlenmemiş ve şiddetli rekabetin neden olduğu vurgulanmıştır.³⁰² ABD'de kaynak kıtlığı korkusu uzun dönem önemli bir politik faktör haline gelmiştir. 1946 yılında Başkan Truman

³⁰² I. Rosalind, 2001, s.18.

kaynak kıtlıklarının geçmişte savaflara neden olduğunu, doğa korumanın geniş çaplı bir barışın temeli olabileceğini ifade etmiştir.³⁰³ Doğa korumacılığın ABD’de, İngiltere’de Rusya’da 19.yüzyıla uzanan köklü bir geçmişi olsa da, yeni ortaya çıkan çevre politikasının temeli doğal, estetik, kültürel değerler değil, doğal kaynaklarla ilgili sorunların ulusların içinde ve arasında toplumsal çatışmaları tetikleme potansiyelinin görülmüş olmasıdır.³⁰⁴ Dolayısıyla kökeni bir yüz yıl öncesine giden, dokunulmamış doğanın ekolojik, ekonomik, estetik ya da ruhani bir gerekçesi olması gerekmeyen kendisine içkin bir değeri olduğu, dolayısıyla bazı doğa parçalarının dokunulmadan kalması gerektiğini savunan doğa muhafazacılığı (*preservationism*) felsefesi ile doğanın en yüksek faydayı sağlaması için dikkatlice yönetilmesi gerektiğini öne süren doğa korumacılığı (*conservationism*) yaklaşımı arasındaki bazı çatışmalar da korumacılık lehine sonuçlanmıştır. Irwin, 1949’da kurulan Uluslararası Doğanın Muhafazası Birliği’nin (*The International Union for Preservation of Nature, IUPN*) 1956’da IUCN (*The International Union for Conservation of Nature, IUCN*) olarak değiştirmesini dönüm noktası olarak niteler.³⁰⁵

II. Dünya Savaşı sonrasında, kapitalist dünya 1930’ların yapısal krizini aşmış ve ‘Altın Çağ’ olarak adlandırılacak olan yaklaşık 30 yıllık bir genişleme dönemine girmiştir. Bu dönemin temel nitelikleri otomasyonun yaygınlaştırılmasına dayalı

³⁰³ *Ibid*, s.19.

³⁰⁴ Dünya’da doğa korumacılığının genel olarak kabul edilen iki temel kaynağı bulunmaktadır: bilimsel ve estetik değerler. Bilim insanlarının doğa korumacılığı 19.yüzyılda toprak ve biyoloji bilimi ile başlar. Onlara göre doğa korunmalıdır, çünkü hem bilimin gelişmesi hem de pratik olarak yararlı olabilmesi için bu gereklidir. Zira örneğin Kozhevnikov’a göre tarımsal faaliyetler uygulamalı bilimden başka bir şey değildir. İkinci kaynak aynı dönemin Alman ve İsviçreli romantiklerinden başlatılabilir. Tolstoy en tipik örneği olmak üzere Rus romantizmindeki doğa ana değeri de güçlü olduğu görülür. Ivan Parfen’evich Borodin 1910 yılında doğa korumanın Ruslar için ahlaki bir zorunluluk olduğunu yazar, çünkü kültüre alınmış, biyolojik olarak fakir Avrupa ormanlarından farklı olarak, Rusya’nın geniş alanları bakir bir biçimde korunmayı beklemektedir. S. Krech, J.R. McNeill, ve C. Merchant, *Encyclopedia of World Environmental History*, New York: Routledge, 2004.

³⁰⁵ I. Rosalind, 2001, s.24.

Taylorist emek süreci, Keynesyen ekonomik ve sosyal refah devleti politikaları ve Fordist sermaye birikim rejimidir.³⁰⁶ Bu genişleme dönemi dünya ekonomisinin lokomotif sektörleri enerji, petrokimya, madencilik ve metalürji gibi ağır sanayilerdir.

Bu bağlamda, savaş sonrası dönemde bütün Batı dünyasına egemen olan Keynesyen düzenleyici ekonomi politikaları ile paralel olarak düzenleyici çevre politikaları ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu dönemde nasıl ki para politikaları üzerinde merkez bankalarının kontrolü varsa, çevre sorunları için de çevre düzenlemeleri ve kurumları oluşturulması gerektiği genel kabul görmeye başlamıştır. Ekonominin dengede tutulması için gerekli olan hükümet müdahalelerinin doğanın dengeleri için de gerekli olduğu yaygın biçimde benimsenmiştir. Aynı zamanda doğa ile ilişkiler alanında korumacı bir yaklaşımın egemen hale gelmesi, doğal kaynakların ekonominin gerekleri doğrultusunda kamu tarafından yönetilmesi için zemin oluşturmuştur.

Genişleyen dünya ekonomisi koşullarında, savaş sonrası dünya koşullarının sağladığı olanaklarla ABD’li endüstriyel tekeller deniz aşırı piyasalarla yatırım ve ticaret ilişkilerini genişletmiştir. Bu nedenle, savaş öncesinde sıkı bir korumacı ticaret politikasını savunan Cumhuriyetçiler savaş sonrasında serbest ticaretin en güçlü savunucuları haline gelmiştir. ABD’li büyük finans ve sanayi firmaları, dünya pazarlarındaki avantajlı konumundan çıkar sağlayabilmeleri için ABD hükümetini uluslararası mal ticaretinde serbestlik rejimlerinin yaygınlaştırılmasına yönelik girişimlerde bulunması için motive etmiştir.³⁰⁷ Sonuç olarak, genişleme döneminde hem üretim hem de uluslararası ticaret önemli oranda artış göstermiştir. 1950-1970

³⁰⁶ E. Mandel, *Kapitalist Gelişmenin Uzun Dalgaları*, Yazın, İstanbul, 1991.

³⁰⁷ H. Geray, ‘Küreselleşme ve Masaüstü Sömürgecilik’, *Mürekkap*, Sayı 33. 1995, s.35.

dönemi arasında mamul mal üretimi dört, bu malların uluslararası ticareti on kat artmıştır.³⁰⁸

Bu dönem aynı zamanda sömürgeci politikaların yerini kalkınmacı ideolojinin aldığı dönemdir. Kalkınma ideolojisi de Fordist dönemin uluslararası çevre boyutuna son derece uygundur.

Bu dönemde uygulanan korumacı perspektife sahip Keynesyen çevre politikaları sayesinde 1940 ve 50'lerin önemli sorunları olan hava kirliliği, kentsel çevre kirliliği, suyla bulaşan hastalıklar gibi konularda kayda değer ilerleme sağlanmıştır.

Ağır sanayide 'kitlesele üretim, kitlesele tüketim'e dayanan Fordist birikim rejimi de kendi çevresel sonuçlarını yaratmaya başlamıştır. Fordizmin³⁰⁹ çevresel sonuçları hava kirliliği, asit yağmurları, sulak alanların yok olması, denizel ortam kirliliği, DDT, nükleer enerji ve savaş tehdidi, kimyasal kirlilik ve doğal kaynakların büyük ölçekli zarar görmesidir. Üretimin büyük ölçekli fabrikalarda yoğunlaşması, sanayi kentlerine kırsal göçün hızlanmasına ve kentlerin hızla büyümelerine neden olmuştur. Avrupa'da ve Amerika'da büyük tekellerin sanayi kompleksleri etrafında gelişen kentler ortaya çıkmıştır.³¹⁰ Büyük sanayi kentlerinde, hava kirliliği, içme suyu temini, atık sular ve halk sağlığı gibi temel kentsel çevre sorunları hızlı bir yükselişe geçmiştir. James Gustave Speth 1960'lı yıllarında yaygınlaşan çevre sorunlarını şöyle listeler: yerel hava ve su kirliliği, açık ocak madenciliği, otoban inşaatları, gürültü kirliliği, barajlar ve nehir kanalları, ormanların yok edilmesi,

³⁰⁸ F. H. Topçu, *Küreselleşme ve Uluslararası Çevre Politikaları: Yönetimden 'Yönetişim'e Geçiş Sorunu*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi Anabilim Dalı (Kent ve Çevre Bilimleri) Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2007, s.29.

³⁰⁹ Bir birikim rejimi olarak Fordizm, üretimin standartlaştırılması yoluyla kitleseleşmesi, refah devleti politikalarıyla alım gücünün yükseltilmesi ve bunun sonucunda tüketimin kitleseleşmesi, sosyal devletin düzenleyici rolü, büyük sendikalar tarafından kontrol edilen sınıfsal uzlaşma temellerine dayanır.

³¹⁰ Örneğin ABD'de Michigan Eyaleti'ndeki Detroit kenti Ford'un burada bir otomobil fabrikası kurmasıyla başlayan otomobil sanayii ile büyümüştür. Avrupa'da ise Hollanda'nın Beşinci büyük kenti olan Eindhoven kenti asıl olarak Philips'in ampul fabrikaları etrafında gelişmiştir.

tehlikeli atıklar, nükleer enerji santralleri, toksik kimyasallar ve petrol kirliliği.³¹¹ Böylece 1940 ve 50'li yılların hava kirliliği epizotları³¹² gibi *akut sorunların* yerini 1960'lı yıllarda *kronik sorunlar* almıştır.

Buna paralel olarak aynı dönemde çevre sorunları ile ilgili bilimsel araştırmalar ve bunlara dayalı kitlesel yayınlarda görülmemiş bir artış yaşanmıştır.³¹³ 1960'lı yıllar boyunca çevresel sorunlara yönelik artan ilgi özellikle SSCB, ABD, Kanada, İngiltere, Japonya, Hollanda ve İsveç'de çevre sorunlarını önemli bir iç kamuoyu gündemi haline getirmiştir. Bu dönemde çevreyi korumanın kamu yararı olarak kabul edilmesi, çevre ile ilgili yönetim alma süreçlerine katılım hakkı, işbirliği ve eşgüdüm ilkeleri etrafında çevre hukuku oluşmaya başlamıştır.³¹⁴

Buna paralel olarak 1960'ların sonunda ilk bütünsel çevre politikaları da ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu çevre politikaları daha önce sanayi, ticaret, ulaşım, istihdam, iş güvenliği ve halk sağlığı gibi alanlardaki çevre ile ilgili kısmi politikaları kapsayan bütünsel ilkeler getirmiştir. Bunlardan en önemlileri kirleten öder ve komuta-ve-kontrol ilkesidir. Bu çevre politikasının her iki temeli de görüleceği üzere dönemin Fordsit birikim rejimi çerçevesinde üretilmiştir.

³¹¹ J.G. Speth, 'The Global Environmental Agenda: Origins and Prospects'. *Global Environmental Governance: Options & Opportunities* içinde (Eds. Daniel C. Esty ve Maria H. Ivanova), Yale School of Forestry & Environmental Studies, 2006, s.4.

³¹² Örneğin, 1952 yılında soğuk hava, antisiklonik hava hareketi ve hava kirliliğiyle oluşan 'Büyük Duman' adı verilen akut hava kirliliği sonucu Londra'da 5-9 Aralık tarihleri arasında 4000 kişi hayatını kaybetmiştir.

³¹³ Bu dönemde yayınlanan ve kamuoyunda önemli etkiler yaratan eserlerin bazıları şunlardır:

Rachel Carson'un 1962 tarihli ABD'de yayınlanan Sessiz İlkbahar (Silent Spring); Steward Udall'ın 1963 yılında ABD'de yayınlanan Beşli Kriz (*The Quintet Crisis*); Jean Dorst'un 1965 yılında Fransa'da yayınlanan Doğa Ölmeden Önce (*Before Nature Dies*); Rolf Edberg'in 1966 yılında İsveç'de yayınlanan Bir Bulut'un Parçası Üzerine (*On the Shred of a Cloud*) ve Max Nicholson'ın 1970 yılında İngiltere'de yayınlanan Çevresel Devrim (*The Environmental Revolution*) isimli kitapları.

³¹⁴ Çevre hukukunun gelişimi için bakınız Nükhet Turgut, 'Kirleten Öder İlkesi ve Çevre Hukuku', *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 44 Sayı 1-4, 1995, s.607-654.

Kirleten öder ilkesi temel olarak bir Pazar başarısızlığı olarak görülen çevresel dışsallıkların giderilmesi arayışlarının ürünüdür. OECD tarafından 1972 yılında formüle edilen ve önerilen bu ilke, ekonomik faaliyetler sonucu ortaya çıkan dışsal çevresel maliyetlerin içselleştirilmesi için kirletici faaliyetin sahibinin hem bu kirlenmeyi önleme hem de kirliliğin yarattığı zararları tazmin etmesi gerektiğini önerir³¹⁵. OECD bu ilkeyi çevre politikaların uluslararası ekonomik yönlerine ilişkin olarak formüle etmiştir. Tavsiyenin giriş bölümünde belirtildiği gibi, ilkenin temel amacı gelişen çevre politikalarının ileri kapitalist ülkeler arasında uyumlulaştırılmasıyla uluslararası ticarete rekabetin düzenlenmesidir. Bu bağlamda kirleten öder ilkesi bir maliyet dağıtma yöntemidir. OECD'nin hareket noktası da çevresel kaynakların kıtlığından ötürü, bu kaynakların bozulmasının fiyat mekanizmalarına yansımamasının hem ulusal hem de uluslararası piyasalarda başarısızlığa neden olmasıdır. Bu nedenle kirliliği azaltmak ve kaynakların daha iyi tahsis edilmesi sağlamak için OECD'nin tavsiyesi kamu tedbirleridir. Böylece malların fiyatları çevresel kaynakların kıtlığı oranında niteliği ve niceliğini daha yakından yansıtacaktır. Kirleten öder ilkesi kamu otoriteleri tarafından alınan bu tedbirlerin yerine getirilme maliyetlerinin kirleticiler tarafından üstlenilmesini öngörür. OECD tavsiyesi bu ilkenin, uluslararası ticarete çarpıklık yaratabilecek çeşitli teşvik mekanizmaları ile dengelenmemesi gerektiğini de öngörür. Kamu otoritelerince alınan kirlilik maliyetlerinin kirleticilerce üstlenilmesi konunun sadece bir boyutudur. Çevre politikalarının uluslararası ticarete rekabet bozucu bir tarife dışı engel haline gelmemesi için OECD bütün taraflara en kısa sürede çevresel standartların uyumlulaştırılmasını da önerir.

Kirleten öder ilkesinin tamamlayıcısı olan komuta-ve-kontrol politikası ise izinler, yasaklamalar, standart koyma ve yaptırım gibi düzenlemeye dayalı çevre

³¹⁵ OECD, *Recommendation of the Council on Guiding Principles concerning International Economic Aspects of Environmental Policies*, 1972.

<http://acts.oecd.org/Instruments/ShowInstrumentView.aspx?InstrumentID=4&InstrumentPID=255>
&Lang=en&Book=False Erişim tarihi: 17 Mayıs 2013.

politikalarını ifade eder.³¹⁶ Komuta-ve-kontrol politikasının karşıtı, çevresel maliyetleri içselleştirmek için başvuru olan ekonomik araçlar ve mali teşviklerdir. Terimdeki komuta sözcüğü bir kamu otoritesinin belli bir çevresel ortamın kalitesini ya da sanayi kolunun çevresel etkisini düzenlemek için uyulması gereken kuralları empoze etmesini, kontrol ifadesi ise, bu kurallara uygunluğun denetlenmesini ve uygunluğun sağlanmadığı durumlarda yaptırım uygulanmasını anlatır.

Ancak çevre zararları ve rekabet sorununun OECD'nin yaklaşımıyla çözülmesi ilk etapta kolay olmamıştır. Uluslararası çevre sorunlarının önemine yönelik küresel yakınsamaya, bu sorunların nedenlerinin analizlerine yönelik ıraksama eşlik etmiştir. Özellikle SSCB ve 3. Dünya ülkeleri ile gelişmiş kapitalist ülkeler arasında sorunun nedenleri ve çözümleri konusunda derin bir ayrılık vardır.

SSCB'nin konumu bir kenara bırakıldığında dahi, çevre sorunları ve politikaları uluslararasılaşırken kapitalist ekonomilerin hakim olduğu dünyada iki konum ortaya çıkmıştır. Yoksulluk, adalet, eşitsizlik gibi gündemleri öne süren üçüncü dünyanın gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkeleri ile özellikle endüstriyel kirlilik sorunlarından mustarip ileri kapitalist ülkeler. Bu iki konum 1980'li yıllarda neoliberalizmin tek hakim paradigma olarak egemenliğini kabul ettirmesine kadar sürmüştür. Üçüncü dünyacı konumun itirazları sorunun semptomları üzerine yapılan tartışmayı kökenlere doğru ilerletememiştir. Oysa geri kapitalist ülkelerin hızla artan nüfusu da Bağımlılık Okulu yazarlarınca 'az gelişmişliğin gelişmesi' olarak tanımlanan yoksulluğu da, ileri kapitalist ülkelerin hızlı sanayileşmesiyle aynı sürecin iki karşıt ürünüdür.

Bu koşullar altında, insan çevresi sorunlarını uluslararası ölçekte ele almak amacıyla toplanan 1972 Stokholm Konferansı Fordist dönemin dili, yaklaşımı, araçları ve kurumları ile ama o dönemin sonunda toplanmıştır. Zira 1960 yılların sonlarına doğru, dünya ekonomisindeki 'Altın Çağ'ın bitişinin ilk emareleri görülmeye başlamıştır. Henüz 60'lı yıllar bitmeden çeşitli sektörlerde kar oranlarında düşüşler

³¹⁶ OECD, *Glossary of Statistical Terms*, OECD, Paris, 2007, s.117.

yapısal hale gelmeye başlamıştır.³¹⁷ 1971 yılında ilk finansal kriz, 1973 yılında petrol ve enflasyon krizi patlak vermiştir. 1974 yılına gelindiğinde kapitalist dünya ekonomisinin 1930'lı yıllardan sonraki en kötü dönemi girildiği belirginlik kazanmıştır.

Kriz nedeniyle kapitalist ülkeler yeni dönüşüm arayışlarına girmiş 1970'li yılların ikinci yarısından itibaren Fordist birikim rejiminin dönüşümü süreci başlamıştır. Bu dönemde emek sürecinin esnekleştirilmesi, üretim sürecinin küreselleştirilmesi, Keynesyen refah devleti politikalarının tasfiyesi, mal ve hizmet ticaretinin her ikisinin de liberalleştirilmesi, özelleştirme ve piyasalaştırma ile özel sektörün aşırı sermaye birikimi sorunun hafifletecek yeni alanların açılması gibi süreçlerle karakterize olan Post-Fordist birikim rejimi, Fordist birikim rejiminin yerini almaya başlamıştır. Ancak kapitalist ekonominin krizden çıkması için gerekli olan geleneksel, olgunlaşmış, teknolojik yeniliklerde doyma noktasına gelmiş ve dolayısıyla kar oranları düşen sektörlerdeki aşırı sermayenin değersizleştirilmesi söz konusu olamamıştır.³¹⁸ Bu anlamda, kapitalist dünya için Fordizm birikim rejimi

³¹⁷ Marksist ekonomi kuramına göre kapitalist ekonominin bu genişleme ve daralma döngüleri yapısaldir. Sermayenin aşırı birikimi ve yoğunlaşması krizleri döngüsel olarak kaçınılmaz kılar. Sermayenin her genişleme döneminde, kar oranları sermayenin yeniden üretimini mümkün kılacak kadar yüksek olmalıdır. Ancak sermaye genişledik ve yoğunlaştıkça rekabet artar ve rekabet baskı sermayedarların sermayelerinin organik bileşimini teknolojik iyileştirmeler yoluyla arttırması yolunda baskıda bulunur. Sermayenin organik bileşiminin (sabit sermayenin değişken sermayeye oranı) artışı kar oranlarını düşme eğilimine sokar.

C. Yaffe ve P. Bullock, 'Enflasyon, Bunalım ve Savaş Sonrası Genişleme'. *Dünya Kapitalizminin Bunalımı* içinde(Eds. N. Satlıgan ve S. Sarvan), Alan, İstanbul, 1988, s.223-291.

³¹⁸ Krizden çıkış için böylesi bir sermayenin değersizleştirilmesi süreci II. Dünya Savaşı'nın yarattığı fiziksel tahribat vesilesiyle yaşanmış ve savaş sonrası hızlı büyüme döneminin zemini olmuştur. Ancak bu büyüme döneminde dünya ekonomisine hakim hale gelen tekeller bu değersizleştirme sürecine direnç gösterdikleri için krizden de krizden çıkış girişimleri de uzun bir döneme yayılmıştır. Dolayısıyla bugün devam eden kapitalist bunalımların kökenleri sıklıkla 1970'li yıllara kadar götürülmektedir.

dönemi ile Post-fordist birikim dönemi arasında bir keskin bir kopuş yaşandığını iddia etmek de doğru değildir. Post-fordizm, Fordist bir rejim içinde gelişmiş ve giderek onun niteliklerini değiştirmiştir. Çevre politikası açısından Pazar-bazlı yönetim araçlarının özellikle 1990'lı yıllardan sonra hakimiyet kurduğu açıktır, ama unutulmamalıdır ki, bu ancak komuta-ve-kontrol politikasının varlığını sayesinde olabilmektedir. Neoliberal Pazar politikaları, kamusal çevre düzenlemelerini tasfiye ederek değil, bu düzenlemelerin zeminine dayanarak, ama bunların korunmasını giderek önemsizleştirerek gerçekleştirmektedir.

Stokholm Konferansı hem dünya ekonomisinin bir krize giriş döneminde toplandığı hem de dönemin uluslararası politika gerilimlerinin baskısı altında olduğu için uluslararası politikada yeni bir dönem başlatmış olduğunu söylemek güçtür.³¹⁹ Kesin

Kapitalist ekonominin krizleri, savaş sonrası genişleme, kriz ve krize verilen tepkiler konusunda ayrıntılı bir çalışma için bakınız. D. Armağan, 'Son Devrim Çağı', *Gelenek*, Sayı 63, 2000, s.41-73.

³¹⁹ Stokholm Konferansı iki bloklu dünyanın gerilimlerinin izlerini taşır. Demokratik Almanya Cumhuriyeti'nin konferansa davet prosedürü öne sürülerek katılımı engellenirken, Federal Almanya'ya katılma olanağı açılması SSCB ve diğer sosyalist ülkelerin Konferansı boykot etmelerine neden olmuştur. BM Genel Kurulu Stokholm Konferansı'na davet edilecek ülkelerin belirlenmesi için Viyana Formülünü benimser. Bu formüle göre bir BM konferansına BM'ye üye ülkeler, Uluslararası Adalet Divanı'nın tarafları, uzmanlık kurumları, Uluslararası Atom Enerjisi Kurumu üyeleri katılabilmektedirler. Konferans hazırlıklarının devam ettiği sırada Federal Almanya'nın kendisinin tek Almanya olduğunu öne süren Hallstein Doktrini çerçevesinde ortaya çıkmış ihtilaf nedeniyle Federal Almanya Cumhuriyeti (FRG) de Demokratik Almanya Cumhuriyeti (GDR) de BM üyesi değildir. Ancak FDR, katılımı veto mekanizması olmayan WHO ve UNESCO'ya üyedir. Bu nedenle FRG Stokholm'e davet edilmiş, GDR'nin katılım talebi reddedilmiştir. Bu konudaki ihtilafın çözülmesi için Maurice Strong ve ev sahibi İsveç hükümetinin iki yıl boyunca sürdürdüğü arabuluculuk çalışmaları ABD'nin BM Büyükelçisi George W. Bush'un girişimleriyle sonuçsuz kalmış, böylece Romanya hariç Sosyalist Blok ülkeleri sürecin başında ilan ettikleri gibi konferansa katılmamışlardır. İki Almanya cumhuriyeti arasındaki sorun 1973 yılında karşılıklı tanıma ile çözülmüştür.

1972 yılının ilk aylarında artık erteleneceğine kesin gözüyle bakılan Konferansı ertelenmekten kurtaran ise henüz yeni iktidarı ile ilk büyük dünya zirvesine katılmak için Stokholm fırsatını tepmek istemeyen Çin Halk Cumhuriyeti'dir. Bu nedenle ilk dünya çevre zirvesine dünyanın neredeyse üçte biri katılmamıştır. Bu konunun yazındaki ihmali olağanüstü boyutlardadır. Çoğu

olan bir husus Stokholm'un en önemli mirasının UNEP olduğudur. Krize sürüklenmekte olan kapitalist dünya ekonomisi için çevresel gündem ancak krizden çıkış politikalarına destek olduğu sürece bir anlam ifade edecek, gerçek bir politika alanı haline gelecektir.

'Uluslararası Çevre Rejimleri' başlığı altında tartışıldığı gibi Stokholm Koferansı sonrası dönemde ulusal çevre yönetimi birimleri ve uluslararası çevre anlaşmaları ve sayısında önemli miktarda artış olduğu doğrudur. Bütün ileri kapitalist ülkelerde ulusal çevre örgütleri kurulmaya başlanmış,³²⁰ II.Dünya Savaşı sonrasında yükselmeye başlayan uluslararası çevre düzenlemelerinde yeni bir ivme ortaya çıkmıştır. 'Pek çok devlet çevre bakanlıkları ve çevre koruma kurumları kurmuştur. 1970 yılında 10 olan bu kurumların sayısı 1982'de 100'e yükselmiştir.'³²¹ Yazındaki pek çok yazar gibi Mische ve Ribeiro bu olgusu 'Stokholm'un çıktısı' olarak kabul etmektedir. Örneğin, uluslararası çevre politikalarının yönetimden yönetişime geçiş sorununun araştıran Topçu da yazarların yorumuna katılmaktadır:

'1972 Stokholm Konferansı'nın etkisiyle ulusal ve uluslararası düzeyde çevre amaçlı yasal ve kurumsal düzenlemeler artarak devam etmiştir'.³²²

zaman GDR'nin engellenmesi ve bunun üzerine Sosyalist bloğun boykotu sansür edilirken, bu ülkelerin Konferansa katılıp çevre sorunlarının kapitalist ülkelerin faaliyetlerinden kaynaklandığını savunduğunu iddia eden çalışmalar bile ortaya çıkmıştır.

³²⁰ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bakınız:

A. Kaplan, *Küresel Çevre Sorunları ve Politikaları*, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, 1999, s.135-137.

Arthur P. J. Mol, *Globalisation and Environmental Reform*, The MIT Press, London 2001, s.47-52.

Lynton K. Caldwell, 1996, s.49-57.

³²¹ P.M. Mische ve M.A. Ribeiro, 'Ecological Security and the United Nations System', *Future of the United Nations System : Potential for the Twenty-First Century* içinde (Ed. C.F. Alger) , Tokyo: United Nations University Press, 1998, s. 325.

³²² F.H. Topçu, 2007, s.37.

Stokholm Konferansı'nın 1970'li yıllardaki etkisinin bu açıklaması, birinci bölümde tartıştığımız ana akım rejim kuramları ile de çeşitli düzeylerde uyumludur. Liberal kurumsalcı uluslararası rejim kuramları, Stokholm'ü 1970'li yılların uluslararası çevre politikalarının ana dinamiği olarak kabul ederler. Mische ve Ribeiro'nun ulusal çevre kurumlarını 'Stokholm'un çıktısı' olarak göstermesi bu yaklaşıma örnek olabilir. Realist uluslararası rejim açıklamasına göre ise en azından süreç üzerinde hızlandırıcı bir etkisi olmuştur. Toplumsal inşacı yaklaşımlar içinse 'yeni çevresel paradigma'³²³ söylemi aktörlerin kimlik ve dolayısıyla çıkar tanımlamaları üzerine etkili olmuştur. Maurice Strong'un konferans hazırlık sürecindeki gösterdiği olağanüstü gayretler Oran Young'ın 'bireysel liderlik' açıklamasıyla uyumlu gözükmektedir.

İkinci bölümde geliştirilmeye çalışılan Marksist bir rejim analizi için ise Stokholm'ü içinde olduğu makro politiko-ekonomik süreçlerle, ya da dünya kapitalizminin dönemsel birikim rejiminin nitelikleriyle açıklamak gerekir. Gerçekten de 1960'lı yılların sonu ve 70'li yılların başındaki gelişmeler analiz edildiğinde, 1970'lerde ortaya çıkan her iki eğilimin de 1972 Konferansı öncesinde başlamış olduğu, hatta bu konferansın kendisini de 1960'ların sonundaki eğilimlerin bir ürünü olarak görmenin daha doğru olacağı iddia edilebilmektedir. Öncelikle Mische ve Ribeiro'nun verdiği sayılardan hareket edilecek olursa, şu olguların da analize dahil edilmesi daha geniş bir çerçeve oluşmasına yardımcı olmaktadır:

1. Eğer 1970'li yıllarda ortaya çıkan iki eğilim 'Stockholm'ün çıktıkları' ise, karşılaştırmanın 1972 öncesi ve sonrası olması gerekir.
2. Ayrıca bir yılda kurulan kurum sayısı kümülatif sayılardan daha önemlidir. Zira 1970-1982 12 yıllık bir dönemi kapsarken, 1970 öncesi bir kaç yılı kapsamaktadır.
3. Bu açıdan bakıldığında, 1970 öncesinde yılda yaklaşık 5 kurum kurulurken, sayısı 1970-1982 döneminde sadece 7.5'e çıkmıştır.

³²³ 'Yeni çevresel paradigma' tartışmaları için bakınız L. K. Caldwell, 1996.

4. Yılda kurulan kurum sayısındaki bu yüzde ellilik artış, 'Stokholm' etkisini gösterecek bir ivmeden daha çok doğal bir yayılma modelini ortaya koymaktadır.

5. Daha da önemlisi, Stokholm öncesi kurulan kurumların ülkeleri kapitalist dünyanın öncüleridir. Bu kurumlar İsveç'te 1967, ABD ve İngiltere'de 1970, Kanada ve Japonya'da 1971, Avustralya ve Norveç'te ise 1972 yılında kurulmuştur. Stokholm öncesi dönemde bu kurumlaşma sürecinin dışında kalan başlıca kapitalist ülkeler sadece Almanya ve Fransa'dır.

6. Bütünüyle başka dinamiklere sahip SSCB'nin çevre politikası ise daha da eskilere uzanır. SSCB'de ilk bütünsel doğa koruma kanunu, yazında genellikle öncü düzenleme olarak gösterilen 1969 tarihli ABD'nin Ulusal Çevre Koruma Politikası Kanunu'ndan dokuz yıl öncesinde çıkarılmıştır.³²⁴

Yukarıdaki olguları da analize dahil ettiğimizde, 1970'lerdeki ulusal çevre kurumlarının ve uluslararası çevre anlaşmalarının sayısındaki artışı, Stokholm Konferansı'nın da bir başka sonucu olduğu 1960'lı yılların sonunda ortaya çıkan gelişmelerle açıklamak daha doğru hale gelmektedir. 1960'ların sonunda olan ise kapitalist dünyadaki hakim birikim rejiminin ekonomik bir krize girmekte olduğudur. Bu rejim elbette 30 yıl boyunca önemli çevre sorunları biriktirmiştir. Ancak bu çevre sorunları birikimin rejiminin genişleme döneminde değil de, krize giriş döneminde gündeme gelmesinin bilimsel topluluk ya da kamuoyu baskısı dışında daha içsel nedenleri olduğu ileri sürülebilir. Fordist birikim rejimi ile genişleyen Batılı kapitalist dünya, bu genişlemenin çevresel sonuçlarını kendi başına önemli sorun olarak formüle etme gereği duymamıştır. Ancak ne zaman ki kriz ile birlikte birikim rejiminin bütününe sorgulanması başlamış, o dönemde çevresel sonuçları da ele alınarak yeni dönüşüm arayışlarına bağlanmıştır. OECD'nin kirlenme öder tavsiyesindeki uluslararası ticarete rekabete odaklanma ve GATT ilkelerini temel alma tercihi, artan çevre sorunlarının çözümünün yeni ekonomik çözüm modeli

³²⁴ Elisabeth Koutaissoff, 'Survey on Soviet Materials on Environmental Problems', *Environmental Problems in Soviet Union and Eastern Europe* içinde (Ed. Fred Singleton), Lynne Rienner Pub. Colorado, 1987, s.16.

arayışları perspektifiyle ele alındığını açıkça ortaya koyar. Ayrıca, ulusal çevre kurumlarının 1970'lerin başında ileri kapitalist ülkelerde kurulmaya başlaması ve bütün kapitalist dünyaya yayılması on yılı aşkın bir süre almasının, Marksist rejim analizinin temellerinden eşitsiz gelişme açıklamasıyla da uyum içindedir.

Öte yandan, Stokholm'un ve onunla birlikte ortaya çıkan 'yeni çevresel paradigma'nın yeni bir kapitalist birikim rejiminin ürünü ya da kaynağı olduğunu iddia etmek de doğru olmayacaktır. Zira 1972 yılı henüz Fordist rejimin sarsılmaya başladığı, ama krizin bütün boyutlarıyla ortaya çıkmadığı bir dönemdir. Krizin ortaya çıkması, ağırlaşması ve çözüm arayışları neredeyse 10 yıllık bir sürece gerçekleştirmiştir. Bu nedenle Stokholm kaçınılmaz olarak Fordizm paradigmasında, ama onun artık iyice belirginleşmiş ekonomik ve çevresel açmazlarıyla malul olarak gerçekleşmiştir.

Bu perspektiften analiz sürdürüldüğünde Stokholm'un karma mirasının yerini alacak olan sürdürülebilir kalkınma yaklaşımının, içindeki bütün ayrıksı unsurlara karşın, temel olarak artan uluslararası çevre sorunlarına değil, kapitalist ekonomilerin büyüme krizine çare olarak benimsendiği öne sürülebilir. Bu bakışla, Rio Zirvesi Post-Fordizm'in neoliberal çevresel deklarasyonu olarak nitelendirilebilir. Steven Bernstein uluslararası çevre normlarının ilk kez ortaya çıkmaya başladığı 1960 ve 70'li yıllardaki çevre korumacı paradigmadan liberal çevreciliğe evrildiğini iler sürer.³²⁵ Bernstein'a göre, 1970'li yıllarda çevresel kaygılarla geliştirilen politikalar kurumsallaştırılmaya başladığında Kuzey ve Güney ülkeleri arasında 'yerküreye sadakat' normu etrafından zayıf bir uzlaşma oluşmuştur. Ancak bu zayıf uzlaşma her fırsatta barındırdığı çelişkilerin tehdidi altına girmiştir. Örneğin Stokholm'un bu zayıf uzlaşmanın sınırlarının en berrak görüldüğü vakalardan biridir. Ancak uluslararası çevre normlarının kurumsallaşmasındaki 1980'li yıllardaki ilerleme ortaya bu zayıf uzlaşmayı aşabilecek yeni bir baskın yaklaşım üretilmiştir: sürdürülebilir kalkınma. Bu yazara göre liberal çevrecilik için bir ara aşamadır. Böylece Bernstein çevre

³²⁵ S. F. Bernstein, 'Liberal Environmentalism and Global Environmental Governance'. *Global Environmental Politics*, 2, 3, 2002, s.1-16.

politikalarının çerçevesinin son kırk yıllık dönem içinde, çevre koruma, yönetilen sürdürülebilir kalkınma ve liberal çevrecilik olarak adlandırılabilir üç aşamadan geçtiği sonucuna ulaşır. Yazarın aşağıdaki tablosu, uluslararası çevre normlarının 1970’li yıllardan sonraki dönüşümü ortaya koymaktadır.

Tablo 4: Uluslararası Çevre Normlarının Evrimi³²⁶

Norm	Stokholm 1972	WCED 1987	Rio 1992
Devlet egemenliği ve riayet	1. Devletlerin sınırları içinde doğal kaynaklar ve çevre koruma üzerinde egemenlik hakları (21-23. İlkeler)	Değişmemiştir.	Değişmemiştir. Ancak potansiyel çevresel felaketlere vurgu yapılmıştır. Devletlerin politikaları kalkınma kadar çevre korumaya da yönelik olmalıdır.
Çevre ve kalkınmanın politik ekonomisi	2. Çevre sorunlarının nedenleri ve çözümleri açısından gelişmiş ülkeler ve gelişmekte olan ülkelerin farklılıkları vardır (11-13. İlkeler)	Bütün devletlerin aşağıdaki ortak sorumlulukları vardır: a)küresel büyümeyi canlandırmak b)küresel çevresel problemlerin paylaşılan çözümüne katılmak	Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin ortak ama farklılaştırılmış sorumluluğu (3,7 ve 11. İlkeler). Eğer çevre korumanın maliyeti çok yüksek ise, kalkınma önceliği alır (11. İlke)
	3. Serbest ticaret ile mal fiyatları istikrarı arasında denge (İlke)	Sebest ticaret artı küresel büyümeye vurgu	Sebest ticaret ve liberal pazarlar. Çevre ve serbest Pazar uyumludur (12. İlke)

³²⁶ S.F. Bernstein, *The Compromise of Liberal Environmentalism*, New York: Columbia University Press, 2001, s.109.

	10)		
	4. Çevre koruma gelişmekte olan ülkelere önemli miktarda kaynak ve teknoloji transferi gerektirir. (9 ve 20. İlke)	Küresel müştereklerin kullanımı için bir vergi önermesi dışında değişmemiştir.	En az gelişmiş ülkeler için olanlar dışında, transferler Pazar mekanizmalarına havale edilmiştir.
	5. Küresel kaynakların korunması ve iyileştirilmesi için devletler işbirliği yapmalıdır (1-7 ve 24. İlkeler)	Diğer hedeflerde olduğu gibi küresel ekonomik büyüme için çok taraflı işbirliği	WCED ile aynı. Sadece insan merkezi kalkınma vurgusu (1,7 ve 27. İlkeler)
Çevre Yönetimi	6. Ulusal ve uluslararası planlama süreçlerinde komuta-ve-kontrol yöntemleriyle düzenlemenin Pazar tahsisine tercih edilmesi (ilke 13-14)	Komuta-ve-kontrol ile Pazar mekanizmaları arasında karma. Kirleten öder ilkesi tasdik edilmiştir.	Pazar mekanizmaları tercih edilmiştir. Kirleten öder ve ihtiyatlılık ilkeleri. (15 ve 16. İlkeler)
	Çevresel Koruma	Yönetilen Sürdürülebilir Büyüme	Liberal Çevrecilik

Bernstein uluslararası çevre normlarının, giderek liberal bir çerçeveye yerleşmesini, çevre politikalarının bu tezde sermaye birikim rejimi olarak adlandırdığımız mevcut uluslararası toplumsal yapıya uyumlu olması zorunluğu ile açıklamaktadır. Bu dönüşümün en önemli aktörlerinden biri OECD'dir. Nasıl ki, çevre koruma dönemi için temel norm haline gelen 'kirleten öder' ilkesi bir OECD formülasyonuysa,

sürdürülebilir kalkınma da, Pazar-bazlı araçlar da OECD'nin entellektüel, politik ve örgütsel girişimleri sayesinde ana eğilim haline gelmiştir. Bu etki 1894 yılında bir uluslararası 'Çevre ve Ekonomi' Konferansı düzenleyen OECD Çevre Direktörü Jim MacNeill'in, WCED Başkanı Gro Harlem Brundtland tarafından komisyonun genel sekreteri seçilmesinde somutlamıştır. *Brundtland Raporu* olarak bilinen WCED'in *Ortak Geleceğimiz* raporunun sonraki dönemde hegemonyasını kuracak sürdürülebilir kalkınma nosyonu asıl olarak OECD tarafından geliştirilen yaklaşımdır.³²⁷ 'Bu çerçevede Brundtland Komisyonunun gerçek mirasının toplumsal ılımlı piyasacı-liberal ve kurumsalcı bakış koalisyonunun hegemonyasını güvenceye alacak bir kavram yaratmak olduğu eleştirileri gelmektedir.'³²⁸ Bu açıklama, bu tez kapsamında öne sürdüğümüz uluslararası rejimlerin, makro ekonomik/politik birikim rejimleri çerçevesinde açıklanması gerektiği önermesi ile uyumludur.

Ancak burada benimsenen yaklaşım ile Bernstein'inkinin arasında küçük ama önemli bir nüans vardır. Bernstein 1960-1990 dönemini, çevresel koruma (1970'ler), yönetilen sürdürülebilir büyüme (1980'ler) ve liberal çevrecilik (1990'lar) olarak adlandırdığı üç paradigmatik döneme ayırırken, bu tezdeki yaklaşım Brundtland Raporu ile hegemonyasını pekiştiren sürdürülebilir kalkınma yaklaşımının ayrı bir döneme işaret etmediği, liberal çevreciliğin ilk aşamalarından biri olduğudur. Bernstein'in 'yönetilen sürdürülebilir büyüme' paradigmasının 'bir tür' liberalizm olduğuna itirazı olmayacağı kitabının bütününden çıkarsanabilir ve bu nedenle nüans küçük görülebilir. Ancak bu nüansı önemli kılan kategorizasyon için esas alınan yöntemin farklılıklarındadır. Bernstein'in esas aldığı kategorizasyon kriteri uluslararası zirveler ve bu zirvelerin etrafında genişleyen politiklardır. Oysa daha öncesinde önerdiğimiz uluslararası rejimlerin Marksist bir analizi çerçevesi gereğince burada esas aldığımız kriter, birikim rejimleri ya da temel politiko-ekonomik süreçlerdir. Burada dünya kapitalizminin 1980'li yıllarda ara bir evre yaşamamış olduğu, bu süreçte ortaya çıkan politikaların 1990'lı yılların neoliberal

³²⁷ S.F. Bernstein, 2002, s.9.

³²⁸ J. Clapp ve P. Dauvergne, *Paths to a Green World: The Political Economy of the Global Environment*. Cambridge, Mass: MIT Press, 2005'den aktaran F. H. Topçu, 2007, s.56.

politikalarının ilk evreleri olduğu kabul edilmiştir. Benzer biçimde çevre koruma paradigmasından liberalizme geçiş sürecinin 1980'li yıllarda değil, 1970'li yıllarda yaşandığı öne sürülmektedir. Zira çevre koruma paradigması yukarıda ele alındığı gibi 1970'li yıllarda ve Stokholm'un etkisiyle değil, 1950 ve 60'lı yıllarda, 1930'ların Büyük Buhranı ve II. Dünya Savaşı sonrasında dünya ekonomisi Keynesyen politikalarla yeniden düzenlenirken ortaya çıkmıştır. 1970'li yıllar ekonomik ve jeopolitik değişimin son derece hızlı ve derin yaşandığı bir geçiş dönemidir.

Liberal çevreciliğin temeli, iki kurucu unsurun liberalizmin ve çevreciliğin 1970-1990 döneminde geçirdikleri evrim sonucunda birbirlerine yakınsatılmasına dayanır. 1970'lerin uluslararası karşılıklı bağımlılık tartışmaları 1990'larda ekonominin küreselleşmesi tezlerinin egemenliğine varırken, aynı dönemde sınıraşan uluslararası çevre sorunlarına yönelik ile 1980'lerin ekolojik karşılıklı bağımlılık tartışmaları uğrağından sonra 'küresel çevresel gündem'e varmıştır. Liberal çevreciliğin hakim paradigma haline getirilmesi işte bu buluşma sayesinde gerçekleşebilmiştir.

Dikkatle incelendiğinde, liberal 'küresel çevresel gündem' tezlerinde iki önemli sorun olduğu görülmektedir. Birinci sorun çevresel sorunların küresel olarak nitelendirilmesinin kaynaklarına dairdir.

Öncelikle dünya üzerindeki çevre sorunlarının büyük bir bölümünün küresel olarak nitelendirilebilmesi için iki önemli neden vardır. Birincisi, bazı çevre sorunları yer kürenin ekolojik sınırlarına gelmiştir. İklim değişikliği en belirgin örnektir. Her ne kadar sera gazlarının kaynaklarının her biri yerel bir faaliyetten kaynaklansa, sonuçları da her bir yerellikte farklı düzeylerde ortaya çıksa da, atmosferdeki toplam kümülatif sera gazı konsantrasyonu tarihsel bir sürecin sonunda kritik bir eşiğe gelmiş ve hatta bu eşiği aşmaya başlamıştır.³²⁹ Benzer biçimde bitki ve hayvan

³²⁹ The New York Times'in 10 Mayıs 2013 tarihli ve 'Heat-Trapping Gas Passes Milestone, Raising Fears' başlıklı haberi bilim insanlarının Mayıs ayının başında yayınladıkları bir raporun atmosferdeki karbondioksit konsantrasyonunun uzun süredir korkulan kritik eşik olan 400 milyonda partikül sayısını (mps) aştığını bildirdi.

türlerinin yok oluşu, yerküre üzerindeki ormanlık alanların azalması gibi sorunlar uzun bir tarihsel birikimin sonucunda bütün yerküre için bir tehdit haline gelmiştir. Bu tehditleri küresel yapan hem gelmiş oldukları eşik, hem de bu eşiğe gelme sürecindeki tarihtir.

Öte yandan, yerel çevre sorunları dahi, bunlar birer toplumsal ilişki olarak kavrandığı koşullarda küresel sorunlar haline alırlar. Bir ilişki olarak bütün çevre sorunları küreseldir, çünkü bu sorunların altında yatan temeller, onları yaratan mekanizmalar, çözümü için geliştirilen politikalar, kısaca üretim tarzı küresel ya da Marx'ın deyimiyle dünya-tarihseldir. Çevre sorunlarını, insani ekonomik, sosyal, kültürel faaliyetlerin bir sonucu olarak değil, insani toplumsal bir ilişki olarak kavramak, çözüme ilişkin de yeni bir ufuk açar. Karbondioksit salmak ya da bir nehre zararlı atıklar deşarj etmek, bu eylemlerin sahiplerini bu eylemlerden etkilenenler ile özel bir tür toplumsal ilişkiye sokar. Üretici ya da tüketici olarak insanları bir doğa kirleticisi haline getiren toplumsal yapı ve ilişkiler göz ardı edildiğinde, çevre korumacılık mantıksal sonucu olan liberalizme varmaktadır. Bu yapılar göz ardı edildiğinde, eski teknolojileri kullanan ve nüfusları hızla artan yoksul geri kapitalist ülkeler uluslararası çevre politikasının geriye çeken unsurları, sanayileşmelerini bu geç kapitalistleşen ülkelere kaynak transferlerinin de önemli payı olacak biçimde tamamlamış ileri kapitalist ülkeler çevre politikasının öncüleri haline gelmektedir. Oysa, işçinin artık emeğine el konularak sermaye biçimine gelmesi, eşsiz bir doğa parçası üzerine kurulacak olan konsept konut sitelerinin üretilmesinin de koşuludur. Sermayenin emek üzerindeki egemenliği, doğa üzerindeki egemenliğinin temelidir. Bu açıdan değerlendirildiğinde dünyanın neredeyse bütün coğrafyalarındaki çevre sorunlarının küresel olduğunu kabul edilebilir.³³⁰

<http://www.nytimes.com/2013/05/11/science/earth/carbon-dioxide-level-passes-long-feared-milestone.html?smid=fb-share& r=0> Erişim tarihi: 18 Mayıs 2013.

³³⁰ Ekolojik sorunların kapsamlı bir sınıfsal analizi için bakınız:

Aykut Çoban, 'Sınıfsal Açıdan Ekolojik Mücadele, Demokrasinin Açmazları ve Komünizm', *Yaşayan Marksizm*, Yeni Seri Sayı 1, 2013, s. 243-283.

Ancak ‘küresel çevresel gündem’ yaklaşımları, çevre sorunlarının küresel niteliğinin ikinci kaynağını bütünüyle, ilk kaynağının da tarihsel niteliğini göz ardı ederek, sorunların semptomlarına dayanmaktadır. Bu bakışla, genel olarak yazında bir sorunu küresel olarak nitelemek için iki parametre ortaya çıkmıştır: biyosferin bütünlüğünü tehdit eden konular ve çözümünü için çok sayıda devletin müdahil olması gereken sorunlar.³³¹ Her iki ölçüt de nedenlerden çok semptomlara yöneliktir.

Bu bakışla uluslararası rejimlerin liberalizasyonu ile çevre sorunlarının küreselleşmesi arasında şu tür bağlantılar kurulmuştur: ‘Bu durumda, küresel, bölgesel, ulusal ve yerel düzlemlerde devlet ve devlet-dışı aktörlerin birlikteliği, bir başka deyişle yönetim modeli sorunların küresel olarak tanımlanmasının doğal bir sonucu olarak görülmektedir.’³³² Oysa Topçu’nun tespitinin tersine liberal yönetim modeline varabilmek için ona en uygun konuların küresel çevre sorunu olarak tanımlandığını iddia etmek için daha çok sebep vardır.

Örneğin, Steven Yearley dünya üzerindeki egemen gruplar ve şirketlerin tüm çevre sorunlarının ‘küresel’ olduğunu iddia ettiklerini tespit ettikten sonra, coğrafi ve refah farklılıklarına karşın küresel sorunlardan bahsetmenin, tek küresel bir çözüm önermenin yanıltıcı ve taraflı olduğunu öne sürmüştür. Uluslararası çevre sorunları doğaları gereği insan toplumlarının bütünü ilgilendiren ortak sorunlar olmaktan çok, bu toplumlar içindeki ve arasındaki çatışmaların göstergeleridir ve gerçekte neyin küresel çevre sorunu olup olmadığına hakim pozisyonda olan DB karar vermektedir.³³³ Bu nedenle Global Environmental Facility (GEF) sadece küresel olduğu kabul edilen çevre sorunlarını finanse etmiştir: biyoçeşitlilik, iklim değişikliği, ozon tabakasının incilmesi ve uluslararası sular.

<http://kentcevre.politics.ankara.edu.tr/CobanDemokrasiKomunizm.pdf> Erişim tarihi: 17 Mayıs 2013.

³³¹ G. Porter ve J.W. Brown, *Global Environmental Politics*, Boulder: Westview Press, 1991.

³³² F. H. Topçu, 2007, s.71.

³³³ S. Yearley, *Sociology, Environmentalism, Globalisation*, Sage Pub. London, 1996’den aktaran F. H. Topçu, 2007, s.73, 75.

‘Küresel çevresel gündem’ tezlerinin ikinci sorunlu boyutu, ‘küresel çevre krizi’ söyleminde yatmaktadır. Dünya üzerindeki egemen kalkınma paradigmalarına eleştirel bir başlangıç konumu olmasına karşın, bu söylem sorunun kökenlerinin analizini zorlaştırmaktadır. Öncelikle dünyanın çevresinin en azından *Büyümenin Sınırları*’ndan beri krizde olduğu doğal olarak öne sürülebilir, ancak 30-40 yıllık bir dönem boyunca süren bir kriz tahlili kriz kavramının içini boşaltmaktadır. Kriz öncelikle mevcut çözümlerin yetersiz kaldığı, ama yeni bir çözümün de ortaya çıkmadığı geçici bir durumdur. Öte yandan, kriz söyleminin yaratmış olduğu panik atmosferi sorunun kökenlerine inmeyi ikincilleştirmektedir. Aciliyet vurgusu analizi sığlaştırıp, kapsamı genişletmektedir. Gezegenin uçurumunun kenarında olduğu bir dönemde, toplumların kendi içindeki ve aralarındaki çatışmaları bir kenara bırakıp, öncelikle üzerinde yaşanabilecek bir gezegen kalabilmesi için herkesin üzerine düşeni yapması gerektiği kolayca öne sürülebilmektedir. Bütün aktörler, devletler, şirketler, sivil toplum hemen gezegeni kurtarmak için işbirliği yapmalıdır.

Örneğin küresel çevresel bir krizin gerçekte var olduğunu ve durumun giderek de kötüleşmekte olduğunu öne süren Princen ve Finger, çözüm için geleneksel diplomatik ve ekonomik araçların işe yaramayacağını, ‘bu nedenle tüm düzeylerdeki aktörlerin işlerini nasıl yaptıklarını, ürünlerini nasıl ürettiklerini ve günlük yaşamlarını ve devlet işlerini nasıl yönettiklerini temel olarak değiştirmeleri’ gerektiğini savunmaktadır.³³⁴ Ancak bu acil eylem çağrısı devletin ve piyasanın yeşillenmesi, yeşil tüketicilik³³⁵ gibi aslında yerkürenin acil sorunlarına yanıt olamayacak politikaların ötesine geçememektedir.

³³⁴ T. Princen ve M. Finger, *Environmental NGOs in World Politics: Linking the Local and the Global*, London: Routledge, 1994.

³³⁵ Son dönemde en önemli bireysel yeşil politik eylem biçimi haline almış olan yeşil tüketicilik (*green consumerism*) 1960’lı yılların ‘dünyayı değiştiremiyorsan, gezegeni değiştir’ mottosunun yerini ‘gezegeni değiştiremiyorsan, gezdiğin yeri değiştir’ mottosuna bırakması olarak değerlendirilebilir. Gezilen yerlerin giderek kentlerin politik meydanları değil, organik pazarlar ve hipermarketlerin enerji tasarruflu ürün rafları olması, bireysel yeşilci tutumu iyice patetik hale getirmektedir.

Ayrıca Çoban'ın işaret ettiği gibi ekolojik eşitsizlikleri örten bir perde işlevi görmektedir:

1992 Rio Konferansı Deklarasyonunda benimsenen, ekolojik bozulmaya yol açanların daha çok sorumluluk üstlenmesini vurgulayan, “ortak ama farklılaşmış sorumluluk ilkesi”, uluslararası ilişkiler alanında yalnızca sözde kalmıştır. İklim görüşmelerinde en temel anlaşmazlık noktası, tarihsel olarak en çok karbon salımına yol açan gelişmiş ülkelerin, buna uygun sorumluluk üstlenmek yerine, azgelişmiş ülkelerin salım miktarını azaltan önlemleri benimsemesi koşulunu ileri sürmeleridir. “Hepimiz aynı gemideyiz”, “tek bir dünyamız var”, “ortak geleceğimiz”, “istediğimiz gelecek” gibi uluslararası resmi belgelere ve raporlara başlık olarak seçilen sloganlar, toplumlar arasında ve toplum içinde var olan ekolojik eşitsizlikleri örten perde işlevine bürünerek, ekolojik bozulmanın gerçek sorumlusu olalım olmayalım hepimizin, çözüm bulmanın gerektirdiği ekonomik ve toplumsal maliyetleri üstlenmemiz için yapılan çağrılara dönüşmüştür.³³⁶

Özet olarak, uluslararası rejim tartışmaları perspektifiyle uluslararası çevre politikalarının gelişimi için şu sonuçlara varmak mümkündür. 1980’li yılların sonlarında bir içerik sorunu ile karşılaşan liberal rejim kuramları, aynı dönemde giderek liberalleşen uluslararası çevre politikalarının analizine yönelmeyi bir çare olarak denemiştir. Bu iki alan 1990’lı yıllarda çeşitlenen araştırma projeleri denemelerinin sonrasında 2000’li yıllarda ‘küresel çevresel yönetim’ tartışmalarında nihayet bir senteze ulaşmıştır. Oran Young 2008 yılında küresel çevre sorunlarının çözümü için en uygun yaklaşımın geleneksel uluslararası rejimleri aşacak biçimde görülmesi gereken yönetim mekanizmaları olduğunu iddia etmeye başlamıştır. Öte yandan çevre sorunları da bu yönetim modelinin temel gerekçelerinden biridir. 2000’li yıllarda uluslararası çevre politikası ve uluslararası rejimler yazının ana akımları neoliberal bir buluşmaya varmış gibi görünmektedir. Ama bu konsolide olmuş neoliberal kuram ne uluslararası çevre rejimlerinin ne de uluslararası çevre politikalarının dönüşümü hakkında yeterli bir açıklama sunamamaktadır. Soruna Marksist analiz araçlarıyla ve birikim rejimlerindeki değişimlerin çevre politikası ve uluslararası rejimlerin çerçevesini çizen dinamikler olduğu perspektifiyle bakmak ise 1960’lı yıllardan günümüze yukarıda ele alınan uluslararası çevresel süreçleri daha tutarlı bir biçimde açıklanın önünü açmaktadır.

³³⁶ Aykut Çoban, 2013, s. 248.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: KARADENİZ'İN KORUNMASINA YÖNELİK ULUSLARARASI İŞBİRLİĞİ

4 KARADENİZ'İN KORUNMASINA YÖNELİK ULUSLARARASI ÇEVRE REJİMİ

Uluslararası çevre rejimlerin Marksist bir perspektifle analizi için ulaşılan sonuçlar ışığında Karadeniz'in çevre sorunlarının çözümüne yönelik olarak ortaya çıkmış olan Bükreş rejiminin incelenmesi iki aşamada gerçekleştirilmiştir. Birinci aşamada bir çevre rejimi gelişimine konu olan deniz çevresinin coğrafi, demografik, tarihsel ve kültürel olarak tanımlanması ve ekonomik kullanımın biçimlerinin tanıtılmasından sonra rejimin oluşmasına neden olan çevre sorunları ele alınmıştır.

'Kapitalist uluslararası rejimlerin Marksist Analizine Bir Giriş' başlıklı bölümde ifade edilen uluslararası çevre rejimi tanımı çerçevesinde Karadeniz'deki çevre rejimini şu biçimde tanımlamak mümkündür:

Karadeniz'deki bölgesel çevre koruma rejimi, kıyı ülkelerinin egemen toplumsal üretim tarzının sürdürülebilirliği için, Karadeniz'de özellikle 1960'lı yıllardan sonra ortaya çıkan ağır çevre sorunlarının ve bunlarla ilgili ekonomik alanların yönetimi amacıyla, dünya ekonomisindeki gelişmeler ve uluslararası jeopolitiğin baskısı altında girmiş oldukları işbirliği sürecidir.

Bu perspektiften hareketle, öncelikle Karadeniz'deki çevre sorunları ve bunların tarafların egemen toplumsal üretim sistemleri üzerindeki etkileri ele alınmıştır. Bu etkiler birer dinamik olarak kabul edilerek, ardından, göreceli sınıfsal aidiyetleri doğrultusunda tarafları Bükreş rejimine götüren süreç incelenmiştir. Rejimin oluşum sürecinde, ulusal ve uluslararası çevre politikaları, jeopolitik, bilimsel toplulukların rolü, ortak Karadeniz kültürünün rolü ve Çernobil kazası gibi uluslararası vakaların rolü analiz edilmiştir.

Tarafların Karadeniz'in korunmasına yönelik tutumlarının analizinde, ana aktör olan devletlerin yaklaşımlarının ardındaki sınıf ilişkileri, devletlere bu sınıf ilişkilerinden

görece özerklik kazandıran jeopolitik dinamikler ve tarafların eşitsiz gelişimi değişkenleri esas alınmıştır. Tarihsel materyalist bir yaklaşımın gereği olarak tarafların tutumlarını belirleyen bu değişkenlerin konjonktürel olarak nasıl değiştiği araştırmanın kılavuzu olmuştur.

4.1 Karadeniz'in Coğrafi, Politik ve Ekonomik Yapı

4.1.1 Karadeniz'in Coğrafyası

Dünya okyanuslar sisteminin en yalıtık parçalarından biri olan Karadeniz, Avrasya kıta kabuğunun derinliklerine, en kuzeyde 46°33'N, en güneyde 40°56'N, en batıda 27°27'E ve en doğuda 41°42'E koordinatlarıyla işaretlenmiş olan derin bir çukura yerleşmiştir. Denizin en uzun olduğu yer, 42°29'N enlemindedir ve 1148 km boyunca uzanır. En dar kesimi ise Kırım yarımadasındaki Sarıç Burnu ile Türkiye kıyısındaki İnebolu arasındadır ve 258 km'dir.³³⁷

Karadeniz'in şekli ve ölçüsü tarih içerisinde değişmiştir. Antik dönemde Karadeniz'in gerilmiş bir yay biçiminde olduğu yazılmıştır. Öte yandan Canik dağlarının da bir zamanlar su altında olduğuna ilişkin yüksek yerlerdeki liman kalıntıları gibi emareler vardır.³³⁸ Ancak şu anki oval biçimi genellikle bir böbreğe³³⁹ benzetilmektedir. 1777 yılında Trabzon'da doğmuş, Ermeni rahiplerin bilimsel çalışmaların önemine inanan Mekhitarist cemaatine katılmış ve 1817-1819 yılları arasında Boğaziçi'nin Anadolu kıyısından başlayarak Rumeli Feneri'ne kadar bütün Karadeniz kıyılarını Ermeni Kilisesi temsilcisi olarak gezmiş ve coğrafi, topografik, etnografik ve tarihi bilgileri içeren ayrıntılı bir kitap yazmış olan P. Minas Bıjışkyan

³³⁷ Aleksey N. Kosarev ve Andrey G. Kostianoy, 'Introduction', *The Black Sea Environment* içinde (Eds. Andrey G. Kostianoy ve Aleksey N. Kosarev), Springer-Verlag Berlin, 2007, s.1.

³³⁸ P. Minas Bıjışkyan, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası* (Çev. Hrand D. Andreasyan), İstanbul Fakültesi Basımevi, 1969, s.3.

³³⁹ N. Ascherson, *Karadeniz*, (Çev. K. Emiroğlu), 2. Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2002.

ise kitabında Karadeniz'i daha çok bir ejdere benzetir.³⁴⁰ Ejder analojisinin kaynağı Karadeniz'in şekli kadar zorlu bir deniz olarak ünü ile de ilgili olmalıdır.

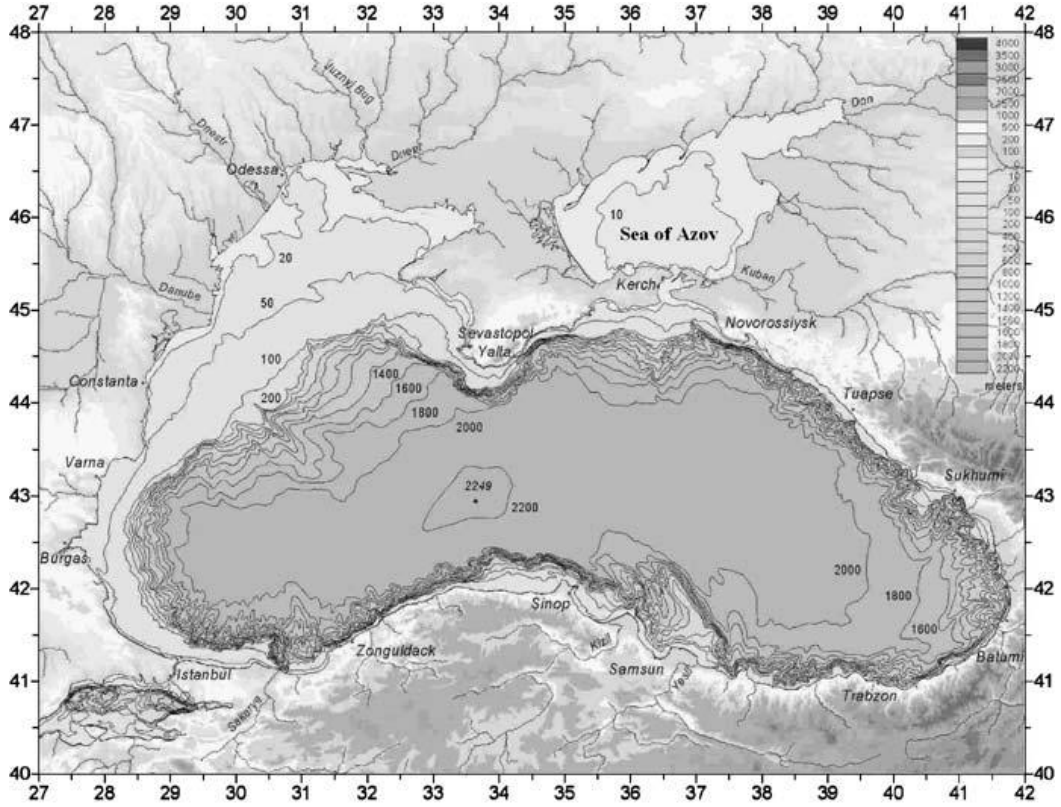
Karadeniz'i zorlu yapan topoğrafyası (Şekil 2), akıntıları ve rüzgarlarıdır. Karadeniz'in okyanus sistemine tek doğal bağlantısı güneybatıda İstanbul Boğazı-Marmara Denizi-Çanakkale Boğazı'dır. Kuzey'deki Kerç Boğazı ise Karadeniz'i Azak Denizi'ne bağlar.

1680 yılında Luigi Ferdinando Marsigli adlı bir İtalyan gemicinin denize attığı düzenli aralıklarla mantar bağlanmış ipinin suyun derinliklerinde yay şeklini almasıyla keşfettiği üzere Boğaz'daki akıntı iki yönlüdür.³⁴¹ Karadeniz'in suları yüzeyden Akdeniz'e doğru akarken, boğazın derinliklerinde Akdeniz'in tuzlu suyu Karadeniz'e ulaşır. Bu iki yönlü akıntıyı taşıyan İstanbul boğazı 30 km uzunluğunda ve 700 ila 3600 metre arasında değişen genişliktedir. Derinliği ise 20 ile 102 metre arasında değişir.³⁴²

³⁴⁰ P. Minas Bjişkyan, 1969, s.4.

³⁴¹ N. Ascherson, 2002, s.14.

³⁴² Aleksey N. Kosarev ve Andrey G. Kostianoy, 2007, s.1.

Şekil 2: Karadeniz'in topoğrafyası³⁴³

Karadeniz ayrıca 1992'de, Ren'le kesişen Main ırmağından Tuna'ya bir yapay bir kanal açılarak Kuzey Denizi'ne, 1952 yılında açılan Volga-Don Kanalı ile Hazar Denizi'ne bağlanmıştır.³⁴⁴

Karadeniz'in morfometrik karakteristikleri farklı kaynaklarda küçük farklılıklarla ifade edilmektedir. Karadeniz Çevre Programı kapsamında hazırlanan Karadeniz'in Çevresel Öncelikleri Çalışması'na göre, 36,875 km² yüzey alanına sahip Azak Denizi ile birlikte Karadeniz'in yüzey alanı, 459,054 km²'dir. En derin noktası

³⁴³ *Ibid*, s. 2.

³⁴⁴ S. Yılmaz, 'Karadeniz'de Değişen Dengeler ve Türkiye', *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı 15, 2007, s.45.

İnebolu yakınlarındadır ve 2212 metredir. Ortalama derinlik 1272 metre iken, hacmi 536,969 km³'tür.³⁴⁵

Karadeniz'in dip topoğrafyası birbirinden belirgin biçimde ayrılan üç yapıdan oluşur. Toplam deniz yüzeyinin 25'ini kaplayan kıta sahanlığının derinliği 100-200 metre arasında değişir. Ukrayna önlerindeki kuzeybatı kesiminde kıta sahanlığının genişliği 200 km'yi geçer. Buna karşın Karadeniz'in bütün güney ve doğu kıyılarından kıta sahanlığı oldukça dardır ve bir kaç kilometrenin altına düşer. İkinci yapı olan kıtasal yamaç yüzey alanının yüzde 40'ını kaplar ve sert denizaltı vadi kanyonlarıyla ve 2000 metre derinliklere kadar uzanır. Üçüncü yapı olan çanak tabanı toplam yüzey alanının yüzde 35'i kaplar ve denizin merkezine doğru hafif bir eğimle uzanır.³⁴⁶

Karadeniz'e bütün kıyıları boyunca irili ufaklı 500'den fazla nehir su taşır.³⁴⁷ Bunların arasında başlıcaları olan Sakarya, Bartın, Kızılırmak, Yeşilirmak Türkiye kıyılarından; Çoruh ve Rıyon Gürcistan'dan, Kuban ve Don Rusya'dan (Azak Denizi üzerinden), Dinyeper ve Dinyester Ukrayna'dan ve havzaları bütün orta ve doğu Avrupa'dan su toplayan Tuna Romanya ve Ukrayna kıyılarından Karadeniz'e ulaşır. Bu nehirlerin toplam su havzası yaklaşık 2 Milyon km² gibi muazzam bir büyüklüktedir. Bu havza 165 milyon nüfuslu 17 ülkeyi kapsar. Bu geniş havza Karadeniz'in pek çok temel niteliğini belirler. Aşağıdaki tablo Karadeniz'e akan nehirlerin havza büyüklüklerini ve toplam ortalama yıllık akış miktarlarını kıyı bölgelerine göre göstermektedir.

³⁴⁵ Black Sea Environmental Programme, *Black Sea Environmental Priorities Study*, UN Publications New York, 1998, s.1. Karşılaştırma için bakınız Aleksey N. Kosarev ve Andrey G. Kostianoy, 2007, s.1.

³⁴⁶ Aleksey N. Kosarev ve Andrey G. Kostianoy, 2007, s.3.

³⁴⁷ V.N. Mikhailov ve M.V. Mikhailova, 'River Mounts'. *The Black Sea Environment* içinde (Eds. Andrey G. Kostianoy ve Aleksey N. Kosarev), Springer-Verlag Berlin, 2007, s.97.

Tablo 5: Karadeniz'e Akan Nehirler ve Havzaları³⁴⁸

Karadeniz'e akan su havzaları	Başlıca nehirler	Drenaj havzası, (km ²)	Ortalama yıllık toplam akış, (km ³)	Toplam akış içinde yüzde
Bulgaristan	Duda, Kamchia, Provodiyska, Rezovska, Veleka, Ropotama, Fakiyska	6,292	1.83	0.39
Kafkaslar	Rioni, Çoruh, Inguri, Kodori, Bzyb, Supsa, Mzymta	75,000	43	9.14
Kırım	Chernaya, Belbec, Al'ma, Kacha	2,729	0.32	0.07
Kuzeybatı sahanlığı	Tuna, Dinyester, Dinyeper, Güney Bug	1,500,000	389	82.72
Romanya (Tuna hariç)		4,589	0.12	0.03
Türkiye	Kızılırmak, Yeşilirmak, Sakarya	259,550	36	7.66
Toplam		1,848,160	470.27	100

Öte yandan bu nehirlerden Karadeniz'e gelen tatlı su girdisi konusunda farklı kaynaklar farklı rakamlar verdiği de belirtilmelidir. Karadeniz'in su bütçesinin bir genel bir hesabı şu biçimde yapılmıştır: nehirlerden gelen tatlı su girdisi yılda 400 km³ ve buharlaşma yolu ile gerçekleşen su kaybı yılda 350 km³ ve pozitif su bakiyesi yılda 50 km³.³⁴⁹ Ancak bu çalışmadaki su bütçesi hesabına yıllık yağış miktarı eklenmemiştir. Karadeniz yarı-kurak bir iklime sahiptir ve yıllık 225-300 km³ düzeyinde yağış alır.³⁵⁰ Böylece yaklaşık 300 km³ e ulaşan pozitif bakiye ise Akdeniz'e net akış olarak ulaşır. Karadeniz'e nehir girdisinin yüzde seksen dolayında bir bölümü kuzeybatı bölümünden kaynaklanır. Tek başına Tuna'nın yıllık taşıdığı tatlı su 200 km³ dolayındadır.³⁵¹ Dinyeper 50 km³ ve Dinyester 10 km³'lük katkılarının yanında diğer onlarca nehrin katkısı küçüktür.

³⁴⁸ Y. Zaitsev ve V. Mamaev, *Biological Diversity in the Black Sea: A Study of Change and Decline*, Black Sea Environmental Series, Vol.3, New York: UN Publications, 1997.

³⁴⁹ Levent Bat et al., 'Karadeniz'in Değişen Ekosistemi ve Hamsi Balıkçılığına Etkisi', *Journal of Fisheries Sciences*, Vol. 1, No. 4, 2007, s.193.

³⁵⁰ Black Sea Environmental Programme, 1998, s.2.

³⁵¹ Aleksey N. Kosarev ve Andrey G. Kostianoy, 2007, s.2.

Karadeniz'e ulaşan bu büyük miktarda tatlı suya karşılık, su değişiminin sınırlı düzeyde kalması Karadeniz'in derinliklerini dünyanın en büyük içinde yaşam bulunmayan su kütlesi haline getirmiştir. Karadeniz'in su bütçesindeki tatlı su fazlalığı deniz suyunun yüzeyinde tuzluluğu seyreltir. Bu tuzlu Akdeniz ile daha az tuzlu Karadeniz'in sularının Boğaz'dan iki katmanlı akışının da nedenidir. Ancak bu su rejiminin daha karakteristik bir sonuca neden olur: Karadeniz dünyanın en büyük tabakalaşmış su kütlesidir.³⁵² 100 ila 200 metre derinlikte kalıcı bir ani tuzluluk konsantrasyonu değişimini ifade eden haloklin alan oluşmuştur. Haloklin deniz suyunun dikine karışmasını, dolayısıyla daha derin sulara oksijen taşınmasını engeller. İki tabakalı Karadeniz'in alt tabakalarında yaşam olmamasının nedeni de bu tabakalaşma ile birlikte çalışan su içindeki oksidasyon mekanizmasıdır.

Nehirlerle taşınan organik maddeler denizde bakteriler tarafından parçalanırken deniz suyundaki çözülmüş oksijeni tüketirler. Karadeniz'e ulaşan organik maddeler o kadar fazladır ki, sudaki çözülmüş oksijenin bu organik maddelerin oksidasyonuna yetmesi mümkün değildir. Bu durumda, deniz suyundaki sülfür iyonundan (SO₃⁻) oksijeni ayrıştırılarak kullanılmaya başlanır, ancak bu işlem sonucunda ortaya en ölümcül gazlardan biri olan hidrojen sülfür (H₂S) gazı çıkar. Bu nedenle, Karadeniz'in sadece yüzeyden 100-200 m derinlerine kadar toplam hacminin yaklaşık yüzde 15'inde oksijen, dolayısıyla yaşam bulunur.

Karadeniz'in bu yapısı Soğuk Savaş'ın SSCB hakkındaki kara propagandasına da oldukça malzeme sağlamıştır. Bir Birleşmiş Milletler raporunda Karadeniz'in yüzde 90'ında yaşam olmadığı bilgisini haber yapan bir ABD gazetesi sansasyonel bir manşet bulduğundan emindir: 'Karadeniz ölüyor'. Çünkü tabanının yüzde doksanı zehirli.³⁵³ Nasılsa ortalama ABD okuru için gazetenin haberini sorgulamak, geniş anoksik su kültésinin nedenlerini keşfetmek oldukça zordur.³⁵⁴

³⁵² Black Sea Environmental Programme, 1998) , s.3.

³⁵³ Aktaran N. Ascherson, 2002, s.322.

³⁵⁴ Bu tutum şaşırtıcı derecede yaygındır. 1956'dan beri bilim ve teknolojiye en son gelişmeleri sunan saygın haftalık bilim/magazin dergisi New Scientist'in 6 Aralık 1979 tarihli 767. Sayısında

Oysa yukarıda değinilen iki mekanizma da bütünüyle doğal etkiler sonucunda ortaya çıkmıştır ve Buzul Çağı sonrasında beri Karadeniz bu yapıdadır. Ondan öncesinde bugünkü Karadeniz'in temeli olan çanak bir yarı-tatlı su ile dolu bir göldür. Bu göl eski Tetis denizinin bir kalıntısıdır. Tetisi yaratan ise günümüzden yaklaşık olarak 545 milyon yıl önce başlayıp 251 milyon yıl öncesine kadar 249 milyon yıl süren paleozoik zamanda görülen kıtasal değişikliklerdi.³⁵⁵ Paleozoik zamanın öncesinde dünya üzerinde tek bir süper kıta bulunmaktaydı: Rodinia. Bu kıtanın parçalanmasıyla en büyüğü Gondvana olan pek çok kıta oluşmuştur. Ancak paleozoik zaman içinde oluşan bir dizi değişikliğin sonunda bu kıtalar yeniden bir araya gelerek yeni bir süper kıta oluşturmuştur: Pangea. Bu süper kıta da tek bir dünya okyanusu tarafından çevrilmiştir.

Pangea, günümüzden 251 Milyon yıl önce başlayan Mezozoik zaman boyunca magma tabakasındaki hareketler sonucunda önce ikiye bölünmüş, zamanın son dönemi olan Kretase'de güneyde Gondvana³⁵⁶, kuzeyde Laurasia³⁵⁷ olmak üzere iki kıtaya tamamen ayrılmıştır. Bu iki kıta arasında yer alan büyük okyanusa ise Tetis adı verilmiştir. Kretase'de başlayan Gondvana ve Laurasia'nın da parçalanması ve kopan parçaların yeniden birleşmesi süreci günümüzden 65 milyon yıl önce başlayan

Dr. David Tolmazin imzasıyla çıkan haberin başlığı 'Karadeniz- ölü deniz?'dir. 1974 yılına kadar Ukrayna Bilimler Akademisi Ekonomi Enstitüsü Denizel Ekonomi Bölümü Başkanı olduğu özel bir spot ile vurgulanan yazarın tezi büyük kanal sistemleri üzerine kurulu Sovyet su politikasının Karadeniz'deki canlı yaşamını ortadan kaldırdığı yönündedir. Yazar denizdeki canlı hayatının azalmasını dramatik biçimde betimlemiş, ancak en önemli neden olan aşırı avlanmanın yüzde 80'inden tek başına sorumlu olan ABD'nin müttefiki Türkiye'den tek bir sözcükle bile bahsetmemiştir.

Bakınız David Tolmazin, 'Black Sea-dead sea?'. *New Scientist*. 6 Aralık 1979.

³⁵⁵ Bilim ve Teknik Dergisi web sitesi. Jeolojik Devirler.

<http://www.biltek.tubitak.gov.tr/bilgipaket/jeolojik/Fanerozoik/Paleozoik/index.htm> Erşim tarihi: 20 Mayıs 2013.

³⁵⁶ Bugünkü Antartika, Güney Amerika, Avustralya ve Afrika Kıtaları Gondvana'nın ayrılmasıyla oluşmuştur.

³⁵⁷ Bugünkü Kuzey Amerika, Avrupa ve Asya Kıtaları Laurasia'nın ayrılmasıyla oluşmuştur.

ve günümüze kadar süren Senozoik zamanın ilk dönemi Paleojen'in sonunda, yaklaşık 30 milyon yıl önce bugünkü kıta ve okyanus sistemine varmıştır. Bu süre içindeki kıta hareketleri ve genişleyen Atlantik ve Hint okyanusları Tetis Okyanusu'nu Tetis Denizi'ne dönüştürmüştür. Tetis Denizi ise en büyüğü bugünkü Akdeniz olmak üzere bir dizi göle dönüşmüştür: Aral, Hazar ve Karadeniz.

6 Milyon yıl önce kuruyan Akdeniz, 5 milyon yıl önce Cebelitarık boğazının açılmasıyla tekrar dünya okyanuslar sistemiyle birleşmiştir. Karadeniz ise günümüzden 11 bin yıl önce başlayan ve buzul çağlarının ardından gelen Holosen devrine kadar bir tatlı su gölü olarak kalmıştır. Buzul çağının sona ermesi deniz seviyesini yaklaşık 100 metre yükselttiğinde Akdeniz'in suları daha düşük seviyede olan Karadeniz'e doğru ilerlemiş, nihayet günümüzden 7500 yıl önce Çanakkale ve İstanbul boğazlarını açarak aradaki Marmara Denizi'nin de oluşmasına neden olmuştur.³⁵⁸ Eriyen suların ve Karadeniz'in geniş su havzalarının etkisiyle Karadeniz'in sularını da yükseltmiştir. Akdeniz'in tuzlu sularının Karadeniz'in seviyesini günde 15 cm yükseltecek kadar hızlı bir biçimde Karadeniz'in tatlı sularına akın etmesi ile bugünkü ikili tabakalaşma ortaya çıkmıştır.³⁵⁹ Yukarıda ele alınan su rejimi de bu ikili yapının istikrar kazanmasına neden olmuş ve zamanla altta bir tabaka oluşturan ve üst tabaka ile yeterli oksijen alabilecek kadar karışamayan tuzlu sular anoksik bir ortam oluşmuştur.

4.1.2 Karadeniz Uygarlıklarının Tarihi

Karadeniz'in bugünkü biçimini almaya başladığı zaman Neolitik döneme denk düştüğüne göre aynı dönemde Karadeniz'in kıyılarında toplumsal hayatın sürdüğü tahmin edilmektedir. C. King, burada yaşayan insanların bir denizin doğuşuna tanık olmuş olma ihtimallerinin yüksek olduğunu, ancak bu ilk insanların kültür ve adetlerini öğrenmemizi sağlayacak somut kanıtın çok az olduğunu ifade etmiştir. Bulgaristan kıyılarında bulunan ve dünyanın en eski altın eşyalarının MÖ 4500 yılından kaldığı anlaşılmış olsa da, bu altınları üreten toplumsal yapı ve kültürlere

³⁵⁸ Charles King, *Karadeniz*, (Çev. Zülal Kılıç), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2008 s.34-35.

³⁵⁹ *Ibid*, s.35.

dair kendilerinden kaynaklanan bilgi yoktur.³⁶⁰ Bu nedenle yazar Karadeniz'i tarihe sokanın, bugünkü bilgilerimizin pek çoğunu borçlu olduğumuz eski Yunanlı'lar olduğunu belirtir.³⁶¹ Antik Yunan'ın şahitliği de gerçeklerden çok bu halklar hakkında yaratıkları efsanelere dayanmıştır. Yine de MÖ onuncu yüzyılda, Karadeniz'in güneybatı kıyılarında savaş becerileri nam salmış Trakyalılar, kuzey kıyılarında ise çeşitli İskit kabilelerinin yaşadıkları düşünülmektedir. Doğu kıyısında ve Kafkas bölgesinde ise Kolhis halkının kurduğu bir uygarlık gelişmiştir. Karadeniz'in güney kıyılarında ise Kafkaslardan batıya ve Trakya'dan doğuya göç etmiş dağ aşiretleri yerleşmiştir.³⁶²

Karadeniz'in bilinen adlarından en eskisi olan *Pontos Axeinos'un* (hasmane deniz) kökeninin bu döneme dayandığı düşünülmektedir. Her ne kadar Karadeniz'in adlarının gelişimi konusunda rakip açıklamalar var olsa da, *Pontos Axeinos'un* İskitlerin konuştuğu dilde ona vermiş oldukları ışsız, koyu renkli anlamlarına gelen *Axšaina* türemiş olma olasılığı dikkate alınmalıdır.³⁶³ Zira Yunanlıların bu ismi İskitlerden duyduklarında, kendi dillerindeki *Axeinos* sözcüğünü hatırlatması için hem eşsiz bir ses benzerliği hem de bu yeni anlamı destekleyecek kadar coğrafi ve askeri gerekçe vardır. Karadeniz'in seyir zorluğuna neden olan dev dalgaların yanı sıra, bu kıyılarda yaşayan insanları Yunanlılar barbar ve 'şaki' olarak görmüştür.³⁶⁴

³⁶⁰ *Ibid*, s.40.

³⁶¹ MÖ 5. Yüzyıl tarihçisi Herodotos, MÖ 4. Yüzyılda yazan Ksnepnon ve şimdiki Amasra'da doğmuş olan Strabon. *Ibid*. s.43.

³⁶² *Ibid*, s.46. Yazar bu halklarla modern etnik gruplar arasında bir bağ kurma girişiminin beyhude bir çaba olduğunu belirtir. Tarihi kayıtlarda bir gözüken bir kaybolan bu hakların izini modern zamanlara kadar sürmek imkansızdır.

³⁶³ Rüdiger Schmitt, 'Black Sea', *Encyclopedica Iranica*, Vol. IV, Fasikül 3, 1989, s. 310-313.

<http://www.iranicaonline.org/articles/black-sea> Erişim Tarihi: 18 Mayıs 2013.

³⁶⁴ P. Minas Bjişkyan, 1969, s.1. Ayrıca Antik Yunanlıların Karadeniz halkları için icat ettikleri 'barbar' kavramının ortaya çıkışından itibaren eleştirel bir tartışması için bakınız N.Ascherson, 2002. Ascherson barbarlık ve uygarlık kavramlarının Yunan imgeleminde tohumları atılan ikizler olduğunu öne sürer. Yazar önce Antik Yunan sonra Roma ve Bizans imparatorluklarının kendi emperyal müdahalelerini 'uygar' düzenin barbar ilkelliğine karşı savunusu olarak

Yunanlıların bu barbar ve şaki toplulukların hepsiyle ticaret yapmış olduğu tahmin edilmektedir. İskitler ile at ve tahıl ürünleri, Kolhis'lerle kurutulmuş balık ve kereste ve madencilik alanında gelişmiştir. Karadeniz'e ilk gelen Yunanlılar da fetihçi kahramanlar değil, girişimci Yunanlılardır. Gemilerle kumaş, şarap ve zeytinyağı getirmiş ve bunları kereste, demir ve diğer değerli madenler ve buğday ile değiştirmişlerdir.³⁶⁵ Karadeniz'in zenginliği Yunanlıların ilgisini giderek daha çok çekmiş, MÖ 600 ila 500 arasında Yunan dünyasının en güçlü devleti olan Miletos bu dönemde boğazlardan yapılan bütün ticaretin kontrolünü ele geçirmiş ve Karadeniz'in kıyılarında ilk Yunan kolonilerini kurmaya başlamıştır. Güney kıyısındaki uzunca bir dönem en görkemli Yunan kolonisi olan Sinop, Kafkas kıyılarındaki Dioscurias, Azak girişindeki Pantikapaion ve Hypanis ırmağı ağzında Olbia en önde gelen Yunan kolonileridir.³⁶⁶ Karadeniz kıyılarında kolonilerin artması, Yunanlıların Karadeniz'e bakışını değiştirmiş *Pontos Axeinos* (Hasmane Deniz) küçük bir sözcük oyunuyla *Pontus Euxinus'a* (Dostane Deniz) dönüşmüştür. Bu Karadeniz'in klasik dönemde en yaygın olarak kullanılan adıdır.

'Yunanlılar ilk kez MÖ sekizinci yüzyılda bu sahile geldiklerinde İskitler Kırım steplerinde ve anakara ovalarındaydılar. İzleyen yüzyıllarda, Yunan koloni döneminde Orta Asya'dan batıya doğru göçün baskısı zayıftı ve İskitler batıya doğru yolculuklarına yeniden başlayıp yerlerini Sarmatlar alana kadar arada beş yüzyıl veya daha fazla zaman geçti. Sonra, çağımızın ilk yüzyıllarıyla birlikte, ilk göçebe ulusun peşinden ötekinin gelmesi çok daha sık yaşanır olmaya başladı. Sarmatlardan sonra kuzeyden gelen Gotlar ve her şeyi yikan Hunlar, sonra Karadeniz kıyılarında MS sekizinci yüzyılda kısa süreli istikrarlı bir step imparatorluğu kuran Hazarlar geldi. Türk dilli, Kıpçak, Kuman veya Polovtsi adı

kutsallaştırdıklarını belirtir. ABD'nin 'terörizme karşı önleyici savaş' doktrini ve Ortadoğu'ya yönelik emperyal müdahaleleri düşünüldüğünde bu geleneğin halen ABD tarafından başarılı bir biçimde sürdürüldüğü görülmektedir.

³⁶⁵ Charles King, 2008. s.46,47.

³⁶⁶ *Ibid*, s.48.

verilen göçebeler on bir ile on üçüncü yüzyıllar arasında steppe egemen oldular ve sonra Altınordu'nun Moğol-tatarları tarafından daha batıya sürüldüler.³⁶⁷

Bir Moğol hanlığı olan Altınordu (ya da Altın Orda) Devleti on üçüncü ve on dördüncü yüzyıl boyunca Karadeniz'in kuzey kıyılarını da içeren geniş bir coğrafyada hüküm sürdüktan sonra, Timur'un seferlerinin zaten gevşek olan iç siyasal yapıyı bozması sonucu dağıldı. Böylece Altınordu topraklarının yerine Kazan Hanlığı, Kırım Hanlığı, Astrahan Hanlığı, Nogay Hanlığı, ve Sibir Hanlığı kuruldu. Daha sonra Kırım Hanlığı diğer hanlıklara ait toprakları işgal ederken sadece daha sonra Rusya Çarlığı olacak olan Moskova prensliği bağımsız kalmayı başarmıştır.

Karadeniz'in güney kıyılarındaki ise Yunan kolonileri de artan ticaretin yanı sıra savaşlar, işgaller, yağmalamalarla yüzyıllar boyunca yaşamlarını sürdürmüştür. MÖ birinci yüzyılda ise Roma fetihleri başlamış ve Sinop ve Trabzon arasında hakim olan Pontus'un Kırallı Mitharadates'in Roma generali Pompeius'a yenilmesi sonrasında Karadeniz Roma dünyasının bir parçası haline gelmiştir. Roma İmparatorluğu'nun en güçlü döneminde Karadeniz'in Kuzeybatıda Dinyester ırmağından doğuda Kafkas bölgesine kadar güney yarısı Roma egemenliğinde kalmıştır.³⁶⁸ Bu dönemde, Dünya'ya egemen olan Roma için dost mu düşman mı olduğunun önemi kalmadığını ilan edencesine Karadeniz'in adı *Pontus Euxinus*'dan sadece Pontus'a kısalmıştır.

Roma ve Bizans imparatorluklarının Karadeniz'in bu bölgelerindeki egemenliği değişen biçimlerde ve sınırlarda onbeşinci yüzyıla kadar sürmüştür. Bu dönemde Megreller Roma İmparatoruna bağlı bir krallık kurarak Kafkasya bölgesine egemen olmuşlardır. Ayrıca Hunlar, Sabrlar, Avarlar, Onogurlar, Hazarlar, Peçenekler, Uzlar ve Kumanlar birbiri ardı sıra seferler düzenlemişlerdir. Malazgirt Savaşı'ndan sonra Anadolu'ya yerleşmeye başlayan Türkler Karadeniz kıyılarına da akınlar düzenlemiş ve zaman zaman bazı bölgeleri ellerine geçirmiştir. On üçüncü yüzyılda Haçlı Seferleri sırasında Konstantinopol'ün Latinler tarafından işgal edilmesi üzerine

³⁶⁷ N. Ascherson, 2002, s.35.

³⁶⁸ Charles King, 2008, s.67, 68.

kaçan Bizans varislerinin kurduğu Trabzon Rum İmparatorluğu Osmanlı İmparatorluğu tarafından 1461’de yıkılana kadar, Karadeniz’in güneydoğu kıyılarına egemen olmuştur. Bu tarihten sonra bütün bölge adım adım Osmanlı hakimiyetine girmiştir.

‘Osmanlı’lar Konstantinopolis ve Trebizond’u fethettikten görece kısa süre sonra, Karadeniz kıyısındaki ana liman ve hisarları da ele geçirdiler: 1475’de Kefe, diğer Kırım limanları ve Don ırmağı üstündeki Tana; 1479’da Kafkas sahilindeki Anapa, 1484’de Dinyesyer üstündeki Monkastro ve Tuna üstündeki Licostomo. İç bölgelerdeki devletleri-güney Kafkaslar ile Moldova prensliğinin Hıristiyan hükümdarlarını ve Müslüman Kırım hanını- kontrol altına almak daha uzun sürdü, ama 16. yüzyıl başlarında artık hepsi Osmanlı padişahının egemenliğini kabul etmişti. Konstantinopolis’in düşmesinden bir yüzyıl bile geçmeden Osmanlılar Karadeniz’e kendi denizleri olarak sahip çıkabiliyorlardı.’³⁶⁹

Karadeniz’deki Osmanlı egemenliği 18. Yüzyılın ilk yarısına kadar sürmüştü, bu dönemden sonra Rus İmparatorluğu Karadeniz kıyılarındaki egemenliğini önce Kırım, sonra da Balkan ve Kafkaslara doğru genişletmiştir. ‘19.yüzyılın ortalarında Karadeniz artık kesinlikle ‘Asyalı’ olarak tanımlanamazdı. Şimdi deniz artık doğu Avrupa’nın bir güçlenip bir gerileyen devletleri, Ruslar ve Osmanlılar arasında bölüşülmüş, iki imparatorluğun hırslarının yakın temas ettiği bir su yolu haline gelmişti.’³⁷⁰

Böylece Karadeniz’in adı da bütün modern dillerdeki halen kullanılan Kara Deniz biçimini almıştır.³⁷¹ Karadeniz’in neden ‘kara’ olarak nitelendirildiğine ilişkin olarak kesin bir bilgi olmamakla birlikte pek çok tahmin vardır. Bunlardan en eskisi coğrafi bir açıklamadır. Karadeniz’in bazı bölgelerinde kumların siyah olması ve etrafı dağlarla çevrili olan denizin kuzey ve batı rüzgarlarıyla getirdiği bulutlarla kararması

³⁶⁹ *Ibid*, s.135.

³⁷⁰ *Ibid*, s.175.

³⁷¹ Bulgarca: Cherno more, Gürcüce: Shavi zghva, İngilizce: Black Sea, Romence Marea Neagră, Rusça Chornoye morye, Ukraynaca Chorne more.

ve de Karadeniz'in Akdeniz'den daha derin olması gibi sebeplerle Karadeniz'e kara denmiştir.³⁷² Bıjşkyan ayrıca Karadeniz'de yaşamış Kimri adlı bir kavmin siyah rengi sevinç sembolü saydığı denize bu sıfatı uygun gördüklerine dair rivayetler olduğunu bildirir. Charles King ise üç güçlü tahmin olduğunu belirtir: Birinci açıklamaya göre denize konulan ilk isim olan *Axšaina*'nın en azından anlamının Karadeniz kıyısında yaşayan halklar arasında korunmuş ve Osmanlı'ya devrolmuştur. İkinci açıklamaya göre ise Orta Çağda Avrupalı denizciler 'büyük' ve 'korkunç' çağrışımları olan 'kara' sözcüğünü yaygınlaştırmışlar ve yine bu kullanım Osmanlı tarafından devam ettirilmiştir. Üçüncü açıklamaya göre de Avrasya halklarının geliştirdiği coğrafi yönleri renklerle ifade etme geleneğinin bir parçası olarak kuzeyi ifade eden siyah sözcüğü Osmanlılar tarafından Karadeniz için kullanılmıştır. Zaten Osmanlılar batı dillerindeki adı *Mediterranean* olan Akdeniz'i de renkle beyaz rengi ile (batı yönünü gösterir) ifade etmişlerdir.³⁷³

Bölgenin bugün en karakteristik özelliği olarak öne çıkan heterojenliğinin kökeni bu tarihi geçmişe dayanır. Charles King, antik Yunanlıların Karadeniz kıyılarında ticaret yapmak için 130 tercümana ihtiyaçları olduğunu söylediklerini belirtir.³⁷⁴ Yazarın belirttiği gibi, bunun abartılı bir söylence olduğu açıktır, ama bölgenin yapısına dair de bir gerçeği ifade etmektedir. Karadeniz'in bu heterojen yapısı aslında o dönem için şaşırtıcı değildir. İnsan topluluklarının toplumsallaşma ve uygarlaşmaya başlamaları sürecinin heterojen insan toplulukları yaratmasında şaşılacak bir yan yoktur. Zaten toplumlar arasındaki homojenleşme ve ortak bir kültürel coğrafya oluşturulması uzunca bir tarihsel zaman içinde gerçekleşmiştir. Karadeniz'de ise hiç bir dönemde böylesi bütünleştirici kültürel coğrafya oluşturacak tarihsel gelişmeler yaşanmamıştır. İnsanlığın son büyük homojenleştirici politik sürecinin, yani modernleşmenin merkezinin Avrupa olması ve modernleşme sürecinin merkezde benzerlik yaratırken çeperde farklılıkları arttırması Karadeniz'in bir kültürel alan

³⁷² P. Minas Bıjşkyan, 1969, s.1.

³⁷³ Charles King, 2008, s.10.

³⁷⁴ Ibid, s.49.

olarak var olabilmesi için son fırsatı da ortadan kaldırmıştır. Ekim Devrimi öncesinde dinsel olarak bir büyük karşıtlık içinde olan iki yaka, Ekim devrimi ile birlikte kapitalist ve sosyalist olarak bu büyük karşıtlıklarını sürdürmüşlerdir.

4.1.3 Karadeniz’de Politik ve Ekonomik Yapı

Karadeniz’in kıyısında bugün altı devlet yer almaktadır: Türkiye, Gürcistan, Rusya, Ukrayna, Romanya ve Bulgaristan. Bu ülkelerin yaşayan toplam 291.5 milyon nüfusun yaklaşık 20 milyonu doğrudan kıyı alanları içinde ikamet eder.³⁷⁵ Denize doğrudan ulaşımı olan 26 idari birim vardır: Bulgaristan’da iki eyalet, Rusya’da bir özel alan (*territory*), Ukrayna ve Gürgistan’da üç otonom cumhuriyet, Ukrayna’da üç bölge yönetimi, Romanya’da iki ilçe (*uyezd*) ve Türkiye’de 15 il.³⁷⁶

Bu 26 idari birim arasında en büyüğü 13.7 milyon nüfusuyla İstanbul’dur.³⁷⁷ Onu 1.03 milyon nüfusuyla Odessa, 840 bin Samsun, 680 bin nüfusuyla Sakarya, 426 bin nüfusuyla Trabzon, 423 bin nüfusuyla Ordu, 400 bin nüfusuyla Sivastopol ve, 396 bin nüfusuyla Soçi, 351 bin nüfusuyla Köstence ve 301 bin nüfusuyla Varna izler.

1991 yılında SSCB’nin dağılması bölgenin ekonomik ve politik yapısında önemli bir değişim yaratmıştır. Bu dönemin öncesinde kıyıda sosyalist blok üyesi SSCB, Bulgaristan ve Romanya ile NATO üyesi Türkiye varken, Gürcistan, Ukrayna ve Rusya Federasyonu’nda yaşanan kapitalist dönüşümler ve bu ülkelerin bağımsız devletler haline gelmesiyle Karadeniz kıyısında altı piyasa ekonomisi oluşmuştur.

³⁷⁵ Black Sea Commision, *Black Sea Transboundary Diagnostic Analysis*, 2007. s.22. Yine Black Sea Commision (BSC) tarafından 2009 yılında yayınlanan *State of the Environment of the Black Sea* raporunda kıyıda yaşayan nüfus 16.8 milyon olarak verilmiştir.

³⁷⁶ Igor S. Zonn ve Sergey S. Zhiltsov, ‘Socioeconomic, Legal and Political Problems of the Black Sea’, *The Black Sea Environment* içinde (Eds. Andrey G. Kostianoy ve Aleksey N. Kosarev), Springer-Verlag Berlin, 2007, s. 424. İlgili kaynakta 19 olarak verilen Türkiye’nin il sayısı 15 olarak düzeltilmiştir.

³⁷⁷ Türkiye İstatistik Kurumu, Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi (ADNKS) Sonuçları

http://rapor.tuik.gov.tr/reports/rwservlet?adnksdb2&ENVID=adnksdb2Env&report=wa_turkiye_il_koy_sehir.RDF&p_kod=1&p_yil=2012&p_dil=1&desformat=html Erişim tarihi: 21 Mayıs 2013.

Bölgenin kapitalist dönüşümü sırasında özellikle ilk yıllarda son derece çalkantılı gelişmeler yaşandıktan sonra bölgede görece yeni bir istikrar/güç dengesi ortaya çıkmıştır. Tablo 6, SSCB'nin dağılmasından yirmi yıl sonra Karadeniz ülkelerinin temel göstergelerinin karşılaştırmasını sunmaktadır.

Tablo 6: Karadeniz ülkelerinin temel göstergeleri

Ülke	Toplam Nüfus ^a (2011 yılı)	Karadeniz Kıyısında ki nüfus ^b	Karadeniz kıyısı uzunluğu (km) ^c	GSMH ^d (ABD Doları 2011 yılı)	Kişi başına düşen GSMH ^e (ABD Doları 2011 yılı)
Bulgaristan	7,348,328	714,000	300	53,514,380,731	7,283
Gürcistan	4,486,000	650,000	310	14,366,527,680	3,203
Romanya	21,384,832	745,954	225	189,775,739,205	8,874
Rusya Fed.	142,960,000	1,159,000	475	1,857,769,676,144	12,995
Türkiye	73,639,596	6,700,000	1400 ³⁷⁸	774,983,417,981	10,524
Ukrayna	45,706,100	6,800,000	1628	165,245,009,991	3,615
Toplam	295,524,856	16,768,954	4,338	3,055,654,751,732	
a: The World Bank Data. http://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.TOTL Erişim Tarihi: 21 Mayıs 2013.					
b,c: Black Sea Commission <i>State of the Environment of the Black Sea (2001-2006/7)</i> , Black Sea Commission Publications, İstanbul, 2008.					
d: The World Bank Data. http://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD/countries Erişim Tarihi: 21 Mayıs 2013.					
e: The World Bank Data. http://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD Erişim Tarihi: 21 Mayıs 2013.					

³⁷⁸ Black Sea Environmental Priorities Study (1998)'ye göre 1965 km.

Tablo 6'dan da görüleceği üzere, kıyı kentlerinde yaşayan nüfus ve kıyı uzunluğu açısından kıyı ülkeleri arasında Ukrayna ve Türkiye diğerlerinden çok daha büyük bir ağırlığa sahiptir. Bu iki ülke toplam olarak kıyı nüfusunun yüzde seksenden fazlasını barındırır ve kıyı uzunluğunun yüzde yetmişini işgal ederler. Ancak bölge ülkelerinin ekonomik potansiyelleri karşılaştırıldığında Rusya ve Federasyonu ve Türkiye'nin diğer komşu ülkelere kıyasla önce çıktığı görülür. Bölgenin toplam Gayri Safi Milli Hasılası'nın yüzde 86'sı bu iki ülkeden kaynaklanmaktadır. Ayrıca kişi başına düşen gelir sadece bu iki ülkede 10 bin Dolar seviyesinin üstündedir.

Bu iki olgu birlikte değerlendirildiğinde, Türkiye ve Rusya'nın Karadeniz'deki çevre rejimi açısından iki önemli ülke olduğu, öncelikle Ukrayna ve ardından Gürcistan'ın ise rejimin zayıf halkaları olma potansiyeli taşıdığı yorumu yapılabilmektedir. Görece zayıf ekonomilerinin yanı sıra ABD ve Rusya arasındaki bölgesel hegemonya rekabeti de en çok bu iki ülkeyi olumsuz etkilemekte, sürekli olarak bir politik istikrarsızlık sarkacında salınmaktadırlar. Romanya ve Bulgaristan görece küçük ekonomilerine karşın, kişi başına milli gelirlerini belli bir düzeye çıkarmayı başarmışlardır. Ayrıca AB üyeliği bu iki ülkeyi Batı Avrupa ile bütünleşme doğrultusunda politik olarak bir rotaya sokmuştur. Öte yandan her iki ülkede Orta Asya ve Kafkasya ile Avrupa ülkeleri arasındaki transit geçiş açısından avantajlı bir coğrafi konuma sahiptir.

Karadeniz'de son yirmi yılda üç ekonomik faaliyet alanı öne çıkmıştır: gemi taşımacılığı ve boru hattı iletimleri, canlı kaynaklar ve dinlenme sektörü.

Uluslararası gemi taşımacılığı Karadeniz ve Azak Denizi üzerindeki en önemli ekonomik faaliyetlerin başında gelmektedir. Altı kıyı ülkesi de Karadeniz'de önemli limanları inşa etmişlerdir. Bulgaristan'ın Burgaz ve Varna, Romanya'nın Köstence, Ukrayna'nın Odesa, Nikolayev, Kherson, Ilyichevsk, Mariupol ve Sivastopol, Rusya'nın Novorossiysk ve Tuapse, Gürcistan'ın Batum, Poti ve Sukhumi ve Türkiye'nin İstanbul, Zonguldak, Samsun, Sinop, Trabzon ve Erdemir limanları bunlar arasındaki başlıcalarıdır. Karadeniz hem kısa mesafeli hem de uzun mesafeli yük ve yolcu taşımacılığı için yoğun biçimde kullanılmaktadır.

Kısa mesafeli gemi trafiği ağırlıklı olarak güney ve kuzey kıyısı arasında gerçekleştirilmektedir. ‘Türkiye’nin Rize limanından Gürcistan’ın Poti limanına, Trabzon’dan Rusya’nın Soçi Limanına, Samsun’dan Novorosyski limanına, Ereğli’den Odesa limanına ve İstanbul’dan Romanya’nın Köstence ile Ukrayna Odesa limanlarına RoRo seferleri yapılmaktadır.’³⁷⁹ Kuzeyden güneye gelen yük gemileri kömür ve demir çelik gibi maden ürünleri taşımaktadırlar. Batı doğu yönünde (Köstence’den Trabzon’a ve Novorossysk’den Köstence’ye) ise daha çok petrol ve petrol ürünleri taşınmaktadır. Ayrıca Orta Asya’dan çıkarılan ham petrol de Rusya’nın Novorossiysk, Gürcistan’ın Batum ve Poti limanlardan yüklendikten sonra Türk Boğazları’ndan Akdeniz’e taşınmaktadır.³⁸⁰

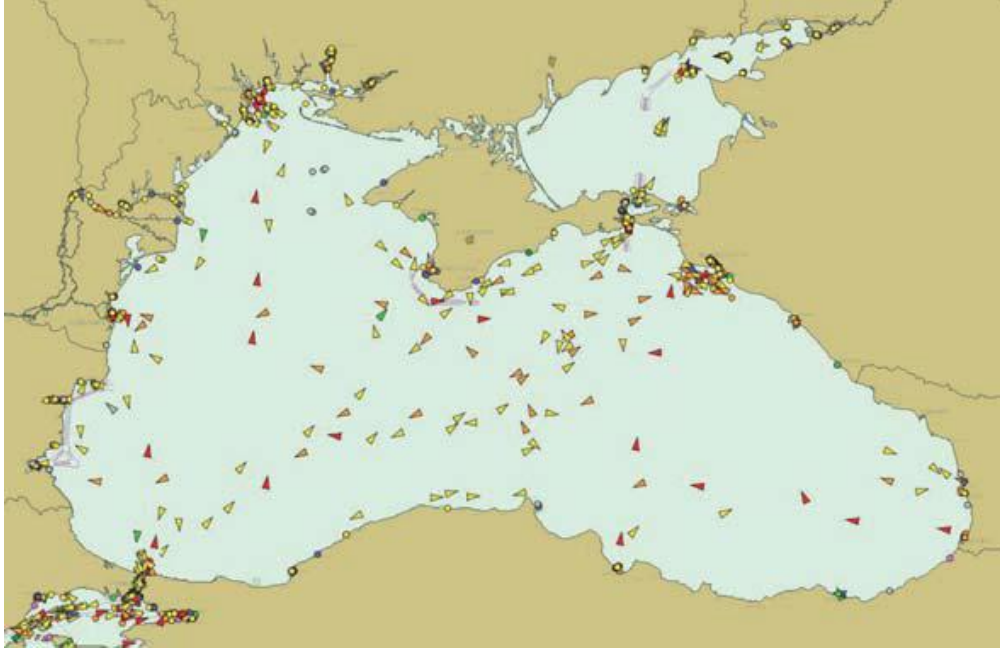
Karadeniz’de turizm amaçlı kurvaziyer taşımacılığı da önemli bir deniz trafiği oluşturmaktadır. Özellikle yaz aylarında Ege Denizi çıkışlı kurvaziyerler Trabzon, Soçi, Yalta, Odesa ve Varna gibi limanlara uğramaktadır. Bunun yanı sıra Karadeniz’in limanları arasında yolcu taşımacılığı da yapılmaktadır. SSCB dönemine kıyasla yolcu taşımacılığında azalma olmuş olsa da, halen özellikle Rusya ve Ukrayna limanları arasında düzenli yolcu gemileri çalışmaktadır.³⁸¹

Uluslararası Denizcilik Örgütü (International Maritime Organization, IMO) tarafından yayımlanan bazı performans tavsiyeleri belgesi ile deniz trafiğinde yüzerlerin, tanımlanmasının ve konumlandırılmasını sağlayan bir sistem olan Otomatik Tanımlama Sistemi (*Automatic Identification System*, AIS) ile yapılan bir çalışmada elde edilen Karadeniz’in deniz trafiği yükü Şekil 3’de gösterilmiştir.

³⁷⁹ E. Başar, ‘Karadeniz’deki Gemi Trafik Rotalarının Tespiti’, *Uluslararası Deniz Hukuku’nda Kıyı Devletinin Gemilere El Koyma Yetkisinin Sınırları Sempozyumu* içinde (Ed. Ersan Başar), ORSAM Karadeniz Kitapları No: 1, Ankara, 2011, s.85.

³⁸⁰ E. Başar, 2011, s. 87.

³⁸¹ Igor S. Zonn ve Sergey S. Zhiltsov, 2007, s.426.

Şekil 3: Karadeniz’de Elde Edilmiş Anlık Otomatik Tanımlama Sistemi (AIS) verileri³⁸²

Şekildeki verilerin ortaya koyduğu üzere Karadeniz’de gemi trafiğinin en yoğun olduğu bölgeler İstanbul ve Kerç Boğazlarıdır. Ayrıca, Karadeniz’in orta kuzey kıyılarına yakın bölgelerde Kerç Boğaz’ının çıkışı ile Novorossiysk açıklarında trafik yoğunlaşmaktadır. Bu bölgeler aynı zamanda ham petrol taşımacılığı yapan büyük gemilerin karşılaşma noktaları olduğu için riskli bölgeler olarak nitelendirilmektedir. Ayrıca yakın dönemde teknolojik gelişmeler sonucunda gemilerin boyutları da büyümüş ve taşıdıkları yükler de ham petrol, amonyak, sıvılaştırılmış gaz, radyoaktif maddeler, tehlikeli atıklar gibi maddeler olduğu için riskin gemi trafiği artışından daha fazla arttığı belirtilmektedir. 1996-2009 döneminde Türk Boğazları’ndaki tanker trafiği yüzde 218, taşınan tehlikeli madde miktarı ise yaklaşık yüzde 240 artmış ve 2009 yılında tanker sayısı 9299’a tehlikeli madde miktarı 144.6 milyon tona ulaşmıştır.³⁸³

³⁸² E. Başar, 2011, s. 88.

³⁸³ T.C. Dış İşleri Bakanlığı, Türk Boğazları. <http://www.mfa.gov.tr/turk-bogazlari.tr.mfa> Erişim tarihi: 23 Mayıs 2013.

Karadeniz kıyısında ayrıca büyük gemi onarım tesisleri ve tersaneler bulunmaktadır. Bunlar arasında başlıcaları olan Odesa, Izmail, Mariupol, Kerç, Reni, Kherson ve Kilie'deki tesislerin etrafında sanayi bölgeleri de gelişmiştir. Özellikle Rusya'da Novorossiysk ve Bulgaristan'da Varna bu liman-sanayi komplekslerinin tipik örnekleridir. Artan gemi taşımacılığı trafiğine bağlı olarak gemi onarım hizmetlerine olan ihtiyaç da arttığından bölgede yeni tesisler de inşa edilmektedir.³⁸⁴

Karadeniz'de ticari ölçekte doğal gaz üretimi 1981 yılında Azak Denizi'nde, 1983 yılında ise kuzeybatı bölgesinde başlamıştır. Azak Denizi yatağındaki gaz rezervinin 30 milyar m³, kuzeybatı sahanlığındaki rezervin 49 milyar m³ olduğu tahmin edilmektedir.³⁸⁵ Rus petrol şirketleri Rosneft, LUKOIL, Gazprom ve Fransız Total Fina Elf Karadeniz'in güney ve batı kesimlerinde petrol arama çalışmalarını sürdürmektedir. Ayrıca 14 Şubat 2013 tarihinde Shell ve Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (TPAO), Karadeniz'in Türkiye kıyılarının batı bölümünde derin deniz arama çalışmalarını başlatmak üzere bir ortak işletme anlaşması imzalamıştır.³⁸⁶

Boru hatları ile ham petrol taşımacılığı ise Hazar petrollerinin geliştirilmeye başlamasından itibaren Karadeniz'deki önemli bir ticari faaliyet haline gelmiştir. Türkiye'nin enerji politikasında doğalgazın ağırlıklı bir yer teşkil etmeye başlamasına paralel olarak ana sağlayıcılardan biri olan Rusya ile Türkiye arasında Karadeniz'i dipten boydan boya geçecek olan bir doğalgaz boru hattı projesi gündeme gelmiştir. Mavi Akım olarak adlandırılan bu proje Rus Gazprom ve İtalyan ENI ortaklığıyla kurulan Blue Stream Pipeline B.V. tarafından inşa edilmiştir. Yıllık 16 milyar metre küp kapasiteli ve 1213 kilometre uzunluğundaki doğalgaz boru hattının, yaklaşık 380 kilometresi, Karadeniz'in altından geçmekte ve 2150 metre derinliğe kadar inmektedir. Türkiye ve Rusya arasında bir 'al ya da öde'

³⁸⁴ Igor S. Zonn ve Sergey S. Zhiltsov, 2007, s.426.

³⁸⁵ *Ibid*, s. 426.

³⁸⁶ Shell Upstream Türkiye. <http://www.shell.com.tr/aboutshell/shell-businesses/e-and-p.html>

Erişim tarihi: 23 Mayıs 2013.

anlaşmasıyla 3.3 milyar dolara inşa edilen bu hattından Türkiye 2002 yılında doğalgaz almaya başlamıştır.³⁸⁷

Henüz planlanma aşamasında olan Karadeniz'in altından geçecek ikinci doğalgaz projesi Güney Akım'dır. Rusya'da Anapa'dan Bulgaristan'da Varna'ya varacak olan toplam 930 km uzunluğundaki boru hattının kapasitesi 63 milyar metre küp olacaktır. Deniz dibine döşenecek boru hattı 2250 metre derinliğe kadar inecektir. Boru hattının sahibi bir uluslararası konsorsiyum olacaktır. South Stream Transport B.V. isimli bu konsorsiyumun hissedarları yüzde 50 hisseli RusOAO Gazprom, yüzde 20 hisseli İtalyan Eni S.p.A., yüzde 15 hisseli Fransız EDF, yüzde 15 hisseli Alman BASF Grubu kuruluşu Wintershall Holding GmbH'dir. Bu proje ile Bulgaristan'a ulaşacak olan Rus doğalgazı buradan karada inşa edilecek yeni boru hatları ile Sırbistan, Macaristan, Slovenya, İtalya, Avusturya, Yunanistan'a kadar gönderilmesi planlanmaktadır.³⁸⁸ Projenin Karadeniz geçişi Rusya'nın Ukrayna ile ilişkilerinin istikrarsız olması nedeniyle Türkiye'nin Münhasır Ekonomik Bölgesi içinden geçmektedir. Maliyetinin 15 milyar dolar olacağı hesaplanan Güney Akım projesinin 2015'te hizmete girmesi beklenmektedir.³⁸⁹

Karadeniz'deki geleneksel olarak en öncelikli ekonomik faaliyet ise balıkçılıktır. Karadeniz'de canlı yaşamı 100-200 metrelik üst tabakaya sıkışmış olsa da, verimli bir deniz alanı olagelmıştır. Karadeniz'de buzul çağında göl olduğu döneminden

³⁸⁷ Sinan Oğan, 'Mavi Akım Projesi: Bir Enerji Stratejisi ve Stratejisizliği Örneği', *Stradigma.com* Aylık Strateji ve Analiz E-dergisi, Sayı 7, 2003.

http://www.stradigma.com/turkce/agustos2003/08_2003_04.pdf Erişim tarihi: 23 Mayıs 2013.

³⁸⁸ South Stream Transport B.V. firması ait 'Güney Akım Deniz Boru Hattı Özet Bilgiler' isimli broşür.

http://www.south-stream-offshore.com/media/documents/pdf/tr/2013/03/ssstbv_gueneay-akim-projesi-bilgi-notu_38_tr_20130318_2.pdf Erişim tarihi: 23 Mayıs 2013.

³⁸⁹ Milliyet Gazetesi. 29 Aralık 2011 nüshası. 'Rusya'ya 'yılbaşı hediyesi' Güney Akım Boru Hattı izni' başlıklı haber. <http://ekonomi.milliyet.com.tr/rusya-ya-yilbasi-hediyesi-guney-akim-boru-hatti-izni/ekonomi/ekonomidetay/29.12.2011/1481725/default.htm> Erişim tarihi: 23 Mayıs 2013.

kalma ringa ve mersin balığı gibi balık türlerinin yanı sıra, soğuk iklimlerden nehirler boyunca göç etmiş ve denizin en az tuzlu bölgelerine yerleşmiş dilbalığı, mezgit, çaçabalığı ve alabalık gibi türler yaşamaktadır. Ancak Karadeniz'deki en büyük balık grubu palamut, lüfer, uskumru, hamsi gibi Akdeniz'den gelen türlerdir.³⁹⁰ Son yıllarda omurgasız deniz hayvanları ve alglerin farmakoloji sanayiinde yaygın biçimde kullanılmaya başlaması Karadeniz'deki canlı kaynaklara bir yenisini eklemiştir.

1940 yılında, Karadeniz'in sahildar ülkelerindeki balık ve yunus avı toplamı 86bin ton düzeyindeyken, 1970'lerin sonunda sadece balık avı miktarı 250 bin tona yükselmiştir.³⁹¹ Ancak 1980'li yıllardan itibaren avlanan tür sayısı ve miktarında ciddi düşüşler yaşanmaya başlamıştır. 1960'lı yıllarda ticari olarak avlanan 23 balık türü varken, bunlardan günümüze sadece beşi kalmıştır. Uskumru, lüfer, kalkan, barbunya, kefal, mersin balığı, deniz levreği, ringa balığı, sariağız, istavrit, gümüş balığı ve iskorpit eski ticari önemini kaybetmiştir. 15 deniz balığı, altı yengeç ve üç tür yunus IUCN'in Kırmızı Kitabı listelerine girmiştir.³⁹² Oysa Karadeniz kıyılarında doğrudan ya da dolaylı olarak balıkçılıktan geçinen insan sayısı 2 milyonun üzerindedir.³⁹³

Karadeniz'in dinlence amaçlı kullanımını da bir başka önemli ekonomik etkinlik alanıdır. Karadeniz ve Azak Denizi'nin kıyıları özellikle SSCB döneminde bütün Birlik cumhuriyetleri için tatil bölgesi işlevi görmüştür. SSCB'nin dağılması bu turizm ilgisini azaltmış olsa da, Karadeniz'in doğal, etnik, kültürel ve tarihi özellikleri halen onu cazip bir tatil bölgesi yapmaya devam etmektedir.

Karadeniz'in Gürcistan kıyıları uzunca bir dönem SSCB'nin en önemli tatil bölgesi olarak işlev görmüştür. Ancak hem SSCB'nin dağılması hem de iç etnik çatışmalar

³⁹⁰ Charles King, 2007.

³⁹¹ Igor S. Zonn ve Sergey S. Zhiltsov, 2007, s. 428.

³⁹² *Ibid*, s. 428.

³⁹³ L. D. Mee, 'The Black Sea in Crisis: A Need of Concentrated International Action'. *AMBIO A Journal of the Human Environment*, Vol 21, 1992, s.278-286.

Gürcistan'daki dış turizme büyük darbe vurmuştur. Gagra, Gudauty, Pitsunda ve Sukhumi gibi bir dönemin en gözde tatil bölgelerinde turizm bu nedenle neredeyse tamamen bitmiştir.

Karadeniz'in Rusya sahillerinde büyük ölçekli tatil kompleksleri vardır. Yaklaşık 150 km uzunluğundaki Soçi kıyılarında dağlarla kıyı alanı arasında altı büyük kompleks inşa edilmiştir. 2000 yılında bu komplekslerde 3 milyon insan ağırlandı.³⁹⁴

Ukrayna'daki turizm ve sağlık kompleksleri 110 km uzunluğunda Kırım ya da 500 km uzunluğundaki Odesa kıyılarında yer almaktadır. Bulgaristan ve Romanya kıyılarında da iç ve dış turizm için geliştirilmiş önemli merkezler bulunmaktadır. Özellikle Bulgaristan'da Albena, Zlaty piasey, Druzhba, Slanchev bryag, Nesebr, Burgaz ve Sozopol'de turizm önemli bir ekonomik faaliyet alanıdır. Romanya'da ise Tuna deltası her zaman önemli bir turizm bölgesi olmuştur.

Öte yandan, bu ülkelerdeki Karadeniz'deki turizmin yapısında da son yirmi yılda önemli değişiklikler olmuştur. SSCB döneminin kamuya ait büyük tesisleri giderek kapanmış, yerlerini akuapark, rüzgar sörfü gibi temalı daha küçük özel oteller, kamping alanları ve küçük bungalovlar almaya başlamıştır.

Her ne kadar Türkiye için Akdeniz ve Ege kıyıları Karadeniz'e göre çok öncelikli tatil beldeleri olsalar da, Türkiye kıyılarında da özellikle İstanbul yakınlarındaki beldelerde kayda değer turizm tesisleri vardır. Ancak Karadeniz otoyolu projesi deniz ile kıyının bağlantısını kesmiş olduğu için Karadeniz'in büyük bölümünde kıyı turizmi için önemli bir handikap olmuştur.

Doğrudan deniz üzerinde yapılan ekonomik faaliyetlerin yanı sıra kıyıda ekonomik faaliyetlerin de Karadeniz üzerinde büyük etkisi vardır. Bu faaliyetlerin başında da tarım ve sanayi gelmektedir. Karadeniz havzasındaki ülkelerin tarım arazileri ve

³⁹⁴ Igor S. Zonn ve Sergey S. Zhiltsov, 2007, s. 429.

meraları yüzde 42 ile 85 arasında değişmektedir.³⁹⁵ Bölge ülkelerinin tamamında egemen olan entansif tarım Karadeniz'e toprak erozyonu, gübreleme kaynaklı aşırı bitki besleme maddesi ve sentetik organik pestisitlerin taşınmasına neden olmaktadır.

Karadeniz havzası aynı zamanda bir ağır sanayi bölgesidir. Kıyı alanlarında toplam 14 demir, 10 demir-dışı metalürji, 18 elektrik ve elektronik, 15 makine imalat, 80 kimya, 5 gaz-petrol, 13 petrokimya, 8 kağıt üretim, 23 tekstil, 15 kereste ve 45 gıda sanayi tesisi bulunmaktadır.³⁹⁶ Bu tesislerin yeterince arıtılmayan atıksularındaki kalıcı organik kirleticiler kıyılarıdaki deniz kirliliğini arttırmaktadır.

SSCB'nin dağılmasının ardından Karadeniz bölgesinde yeni bir ekonomik işbirliği geliştirme fikri ortaya çıkmıştır. Bu çerçevede 25 Haziran 1992 tarihinde, geniş bir tanımlamayla 11 bölge ülkesi Arnavutluk, Azerbaycan, Bulgaristan, Ermenistan, Gürcistan, Moldova, Romanya, Rusya, Türkiye, Ukrayna ve Yunanistan Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü'nü (KEİÖ) kurmuşlardır. Örgüte daha sonra başvuran Sırbistan'ın başvurusu kabul edilerek üye sayısı 12'ye çıkarılmıştır. KEİÖ tarım, bankacılık ve finans, suçla mücadele, kültür, gümrük işleri, acil yardım, eğitim, çevre, enerji, sağlık ve eczacılık, bilgi ve iletişim teknolojileri, kurumsal gelişme ve iyi yönetim, bilim ve teknoloji, KOBİ'ler, turizm, ticaret ve ulaşım gibi çok geniş bir ilgi alanında bölgesel işbirliğini öngörmektedir.³⁹⁷ KEİ'nin amacı AB gibi bir bütünleşme süreci olmasa da, bütünleşmeye de açık olmak üzere artan işbirliğidir. Ancak kuruluşunun üzerinden geçen yirmi yılda KEİÖ'nün Karadeniz bölgesinde ne kadar işbirliği yaratabildiği tartışmalıdır.

³⁹⁵ I. Rudvena, 'Socio-economic Impacts of Environmental Degradation in the Black Sea'. *Proceedings of the Sixth International Conference on the Mediterranean Coastal Environment* içinde (Ed. E. Özhan), Ravenna, Italy, 2003, s. 286.

³⁹⁶ *Ibid*, s. 286.

³⁹⁷ KEİÖ Daimi Uluslararası Sekreteryası'nın web sitesi. <http://www.bsec-organization.org/member/Pages/member.aspx> Erişim tarihi: 23 Mayıs 2013.

4.2 Karadeniz’de Çevresel Durum

Karadeniz ekosistemi bilimsel olarak en iyi çalışılmış bölgelerdendir. Büyük bir bölümü SSCB Bilimler Akademisi birimleri tarafından yapılmış 3500’den fazla Karadeniz oşinografik keşif çalışması yayını vardır.³⁹⁸ Ancak Karadeniz’de çevrenin durumunu (*state of environment*) bütünsel olarak inceleyen çalışmalar son yirmi yılda yapılmaya başlanmıştır. Bu çalışmaların başında Karadeniz’in Kirliliğe Karşı Korunması Komisyonu tarafından gerçekleştirilen iki Karadeniz’in Çevre Durumu Raporu (2001 ve 2008 tarihli) ve iki Karadeniz Sınıraşan Teşhis Analizleri (1996 ve 2007 tarihli) gelir. Bu çalışmaların yanısıra Karadeniz’in coğrafik, paleocoğrafik, topografik, hidrometeorolojik, biyolojik ve hidrokimyasal çalışmalar da artarak sürmüştür.³⁹⁹ Ayrıca Karadeniz’in denizel ekosisteminin çeşitli yönleri konusunda yapılan bilimsel çalışmaların sonuçlarının tartışmak için çeşitli uluslararası etkinlikler düzenlenmiştir.⁴⁰⁰ Bu bilimsel birikiminin sonucunda Karadeniz’in çevre durumuyla ilgili önemli bilimsel bilgiler üretilmiştir. Bu çalışma kapsamında ise, temel olarak en kapsayıcı raporlar olan BSC’in resmi çevre durumu raporları ve sınıraşan teşhis analizleri esas alınmıştır. Bu raporlarda Karadeniz’in çevresi ötrofikasyonun durumu, kimyasal kirlenme durumu, radyoaktif kirlenme durumu, zooplanktonların durumu, fitoplanktonların durumu, makrofitobenthosların durumu,

³⁹⁸ Aleksey N. Kosarev ve Igor S. Zonn, ‘Brief History of the Black Sea Exploration and Oceanographic Investigation’ *The Black Sea Environment* içinde(Eds. Andrey G. Kostianoy ve Aleksey N. Kosarev), Springer-Verlag Berlin, 2007, s.11.

³⁹⁹ Karadeniz ile ilgili yapılan çalışmalar için bakınız:

V.O. Mamaev, D.G. Aubrey, ve V. Eremeev, *Black Sea bibliography: 1974-1994*. Black Sea Environmental Series, Vol. 1, New York: United Nations Publications, 1995.

Levent Bat ve Murat Sezgin, *Karadeniz Türkiye Bibliyografyası*, 2. Basım, İstanbul, TÜDAV Yayınları, 2007.

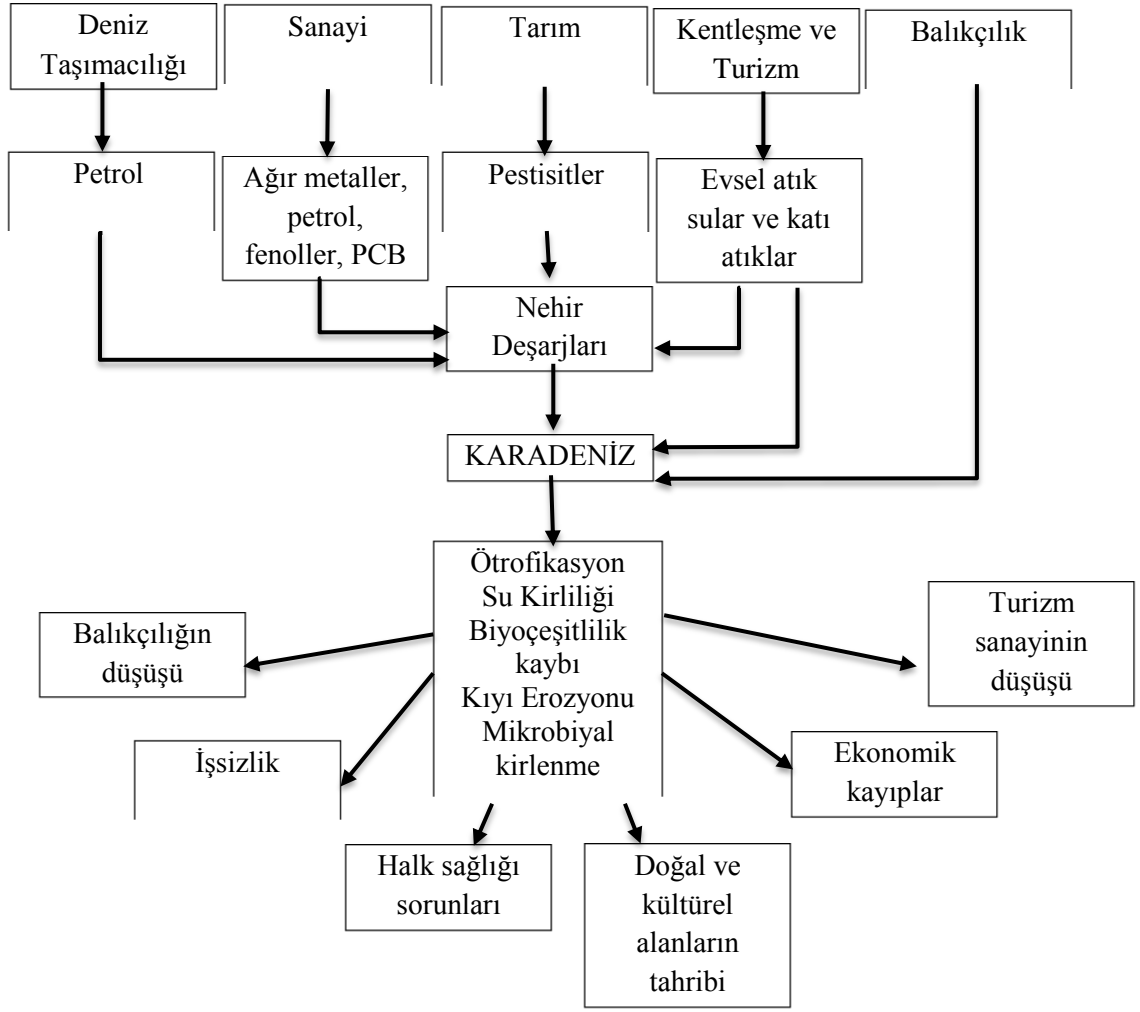
⁴⁰⁰ Bunlar arasında başlıcaları olarak BSC tarafından iki yılda bir yapılan bilimsel konferanslar, sahil devletlerinin denizel çevre ile ilgili enstitülerinin düzenlediği konferanslar, *International Centre for Black Sea Studies (ICBSS)*, Karadeniz Üniversiteleri Ağı (*BSUN*) ve diğer Karadeniz üniversitelerinin düzenlediği bilimsel etkinlikler ve TÜDAV gibi hükümet dışı kuruluşların organize ettiği sempozyumlar sayılabilir.

zoobenthosların durumu, denizel canlı kaynakların durumu ve deniz memelilerinin durumu gibi bileşenleri ortaya konulmuştur. Yine BSC tarafından hazırlanan Sınırtaşan Teşhis Analizi 2007 çalışmasında ise en öncelikli sorun alanlarının ötrofikasyon, balıkçılık, kimyasal kirlenme ve biyoçeşitlilik olduğu tespit edilmiştir.

Karadeniz'in canlı hayatının sürdüğü oksijenli bölgesinin görece sığ olmasına karşın yüzyıllar boyunca zengin bir canlı yaşamı barındırmıştır. Karadeniz'deki çevresel bozulma son kırk yılın ürünüdür. Nehir havzalarından taşınan kirlilik yükü, atıksu ve petrol kirliliği ve aşırı avlanma ve bunların neden olduğu çeşitli olumsuz biyolojik olaylar, bu dönemde Karadeniz için bir tehdit haline gelmiştir. Deniz ekosistemindeki bozulmalar ayrıca bölge ekonomilerinin özellikle balıkçılık ve turizm sektörlerini son derece olumsuz etkilemiştir. Çevre sorunlarının kaynağı olan bu ekonomik faaliyetler, neden oldukları çevre sorunları tarafından ciddi biçimde olumsuz etkilenmişlerdir. Kısaca kendi kendini zehirlemişlerdir (*self-poisoning*).

Irina Rudvena bu kendi kendini zehirlenme mekanizması için aşağıdaki şemayı geliştirmiştir. Görüldüğü üzere yukarıda ele alınan Karadeniz ve havzasındaki beş önemli ekonomik faaliyet alanı doğrudan ya da nehir deşarjları aracılığıyla Karadeniz'deki temel çevresel sorunların kaynağı haline gelmiştir. Karadeniz'in ekolojik dengesinin bozulması ise bu ekonomik faaliyetlerin koşullarını ya ortadan kaldırmakta ya da güçleştirmektedir.

Bu bölümde Karadeniz'in temel çevresel sorunlarından en önemli ilk dördü ele alınmıştır.

Şekil 4: Karadeniz'de Çevresel Bozulmanın Nedenleri ve Sonuçları⁴⁰¹

4.2.1 Ötrofikasyon

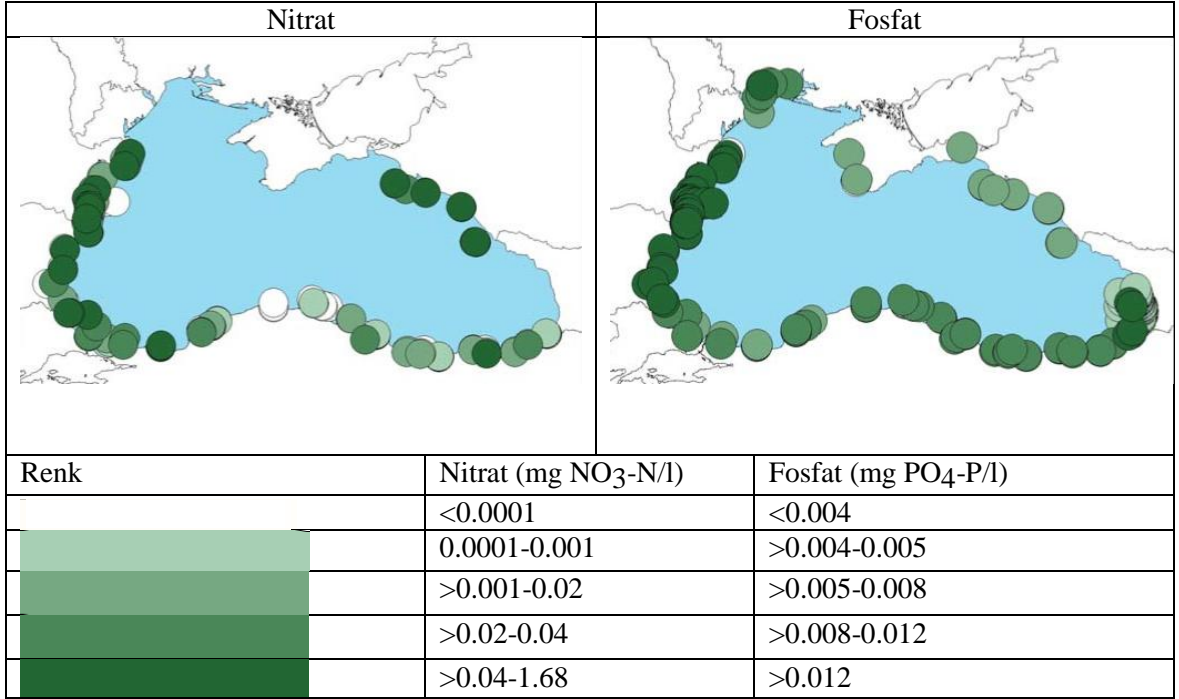
Ötrofikasyon (*eutrophication*) göl ve deniz gibi bir su ekosisteminde nitrat ve fosfat gibi bitki besin maddelerinin aşırı derecede artması sonucu, ekosistemde meydana gelen bir değişimdir. Kendi başına su sistemlerinin aşırı beslenmesi bir sorun yaratmaz. Zira bu maddeler zehirli değildir, ya da sağlık açısından başka riskler oluşturmazlar. Ancak bu aşırı beslenmeye karşı ekosistemin verdiği yanıtlar sorun teşkil ederler. Tarımsal gübreler, toprak erozyonu, atıksu deşarjları gibi kaynaklardan gelen bu besin maddeleri ekosistemdeki fitoplanktonları aşırı besleyerek çok hızlı

⁴⁰¹ I. Rudvena, 2003, s. 285.

çoğalmalarına ya da patlamalarına neden olur. Bu patlama su içindeki çözünmüş oksijeni tüketir ve anoksik bir su ortamı oluşmasına neden olur. Böylece suda renk artışı ve ışık geçirgenliği azalması meydana gelir. Ötrofikasyon geçiren su ortamında canlı türlerinde azalma, yeni canlı türlerinde artış, ani balık ölümleri, su ortamının giderek tamamen oksijensiz kalması gibi sonuçlar doğurur.

Ötrofikasyon dünyanın pek çok yerinde gözüken yaygın bir sorundur. Karadeniz’de de nehirlerin taşıdığı bitki besin maddeleri deniz ekosistemini 1970’li yıllardan beri önemli ölçüde etkilemektedir. 1970’ler ve 1980’lerde Karadeniz’e ulaşan toplam organik kirletici yükünün yüzde 80’ini tek başına Tuna nehri taşımıştır. Bu dönemde Tuna havza boyunca tarımsal, kentsel ve sanayi atıklarını taşımıştır. Ancak son dönemde Tuna’nın taşıdığı yük yüzde 50’ler düzeyine inmiştir. Yükün diğer yarısı kuzeybatı kıyısında Ukrayna nehirleri (Dniepr, Dniester, Bug) ve Türkiye nehirleri ile taşınmaktadır.⁴⁰² Karadeniz Entegre İzleme ve Değerlendirme Programı (*Black Sea Integrated Monitoring and Assessment Programme, BSIMAP*) verilerine dayanarak TDA 2007 için hazırlanmış olan Şekil 5 Karadeniz kıyılarındaki 0-10 metre arasındaki yüzey sularında ölçülen nitrat ve fosfat konsantrasyonlarının dağılımını göstermektedir.

⁴⁰² T. Oğuz et al., ‘The State of Eutrophication’. *State of the Environment of the Black Sea* içinde. İstanbul. BSC, 2008, s. 44.

Şekil 5: Karadeniz’de yüzey suyunda ortalama nitrat ve fosfat yoğunlukları, 2005⁴⁰³

Harita üzerine işlenmiş olan renk kodlarından da görüldüğü üzere, Karadeniz’deki nitrat ve fosfat yoğunlukları benzer bir dağılım göstermektedir. Karadeniz’in batı kıyıları özellikle Odessa kenti yakınlarında nitrat ve fosfat konsantrasyonları bir hayli yüksektir. Türkiye kıyılarının da en batı ve en doğu kesimindeki yüksek konsantrasyonlar dikkat çekicidir.

Karadeniz’in kapalı bir deniz olması da onu besin zenginleşmesi sorununa açık hale getirmektedir. Soğuk geçen kış mevsiminde özellikle kuzey ve batı kıyılarından gelen besin yönünden zengin sular soğuk ara tabakada (*cold intermediate layer, CIL*) 5.5 yıla yakın bir zaman boyunca depolanabilmektedir. Bu kış beslemelerinin dikey karışmalar sayesinde özellikle kış mevsiminde açık denizde birincil üretimi desteklediği düşünülse de, yaz ötrofikasyonları ne kadar katkıda bulunduğu bilinmemektedir.⁴⁰⁴

⁴⁰³ Black Sea Commission, *Black Sea Transboundary Diagnostic Analysis (TDA 2007)*, Black Sea Commission Publications, Istanbul, 2007.

⁴⁰⁴ *Ibid*, s.50.

Karadeniz'deki besin maddesi zenginleşmesinin üç ana kaynağı bulunmaktadır: Havzadaki tarım ve sanayi faaliyetleri ile kentsel nüfus. Bu faaliyet alanlarından kaynaklanan kirlilik yükleri, atıksu arıtma tesislerinin deşarjları, tarım ve hayvancılık atıksuları, arıtılmamış kentsel atıksuların karıştığı yeraltı suları, atmosferik depolama, katı atıklar ve nehir deşarjları yoluyla Karadeniz'e ulaşmaktadır.

Tablo 7: Karadeniz'in Yıllık Besin Maddesi Yükleri Tahmini Miktarları (Ton) ve Oranları⁴⁰⁵

Kirlilik Kaynağı	DIN ^a		PO ₄ -P ^b	
	Miktar (Ton)	Oran (%)	Miktar (Ton)	Oran (%)
5000'den fazla nüfusa hizmet eden atıksu arıtma tesislerinin doğrudan deşarjları	6120	~1%	2150	10.7%
Günde 1000 m ³ 'den fazla doğrudan deşarjı olan sanayi tesislerinin deşarjı	1180	~0.2%	250	1.2%
Nehir yükleri	362545	45-63%	17799	88.1%
Atmosferik depolanma	203,040 431,460	35-53%	-	-
a: DIN: Suda çözülmüş inorganic nitrojen. (<i>Dissolved Inorganic Nitrogen</i>) Nitrit, nitrat ve amonyak toplamını verir.				
b: İnorganik fosfor, fosfat				

Tablodan da görüldüğü üzere en büyük kirlilik kaynağı nehirlerdir. Altı kıyı ülkesindeki başlıca 26 nehrin taşıdığı yüklerle oluşturulan Tablo 8'den de görüleceği üzere, Karadeniz'e nehir yoluyla ulaşan besin maddesi yükünün büyük bölümü Tuna'dan kaynaklanmaktadır. Tek başına Tuna fosfat yükünün yüzde 84'ünü, fosfat yükünün yüzde 49'unu taşımaktadır. Tuna'yı Ukrayna ve Türkiye'deki nehirler takip etmektedir.

TDA 2007 çalışması kapsamında toplam nehir yükünün zaman içindeki değişimi de araştırılmıştır. Verilerin eksikliği ve uyumsuzluğu gibi sorunlar bir kenara bırakıldığında, sonuçlar nehirler yoluyla taşınan toplam besin maddesi yükünün 1996-2005 arası dönemde yaklaşık yüzde 30 azaldığını göstermektedir.⁴⁰⁶ Bu azalmanın temel nedeni olarak da ilgili dönemde bölge ekonomilerinde yaşanan düşüş gösterilmektedir.

⁴⁰⁵ *Ibid*, s.65.

⁴⁰⁶ *Ibid*, s.63.

Tablo 8: Karadeniz’e Nehirler Yoluyla Ulaşan Besin Maddesi Yükleri (2003-2005 yıllık ortalama)⁴⁰⁷

Ülke	Nehir	DIN yükü	Toplama oranı	PO ₄ -P yükü	Toplam a oranı
Bulgaristan	Kamchia	1981	0.55	198	1.11
	Aheloy	17	0.00	3	0.02
	Veleka	199	0.05	16	0.09
	Ropotamo	8	0.00	2	0.01
	Batova	31	0.01	1	0.00
	Diavolska	2	0.00	0	0.00
	Dvoinitza	28	0.01	10	0.05
	Hadjiska	5	0.00	1	0.00
	Karaach	18	0.00	6	0.03
	Rezovska	66	0.02	4	0.02
	<i>Bulgaristan nehirleri toplamı</i>	<i>2354</i>	<i>0.64</i>	<i>240</i>	<i>1.33</i>
Gürcistan	Rioni	256	0.07	5	0.03
	Supsa	Veri yok		Veri yok	
	Tchorokhi	281	0.08	5	0.03
	Natanebi	Veri yok		10	0.05
	Khobi	Veri yok		Veri yok	
	Kubastskali	Veri yok		Veri yok	
	<i>Gürcistan nehirleri toplamı</i>	<i>537</i>	<i>0.15</i>	<i>19</i>	<i>0.08</i>
Romanya	<i>Tuna</i>	<i>304,093</i>	<i>83.88</i>	<i>8,796</i>	<i>49.42</i>
Rusya Federasyonu	Soçi	169	0.05	39	0.22
	Khosta	36	0.01	8	0.04
	Mzimta	337	0.09	141	0.79
	Tuapse	296	0.08	131	0.74
	<i>Rusya nehirleri toplamı</i>	<i>839</i>	<i>0.23</i>	<i>320</i>	<i>1.79</i>
Türkiye	Sakarya	8,377	2.31	3,030	17.02
	Kızılırmak	812	0.22	93	0.52
	Filyos	3,108	0.86	430	2.42
	Yesilirmak	6,719	1.85	1,137	6.39
	Çoruh	5,857	1.62	1,437	8.07
	<i>Türkiye nehirleri toplamı</i>	<i>24,873</i>	<i>6.68</i>	<i>6,127</i>	<i>34.42</i>
Ukrayna	Dinyeper	23,635	6.52	2,169	12.19
	Güney Bug	2,547	0.70	64	0.36
	Dinyester	3,667	1.01	65	0.37
	<i>Ukrayna nehirleri toplamı</i>	<i>29,849</i>	<i>8.23</i>	<i>2,298</i>	<i>12.92</i>
Toplam	Toplam nehir yükü	362,545	100	17,799	100

Karadeniz’e besin maddesi taşıyan ana damar olan Tuna, Avrupa’nın ikinci büyük nehridir. 800 bin km²’den (Kıta Avrupası’nın yüzde 10’u) geniş havzası 19 ülkenin sınırlarından geçmektedir. Böylece dünyadaki en uluslararası suyoludur.⁴⁰⁸

⁴⁰⁷ *Ibid*, s.64.

⁴⁰⁸ <http://www.icpdr.org/main/danube-basin> Erişim Tarihi: 23 Mayıs 2013

Aşağıdaki tablo Tuna havzası büyüklüğü 2 bin km²'den büyük olan 14 ülkenin Tuna nehrinin tarımsal besin maddesi yüküne katkılarını göstermektedir. Tablo 9'dan görüleceği üzere Tuna'nın yükünün ana kaynağı Almanya ve Romanya'dır.

Tablo 9: Tuna Nehrine Tarım Kökenli Yaygın Kaynaklı Besin Yüklerinin Ülkelere Dağılımı⁴⁰⁹

Ülke	Nitrat (ton/yıl)	Nitrat (%)	Fosfat (ton/yıl)	Fosfat (%)
Almanya	75,553	25.83	1,561	8.50
Avusturya	28,900	9.88	1,947	10.61
Çek Cum.	16,314	5.58	841	4.58
Slovakya	16,702	5.71	1,340	7.30
Macaristan	8,700	2.97	1,639	8.93
Slovenya	10,629	3.63	349	1.90
Arnavutluk	14,886	5.09	646	3.52
Bosna-Hersek	7,332	2.51	963	5.25
Sırbistan-Karadağ	10,487	3.58	1,528	8.32
Romanya	68,366	23.37	4,862	26.48
Bulgaristan	18,197	6.22	1,379	7.51
Moldova	2,113	0.72	501	2.73
Ukrayna	13,976	4.78	770	4.19
Diğer	388	0.13	33	0.18
Toplam	292,543	100	18,359	100

Karadeniz'in yıllık kirlilik yükleri kaynaklarında ikinci sırada atmosferik depolama gelmektedir. Kara kökenli sanayi ve kentsel kaynakların saldığı atık gazlar atmosferde hareketleri sırasında deniz suyu tarafından tutulmakta ve Karadeniz'de depolanmaktadır. Bu mekanizma özellikle önemli miktarda nitratın Karadeniz'de tutulmasına neden olmaktadır. Karadeniz'in kuzeybatı sahanlığı için yapılan bir hesaplama göre nitrat depolama kapasitesi hektar başına 4.8-10.2 kg nitrat olarak kabul edildiğinde, Karadeniz'in yıllık olarak atmosferden 203,040 ila 431,460 ton nitrat aldığı hesaplanmaktadır.⁴¹⁰

⁴⁰⁹ GFA Terra Systems in co-operation with Avalon (2004). *Agricultural Non-Point Source Pollution by Nitrogen and Phosphorus in the Danube River Catchment (by Country)*. UNDP/GEF Danube Regional Project Report. Germany.

<http://www.undp-drp.org/pdf/Agriculture%20-%20phase%201/Inventory%20of%20Non-point%20Source%20Agric%20Pollution.pdf> Erişim tarihi: 23 Mayıs 2013.

⁴¹⁰ L. Mee, J. Friedrich ve M.T. Gomoiu, 'Restoring the Black Sea in times of uncertainty', *Oceanography*, Vol. 18 (2), 2005, s.100-111.

Üçüncü sırada ise doğrudan arıtma sistemlerinden kaynaklanan deşarjlar gelmektedir. Kıyı alanı içindeki sanayi tesislerin büyük bölümü kentsel kanalizasyon sistemlerine bağlıdır. Pek az tesis ise kendi arıtma sistemlerinden kaynaklanan atıksuları Karadeniz'e deşarj etmektedir.⁴¹¹ Dolayısıyla bu tesislerden kaynaklanan besin yükü ile evsel atıksuların yükleriyle birleşmektedirler. TDA 2007 çalışması sırasında belli başlı doğrudan sanayi deşarjları ve kanalizasyon sistemleri üzerinden Karadeniz'e gelen besin yükü aşağıdaki Tablo'da hesaplanmıştır:

Tablo 10: Karadeniz'in Kentsel ve Sanayi Kaynaklı Besin Yüklerinin Ülkelere Göre Dağılımı (kton/yıl)⁴¹²

Ülke	Kirlilik Kaynağı	DIN	PO ₄ -P
Bulgaristan	Kentsel Kaynaklar	0.20	0.01
	Sanayi kaynakları	0.58	0.00
	Toplam başlıca noktasal kaynaklar	0.78	0.01
Gürcistan	Kentsel Kaynaklar	veri yok	veri yok
	Sanayi kaynakları	veri yok	veri yok
	Toplam başlıca noktasal kaynaklar	-	-
Romanya	Kentsel Kaynaklar	1.36	0.18
	Sanayi kaynakları	0.49	veri yok
	Toplam başlıca noktasal kaynaklar	1.85	0.18
Rusya Federasyonu	Kentsel Kaynaklar	1.39	0.19
	Sanayi kaynakları	veri yok	veri yok
	Toplam başlıca noktasal kaynaklar	1.39	0.19
Türkiye	Kentsel Kaynaklar	0.30	0.41
	Sanayi kaynakları	0.01	0.01
	Toplam başlıca noktasal kaynaklar	0.30	0.41
Ukrayna	Kentsel Kaynaklar	2.87	1.36
	Sanayi kaynakları	0.10	0.24
	Toplam başlıca noktasal kaynaklar	2.97	1.60

Tablo 10'da en ilgi çekici husus iki ülkenin sanayi atıksuları deşarjlarına dair veri sunmamış olmalarıdır. Diğer ülkelerin sanayi kaynaklı yükleri de yüksek değildir. Kentsel kanalizasyon sistemlerinden kaynaklanan yükler de görece düşüktür. Dolayısıyla Karadeniz'e ulaşan besin maddeleri yükü içinde kıyıdaki kentsel ve sanayi atıksuların etkisinin az olduğu anlaşılmaktadır.

⁴¹¹ T. Oğuz et al., 2008, s.45.

⁴¹² Black Sea Commission, 2007, s.58.

Karadeniz'e ulaşan bitki besin maddelerinin başka bir kaynağı da bir kanalizasyon sistemine bağlı olmayan kırsal yerleşim yerlerinden kaynaklanan atıksulardır. Bu kırsal yerleşim yerlerinde atıksu bertarafı temel olarak fosseptik çukurlarıyla sağlanmaktadır. Bu da atıksuların yer altı suyunu beslemesine neden olmaktadır. Yeraltı su aküferlerinin kuşatılmış olduğu durumlarda bu durum deniz için ciddi bir sorun teşkil etmezken, yer altı sularının denize doğru aktığı aküferler inorganik nitratların büyük bölümünü Karadeniz'e taşımaktadır. 2007 tarihli TDA'ya göre Türkiye'nin Karadeniz bölgesindeki nüfusun sadece yüzde 35'nin bir kanalizasyon sistemine bağlı olduğu düşünüldüğünde bunun da önemli bir Karadeniz'de besin zenginleşmesi kaynağı olabileceği anlaşılmaktadır.⁴¹³ Öte yandan, Karadeniz kıyısındaki kentsel nüfusun da yasal ya da yasal olmayan yollardan Karadeniz'i katı atık depone sahası olarak kullandıkları bilinmektedir. Bu katı atıklardan da önemli miktarda besin maddesi Karadeniz'i beslemektedir.

Karadeniz'in yüzey alanının beş katı büyüklüğündeki su havzalarında geniş tarım arazileri yer almaktadır. Bilinçsiz yapılan tarımsal üretim faaliyetleri sırasında kullanılan aşırı suni gübreler ve sentetik pestisitler drenaj sistemlerinin de eksik olması sebebiyle nehirlerin aşırı beslenmesine neden olmaktadır. Ayrıca bu araziler üzerinde yapılan entansif hayvancılık tesislerinin atıksularını yetersiz düzeyde arıtmaları ve hayvan gübreleri depolama tesislerinin olmaması nehirlerin yüküne katkıda bulunmaktadır.

Türkiye dışındaki Karadeniz ülkelerinde 1960'lı yıllarda uygulanan tarım ve hayvancılığın birarada yapıldığı büyük kooperatif işletmelerinde hayvan gübrelerinin bitkisel üretimde organik gübre olarak kullanılması pratiğinden vaz geçilmesi Karadeniz'e ulaşan tarım kaynaklı besin yükünün artmasına neden olmuştur. Bir yandan hayvancılık işletmeleri büyürken (en uç örneği Romanya'da 1.2 milyondan fazla canlı hayvan bulunan bir domuz çiftliğidir)⁴¹⁴ hayvan gübrelerinin tarımsal üretim amaçlı kullanılmasının terk edilmiş, diğer yandan bitkisel üretimde suni

⁴¹³ *Ibid*, s.61.

⁴¹⁴ *Ibid*. s.57.

gübreleme yaygınlaşmıştır. Her iki gelişme de yer altı suları yoluyla taşınan besin maddelerinin hızla artmasına neden olmuştur.

Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrasında eski sosyalist cumhuriyetlerde tarımda nitrat ve fosfatlı gübre kullanımı SSCB döneminin üçte birine düşmüştür. Ayrıca bütün Karadeniz kıyı ülkelerinde hayvancılık gerilemiştir. 1960 yılında 48.7 milyon olan büyükbaş hayvan sayısı 1988'de 65.6 milyona ulaşmışken, 2003 yılında 23.4 milyona gerilemiştir. Aynı dönemde domuz sayısı da 26.9 milyondan 40.3 milyona yükseldikten sonra 15.2 milyona, 46.6 milyon olan koyun ve keçi sayısı da 47.1 milyona yükseldikten sonra 2003 yılında 15.3 milyona düşmüştür.⁴¹⁵

Bu dramatik gelişmelere karşın Karadeniz'e ulaşan tarım kökenli nitrat ve fosfat emisyonlarında neredeyse hiç azalma olmamıştır.⁴¹⁶ Bu olgunun nedeni olarak bu besin maddelerinin toprakta ve yeraltı suyunda büyük miktarda depolanmış olması gösterilmektedir. Ayrıca eski sosyalist ülkelerdeki düşüşlere karşın 2000'li yıllarda Türkiye ve Bulgaristan'da suni gübre kullanımının ciddi miktarda yükselmiş olması da bir başka etkidir. DB Dünya Kalkınma Göstergeleri Veritabanı'na göre 1 hektar sulanabilir tarım arazisi için 2009 yılında Gürcistan'da 43.4 kg, Romanya'da 48.5 kg, Rusya'da 15.6 kg ve Ukrayna'da 29.7 kg suni gübre kullanılmışken, bu rakam Bulgaristan'da 169.6 kg ve Türkiye'de 96.5 kg'a çıkmaktadır.⁴¹⁷

4.2.2 Kimyasal Kirlenme

Kimyasal kirleticilerin Karadeniz'deki canlı yaşamı üzerinde pek çok olumsuz etkisi vardır. Organik kimyasallar bir önceki bölümde tartışılan ötrofikasyon sorununa katkıda bulunurlar. Böylece oksijen yetmezliğinden kaynaklanan hipoksik olayların sıklığını ve şiddetini arttırlar. Kumul alanlar ve plajlarda dip çökeltisi ve biyotada ağır metal ve kalıcı organik kirleticilerin (*persistent organic pollutants, POPs*) birikmesine neden olurlar. Su ekosistemini tahrip eder, biyolojik çeşitliliğin

⁴¹⁵ *Ibid*, s.59.

⁴¹⁶ T. Oğuz et al., 2008, s.45.

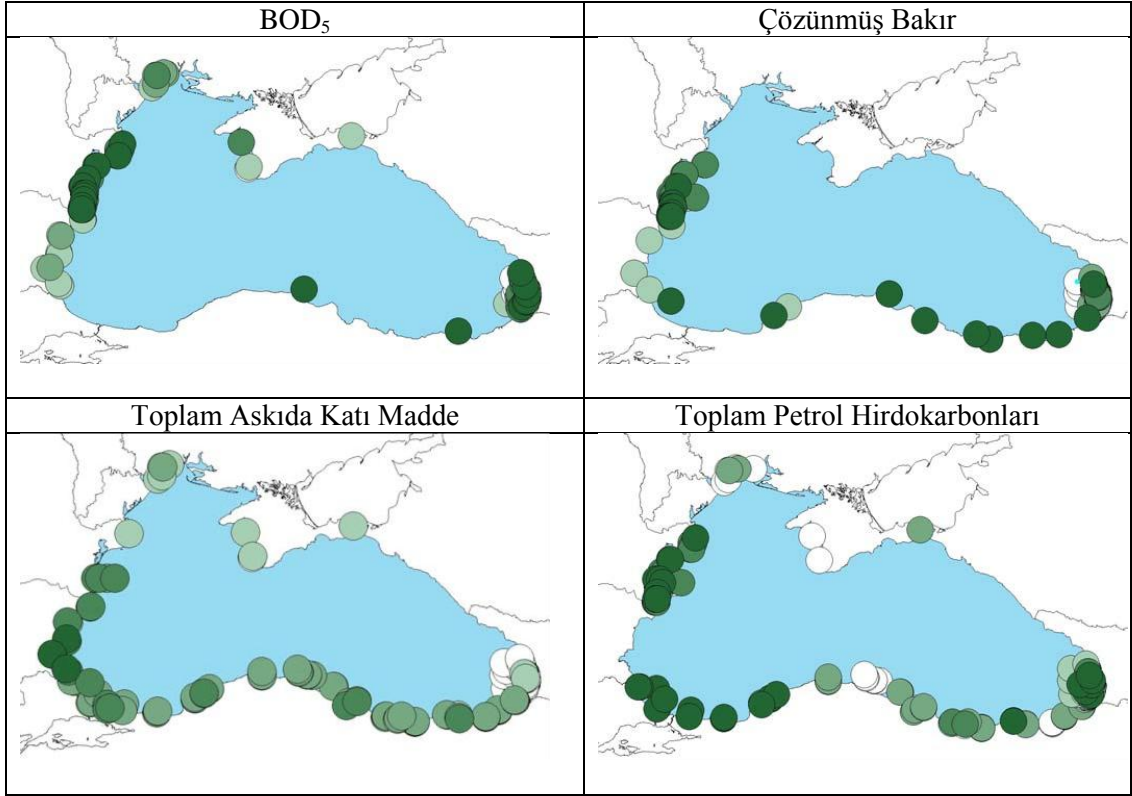
⁴¹⁷ <http://data.worldbank.org/indicator/AG.CON.FERT.ZS> Erişim Tarihi: 22 Mayıs 20123.

azalmasına yol açarlar. Bu çerçevede balık stoklarını olumsuz etkilerler. Aynı zamanda avlanan deniz ürünlerinin kalitesini de olumsuz etkilerler. Deniz canlılarındaki toksik maddelerin biyoakümüasyonu bu canlıların tüketilmesini insan sağlığı açısından riskli hale getirir. Karadeniz'in kirliliği turizm ve dinlenme amaçlı kullanımına yönelik ilgi de azalttığı için korumacı tepkilerin azalmasına neden olur.

Karadeniz'deki kimyasal kirlenmenin ana kaynakları deniz suyu ve çökeltisindeki petrol hidrokarbonları (*petroleum hydrocarbon, TPHs*), organoklor pestisitler ve ağır metallerdir. Bu kirleticilerin deniz suyuna karışması pek çok yolla gerçekleşmektedir. Petrol hidrokarbonları çoğunlukla deniz taşımacılığı faaliyetlerinden kaynaklanırken, diğer kirleticiler kentsel alanlar, sanayi bölgeleri ve nehir ağzlarında yoğunlaşmaktadır.⁴¹⁸

Karadeniz'deki kimyasal kirlenmenin analizi için deniz suyu ve çökeltilerinin ayrı ayrı ele alınması gereklidir. Deniz suyunun kirlenmesini resmetmek için Biyolojik Oksijen İhtiyacı (*Biological Oxygen Demand, BOD₅*), çözünmüş bakır, Toplam Askıda Katı Madde (*Total Suspended Solids, TSS*) ve toplam petrol hidrokarbonları Şekil 6'da verilmiştir.

⁴¹⁸ A. Korshenko, 'The State of Total Petroleum Hydrocarbons (TPHs)' *State of the Environment of the Black Sea* içinde, İstanbul, BSC, 2008, s.74.

Renk	BOD ₅ (mg/l)	Çözünmüş Bakır (µg/l)	Toplam Petrol Hirdokarbonları (mg/l)	Toplam Askıda Katı Madde (mg/l)
	<1.125	<1.000	<0.018	<1.550
	>1.125-2.137	>1.001-2.667	>0.018-0.020	>1.550-4.194
	>2.137-2.948	>2.667-3.000	>0.020-0.050	>4.194-8.031
	>2.948-4.780	>3.000-13.346	>0.050-0.180	>8.031-14.853
	>4.780	>13.346	>0.180	>14.853

Şekil 6: 2000-2005 Yılları Arasında Karadeniz'in Yüzey Suyunda (0-10m derinlikte) çeşitli kirleticilerin ortalama yoğunlukları⁴¹⁹

Bir sudaki organik kirliliğin yoğunluğunu ölçmek için kullanılan ve 5 günlük bir zaman diliminde sudaki organiklerin biyokimyasal oksidasyonu için gerekli olan oksijen miktarını gösteren BOD₅ seviyesi Tuna ve Dinyester'in açık etkisini göstermek üzere, Romanya kıyılarında çok yüksektir. Gürcistan kıyılarında da artılmamış evsel atıksuların etkisiyle aynı yüksek seviyeler ölçülmüştür.

Yine aynı bölgelerde görülen çözülmüş bakır ve petrol hidrokarbonları kirliliğine bu kez Türkiye kıyılarında da rastlanmaktadır. İstanbul kıyılarında artan petrol kirliliği

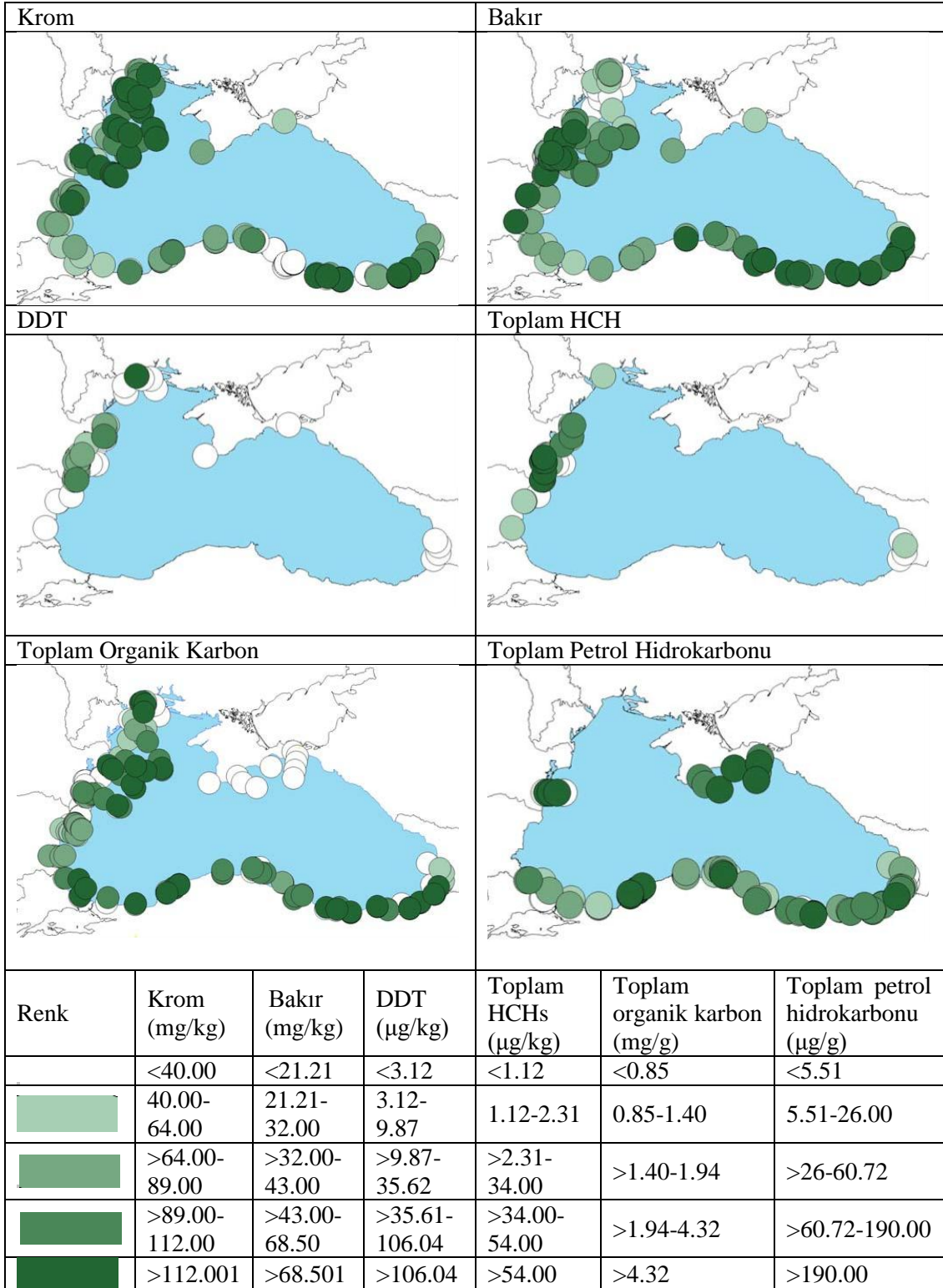
⁴¹⁹ Black Sea Commission, 2007, s.40.

ile boğazdaki yoğun tanker trafiği, doğu Karadeniz kıyılarında artan bakır kirliliği ile de bölgedeki bakır işletmeleri arasında bir bağ kurulabilir. Rusya ve Ukrayna kıyıları için ise veri olmaması nedeniyle yorum yapılamamaktadır.

Biyolojik ve jeolojik kökenleri olan toplam askıda katı madde parametresi deniz suyunun beslenimsel (*tropik*) durumunu incelemek için kullanılmaktadır. Zira fitoplanktonlar bu maddelerin bir bölümüdür. Toplam askıda katı madde ölçümlerinin düşük hassasiyeti tam bir açıklamaya izin vermese de genel olarak nehirlerin Karadeniz'de parçacık yoğunluğuna neden olduğu anlaşılmaktadır.

Karadeniz'de deniz çökeltisinde ise krom, bakır, DDT, bir kimyasal pestisit grubu olan toplam heksaklorosikloheksanlar (hexachlorocyclohexan, HCHs), toplam organik karbon ve toplam petrol hidrokarbonu ölçümleri yapılmıştır.

Şekil 7: Karadeniz’de Deniz Çökeltisinde Krom, Bakır, DDT, HCHs, Toplam Organik Karbon ve Toplam Petrol Hidrokarbonu konsantrasyonları 1996-2006 ortalaması⁴²⁰

⁴²⁰ *Ibid*, s.42.

lerden görüldüğü üzere, çöktillerdeki bakır konstantrasyonları yüzey suyu konstantrasyonundaki dağılımı yansıtmaktadır. Krom kirlenmesi ise en çok kuzeybatı sahanlığını etkilemiştir. DDT konstantrasyonu kısmen Romanya kıyılarında da yüksek olsa da Ukrayna kıyılarında en üst seviyeye ulaşmıştır.

Sudaki organik zenginleşmenin bir göstergesi olan toplam organik karbon seviyesi kuzeybatı sahanlığında fitoplankton patlamalarının, Türkiye kıyılarında ise kara kökenli organik yüklerin etkisiyle yüksektir.

Petrol hidrokarbonları ise yüzey ölçümlerinden farklı bir dağılım göstermektedir. Yüzey konstantrasyonunun çok yüksek olduğu İstanbul Boğazı dolaylarında dip çöktisinde çok düşük seviyede petrol hidrokarbonlarına rastlanmıştır. Buna karşılık Romanya kıyılarındaki dip çökteli konstantrasyonu yüzey suyunu yansıtmaktadır.

Besin zenginleşmesinde olduğu gibi Karadeniz'deki kimyasal kirlenmenin de ana kaynağı sınırötesi kaynaklardır. Nehirlerin havza boyunca edindikleri kimyasal kirleticileri Karadeniz'e taşımalarının yanı sıra, uluslararası gemi taşımacılığı trafiği de petrol kirliliğine neden olmaktadır. Bu kazara ve/veya kasti kirlenmeler sadece olduğu bölgeyi değil bütün Karadeniz'i etkilemektedir.⁴²¹

Karadeniz'deki kimyasal kirliliğin zaman içindeki değişimi incelendiğinde, son on yılda özellikle petrol hidrokarbonlarının konstantrasyonun çok değiştiği gözlemlenmiştir. Özellikle limanlar, sanayi tesisleri ve gemi taşımacılığının yoğunlaştığı bölgelerde zaman zaman eşik değerlerin 13-16 katı petrol kirlenmesi ölçülmüştür.⁴²² Dip çöktilerindeki petrol hidrokarbonları kirlenmesi ise en yüksek seviyesine 20 metreden daha sığ sularda ulaştıktan sonra kıyıda açığa doğru gidildikçe azalmaktadır.

Karadeniz'in kıyı ülkelerinde, en tehlikelileri DDT ve HCHs olan kalıcı organoklorlu pestisitlerin ve aldrin, endrin ve dieldrin gibi ot öldürücülerin (herbisit) kullanımı uzun zamandır yasaklanmıştır. Bir yanda bu ürünlerin yasa dışı kullanımı sınırlı da

⁴²¹ *Ibid*, s.89.

⁴²² A. Korshenko, 2008, s.88.

olsa devam ederken, diğer yandan bu maddelerin 30 yıl gibi uzun yarılanma ömürleri olması sebebiyle tarım topraklarındaki birikimleri Karadeniz'e ulaşmaya devam etmektedir.⁴²³

Karadeniz'deki petrol hidrokarbonları kirliliğinin yüzde 99'u yaygın kirlilik kaynaklarından meydana gelse de, deniz kazalarındaki sızmalar uluslararası gündemde her zaman önemli bir yer işgal ederler.⁴²⁴ Bu kazalardan başlıcaları şunlardır:

15 Kasım 1979 tarihinde Romanya bayraklı "Independenta" ile Yunan teknesi "Evriyalı"nın İstanbul Boğazı'nda çarpışması sonucunda 94.000 ton ham petrol denize sızmış ve 27 gün süren bir yangına neden olmuştur. Bu yangında tahminlere göre yanmış 30,000 ton civarında ham petrol yanmış ve ciddi bir hava kirliliği yaratmıştır. Geriye kalan ham petrol ise denize karışmış ve deniz dibindeki canlıların çok büyük bölümünün ölümüne neden olmuştur.⁴²⁵

1986 yılının Ocak ayında "Uzhgorod" tankerinin Ukrayna'nın Ilyichevsk limanında yaptığı kazada 40 ton ham petrol kıyıda dört kilometre boyunca yayılmıştır. 28 Ekim 1988 tarihinde amonyak taşıyan Panama bayraklı "Blurstar" tankeri İstanbul Boğazında "Gaziantep" isimli Türk tankeri ile çarpışmış ve boğaz sularının amonyakla kirlenmesine neden olmuştur. 13 Mart 1994 tarihinde ise ikisi de Güney Kıbrıs bayraklı "Nassia" ve "Shipbroker" çarpışmış, denize yayılan 20.000 ton petrol 4.5 gün boyunca yanmıştır. 1999 yılı sonunda, 43000 ton ham petrol taşıyan Rus

⁴²³ TDA 2007 Raporu, 2003 yılında kuzeybatı sahanlığından alınan bir su örneğinin analiz yapılan laboratuvarın arındırma işlemi için bir hafta kapalı kalmasını gerektirecek kadar yüksek oranda DDT ile kirlenmiş olduğunu not etmiştir. Black Sea Commission, 2007, s. 90. Türkiye'de de DDT ve türevlerinin kullanılması yasak olmasına karşın, Doğu Karadeniz bölgesinde kaçak olarak kullanıldığı ileri sürülmüştür. Bakınız. Doç.Dr. Mehmet Türekeçi'nin Karadeniz Çevre Konferansı'ndaki konuşması. Türkiye Çevre Vakfı, *Karadeniz Çevre Konferansı*, Ankara, TÇV Yayınları, 1995, s.113.

⁴²⁴ I.S.Zonn, D.Y.Fashchuk ve A.I.Ryabinin, 'Environmental Issues of the Black Sea' *The Black Sea Environment* içinde (Eds. Andrey G. Kostianoy ve Aleksey N. Kosarev), Springer-Verlag Berlin, 2007, s. 413.

⁴²⁵ N. Oral ve B. Öztürk, *The Turkish Straits, Maritime Safety, Legal and Environmental Aspects*, Turkish Marine Research Foundation, Publication Number 25, İstanbul, 2006, s.120.

tankeri “Volgoneft-248” Boğaz’da ikiye bölünmüş, kaza sonucunda 1 ton petrol denize karışmıştır.⁴²⁶

2 Mart 1997 tarihinde Malta bayraklı “Athenian Faith” gemisinin yaptığı kaza Odessa limanında 50 ton ham petrol yayılmasına neden olmuştur. 4 Eylül 1999 tarihinde ise “Christina Valetta” isimli geminin Lapsi körfezinde parçalanması sonucunda 1.7 ton petrol denize karışmış ve bir başka deniz çevresi felaketine neden olmuştur. Sadece bu kazanın neden olduğu zararın yarım milyon Dolar’dan fazla olduğu tahmin edilmektedir.⁴²⁷

4.2.3 Denizel Canlı Kaynaklar

Denizel canlı kaynakları terimi insanlar tarafından faydalanılmış, faydalanılmakta olan ya da faydalanılması mümkün bütün gerçek balıklar, yumuşakçalar, kabuklular, su bitkileri ve Karadeniz’de yaşayan diğer canlıları kapsarken, kuşları ve memelileri dışarda bırakır. Bu kapsamda Karadeniz’de yaklaşık 200 balık türü, 500’den fazla yumuşakça türü ve kırmızı ve kahverengi algler ve çiçekli deniz bitkileri gibi su bitkileri yaşamaktadır.⁴²⁸ Bütün bu türler içinde ticari amaçla avlananlar toplam 20 canlı türüdür. 1996 ila 2005 yılları arasında ticareti yapılan toplam denizel canlı kaynakların yüzde 86.4’ü pelajik balıklar (hamsi, istavrit, çaça balığı, palamut, lüfer, zargana gibi), yüzde 6’sı demersal balıklar (mezgıt, kalkan, barbunya, dil, pisi, izmarit, gibi), yüzde 5’i yumuşakçalardır.⁴²⁹

Karadeniz’deki denizel canlı kaynakların başında balıkçılık gelmektedir. Kıyı nüfuslarının geçimlerinin büyük oranda balıkçılığa bağlı olması sadece ekonomik açıdan değil, politik açıdan da önemli bir konu haline getirmektedir. Ancak denizel canlı kaynakları elbette ki, sadece av kaynağı olarak önemli değillerdir. Denize

⁴²⁶ *Ibid*, s.74, 75.

⁴²⁷ I.S.Zonn, D.Y.Fashchuk ve A.I.Ryabinin, 2007, s.412.

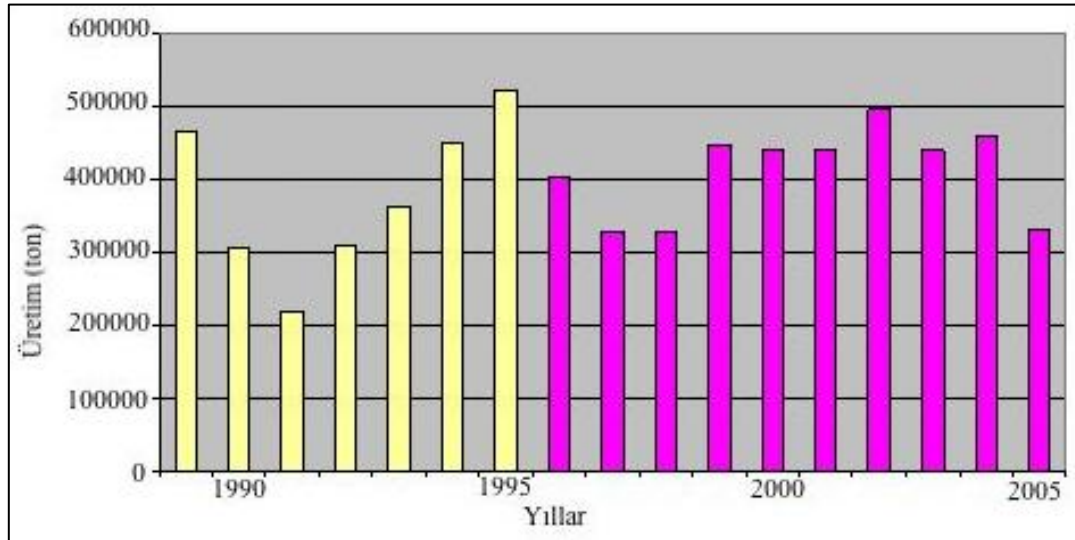
⁴²⁸ V. A. Shlyakhov ve G. M. Daskalov, ‘The State of Marine Living Resources’. *State of the Environment of the Black Sea* içinde, İstanbul, BSC, 2008, s.290.

⁴²⁹ *Ibid*, s. 292.

ulaşan besin maddesi ve kirleticilerin deniz ekosistemi içinde işlenmesindeki yerleri denizel biyoçeşitliliğin korunması için de büyük önem arz ederler.

1980’li yılların ortalarına kadar Karadeniz denizel canlı kaynakları açısından verimi yüksek bir alan olmuştur. 1940’lı yıllarda başlayan av miktarı artışı düzenli olarak artmış, 1975-1985 arasındaki zirveden sonra 1990’lardan itibaren toplam av miktarı düşmüştür. Av miktarındaki bu eğilime paralel olarak, ticari olarak avlanan tür miktarı da 26’dan 5-6 türe gerilemiştir.⁴³⁰ Şekil 8’den görüleceği üzere, toplam denizel canlı kaynağı avında 1990-2005 arası on beş yıllık dönemde ciddi bir azalma olmamıştır. Bilakis, dönemin ikinci yarısının ortalaması ilk yarısının ortalamasından bir hayli yüksektir.

Şekil 8: 1989-2005 Yılları Arasında Yıllık Ortalama Toplam Denizel Canlı Üretimi⁴³¹

Ancak, avlanan balıkların yapısında önemli değişiklikler yaşanmıştır. Palamut, istavrit ve lüfer gibi avcı türlerin stoklarının azalması hamsi ve çaça balığı gibi avcı olmayan türlerin artmasına neden olmuştur. Böylece balıkçı filoları bu küçük balıkları avlama konusunda uzmanlaşmış ve avlanan toplam balık miktarı 1990’ların ortalarından itibaren görece artmaya başlamıştır. Örneğin Avrupa hamsisinin

⁴³⁰ I. Rudneva, 2003, s.288, 289.

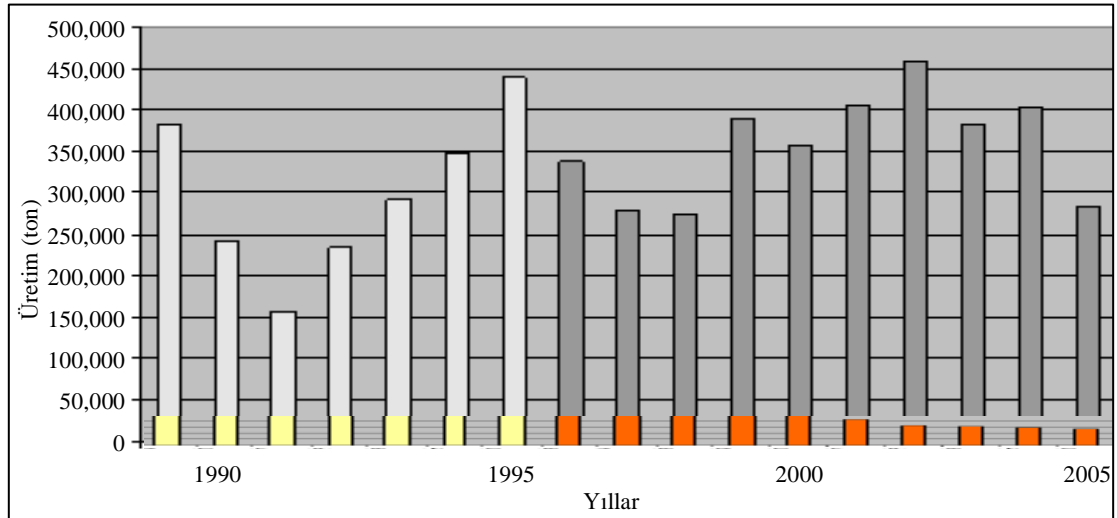
⁴³¹ V. A. Shlyakhov ve G. M. Daskalov, 2008, s.292.

(*Engraulis encrasicolus*) toplam denizel canlı kaynaklar avı içindeki oranı 1991 yılında yüzde 31 iken 1995 yılında yüzde 75'e yükselmiştir.⁴³²

Son dönemde palamut gibi bazı büyük avcı türlerin sayılarında hafif bir artma eğilimi gözlenirse de, kalkan, kedi balığı ve mezgit avlarında hiç bir iyileşme olmamıştır. Mersin balığının nesli hala tehdit altındadır.⁴³³

Şekil 9'da pelajik ve demersal balıkların 1998-2005 yılları arasında yıllık ortalama av miktarı gösterilmiştir. Şekilden görüldüğü üzere, pelajik balık avı 15 yıllık dönem boyunca dalgalanırken, demersal balık avı düzenli bir biçimde azalmaktadır.

Şekil 9: Karadeniz'de pelajik ve demersal balıkların 1998-2005 yılları arasında yıllık ortalama av miktarı⁴³⁴

Balık avı miktarları 1990'lı yılların sonlarından itibaren bir düzelme eğilimine girmiş olmasına karşın, hala 1970'lerde seviyesinin altındadır. 1972 ile 1992 yılları arasındaki dönem⁴³⁵ ile 1995-2005 arası dönemdeki yıllık toplam av büyüklükleri karşılaştırıldığında sadece Gürcistan ve Ukrayna'nın ilk dönemdeki seviyesini

⁴³² *Ibid*, s.299.

⁴³³ Black Sea Commission, 2007, s.3.

⁴³⁴ V. A. Shlyakhov ve G. M. Daskalov, 2008, s.301, 307. Gri renkli sütunlar pelajik balık avı miktarını, renkli sütunlar demersal balık avı miktarını göstermektedir.

⁴³⁵ C. Stamatopoulos, *Trends in Catches and Landings – Mediterranean and Black Sea Fisheries: 1972-92*, Fisheries Circular No. 855.4, FAO, Roma, 1995.

aşabildiğini görülmektedir. Türkiye ise en yüksek av hasadına yıllık 100,000 ton ile 1988 yılında ulaşmıştır. Bu tarihten sonra bu seviyeye bir daha ulaşamamıştır.

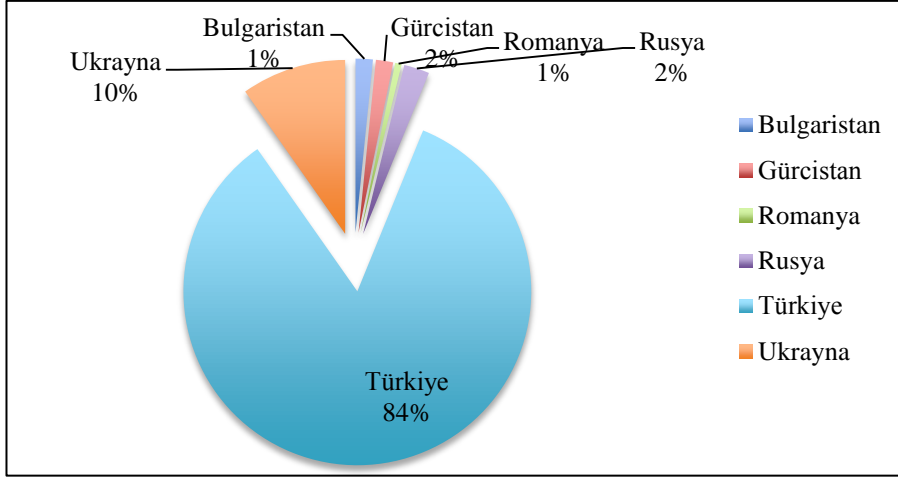
Balık avı miktarlarının son dönemdeki iyileşmesinin ardında, balık stoğundaki gelişmeler kadar balıkçılık teknelerindeki nitel ve nicel değişim de önemli bir faktördür. Karadeniz balıkçılığındaki 1995-2005 yılları arasındaki değişimi gösteren aşağıdaki tablodan görüleceği üzere, Gürcistan ve Ukrayna azalan filo kapasitelerine karşın, av miktarlarını arttırmayı başarmışken, Bulgaristan'da tam tersi yönde bir gelişme yaşanmıştır.

Karadeniz'deki toplam balık avı ve filo büyüklüğünün ülkeler arasındaki dağılımı da Karadeniz balıkçılığının tipik bir özelliğidir. Karadeniz'de balıkçılık aslolarak Türkiye tarafından yapılmaktadır.

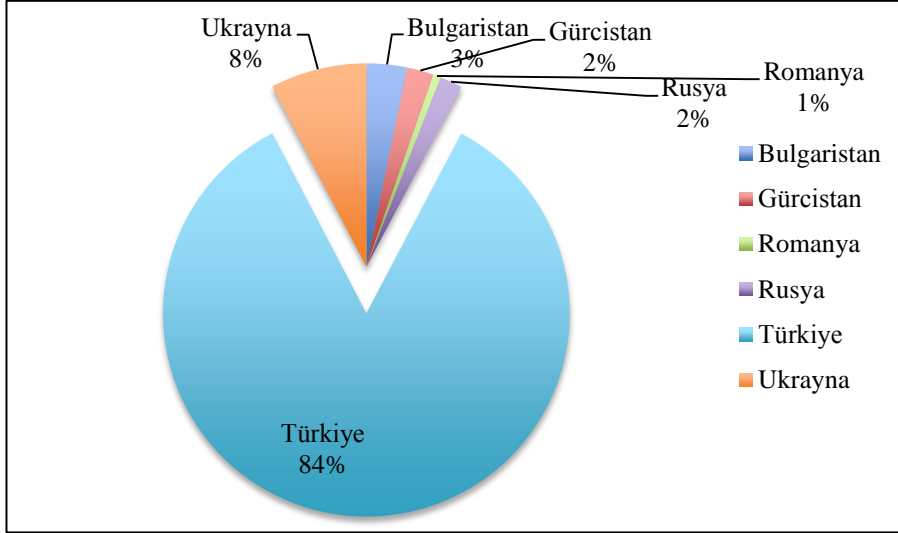
Tablo 11: Karadeniz'de 1995-2000 ve 2001-2005 dönemleri için Balıkçılık İstatistikleri⁴³⁶

Ülke	Toplam Av (ton)			12 metreden büyük tekne sayısı		
	1995-2000	2001-2005	Değişim	1995-2000	2001-2005	Değişim
Bulgaristan	7743	6024	-22 %	34	47	39%
Gürcistan	4326	9468	119 %	35	31	-12 %
Romanya	3223	1964	- 39%	12	9	- 28%
Rusya	6233	14148	127%	26	26	0%
Türkiye	348636	374708	7%	1048	1236	18%
Ukrayna	34955	48914	40%	160	112	- 30 %
Toplam	405116	455225	12%	1315	1461	11%

⁴³⁶ D. Knowler, 'Socio-Economic Pressures and Impacts'. *State of the Environment of the Black Sea* içinde, İstanbul, BSC, 2008, s.379.

Şekil 10: Karadeniz’de 1995-2005 Arası Dönemde Balık Avının Ülkelere Göre Dağılımı

Şekil 11: Karadeniz’de 2000-2005 Arası Dönemde Tekne Sayısının Ülkelere Göre Dağılımı

Karadeniz’in balıklar dışındaki canlı kaynaklarından midye ve istiridyenin çıkarılma miktarları da aynı dönemde ciddi biçimde azalmıştır. Bu azalmada önemli bir payı olan Japon deniz salyangozu *Rapana* çıkarımı midye ve istiridyedeki azalmayı bir ölçüde dengelemiştir.

Karadeniz’deki denizel canlı kaynakları etkileyen en önemli faktörler istilacı yabancı türlerin girişi, ötrofikasyon, aşırı ve/veya yasak avlanma ve habitatların bozulmasıdır. İstilacı türler özellikle 1980’li yılların sonunda Karadeniz’de çok büyük bir soruna neden olmuştur. Bunlar arasında kökeni Atlas Okyanusu olan bir taraklı denizanası ya da ktenofor türü *Mnemiopsis Leidyi* Karadeniz’de uzunca bir

dönem boyunca büyük bir soruna neden olmuştur. Karadeniz’de ilk kez 1982 yılında görülen bu canlının bir tankerin balast suyu ile taşındığı tahmin edilmektedir. Bir karnivor olan *Mnemiopsis* zooplanktonları, diğer ktenoforları, balık yumurta ve larvalarını yiyerek beslenmekte ve bir günde kendi vücut ağırlığının 10 katı kadar besin tüketmektedir. Ayrıca hermafrodit bir canlı olduğu için kendi kendine çoğalmaktadır. Optimal koşullarda bir metreküp deniz suyunda 10 canlıya rastlanırken, bu rakam Karadeniz’de 1989 yılında 400’e yükselmiştir. Bu istila özellikle yumurtaları ve larvaları *Mnemiopsis* tarafından yenilen pelajik balık stoklarının hızlı bir biçimde azalmasına neden olmuştur. Özellikle hamsi için katastrofik sonuçlar doğurmuştur.1989-1992 yılları arasında *Mnemiopsis* leidyi nedeniyle Karadeniz’de yaklaşık 1 milyon ton hamsi ve 16.8 milyon Dolar gelir kaybına neden olduğu hesaplanmıştır.⁴³⁷

Karadeniz’de bu türün doğal avcısı bulunmadığı için, yine bir ktenofor olan *Mnemiopsis* avcısı *Beroe ovata* Karadeniz’e ekilmiştir. Bu yeni tür istiacı *Mnemiopsis*’in varlığının sınırlanmasına katkı sağlamıştır.

Karadeniz’in çevresel bozulmasının en görünür toplumsal etkiler balıkçılık sektöründe ortaya çıkmıştır.1980’lerin hızlı filo kapasiteleri artışına Karadeniz’in balık stoklarının azalması eşlik etmiş olduğu için bu dönemin sonunda Karadeniz’de balıkçılığın krize girmiş olduğu kabul edilmektedir. Yapılan bazı çalışmalarda Karadeniz’deki ticari balıkçılığın kaybı şöyle tahmin edilmektedir:⁴³⁸

- 1980’lerin ortası ile 1990’ların başı arası dönem için Karadeniz’in bütün ülkelerini kapsayan çalışmalara göre toplam av değeri 240 milyon Dolar düşmüştür.
- Türkiye için yapılan özel hesaplamalarda bu kayıp değeri da da yükselmektedir. Sadece Türkiye’nin bu dönemdeki yıllık kaybı 300 milyon Dolar düzeyindedir.
- Kıyıdaki 50 civarı balık işleme tesisinin sadece ürün işleme hattı değişikliklerinin maliyeti yaklaşık 10 milyon Dolardır.

⁴³⁷ D. Knowler, ‘Reassessing the Costs of Biological Invasion: *Mnemiopsis* Leidy in the Black Sea’, *Ecological Economics*, 52, 2005, s.187-199.

⁴³⁸ D. Knowler, 2008, s.377,378.

- Yine Türkiye için yapılan özel çalışmalarda Türkiye'deki tesislerin kaybının 20 ila 30 milyon Dolar'a yükseldiği görülmektedir.

Karadeniz'in çevre durumunun bu özetinin ortaya koyduğu gibi Karadeniz'deki çevresel bozulma ciddi boyutlara ulaşmıştır. Hatta son otuz yılda dünyadaki en kirli yarı-kapalı denizlerden biri olduğu değerlendirilmiştir.⁴³⁹ Başta Tuna olmak üzere, Karadeniz'i besleyen nehirlerden kaynaklanan kirlilik yükleri, aşırı avlanma, toksik madde deşarjı, artan gemi trafiği, kıy bölgelerindeki madencilik faaliyetleri, yabancı türlerin istilasası, nehirler üzerinde yapılan barajlar bu bozulmanın ana etkenleridir.

Karadeniz'in çevresel bozulması bölge ülkelerini ekonomik ve toplumsal olarak olumsuz etkilemektedir. Bu etkilerin başında balıkçılık ve turizm sektörlerinin daralması, işsizlik, halk sağlığı sorunları, doğal ve kültürel alanların tahribi gelmektedir. Çevre kirliliği, doğal kaynakların verimsiz kullanılması gibi çevresel nedenlerle sadece Ukrayna'nın yıllık kaybının 300 milyon Dolar düzeyinde olduğu hesaplanmıştır.⁴⁴⁰

Karadeniz'in bu çevresel sorunlarının toplumsal ekonomik kökenleri ve sonuçlarını yönetmek için her ülkenin kendi çabaları yanında uluslararası çabalara da gereksimin olduğu uzun bir zaman önce ortaya çıkmıştır.

4.3 Karadeniz'in Korunmasına Yönelik Bükreş Rejimini Ortaya Çıkaran Dinamikler

Birinci bölümde ele alınan ana akım uluslararası rejim yaklaşımları bir uluslararası rejimin ortaya çıkışına dair üç temel dinamik öngörürler. Realist yaklaşımların benimsediği birincisi dinamik bir hegemon ülkenin çıkarları gereği ve gücü doğrultusunda diğer aktörleri bir 'kamu malı' olarak ürettiği uluslararası işbirliğine diğer ülkeleri zor/rıza diyalektiğiyle ikna etmesidir.

⁴³⁹ *Ibid*, s.370.

⁴⁴⁰ I. Rudneva, 2003, s.284.

Karadeniz'deki çevresel işbirliği bağlamı incelendiğinde bölge üzerinde bir hegemonun varlığından söz etmenin mümkün olmadığı görülmektedir. Sosyalist Blok döneminde Karadeniz'in batı, kuzey ve doğu kıyı ülkeleri için SSCB'nin hegemonyası varsayılsa bile, hem ekonomik ve politik hem de coğrafi açıdan Karadeniz'in en önemli ülkelerinden olan Türkiye üzerinde bir hegemonya sözkonusu değildir. Bilakis Türkiye iki kutuplu dünya bağlamında, SSCB'nin baş rakibi ABD'nin hegemonyası altındadır. Her ne kadar 1991 yılında SSCB'nin dağılmasıyla özellikle eski Sovyet Kafkas ülkeleri üzerinde Türkiye'nin bir hegemonya iddiası olmuş ise de, bu beklentinin gerçekçi olmadığı kısa süre sonra Rusya Federasyonu'nun gücünü konsolide etmesiyle ortaya çıkmıştır.

Dolayısıyla 1992 yılında Karadeniz'in altı kıyı ülkesini Bükreş'te bir uluslararası çevre rejimi oluşturmak amacıyla bir araya gelmelerinin realist çerçeveden açıklanması mümkün değildir.

Anaakım uluslararası rejim yaklaşımlarının ikinci baskın eğilimi olan liberal/kurumsalcı yaklaşımlar ise bir uluslararası rejimin temelde ulusların artan karşılıklı bağımlılığından kaynaklandığını öne sürmektedir. Yaşadığımız dünyada bütün ülkelerin çıkarları karşılıklı bağımlılık içindedir. Öte yandan çevre sorunlarının ve çözümlerinin giderek karmaşıklaşan ve uluslaşan yapısının, devletleri giderek daha fazla uluslararası işbirliğine zorladığı iddia edilmektedir. Hatta geçmişte silahsızlanma ve ticarete olduğu gibi adım adım ilerleme yaklaşımını da geçersizleştirecek bir aciliyet durumu söz konusudur. Bu nedenle, devletlerin her sorun için tek tek uzun anlaşma müzakereleri yürütmeleri yerine egemenliklerinin bir kısmını uluslararası rejimlere devretmeleri gerekmektedir. Ancak hemen belirtmek gerekir ki, çevre sorunlarının acil ve karmaşık olduğu, ilgili devletlere değil, bu yaklaşımı benimseyen yazarlara ait bir tespittir. Öte yandan, Karadeniz örneğinde çevre sorunları bir önceki 'Karadeniz'de Çevresel Durum' başlıklı bölümde ele alındığı gibi temelde karmaşık değildir. Sorunlar, sorunları ortaya çıkaran temel etkenler ve bu sorunların neden olduğu belli başlı ekonomik ve politik sorunlar oldukça açıktır. Karadeniz'in ötrofikasyon sorunu vardır. Bu sorun balıkçılık ve truzim sektörünü olumsuz etkilemekte kıyı sakinleri ve turistler için halk sağlığı

sorunlarına neden olmaktadır. Ötrofikasyonun birincil nedeninin nehirler ile taşınan besin yükleri olduğu uzunca bir dönemdir bilinmektedir. Bu yükün yüzde 80'i de tek başına Tuna Nehri ile Karadeniz'e ulaşmaktadır. Dolayısıyla yapılması gereken Tuna'dan taşınan yükün azaltılmasıdır. Diğer sorun alanları için de benzer temel mekanizmalar üretmek son derece kolaydır ve Bükreş rejiminin ilk ürünlerinden olan TDA çalışmalarında bunlar son derece kapsayıcı biçimde ortaya konmuştur.

Bu yaklaşım Karadeniz bağlamında değerlendirildiğinde iki ana argümanın da geçersiz olduğu öne sürülebilmektedir. Birincisi, son dönemde ortaya çıkan ve Karadeniz'i bir 'enerji koridoru'na çevirdiği söylenen gelişmelere kadar SSCB ve Türkiye arasında bir karşılıklı bağımlılık olduğunu öne sürmek zordur. İki ülke arasındaki en önemli karşılıklı bağımlılık alanı olabilecek konu Boğaz geçişleri zaten 1936 yılında imzalanan Montrö Boğazlar Sözleşmesi'yle düzenlenmiş ve günümüze kadar sorunsuz bir biçimde uygulanmıştır.⁴⁴¹ SSCB Karadeniz'den aslolarak bir ulaşım mecrası ve turizm alanı olarak yararlanmıştır. Bu faaliyetlerin Türkiye'ye yönelik negatif dışsallık üretecek boyutları olmamıştır. Türkiye ise Karadeniz'den aslolarak balıkçılık kaynağı olarak yararlanmıştır. Bu faaliyet de uluslararası denizcilik hukuku çerçevesindedir.

Öte yandan, gerçek bir uluslararası sorun olan Karadeniz'in kirlenmesi sorunun aciliyeti ve karmaşıklığı rejimin ortaya çıkmasını dayatmış olsaydı, rejimin kıyıdaş ülkeleri aşan bir işbirliğini çerçevesinde ortaya çıkması gerekirdi. Örneğin, Moldovalılar için Karadeniz'e sadece 20 km mesafedeki Moldova tarihsel olarak hep Karadenizli olmuştur.⁴⁴² Ancak Bükreş rejimi kapsamına sadece kıyıdaş ülkeler dahil olmuştur.

Uluslararası rejimlerin ortaya çıkışına dair üçüncü yaklaşım olan toplumsal inşacılık ise Karadeniz rejiminin ortaya çıkışını bir ortak 'Karadeniz kimliği'ne açıklaması

⁴⁴¹ Ali Kurumahmut, *Montrö Sözleşmesi, Türk Boğazları ve Karadeniz*, TÜDAV Yayınları No:26, İstanbul, 2006.

⁴⁴² Dr. Ilya Trombitsky'nin (Moldova) 28-30 Haziran 1995 tarihlerinde düzenlenen Karadeniz Çevre Konferansı'nda yaptığı konuşmadan.

beklenir. Ancak ‘Karadeniz Uygarlıklarının Tarihi’ bölümünde ele alındığı gibi, Karadeniz’in tarihi boyunca kıyıda ki bütün topluluklar üzerinde etkisi olduğu kabul edilebilecek olsa da ortak bir kültürün varlığından söz etmek son derece zayıf bir varsayım olurdu. ‘Zorunluluk, bazen de korku, bu toplulukları birbirine bağlar. Fakat bağlayıcı koşullar altında onlar gene de –bizim umut ve düşlerimizdeki ‘çok etnili toplum’ modeline pek yardımcı olmadan- farklı gruplar olarak kalırlar.’⁴⁴³ Neal Acherson’a göre Karadeniz tarihi öncelikle Karadeniz’in tarihidir ve balıklar ve suları, rüzgar ve otları, kayalık ve ormanları, göçmen kuşları ve insanları kapsayan koşulların ürünüdür.⁴⁴⁴ Acherson’ın tespitini şöyle okumak da mümkündür: Karadeniz’in tarihi ‘Karadenizli’nin tarihi değildir.

Öte yandan, Peter Haas’ın Akdeniz’in korunmasına yönelik Barcelona rejimine dayanarak geliştirdiği epistemik toplulukların kurucu etkisi tezi de Karadeniz örneğinde tartışmalıdır. Karadeniz örneğinde, 1970 ve 1980’li yıllarda en azından bazı tarafları işbirliği yapmaya ikna edecek bir ‘bilgi’ birikimi olduğunu öne sürmek zordur. Ayrıca mevcut bilgiyi üreten ve paylaşan, uyum içinde çalışan, ulusal kamuoylarında çevre duyarlılığı yaratan bir uluslararası bir epistemik topluluk da gözlemlenmemektedir. Karadeniz’in kuzeyi ve güneyi arasındaki ilişkiler politik gerilimlerle o derece yüklüdür ki, böylesi bir bilimsel topluluğun ortaya çıkması için gereken asgari bilimsel alış veriş bile söz konusu olamamıştır.⁴⁴⁵

Bu nedenle bu çalışma kapsamında Karadeniz’de bir uluslararası çevre rejiminin ortaya çıkışı, İkinci Bölüm’de geliştirilmeye çalışılan Marksist uluslararası çevre rejimleri yaklaşımı ışığında, kıyıdaş ülkelerin egemen üretim ilişkileri içinde ve bu ilişkilerin yaratmış olduğu tarihsel bağlamda değerlendirilmesine bir giriş yapılmıştır. Bu amaçla öncelikle Türkiye ve SSCB’nin denizel çevre koruma politikalarının gelişimi kısaca ortaya konmuş, ardından bu iki tarafın ilişkilerinin

⁴⁴³ N. Acherson, 2002, s. 23.

⁴⁴⁴ *Ibid*, s. 25.

⁴⁴⁵ Bu yaklaşımın Karadeniz örneğindeki açıklamaları ‘Karadeniz’in Korunmasına Yönelik Bükreş Rejiminin Oluşumu’ başlığı altında ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

gelişimi deniz çevresine yönelik uluslararası çevre politikasının gelişimi bağlamında incelenmiştir.

4.3.1 Türkiye’de Karadeniz Bölgesi’nin Yapısı ve Denizleri Etkileyen Politikalar

Bükreş rejiminin oluşması sürecinde bir dinamik olarak Türkiye’de gelişmiş olan bir ulusal denizel çevre politikası olduğunu öne sürmek mümkün değildir. Bükreş rejimi sürecinde Türkiye’nin bölgesel denizlerin korunması konusundaki birikimi asıl olarak Akdeniz’in kirliliğe karşı korunmasına yönelik Barselona rejimi çerçevesindeki deneyimidir. Ulusal olmaktan ziyade, uluslararası bir nitelik taşıyan bu birikimin Karadeniz’e kayda değer düzeyde aktarılabilmiş olduğunu söylemek ise mümkün değildir. Barselona sistemi içinde geliştirilmiş olan sözleşme ve protokollerin Bükreş rejimi için örnek oluşturmuş olmasına karşın, uygulama döneminde sistemsel bir bütünlük arz edecek bir işbirliği ve eşdügüm yaratılmadığı öne sürülebilir. Örneğin Barselona Sözleşmesinin taraf ülkelere getirdiği bir yükümlülük olarak gündeme gelmiş olan Özel Çevre Koruma alanlarının bugüne kadar ilan edilmiş 15’inden sadece Uzungöl Bölgesi Karadeniz bölgesindedir. Bu bölgede de bir kıyı alanında değil, yaban biyoçeşitlilik bakımından özel önem taşıyan, deniz seviyesinden 1090 metre yükseklikte bir vadide yer alır.⁴⁴⁶ Keza Türkiye’nin taraf olduğu uluslararası “Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi”nin korunan alanlar iş programının uygulanmasına yönelik olarak 2009 yılında başlatılan ve 2014 yılına dek sürecek olan Türkiye’nin Deniz ve Kıyı Koruma Alanları Sisteminin Güçlendirilmesi Projesi kapsamında belirlenen altı uygulama alanının hiçbiri Karadeniz’de değildir.⁴⁴⁷ Bu nedenle Türkiye’de Akdeniz’in korunmasında temel belirleyici etken olan Barselona rejimi bu çalışma kapsamına alınmamıştır.

Bu bölümde Türkiye’deki Karadeniz bölgesinde temel ekonomik yapı ile denizel çevre mevzuatı ve kamu örgütlenmesi incelenmiştir. İnceleme Bükreş rejimi öncesi

⁴⁴⁶ T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı resmiweb sitesi.

<http://www.csb.gov.tr/projeler/ockb/index.php?Sayfa=sayfa&Tur=webmenu&Id=7794> Erişim Tarihi: 2 Şubat 2013.

⁴⁴⁷ Ulusal Deniz Koruma Alanları Sistemi resmi web sitesi <http://www.dka.gov.tr>. Erişim Tarihi: 2 Şubat 2013.

dönem ile sınırlı tutulmamış, rejimin değişim dinamiklerine ışık tutması açısından günümüze kadar gelen gelişmeler ele alınmıştır.

4.3.1.1 Ekonomik Yapı

Türkiye'nin sahip olduğu adalar hariç toplam 8.333 km kıyı şeridinin yaklaşık yüzde yirmisi Karadeniz kıyılarıdır. İstanbul dışarda bırakılırsa, bölgenin yüz ölçümü Türkiye'nin toplam yüzölçümünün yüzde 14.1'i, bölgenin nüfus içindeki payı ise yüzde 11 dolayındadır. Tablodan görüleceği üzere, Karadeniz bölgesinin ülke ekonomisi içindeki payı itibariyle beşinci sıradadır. Öte yandan, bölgenin kıyı şeridi ve iç kesimleri arasında da önemli bir gelişmişlik farkı söz konusudur.

Tablo 12: Karadeniz Bölgesi Karşılaştırmalı Temel Göstergeleri⁴⁴⁸

Bölge	Nüfus içindeki payı %	Yüzölçümü km2	GSYİH içindeki payı %	Nüfus yoğunluğu (kişi/km2)	Kişi başına GSYİH %
Karadeniz	11	14.1	8.7	72.7	74.4
Marmara	28.4	12.6	38.9	211.3	140.7
Ege	13.1	11.6	15.6	105.5	118.6
Akdeniz	13	11.5	12.2	106	95.1
İç Anadolu	11.5	21.2	14.8	68.7	94.6
Doğu Anadolu	9	19.3	4.3	43.8	47.1
Güneydoğu Anadolu	10	9.8	5.4	96.1	55.3
Türkiye	100	100	100	93,6	100

Ayrıca tablodan görüleceği üzere, Gayri Safi Yurtiçi Hasılının bölgesel payı giderek gerilemektedir. 1980 yılında yüzde 12 olan oran 2008 yılında yüzde 7.4'e düşmüştür. Bölgenin ekonomik olarak görece daha fazla gelişmiş batı bölümü doğu bölümüne göre daha hızla gerilemiş ve aralarındaki fark yüzde 4.4'den 2.2'ye düşmüştür.

⁴⁴⁸ OECD, Çevresel Performans İncelemeleri: Türkiye, OECD, 2008, s.182. Türkiye'de TÜİK tarafından yayınlanan Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYH) verileri bölgeler ve iller bazında en son 2001 yılında yayımlanmıştır. Bı dönemden sonra istatistiki bölge sınıflandırmalarına geçilmiştir.

Tablo 13 : Dönemler itibariyle Düzey 1 Batı Karadeniz ve Doğu Karadeniz Bölgelerinin Gayri Safi Katma Değer Payları (%)⁴⁴⁹

Düzey 1 Bölgeleri	1980	2000	2008	Değişim (1980-2008)
Batı Karadeniz	8.3	5.7	4.8	% 42.2
Doğu Karadeniz	3.9	2.8	2.6	% 33.3
Bölge Toplamı	12.2	8.5	7.4	% 39.3

Bölge ekonomisinin ana sektörleri, tarım, ormancılık, madencilik, sanayi ve turizmdir.⁴⁵⁰ Bölgede üretilen Gayri Safi Katma Değerin Sektörlere göre dağılımı aşağıdaki tabloda görüldüğü üzere alt bölgelere göre önemli farklılıklar göstermektedir. Sektörler arasındaki genel dağılım Türkiye genelini yansıtabilecek biçimde, hizmetler, sanayi ve tarım biçiminde sıralanmaktadır. Sadece Kastamonu, Çankırı, Sinop bölgesinde tarımın ağırlığı sanayiden fazladır. Sektörlerin ağırlıkları incelendiğinde ise belirgin bir farklılaşma gözlemlenmektedir. Zonguldak, Karabük ve Bartın bölgesinde sanayi sektörü oldukça ağırlıklıdır. Hizmetler sektörü Trabzon, Ordu, Giresun, Rize, Artvin ve Gümüşhane bölgesinde en ağırlıklı sektördür. Tarım sektörünün bir bileşeni olan balıkçılığın bölgedeki ağırlığı Türkiye ortalamasının yaklaşık üç katıdır.⁴⁵¹

Tablo 14: Gayri Safi Katma Değerin Sektörlere Göre Yüzdelerle Dağılımı, 2008⁴⁵²

	İstatistiksel Bölge	Tarım	Sanayi	Hizmetler
TR	Türkiye	8,5	27,2	64,3
TR81	Zonguldak, Karabük, Bartın	5,5	38,2	56,3
TR82	Kastamonu, Çankırı, Sinop	21,8	19,3	58,9
TR83	Samsun, Tokat, Çorum, Amasya	18,6	21,6	59,8
TR90	Trabzon, Ordu, Giresun, Rize, Artvin, Gümüşhane	14,4	20,9	64,7

⁴⁴⁹ Türkiye Kalkınma Bankası A.Ş., *Türkiye Ekonomisinde Bölgesel Gelişmişlik Farklılıkları*, 2012, s.7.

⁴⁵⁰ Ömür Genç, *Karadeniz Bölgesi: Ekonomik ve Sosyal Durum*, Türkiye Kalkınma Bankası A.Ş. Matbaası, Ankara, 2001.

⁴⁵¹ *Ibid.* s.18.

⁴⁵² TÜİK. http://www.tuik.gov.tr/VeriTabanlari.do?vt_id=46&ust_id=16 Erişim tarihi: 28 Ağustos 2012.

Bölgenin iklimsel ve topoğrafik özelliklerinden dolayı tarım alanında bitkisel üretim daha çok küçük ve orta ölçekli bahçe tarımı olarak gelişmiştir. En çok yetiştirilen ürünler mısır, tütün, fındık, çay, pirinç, şekerpancarı ve değişik türlerde meyvelerdir. Düzce ve Bafra ovası tarımsal üretimin büyük bir bölümünü sağlamaktadır. 2011 yılı itibariyle Türkiye'nin toplam bitkisel üretimi içinde Batı Karadeniz'in payı yüzde 8.1, doğu Karadeniz'in payı ise yüzde 4'tür. Hayvansal ürünler üretiminde de bölgenin batısı ile doğusu arasında benzer bir eşitsizlik vardır. Doğu Karadeniz'in ülke toplamı içindeki payı yüzde 3.7 iken Batı Karadeniz'in payı yüzde 9.1'dir.⁴⁵³

Bölgede kömür ve bakır madenciliği gelişmiştir. Artvin, Murgul ve Kastamonu-Küre'de çıkarılan bakır madeni Samsun ve Rize'deki tesislerde işlenmektedir. Zonguldak kömür havzası Türkiye'nin taşkömürü kaynağıdır ve bölgedeki demir çelik sanayiine girdi sağlar.

Kızılırmak, Yeşilirmak ve Çoruh üzerinde büyük barajlar, Karadeniz'e dökülen diğer irili ufaklı derelerin üzerinde de çok sayıda küçük ve orta ölçekli hidro elektrik santralleri inşa edilmiştir ve daha da fazlası lisans almış ve inşa edilmeyi beklemektedir. Karadeniz bölgesi'nde hidroelektrik santral projeleri son dönemde önemli bir sorun alanı olarak ortaya çıkmıştır. Güncel sorunun kaynağında 20 Şubat 2001 tarih ve 4628 sayılı 'Elektrik Piyasası Kanunu' ile enerji piyasasının özel sektöre açılması yatmaktadır. Bu kanun ile piyasa rekabete açılmış ve düzenleyici/denetleyici yapı olarak Enerji Piyasası Üst Kurulu (EPDK) oluşturulmuştur. Piyasadaki özel sektör kuruluşlarının faaliyet biçimlerini belirlemek üzere 26 Haziran 2003 tarihinde Elektrik Piyasasında Üretim Faaliyetlerinde Bulunmak Üzere Su Kullanım Anlaşması İmzalanmasına İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik yayınlanmıştır.

Bu düzenlemeler çerçevesinde son yılda özel sektörün hidroelektrik santral projeleri Türkiye'nin bütün su kaynakları üzerinde çığ gibi büyümüştür. Bütünsel bir havza planlaması yaklaşımının olmadığı piyasa düzenlemesinde hür teşebbüsler seçtikleri

⁴⁵³ Türkiye Kalkınma Bankası A.Ş., 2012, s.25.

bir su kaynağının daha önce lisanslanmamış iki kotu arasında enerji üretimine ilişkin fizibilite raporları hazırlayarak EDPK'dan lisans almaya başlamışlardır. Böylece planlama faaliyeti bütünüyle terk edilmiş, yerini tekil fizibilite ve lisanslama süreçlerine bırakmıştır. Enerji Piyasası Düzenleme Kurulu'nun verilerine göre halen Karadeniz bölgesi'nde lisansı olan 365 Hidroelektrik ve 18 termik santral projesi vardır.⁴⁵⁴

Ancak planlama yaklaşımının terk edilmesi önemli sorunlara neden olmuştur. En başta enerji yapılarının projelendirilmesinde ilk girdi olan hidrometrik ölçümler yeterli zaman periyodunda ve temsiliyette olmaksızın tasarım verisi olarak kullanılmaya başlanmıştır.⁴⁵⁵ Böylece yapılan tasarımlar hem ekonomik hem de çevresel açıdan büyük sorunlar ortaya çıkarmıştır. Plansızlık, yetersiz fizibilite sorunları yanında, hidrolik elektrik santralleri ile ilgili en önemli sorunlardan biri de derelere bırakılacak can suyu konusunda ortaya çıkmıştır. Havzanın ekolojisi için hayati önemde bir unsur olan can suyu miktarı EDPK tarafından ilgili tesise lisans verildikten sonra ÇED sürecinde hesaplanmaktadır. Oysa en baştan havzalar için bütünsel olarak can suyu miktarı hesaplanmadan tek tek HES'ler için hesaplanan can suyu miktarları derelerin kurummasına engel olamamaktadır. Öte yandan, bu can suyu miktarı çoğu durumda yöre halkının tepkisi ile belirlenmektedir.⁴⁵⁶ Bu sorunlar nedeniyle son yıllarda Karadeniz Bölgesi'nde HES karşıtı büyük bir toplumsal muhalefet oluşmuş, kurulan dernek, platform gibi araçlarla örgütlenen yöre halkı projeleri hukuksal ve pratik olarak engelleme yollarına başvurmaya başlamıştır.

Bölgedeki imalat sanayi tesisleri oldukça sınırlıdır. Bütün Karadeniz 2001 bölgesi Türkiye'deki imalat sanayi tesislerinin sadece yüzde 6.3'üne ev sahipliği yapmaktadır ve bu tesislerin imalat sanayii katma değer oranı içindeki payı

⁴⁵⁴ <http://lisans.epdk.org.tr/epvys-web/faces/pages/lisans/elektrikUretim/elektrikUretimOzetSorgula.xhtml> Erişim Tarihi: 20 Mayıs 2012.

⁴⁵⁵ İsmail Küçük, 'Artık Yenilenemeyen Enerji Kaynağımız: Hidrolik Enerji', *Elektrik Mühendisliği*, Sayı 442, EMO Yayınları, 2011, s.30-37.

⁴⁵⁶ *Ibid*, s. 32.

4.3'tür.⁴⁵⁷ Bölgedeki en önemli tesisler arasında şunları sıralamak mümkündür: Ereğli ve Karabük demir çelik tesisleri, Kastamonu, Tokat, Amasya ve Samsun'daki şeker tesisleri, Rize ve çevresindeki çay işleme tesisleri, Bartın ve Bolu civarındaki kereste tesisleri.

İmalat sanayi dışındaki sanayi tesisleri incelendiğinde de Karadeniz bölgesinin Türkiye geneline göre geride olduğu gözlemlenmektedir. 2010 yılı itibariyle Türkiye'de toplam 27,298 hektar alan üzerine kurulu 143 Organize Sanayi Bölgesi'nin sadece alan olarak yüzde 11'ini kaplayan 29 tanesi Karadeniz bölgesindedir. Buna karşılık, toplam 92,623 işyerine ev sahipliği yapan 441 Küçük Sanayi Sitesi'nden yaklaşık yüzde 17'sine ev sahipliği yapan 89'u Karadeniz'dedir.⁴⁵⁸ Buradan, Karadeniz'deki imalat sanayii dışındaki tesislerin daha çok küçük işletmeler olduğu sonucu çıkarılabilmektedir.

Karadeniz kıyısında 11 limana bulunmaktadır, ancak petrol rafineri ve üretim terminalleri bulunmamaktadır. Türkiye'deki toplam 62,785 km il ve devlet yolunun, 10,773 km'si (yaklaşık yüzde 17'si) Karadeniz'de iken bölgede sadece 715 km demiryolu inşa edilmiştir.⁴⁵⁹

Türkiye'nin toplam GSYİH'sinin yüzde 10'unu oluşturan turizm sektörü Akdeniz ve Ege bölgelerine kıyasla çok geri kalmıştır.⁴⁶⁰ Bölgede önde gelen turizm bölgeleri, Karabük (Safranbolu ilçesi), Bartın ve Trabzon ve Doğu Karadeniz bölgesinin yaylalarıdır. Bölgede deniz turizmi Düzce Akçakoca ve Bartın Amasra başta olmak üzere bir kaç yerleşim yeri dışında neredeyse hiç gelişmemiştir. Bölgede iç kesimlere yönelik doğa ve kültür turizmi daha yaygındır. Örneğin 2013 yılı itibariyle sayısı 383'e ulaşmış Mavi Bayraklı sahillerden sadece bir tanesi (Akçakoca'daki Ceneviz Kale plajı) Karadeniz'de yer almaktadır.⁴⁶¹

⁴⁵⁷ *Ibid*, s.17,18.

⁴⁵⁸ *Ibid*, s.23.

⁴⁵⁹ *Ibid*, s.30.

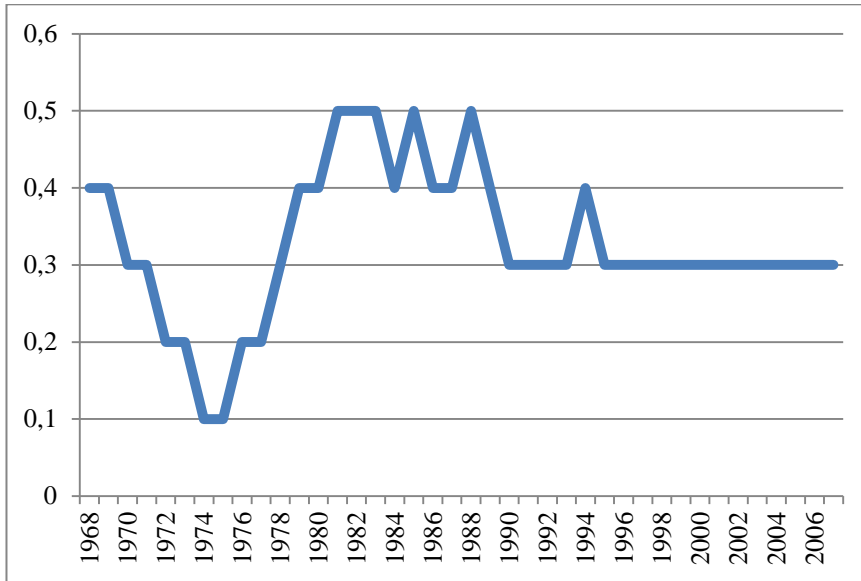
⁴⁶⁰ Batı Karadeniz Kalkınma Ajansı, *Turizm Sektör Analizi Raporu*, Zonguldak, 2012.

⁴⁶¹ <http://www.mavibayrak.org.tr> Erişim Tarihi: 29 Ağustos 2012.

Batı Karadeniz bölgesi 2010 yılında 552,660 turist ağırlamıştır.⁴⁶² Bu Türkiye'deki toplam turistlerin sadece yüzde biri kadardır. Doğu Karadeniz bölgesinde ise 2008 yılında toplam 772.949 konaklama yapılmıştır. Bu da Türkiye toplamının % 5.76'sına tekabül etmektedir.⁴⁶³ Her iki bölgeyi de ziyaret eden turistlerin çok büyük bölümü yerli turistlerdir. Yabancı turistlerin ise önemli bir bölümü Artvin Kara Sınır kapısından giriş yapan bölge ülkelerinin vatandaşları oluşturmaktadır.

Dolayısıyla turizm sektörünün Karadeniz'in deniz çevresi üzerine kayda değer bir etkisi olduğunu söylemek mümkün değildir.

Balıkçılık sektörü Türkiye ekonomisi içinde küçük bir katkı sağlıyor olsa da (Şekil 1), özellikle kıyı nüfusları için hayati bir iktisadi faaliyet, önemli bir istihdam kaynağıdır. 2011 yılında Türkiye'de üretilen su ürünlerinin toplam değeri yaklaşık 2,5 milyar TL olmuştur. Benzer biçimde Karadeniz de balıkçılığın da bölge ekonomisi içindeki yeri yüzde 1.5 dolaylarında olmasına karşın bölgenin önemli sektörlerinden biridir.

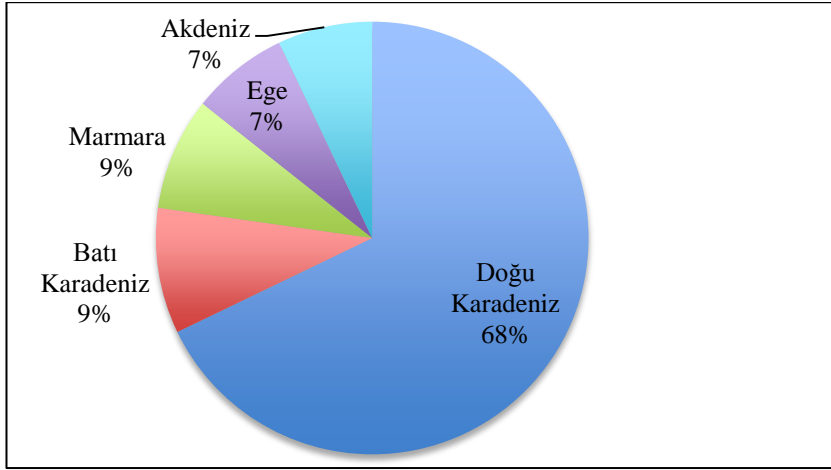
Şekil 8: Türkiye'de Balıkçılık Sektörünün GSMH İçindeki Yüzdelerik Payı⁴⁶⁴

⁴⁶² Batı Karadeniz Kalkınma Ajansı, *Batı Karadeniz Bölgesi Bölge Planı (2010-2013)*, Zonguldak, 2011, s.57.

⁴⁶³ Doğu Karadeniz Kalkınma Ajansı, 2011.

⁴⁶⁴ TÜİK. Ulusal Hesaplar

Türkiye’de toplam su ürünleri üretimi son on yıldır 650-750 bin ton aralığında dalgalanmaktadır. 2011 yılı itibariyle bu üretimin yüzde 61.4’ü deniz balıkları, 26.8’i yetiştiricilik, yüzde 6.5’i diğer deniz ürünleri ve yüzde 5.3’ü tatlı su ürünleridir.⁴⁶⁵ Aşağıdaki şekilden de görüldüğü üzere, deniz balıklarının %77’si tek başına Karadeniz’de avlanmaktadır.

Şekil 9: Deniz Balıklarının Avlandıkları Bölgelere Göre Dağılımı, 2011⁴⁶⁶

Avlanan balıkların bileşimi zaman içinde satış fiyatı yüksek büyük balıklardan satış fiyatı düşük küçük balıklara doğru bir değişim göstermiştir. Mevcut durumda avlanan balıkların büyük çoğunluğunu küçük, açık deniz balıklarıdır. 2011 yılında avlanan balıkların yüzde yaklaşık 75’i sadece hamsi ve çaça oluşturmaktadır. Örneğin sadece 2007-2011 yılları arasında lüfer üretimi yüzde 55, kefal üretimi yüzde 70, bakalorya üretimi yüzde 72 azalmıştır.⁴⁶⁷ Bu azalmaya neden olan başlıca faktörler olarak aşırı ve bilinçsiz avlanma, sanayi ve evsel atıksular ile evsel katı atıkların denize boşaltılması, kıyıların çeşitli amaçlarla doldurulması, koruma ve

http://rapor.tuik.gov.tr/reports/rwservlet?ulusalhesaplardb2=&report=uy_tablo5a.RDF&p_tur=1&p_baz=1987&desformat=html&p_kod=6&ENVID=ulusalhesaplardb2Env

⁴⁶⁵ TÜİK, *Su Ürünleri İstatistikleri*, TÜİK Yayınları, Ankara, 2011, s.5.

⁴⁶⁶ *Ibid*, s.5.

⁴⁶⁷ *Ibid*, s.7.

kontrol hizmetlerinin etkin yapılamayışı gelmektedir.⁴⁶⁸

Türkiye'nin Karadeniz üzerindeki toplam kirletici baskısında payı oldukça sınırlı olsa da yine de, özellikle kıyılardaki atık boşaltımının artmasına bağlı olarak, kendi kıyı ve iç balıkçılık yataklarındaki olumsuz etkisi artmaktadır. Ayrıca fosfat ve kum madenciliği, çöp sahaları ve kuzey ve doğudaki komşu ülkelerin kıyılardaki petrol terminallerinden kaynaklanan hidrokarbon kirliliği Karadeniz'deki balıkların yumurtlama alanlarını tehdit etmektedir.⁴⁶⁹

Bu sorunlar karşısında Türkiye, ulusal balıkçılık mevzuatını ve yönetim rejimini, deniz kirliliğinin önlenmesinin yanı sıra sürdürülebilir balıkçılık amacı taşıyan bir takım uluslararası sözleşme ve programların ana ilkeleri çerçevesinde yeniden oluşturmayı denemiştir. Türkiye FAO'nun Sorumlu Balıkçılık İlkeleri'ni benimsemiştir.⁴⁷⁰

4.3.1.2 Deniz çevresi mevzuatı ve kamu örgütlenmesi

Türkiye'de Karadeniz ya da genel olarak denizel çevrenin korunması politikalarının ortaya çıkması 2000'li yılların ikinci yarısındadır. Bu tarihten önce denizel çevrenin ele alındığı ama çerçeve genel çevre politikası ve denizcilik politikasıdır. Ayrıca kıyı alanlarına yönelik olarak geliştirilen turizm ve kentleşme politikaları da denizel çevre ile ilgili boyutlar taşımıştır. Denizel çevre ile ilgili ekonomik faaliyetler ise kalkınma politikaları bağlamında düzenlemiştir.

Türkiye'nin denizcilikle ilgili temel uygulayıcı kurum Denizcilik Müsteşarlığı'dır. Bu kapsamda denizel çevrenin korunmasına yönelik her türlü tedbiri almakla da yükümlüdür. Genel olarak çevre politikalarının uygulanması ve diğer kurumlarla koordinasyonunun sağlanması ile yükümlü kuruluş olan Çevre Bakanlığı, Denizcilik Müsteşarlığı'nın faaliyetlerine katkı sağlar. Türkiye'nin taraf olduğu denizcilik ve

⁴⁶⁸ Doğu Karadeniz Kalkınma Ajansı, 2011.

⁴⁶⁹ OECD, 2008, s.233.

⁴⁷⁰ *Ibid*, s. 233.

denizlerin korunması ile ilgili uluslararası çeşitli sözleşmelerin uygulama sorumluluğu da bu iki kurumdadır.

Türkiye’de denizlerle ilgili yapılan ilk düzenleme 20.04.1925 tarih ve 618 sayılı Limanlar Kanunu’dur. Limanların idare ve temizlenme ve iyi halde tutulmasına yönelik bu kanun 4. maddesi ile ‘liman reisliğinden resmi izin alınmadıkça deniz kıyılarında, iskele, rıhtım, kızak, kayıkhanesi, tamirhane, fabrika, gazino, depo, mağaza ve umumi deniz hamamları’ yapılmasını ve ‘liman reisliğinin yasak ettiği yerlere pasekül, moloz, safra ve süprüntü ve emsali gibi şeyler’ atılmasını yasaklanmıştır. Yine 5. Maddesi ile de ‘limanlar içinde Hükümetin tayin ve tahdit ettiği yerlerde deniz kıyısına kazık çakmak, doldurmak suretiyle denize tecavüz etmek ve limanların içinde ve deniz üzerinde kahvehane, yemekhane, yatakhane misillü mahaller tesis eylemek veyahut herhangi bir suretle limanların genişliğine hanel vermek’ eylemlerini yasaklamıştır.⁴⁷¹ Ayrıca yasaklanan bu eylemleri yapanlara verilecek cezaları da düzenlemiştir.

Limanlar Kanununun denizleri kirletenlere verilecek cezalarla ilgili hükümleri 1986 yılına kadar yürürlükte kalmıştır ve Liman Başkanlıkları tarafından gerekleri yerine getirilmiştir.

Denizlerle ilgili ikinci düzenleme ise 4.4.1971 tarihli Resmi Gazetede yayınlanan 1380 sayılı Su Ürünleri Kanunu’dur.⁴⁷² Bu kanunun amacı gelişen balıkçılık sektörünün düzenlenmesi olduğundan koruma hedefi deniz çevresi değil, içindeki ekonomik ürünlerdir. Örneğin Yunusların korunmasını değil, avcılarının gerekli tüfek ve fişeklerin kooperatifler eliyle verilmesini düzenler. Yine elektrik cereyanı, elektroşok ve hava tazyiki ile su ürünleri avlanmasını Tarım Orman ve Köy İşleri Bakanlığı’nın müsaadesi ile yasal kılar. Ancak bomba, torpil, dinamit, kapsül ve benzeri patlayıcı maddeler ile öldürücü veya uyuşturucu maddeler ve sönmemiş kireç ile avlanmayı yasakladığı gibi su ürünlerine ve bunları istihsal edenlere zarar verebilecek maddelerin içsulara ve denizlerdeki istihsal yerlerine veya civarlarına

⁴⁷¹ Resmi Gazete. 20.4.1341, Sayı:95, Tertip:3, Cilt:6, Sayfa 183.

⁴⁷² Resmi Gazete. 4.4.1971, Sayı:13799, Tertip:5, Cilt:10, Sayfa 2056.

dökülmesini de yasaklar. Kanun hangi maddelerin dökülmesinin yasak olduğu bir tüzükle düzenlenmesi öngörür. Bu çerçevede 1973 yılında çıkarılan Su Ürünleri Tüzüğü⁴⁷³ atılması yasaklanan bu maddelerin listesini ve kimyasal maddelerin alıcı su ortamındaki eşik değerlerini düzenlemiştir. Su Ürünleri Kanunu'nun bazı maddeleri 1986 yılında değiştirildikten sonra, yeni hükümler doğrultusunda Su Ürünleri Tüzüğü'nün yerini almak üzere 1995 yılında Su Ürünleri Yönetmeliği yayınlamıştır. Bu yönetmelikte ilk defa bir istihsal amacı dışında bir koruma hükmü yer almıştır: 'Deniz kaplumbağası üreme alanı olarak tespit edilen yerlerde kum ve çakıl çıkarılması yasaktır.'⁴⁷⁴

Nihayet çevre koruma amacını taşıyan ilk düzenleme, 1982 yılında çevre hakkının artık bir Anayasal hak olmasının verdiği itkiyle hazırlanan ve 9 Ağustos 1983 tarihinde kabul edilen Çevre Kanunu'dur.⁴⁷⁵ Bu kanun hazırlandığı dönemde Türkiye için ileri sayılabilecek 'kirleten öder', 'çevre zararlarının tazmininde kusursuz sorumsuzluk', 'çevresel etki değerlendirmesi' gibi ilkeleri içermiştir. Kanun'un 8. Maddesi 'her türlü atık ve artığı, çevreye zarar verecek şekilde, ilgili yönetmeliklerde belirlenen standartlara ve yöntemlere aykırı olarak doğrudan ve dolaylı biçimde alıcı ortama vermek, depolamak, taşımak, uzaklaştırmak ve benzeri faaliyetlerde bulunmak' eylemlerini yasaklamıştır. Ayrıca bütün sahiller, karasuları, iç sular olarak kabul edilen Marmara Denizi, İstanbul ve Çanakkale boğazlarında, liman ve körfezlerde, tabii ve suni göller ile akarsularda bu kirletme yasağına uymayan gemiler ve diğer deniz vasıtalarına verilecek cezaları, gemi büyüklüğü ve suçun niteliğine göre (balast tahliyesi, her türlü atık dökme ve sintine tahliyesi) belirlemiştir. Böylece denizleri kirleten gemilere ceza verme düzenlemesi 618 sayılı Limanlar Kanunu'ndan çıkarılmış ve çevre mevzuatına dahil edilmiştir.

⁴⁷³ 28 Haziran 1973 tarih ve 7/6719 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı'yla kabul edilmiş ve 27 Temmuz 1973 tarih ve 14607 sayılı Resmî Gazete'de yayınlanmıştır.

⁴⁷⁴ Resmi Gazete. Tarih: 10.03.1995, Sayı: 22223

⁴⁷⁵ Resmi Gazete. 11.8.1983, Sayı:18132, Tertip:5, Cilt: 22 Sayfa : 499

Çevre Kanunu'nun uygulanabilmesi kendisinin öngördüğü bir dizi yönetmeliğin çıkarılmasına bağlıdır. Kanununun 31. Maddesi çıkarılacak bütün yönetmeliklerin, Kanunun yürürlüğe girmesinden başlayarak en geç bir yıl içinde yürürlüğe konulmasını öngörse de bu sürede hiç bir yönetmelik çıkarılmıştır. Bu nedenle, 3 Mart 1988 tarih ve 3416 sayılı Kanun ile Çevre Kanunu'nun bu hükmü değiştirilmiş ve Yönetmelikler için beş aylık yeni bir ek süre verilmiştir.

Bu dönemde Gemi ve Deniz Araçlarına Verilecek Cezalarda Suçun Tespiti ve Cezanın Kesilmesi Usulleri ile Kullanılacak Makbuzlara Dair Yönetmelik 1986 yılında çıkarılmıştır.

1992 yılında Bükreş Rejimi olduğu sırada Türkiye'nin yasal birikimi bu aşamadır. Ancak bu süreçte Türkiye 1976 yılında Barselona'da imzalanan Akdeniz'in Kirlenmeye Karşı Korunması Sözleşmesi'ni 1981 yılında; Denizlerin Gemiler tarafından Kirletilmesinin Önlenmesi Hakkında Uluslararası Sözleşme'ye (MARPOL73/78) 1990 yılında taraf olmuştur. Böylece ulusal uygulamaların, ilgili alanda ulusal bir düzenleme yoksa bile bu uluslararası sözleşmeleri de dikkate alarak düzenlenmesi gereği ortaya çıkmıştır.

11 Mart 2004 tarihli Resmi Gazete'de yayınlanan Gemilerden Atık Alım Hizmeti Yönetmeliği, örneğin, '24/6/1990 tarihli ve 20558 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanarak taraf olunan MARPOL73/78' hükümlerine dayanılarak hazırlanmıştır. Buna uygun olarak Yönetmeliğin amacı 'gemilerin ve diğer deniz araçlarının normal operasyonları sırasında ortaya çıkan atıklardan kaynaklanan deniz kirliliğinin önlenmesi amacıyla ilgili ulusal düzenlemeyi yapmak ve Denizlerin Gemiler Tarafından Kirletilmesinin Önlenmesine Ait Uluslararası Sözleşme (MARPOL 73/78) nin etkili olarak uygulanması için, Türkiye'nin deniz yetki alanlarındaki limanlarda kurulması ve işletilmesi gerekli olan atık alım tesisleri ile ilgili usul ve esasları düzenlemek' olarak belirlenmiştir.

MARPOL73/78'in Türkiye'de yürütülmesinden Denizcilik Müsteşarlığı sorumlu olduğu için bu yönetmelik Ulaştırma Bakanlığı tarafından hazırlanmıştır. Ancak Çevre Kanunu'na göre bu gibi yönetmelikleri yapmak Çevre ve Orman

Bakanlığı'nın görevi olduğu için aynı yıl içinde Gemilerden Atık Alınması ve Atıkların Kontrolü Yönetmeliği adıyla yeni bir yönetmelik hazırlanmış 26.12.2004 tarih ve 25682 sayılı Resmi Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe girmiş, eski yönetmelik yürürlükten kaldırılmıştır.

Bu yönetmeliğin hemen arkasından, yine deniz kirliliğinin önlenmesi konusundaki uluslararası hukuktan doğan sorumlulukların yerine getirilmesi çerçevesinde deniz emniyetinin sağlanması amacıyla 5312 Sayılı Deniz Çevresinin Petrol ve Diğer Zararlı Maddelerle Kirlenmesinde Acil Durumlarda Müdahale ve Zararların Tazmini Esaslarına Dair Kanun kabul edilmiştir.⁴⁷⁶ Bu kanunun uygulama yönetmelikleri de 2006 yılında yürürlüğe girmiştir.⁴⁷⁷

5312 sayılı Kanun deniz çevresinin petrol ve diğer zararlı maddelerle kirlenmesinde acil müdahaleyi yapmak ve ortaya çıkan zararları tazmin etmek üzere üç kuruma görev ve yetki vermiştir. Çevre ve Orman Bakanlığı'na, genel koordinasyon, ulusal acil müdahale planının hazırlanması (Gemi acil müdahale planı, Kıyı tesisi acil müdahale planı, Bölgesel acil müdahale planı ve Ulusal acil müdahale planı) ve zararların tespiti ile kirlenen alanların rehabilitasyonuna ilişkin görev ve yetkiler tanınırken, uygulamaya ilişkin hususlar için Denizcilik Müsteşarlığı ve asayiş ve kolluk görevlerine ilişkin sorumluluklar için Sahil Güvenlik Komutanlığı görevlendirilmiştir. Denizlerdeki olası kirlenmelerin türü ve etkilerinin belirlenmesi, Denizcilik Müsteşarlığı, ulusal acil müdahale merkezi, bölgesel acil müdahale merkezi veya Ulusal Acil Müdahale Planında belirtilen irtibat noktaları tarafından gerçekleştirilir. Bu kirlilik tespitleri Çevre ve Orman Bakanlığı'na iletilir ve Bakanlık olay sonrası kirlilikten etkilenen denizel çevre alanların rehabilitasyonu için gereken onarıcı tedbirleri hayata geçirilmesini örgütler. Bu rehabilitasyon

⁴⁷⁶ Resmi Gazete. 11/3/2005, Sayı:25752, Tertip:5, Cilt: 44.

⁴⁷⁷ Deniz Çevresinin Petrol ve Diğer Zararlı Maddelerle Kirlenmesinde Acil Durumlarda Müdahale ve Zararların Tazmini Esaslarına Dair Kanun Kapsamında Mal ve Hizmet Alımına İlişkin Yönetmelik (26.04.2006 tarih ve 26150 Sayılı Resmi Gazete) ve Deniz Çevresinin Petrol ve Diğer Zararlı Maddelerle Kirlenmesinde Acil Durumlarda Müdahale ve Zararların Tazmini Esaslarına Dair Kanunun Uygulama Yönetmeliği (21.10.2006 tarih ve 26326 Sayılı Resmi Gazete).

işlemlerine ilişkin giderler ise zarardan sorumlu gemi ve/veya kıyı tesisi sahiplerinden alınması öngörülmüştür.

26 Nisan 2006 tarihinde ise Çevre Kanunu'nda kapsamlı değişiklikler yapan 5491 sayılı kanun kabul edilmiştir. Halen yürürlükte olan bu kanun ile çevrenin korunması hükümlerinin kapsamı genişletilmiştir ve deniz, yeraltı ve yerüstü su kaynaklarının korunarak kullanılmasının sağlanması ve kirlenmeye karşı korunması esası getirilmiştir. Ayrıca denizlerde kurulan balık çiftliklerinin, hassas alan niteliğindeki kapalı koy ve körfezler ile doğal ve arkeolojik sit alanlarında kurulamayacağı hükme bağlanmıştır. Ayrıca daha önce Gemilerden Atık Alınması ve Atıkların Kontrolü Yönetmeliği kapsamında düzenlenen liman, tersane, gemi bakım-onarım, gemi söküm, marina gibi kıyı tesislerinin bu tesislerde ve gemilerde oluşan atıkların bertarafı ile ilgili işlemleri ve tesisleri yapma yükümlülüğü getirilmiştir. Ayrıca kirlenme yasağının ihlali durumunda verilecek para cezaları düzenlenmiştir.

Çevre ve Orman Bakanlığı önce 3/6/2011 tarih ve 636 sayılı Çevre, Orman ve Şehircilik Bakanlığının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname ve ardından 29/6/2011 tarih ve 644 sayılı Çevre ve Şehircilik Bakanlığının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname ile yeniden örgütlenmiştir.⁴⁷⁸ Bu kararname ile daha önce Çevre ve Orman Bakanlığı'na bağlı olan Çevre Yönetimi Genel Müdürlüğü kurulan yeni bakanlığa bağlanmıştır. Bu genel müdürlüğün görevlerine ise 8/8/2011 tarihli ve 648 sayılı yeni bir Kanun Hükmünde Kararname ile 'yeraltı ve yerüstü sularının, denizlerin ve toprağın korunması, kirliliğin önlenmesi veya bertaraf edilmesi maksadıyla kirletici unsurlar ile kirliliğin giderilmesi ve kontrolüne ilişkin usul ve esasları tespit etmek ve uygulamayı sağlamak, acil müdahale planları yapmak ve yaptırmak, çevrenin korunması maksadıyla uygun teknolojileri belirlemek ve bu maksatla kurulacak tesislerin vasıflarını tespit etmek ve bu çerçevede gerekli tedbirleri almak ve aldirmek' hükmü eklenmiştir.

⁴⁷⁸ Resmi Gazete. 4/7/2011, Sayı: 27984 (Mükerrer), Tertip:5, Cilt: 50.

Çevre Yönetimi Genel Müdürlüğü'nün bu görevini yerine getirmesi için görevli olan birimi 'Çevre ve Orman Bakanlığı Merkez Teşkilatının Görevleri, Çalışma Esas ve Usulleri Hakkında Yönetmelik' uyarınca kurulan Deniz ve Kıyı Yönetimi Dairesi Başkanlığı'dır ve ilgili yönetmeliğin 11. Maddesi uyarınca görevlerinden bazıları şunlardır;⁴⁷⁹

- Denizlerin korunması, kirliliğin önlenmesi veya bertaraf edilmesi amacıyla; hedef, ilke ve politikalar belirlemek, kirliliğin giderilmesi ve kontrolüne ilişkin usul ve esasları tespit etmek, uygulanmasını sağlamak,
- Denizlerin korunması ve iyileştirilmesine yönelik olarak araştırmalar ve projeler yapmak veya yaptırmak,
- Deniz kıyısına deşarj ve derin deniz deşarjı ile ilgili tesislere/faaliyetlere izin vermek, izlemek, denetlemek ve konuyla ilgili arıtım sistemlerinin projelerini onaylamak,
- Deniz kirliliğine karşı hazırlıklı olmak, müdahale ve mücadele kapasitesini artırmak için gerekli tedbirleri almak, aldırarak; bu çerçevede acil müdahale planları yapmak, yaptırmak,
- Serbest bölgeler de dahil olmak üzere, ülke genelinde deniz ve kıyı ortamına olumsuz etkileri olan her türlü faaliyetleri belirlemek, denetlemek, tehlikeli hallerde veya gerekli durumlarda faaliyetleri durdurmak.

Denizcilik Müsteşarlığı 26/9/2011 tarih ve 655 sayılı Ulaştırma, Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığı'nın Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname ile bu bakanlığa bağlı Deniz ve İçsular Düzenleme Genel Müdürlüğü'ne dönüştürülmüştür.⁴⁸⁰ Kararname'nin Genel Müdürlüğe verdiği görevlerden bazıları şunlardır:

⁴⁷⁹ T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, Çevre Yönetimi Genel Müdürlüğü web sitesi. <http://www.cygm.gov.tr/CYGM/AnaSayfa/DenizKiyiYonetimi.aspx?sflang=tr> Erişim tarihi: 25 Mayıs 2013.

⁴⁸⁰ Resmi Gazete. 1/11/2011, Sayı: 28102 (Mükerrer), Tertip:5, Cilt: 51.

- Deniz ve içsular ulaştırması faaliyetlerinin ticari, ekonomik, sosyal ihtiyaçlara ve teknik gelişmelere bağlı olarak ekonomik, seri, elverişli, güvenli, kaliteli, çevreye kötü etkisi en az ve kamu yararını gözetecek tarzda serbest, adil ve sürdürülebilir bir rekabet ortamında yapılmasını ve bu faaliyetlerin diğer ulaştırma türleriyle birlikte ve birbirlerini tamamlayıcı olarak hizmet vermesini sağlamak.

- Deniz ve içsular taşımacılığı alanında kullanılan her çeşit gemi ve benzeri deniz ve içsu araçlarının kullanımı için asgari emniyet sınır ve şartlarını belirlemek ve bunları denetlemek.

- Türk kıyılarında meydana gelen ve her türlü gemi ve benzeri deniz araçlarının karıştığı kazalarla ilgili tahlisiye, kurtarma ve yardım ile acil durum müdahalesi faaliyetlerine ilişkin usul ve esasları belirlemek, bu hizmetleri vermek veya verebilecekleri yetkilendirmek ve denetlemek.

- Türk karasuları ve içsularında seyreden veya faaliyet gösteren her türlü gemi ve benzeri deniz araçlarından kaynaklanacak deniz kirlenmesinin önlenmesine ilişkin usul ve esasları belirlemek ve bunları denetlemek.

- Her türlü deniz ve içsu aracının deniz ve içsuları kirlenmesini önleyecek tedbirleri almak, bu amaçla gerekli izlemeleri ve denetimleri yapmak, bu konuda diğer kuruluşlarla işbirliğini sağlamak.

- Deniz ve içsular ulaştırma hizmetlerinin gerektirdiği uluslararası ilişkileri yürütmek, anlaşma ve karma komisyon çalışmaları yapmak.

Görüleceği üzere, yukarıda sıralanan ve deniz çevresi ve kirliliği ile ilgili düzenlemeler mevcut yetki ve sorumluluk karmaşasını gidermek maksadıyla yapılmış olmasına karşın halen Deniz ve İçsular Düzenleme Genel Müdürlüğü ve Çevre Yönetimi Genel Müdürlüğü'nün görev ve yetkilerinin sınırları konusunda belirsizlikler vardır.

Türkiye'nin denizel çevre politikalarının gelişimi açısından üzerinde durulması gereken bir çalışma da DPT koordinatörlüğünde, Çevre Bakanlığı'nın teknik Dünya Bankası'nın mali desteğiyle üç yıllık bir sürede hazırlanan 1998 tarihinde yayınlanan

Türkiye Ulusal Çevre Stratejisi ve Eylem Planı, UÇEP'tir. Strateji ve eylem planının amacı, DPT Müsteşarı Orhan Güvenen'in önsözdeki ifadesiyle 'sürdürülebilir kalkınmanın temini için ekonomik ve sosyal politikaların yanında çevre ile ilgili stratejilerin geliştirilmesidir.'⁴⁸¹ Rio konferansı sonrası hakim hale gelen sürdürülebilir kalkınmanın yaklaşımının bu ekonomik, sosyal ve çevresel stratejiler ayrımı ile ne kadar örtüştüğü ayrı bir tartışma konusu olsa da, UÇEP'in hazırlanması sürecinde benimsenen katılımcı ve bütünsel bir yaklaşımın bir yenilik olduğu ileri sürülmüştür. UÇEP Türkiye'de Çevrenin Durumu analizinde Deniz ve Kıyı kaynaklarını ayrı bir başlık altında ele almış, bu bölümde diğer denizlerle birlikte Karadeniz'in de sorunları tespit edildikten sonra çeşitli eylem seçenekleri formüle etmiştir. Bunlar arasında başlıcaları, ekonomik ve sosyal büyümenin deniz ve kıyı ekosistemlerini koruyarak sağlanması, turizm yatırımlarında çevresel maliyetlerin içselleştirilmesi ve halkın katılımının sağlanması, kirlilik denetiminin sıkılaştırılması ve balıkçılık balık nesline daha az zarar verecek tekniklerle yapılması gelmektedir.⁴⁸²

Ancak UÇEP'de öngörülen strateji ve eylemler büyük oranda hayata geçirilmemiştir. Bunda UÇEP'in yasal niteliği kadar, öngördüğü faaliyetlerin UÇEP'in yürütülmesinden en büyük sorumluluğu olan Çevre Bakanlığı dışında çeşitli bakanlıkların sorumluluk alanına girmesi yatmaktadır.⁴⁸³

Deniz ve deniz kirliliği ile ilgili yapılan düzenlemeler sonucunda pek çok kamu krumu görev alanlarıyla ilgili stratejik planlar hazırlamıştır. Ancak T.C. Sayıştay Başkanlığı'nın hazırladığı "Gemilerin Denizleri ve Limanları Kirletmesini Önleme ve Kirlilikle Mücadele" raporunda 'Gemilerin denizleri ve limanları kirletmesini önleme ve kirlilikle mücadele konusunda görevi olan hiçbir kurum geliştirdikleri stratejik plan çerçevesinde belirlenmiş amaç ve hedeflerini gerçekleştirip

⁴⁸¹ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *Türkiye Ulusal Çevre Stratejisi ve Eylem Planı*, Ankara, 1998, s.i.

⁴⁸² *Ibid*, s.48.

⁴⁸³ Nesrin Algan, "Türkiye'de Devlet Politikaları Bağlamında Çevre ve Çevre Korumanın Tarihine Kısa Bir Bakış", *Türkiye'de Çevre ve Çevre Korumanın Tarihi Sempozyumu, 5-8 Nisan 2000*, İstanbul, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yay., 2000, s.229.

gerçekleştirmedini değerlendirmemektedir' tespitini yapmıştır.⁴⁸⁴ Her ne kadar bu tespit 10 yıl kadar önce yapılmış olsa da, aynı sorun halen devam etmektedir. Üstelik kamu örgütlenmesinin sık değişen yapısı bu izlemeyi güçleştirmektedir. Ayrıca raporun şu tespiti de geçerliliğini korumaktadır: 'Oluşturulan politikalar kirliliği önlemenin ve kirlilikle mücadele etmenin bütün temel unsurlarını kapsamamaktadır. Böyle bir sonucun doğmasındaki en önemli sebep kamu kurumlarının yetki, görev ve sorumluluk alanlarının açık ve işlevsel bir biçimde belirlenmemiş olmasıdır.'⁴⁸⁵

4.3.2 SSCB: Çevre Koruma Politikaları ve Karadeniz

Her ne kadar Bükreş rejiminin ortaya çıktığı dönemde SSCB bir sosyalist birlik olarak dağılmış olsa da, Karadeniz'de denizel çevre sorunun ortaya çıktığı ve bir uluslararası rejimin tartışılmaya başladığı 1960'lardan itibaren bölgedeki en önemli dinamik olduğu için bu çalışmada incelenmiştir.

Bu tez kapsamında yapılan incelemenin iki önemli kısıtı olduğu belirtilmelidir. Birincisi, rejimin oluşma sürecinde Varşova Paktı üyesi olsalar da bağımsız birer devlet olan Bulgaristan ve Romanya'nın denizel çevre ve uluslararası işbirliği politikaları ele alınamamıştır. İkincisi Bükreş rejiminin hemen öncesinde başlayan kapitalist restorasyon dönemi de bu tez kapsamında ele alınamamıştır. Her ikisi de önemli birer araştırma alanı olmakta birlikte, bu tezin amaçları açısından dışarda bırakılmalarının önemli bir eksiklik olmadığı düşünölmektedir. Bükreş rejimi ortaya çıktıktan sonraki dönem tek tek ölkeler bazında değil bir bütün olarak bölgedeki jeopolitik gelişmeler kapsamında ele alınmıştır.

SSCB'nin sosyalist bir rejim ile yönetiliyor olması denizel çevre tartışmalarının kapitalist dünyadakinden farklı bir çerçeve içine alınmasını zorunlu kılmıştır. Bu nedenle, SSCB'nin Karadeniz ve uluslararası işbirliği politikaları ele alınmadan önce

⁴⁸⁴ T.C. Sayıştay Başkanlığı, "Gemilerin Denizleri ve Limanları Kirletmesini Önleme ve Kirlilikle Mücadele" Raporu, Ankara, 2002.

<http://www.sayistay.gov.tr/rapor/perdenrap/2002/2002-1cevrekirliligi/denizkirmucrapor.htm>

Erişim tarihi: 25 Eylül 2012.

⁴⁸⁵ *Ibid.*

SSCB’de çevre korumanın gelişimi ve politik rejim ile çevre koruma ilişkisi hakkındaki tartışmalar ele alınmıştır.

4.3.2.1 SSCB’de Çevre Korumanın Gelişimi ve Temel Tartışmalar

Avrasya kıtasının hem Avrupa hem de Asya kesimleri üzerinde kurulmuş olan SSCB, 22.403.000 km²’lik yüzölçümüyle 1991 yılında dağılıncaya kadar dünyanın en geniş ülkesi olmuştur. Ayrıca 1991 yılı itibariyle 293 milyon nüfusuyla dünyanın en büyük üçüncü ülkesidir.

Dünyanın kara topraklarının yüzde 16’sını kaplayan SSCB, dünyanın toplam yağışlarının yüzde 10’unu almıştır. Dünya nehirlerinin de yüzde 10’dan fazlası SSCB topraklarından akmıştır. Önemli bir tatlı kaynağı sahip olan SSCB’in en önemli su sorunu bu su kaynaklarının coğrafi olarak aşırı dengesiz dağılımıdır. Geniş tatlı su kaynaklarının önemli bir bölümü nüfusun seyrek olduğu Sibirya bölgesindeyken, nüfusun yüzde 80’ninin yaşadığı Avrupa bölgesinde suyun sadece yüzde 18’i bulunmaktadır. Karadeniz’e Ukrayna, Kırım, Donets, Volga ve Orta Asya havzalarından ulaşan su toplam yüzey suyu akışının sadece yüzde 14’üdür. Bu nedenle iki başına düşen su miktarında büyük farklılıklar vardır. Sibirya’nın Lena bölgesinde bu rakam 5000 bin m³ iken Donets ve Dinyeper havzasında 400-600 m³’e düşer. Öte yandan yağışın yüzde 60’ı gibi büyük bir oranı da yaz ve bahar mevsiminde yağdığı için su hasadını güçleştirir.⁴⁸⁶

1917 Büyük Ekim Devrimi ile Rusya’da iktidara gelen ve zaman içinde SSCB’yi kuran sosyalist rejimin yetmiş yılı aşan bir çevre ve doğa koruma deneyimi olmuştur. Kapitalist dünyadan tamamen farklı temel ilkeler üzerine kurulan bu deneyim konusunda üretilen bilgi ise son derece sınırlıdır. Batı yazınında hakim olan yaklaşım Çernobil kazası, Baykal ve Aral gölleri gibi yıkım öyküleriyle bezenmiş bir soğuk savaş eleştirisidir. SSCB’nin çevre yönetimi ve doğa koruma yaklaşımlarının politik, kurumsal ve teknik bir bütünsellik içinde ele alındığı çalışmalar Batı yazınında sınırlı, Türkçe yazında tamamen eksiktir.

⁴⁸⁶ Marshall I. Goldman, *The Spoils of Progress: Environmental Pollution in the Soviet Union*, Cambridge and London, MIT Press, 1972, s.78-79.

Oysa SSCB’de ekoloji ve doğa koruma alanında kendi dönemi için pek çoğu çığır açıcı gelişme yaşanmıştır. Daha 1918 yılında iç savaş sürerken, bizzat Lenin’in kendisinin başkanlık ettiği komisyon çalışmaları sonucunda, biri toprakların korunması, biri ormanların korunması ve biri de avlanmanın sınırlandırılması ile ilgili üç kararname kabul edilmiştir.

1921 yılında yayımlanan ‘Doğal Anıtların, Bahçelerin ve Parkların Korunması Hakkında’ Kararname ile 1890’lı yıllarda ünlü toprak biyoloğu V.V.Dokuchaev’in öncü girişimleriyle kurulmaya başlanmış olan *zapovednikler (bilimsel doğal rezervasyon)* yasal statüsü kazanmıştır. Böylece yeni Sovyet yönetimi Çarlık döneminden kalan bu yapıları güçlendirmiş ve yaygınlaştırmıştır. ABD’de aynı dönemde yaygınlaşmaya başlayan doğal rezervasyon alanlarından farklı olarak *zapovednik*’ler tamamen bilimsel araştırmalara ayrılmış mutlak korunan alanlardır. 1929 yılına gelindiğinde SSCB toprakları üzerinde 61 *zapovednik*de 4 milyon hektar mutlak korunan alan vardır.

Bolşevik Devriminin getirdiği yeni politik ve düşünsel iklim pek çok alanda olduğu gibi ekoloji ve doğa koruma alanında da son derece radikal ve farklı düşüncelerin ve çalışmaların gelişmesine izin vermiştir.⁴⁸⁷ Bu rezervasyon alanlarının yönetimi bilim adamlarının oluşturduğu *zapovednik* komitelerine bırakılmış ve çeşitli mali kaynaklar sağlanmıştır.

Öte yandan Sovyet bilim insanları *zapovednost (zapovednikler ile koruma altına alma)* adıyla anılan bir kuramsal temel geliştirmişlerdir. Bu yaklaşımın temelinde *biocenosis (ekolojik komünite)* kavramı yatmaktadır. G. A. Kozhevnikov’a göre ekolojik komüniteler doğanın temel birimleri olarak kabul edilebilirler ve iki temel ilkeye dayanırlar: bileşenlerin bütünsel olarak iç-bağlılığı ve görece bir dengeye ulaşma eğilimi. İnsan türünün bilinçli eyleminin doğaya dahli bu dengeyi bir aşamada bozmaktadır. Kozhevnikov insanların müdahalesi için şu tespiti yapar: ‘Her müdahale, tarım kültürü ya da egzotik bir hayvanın evcilleştirilmesi gibi bizim

⁴⁸⁷ D.R. Weiner, ‘Community Ecology in Stalin's Russia: "Socialist" and "Bourgeois" Science’, *Isis*, 75, 1975, s.684-696.

ilerleme olduğunu düşündüklerimiz bile *biocenoses*'in doğal koşullarını tahrip eder.⁴⁸⁸ Kozhevnikov ve diğer Sovyet ekologları ekonomik hayatın zorunlu olarak doğaya zarar vereceğini ve kaçınılmaz olarak patolojik olduğunu öne sürmüşlerdir. Bu nedenle doğayı anlamak, bozulan doğal dengeye onarıcı müdahaleler yapmak için bir referans noktasına, insanın elinin olabildiğince değmediği *biocenoses*lere ihtiyaç vardır. İşte *zapovednik*ler insanın en az müdahil olduğu ekosistemler olarak bir *etalony* (*standart, model ya da ölçü*) olarak işlev görmek üzere korunmalıdır. Bu modellerin incelenmesi, hem doğayı kavrama, hem ona yapılacak insani müdahalelerin denge bozucu eşiklerini keşfetme hem de bozulan ekosistemleri onarmak için gerekli bilgiyi ve tecrübeyi sağlayacaktır.

Başta Kozhevnikov olmak üzere *Zapovednost* yaklaşımının savunucuları 1920'lerden başlayarak bütün önemli ekonomik planlama süreçlerinin merkezine *zapovednik*-temelli ekolojik çalışmayı koymayı önermişlerdir. Sovyet ekologlarının bu materyalist doğa anlayışları iktidardaki Marksist yönetimle ortaklaştıkları bir zemin olmuş, iktidarın desteğini almışlardır.

1924 yılında ilk büyük ulusal gönüllü çevre kuruluşu kurulmuştur. Bütün-Rusya Doğa Koruma Topluluğu (VOOP) önde gelen doğa bilimciler S.A.Buturlin, G.A.Kozhevnikov ve N.M.Kulagin öncülüğünde ve dönemin bütün önde gelen bilim insanlarının katılımıyla kurulmuştur. Topluluğun kuruluşu Aydınlatma Sovyet Halk Komiseri⁴⁸⁹ A.V. Lunacharsky ve Komiser Yardımcısı N.K. Krupskaya tarafından güçlü bir biçimde desteklenmiştir. Sadece 1932 yılına gelindiğinde VOOP'un üye sayısı 15 bini aşmıştır. Topluluk 1928 yılında *Okhrana Prirody* (*Doğa Koruma*) isimli bilimsel ve güncel makalelerin yer aldığı bir dergi çıkarmaya başlamıştır. Derginin ilk sayısında editörler Sovyet ekolojisinin temellerini şöyle ifade etmiştir: 'Yaşayan doğada, her şey biricik 'yaşam ağı' (*web of life*) içindeki binlerce iplikle birbirine bağlıdır...binlerce yıllık etkileşim içinde oluşmuş bu ağdan bir ögeyi

⁴⁸⁸ G. A. Kozhevnikov, *Shkol'nyi uchitel' i okhrana prirody*, Moscow, Nauka, 1926'dan aktaran D.R. Weiner, 1975, s.685.

⁴⁸⁹ Daha sonra Eğitim Bakanlığı'na dönüşmüştür.

herhangi bir ceza olmadan alamazsınız⁴⁹⁰ 1930'lu yıllardan itibaren VOOP ile Zapovednik Komitesi pek çok doğa koruma projesi gerçekleştirmiştir. VOOP yüzlerce şubesi ve on binlerce üyesi olan bir hükümet dışı kuruluş olarak çalışmalarını sürdürmektedir.⁴⁹¹

1920 ve 1930'lı yıllar Sovyet politik ekolojisinin hızla geliştiği, birbirinden farklı bir çok yaklaşımın ortaya çıktığı bir dönemdir. Askania-Nova Zapovednik'in kurucusu I.K. Pachoskii beşeri ve doğal topluluklar arasındaki analogilerle 'ortak biyolojik kanunlar' önerirken, bir başka ünlü ekolog olan V. N. Beklemishev biocenosis'e yönelik yapısalcı tezler öne sürmüştür. Yine Askania-Nova Zapovednik'in bilim bölümünün başkanı olan ve ilk Sovyet ekoloji dergisi *Zhurnal Ekologii i Biocenologii*'nin baş editörlüğü yapan V.V. Stanchinskii ise yapısalcı tezleri ahistorik olduğu gerekçesiyle reddetmiştir. Ona göre, *biosenosis*lerin yapısı birbirlerine ve evrimleşen abiyotik çevreye tarihsel olarak adapte olan türlerin sistemi tarafından belirlenir. Stanchinskii doğal sistemlerin enerji dengesini termodinamiğin ikinci yasası⁴⁹² uyarınca incelemiş ve bir *biosenosis*in yıllık enerji dengesini ifade etmek için formüller geliştirmiştir. Bütün bu tartışmalar, ima ettiği ekonomik ve politik sonuçlarıyla birlikte yeni bir paradigma yaratmıştır.⁴⁹³

1920'li yıllar aynı zamanda SSCB'de ekonomik politikaların yönelimi konusunda farklı arayışların ve yoğun tartışmaların olduğu bir dönemdir. Aynı zamanda yeni kurulan Sovyet iktidarının ayakta kalma mücadelesidir. Ancak yirmili yılların sonunda, en azından kısa vadede SSCB'nin Avrupa'daki tek sosyalist ülke olarak yoluna devam edeceğinin belirginlik kazanması, Büyük Buhran'ın ekonomik etkileri, Avrupa'da yeniden yükselen savaş ortamı gibi etkenler SSCB'de ekonomi ve ekoloji politikaları üzerinde önemli bir jeopolitik basınç yaratmıştır. Bu koşullarda Sovyetler

⁴⁹⁰ "Ot redaktcii," *Ohkrana prirody*, 1928, No. 1, s. 2'den aktaran D.R. Weiner, 1975, s.685.

⁴⁹¹ Bütün-Rusya Doğa Koruma Topluluğu web sitesi <http://www.runature.ru> Erişim Tarihi: 20 Ekim 2012.

⁴⁹² Enerji her transferde bir miktar yok olur.

⁴⁹³ D.R. Weiner, 1975, s.686-688.

Birliği Komünist Partisi (SBKP) önderliği en acil görevin yaklaşan savaş öncesinde ülkenin ağır sanayinin geliştirilmesi ve yerli tarımsal üretimin halkın ihtiyaçlarını karşılayabilecek düzeye getirilmesi olarak belirlemiştir.

Bu dönem aynı zamanda mutlak korumacı politikaların diğer sektörel politikalarla karşı karşıya gelmeye başladığı dönemdir. SBKP bu dönemde kapitalistlerle savaş tehdidine karşı ülkenin seferber edilmesinin korumacı politikaları bütünüyle ortadan kaldırmaması için zaman zaman dengeleyici ve korumacı yaklaşımları kollayıcı bir tutum takınmıştır. M. Gorki'nin sıklıkla atf yapılan “İnsan doğayı dönüştürürken, kendi kendisini dönüştürür”⁴⁹⁴ sözü dönemin yükselen iradeci eğilimlerini yansıtır. Bu yeni Sovyet insanının yeni bir toplum kurarken doğa ile birlikte yeni bir ilişki kuracağına ilişkin bütüncül bir bakış açısını yansıtır. Doğa korumacılarından farklı olarak doğa ile insan arasında iki ayrı evren kurmaz.

Batı akademik yazını ise SSCB içindeki bu gerilimleri bir kenara bırakarak Beş Yıllık Kalkınma Planı dönemlerinin başlamasıyla birlikte SSCB’de korumacı politikalara ihanet edildiğini öne sürer. SSCB’nin doğa koruma politikaları konusundaki en yetkin Batılı akademisyen olan ve çok etkili kitaplar yazmış olan D.R. Weiner’e göre SSCB’deki bu dönüşümün nedeni Marksizmin, özellikle Engels’in buna elverişli yorumlarıyla bir doğma haline getirilmiş olmasıdır.⁴⁹⁵ Weiner’in SSCB konusundaki uzmanlığı Batı yazınında genel olarak sorgulanmaksızın kabul görmüştür. SSCB konusunda yapılan diğer çalışmaların pek çoğu Wiener’in kitabına ana referans kaynağı olarak gönderme yapmıştır.⁴⁹⁶

⁴⁹⁴ M. Gorky et al., *Belomar: The Construction of the Great White Sea-Baltic Canal*, New York and London: Smith and Haas, 1935.

⁴⁹⁵ Douglas R. Weiner’in makalesinin yanında pek çok kez atf yapılan iki kitabı 1988 tarihli *Models of Nature: Ecology, Conservation, and Cultural Revolution in Soviet Russia* (Bloomington) ve 1999 tarihli *A Little Corner of Freedom* (Berkeley)’dir.

⁴⁹⁶ Philip Pryde, *Conservation in the Soviet Union*. Cambridge, England,1972.

Fred Singleton (Ed.), *Environmental Misuse in the Soviet Union*, New York,1976.

Boris Komarov, *The Destruction of Nature in the Soviet Union*, White Plains, New York, 1980.

Sovyetler Birliği'nde özellikle Stalin döneminin orman koruma ve deniz koruma politikalarını çalışan Stephen Brain ise Batı yazınındaki SSCB çevre tarihçilerinin mitlerinin ortaya sererek bu çalışmaların pek çoğunun politik amaçlarla çarpıtılmış olduğunu belirtir.⁴⁹⁷

Stephen Brain'a göre SSCB'de Stalin döneminde çevrecilik, özellikle ormanların korunması konusunda kendi döneminde başka ülkelerde rastlanmayan biçimde gelişmiştir. Devrimin ilk dönemlerinden itibaren orman sanayinin gösterişli teknik izahatları ve devrimci retoriklerine karşın, Politbüro ormanların sanayiye açılmasına yönelik bütün talepleri kesin biçimde geri çevirmiştir. Üstelik Politbüronun ormanlar konusundaki bu son derece korumacı tavrı, parti ile yüksek düzeyli bürokratlar arasında sorun olmuştur. Stalin'i baş doğa düşmanı olarak betimleyen Batı yazınının aksine Stalin'in kendisi SBKP, kamu bürokrasisi ve Gorki örneğindeki gibi aydınlar arasında oldukça yaygın olan hızlı ilerlemeci yaklaşım karşısında korumacı politikaları savunmuştur.⁴⁹⁸

1920'lerde Devrim'in ilk döneminde hızlı sanayileşme ve kapitalizmden derin kopuş yandaşları (ultra-solcular, Proletkult hareketi ve Bogdanov) ormanların sanayinin taleplerine uygun olarak yönetilmesi için şiddetli kampanyalar düzenlerken, Bolşevikler ısrarla geleneksel kökeni Çarlık dönemine uzanan korumacılar/himayecilerden yana taraf olmuştur. Örneğin 1930'lu yıllarda genç solcuların ve sanayi kesimlerinin Bolşeviklerin koruma/himaye politikalarına karşı

Murray Feshbach ve Alfred Friendly, Jr., *Ecocide in the USSR: Health and Nature Under Siege*, New York, 1992.

John Massey-Stewart (Ed.), *The Soviet Environment*, Cambridge, England, 1992.

D. J. Peterson, *Troubled Lands: The Legacy of Soviet Environmental Destruction*, Boulder, 1993.

Oleg Yanitskii, *Russian Environmentalism: Leading Figures, Facts, Opinions*, Moscow, 1993.

⁴⁹⁷ Stephen Brain, "Stalin's Environmentalism", *The Russian Review*, 69 (1), 2010, s.93-118.

Stephen Brain, 'Red Flag over the White Sea: The Collectivization of Marine Wildlife in the Soviet North', *ASEH Conference*, April 14, 2011.

⁴⁹⁸ Stephen Brain, 2010, s.95, 109.

saldırıları şiddetlenmiştir. İşin ilginç yanı, derin kopuşçular gerçek bir sol fraksiyonken, korumacılar Çarlık'ın ayrıcalıklı, soylu ve burjuva kesimlerinden gelen “anti” yada en iyi durumda “non” Bolşeviklerdir. Bu nedenle Stalin'in tarafından öne sürülen orman koruma politikaları Troçkistlikle suçlanmıştır.⁴⁹⁹ Bolşevikler ise bu eleştirilere ormansızlaşmanın su dengesi ve erozyon üzerindeki olumsuz etkilerinin uzun vadede sanayi üzerindeki barajların dolması ve kuraklık gibi olumsuz etkileri öne sürerek karşılık vermişlerdir. Öte yandan, Çarlık döneminden kalma Bilimler Akademisi de aşırı solun Komünist Bilimler Akademisi'nin saldırılarına karşı Bolşevikler tarafından hep korunmuştur.

Sovyet yönetiminin temel politikası bu iki fraksiyonu ortak bir sektör ve koruma politikası geliştirilmesi için birlikte çalışmaya teşvik etmek olmuştur. Ancak bu ortak politika geliştirme isteği genellikle başarısızlıkla sonuçlanmış ve SBKP bazı ara formüller üretmek zorunda kalmıştır. Örneğin, Stalin yönetimi ormancılık politikası üzerine korumacılar ve sanayiciler arasındaki tartışmanın sona bir sonuca varmaması üzerine bütün ormanları kapsayacak tek bir ormancılık politikasından vazgeçmiş ve ormanları üç kategoriye ayırmıştır: tamamen muhafaza edilecek olanlar, korunacak olanlar ve istihsal edilecek olanlar.⁵⁰⁰

S. Brain korunan ve muhafaza edilen ormanlardan sorumlu korumacı kurumların güçlerinin Stalin döneminde dramatik biçimde yükselmiş olduğunu ve sanayi kurumları karşısında otoriter bir karşı-denge haline geldiğini, ancak Kruschev döneminde, orman koruma bürolarının önemi azaltıldığını ve sanayiye bağımlı kılındığını belirtmiştir. Yazar bunu merkezi planlama ile hızla sanayileşen bir ülkede sadece Stalin gibi güçlü bir figürün koruma çabalarını himaye edebileceği biçiminde yorumlamıştır.⁵⁰¹ Kapitalist dünyanın baskısı yıllar boyunca arttıkça SSCB'de giderek korumacı politikaların etkisi azalmış ve kapitalist modele benzemeye başlamıştır. Öyleyse SSCB'de korumacı politikaları yıkan dinamiklerin sosyalizmi

⁴⁹⁹ *Ibid.* s.95,110.

⁵⁰⁰ *Ibid.* s.101.

⁵⁰¹ *Ibid.* s.118.

kuran dinamikler değil, bilakis zaman içinde yavaş yavaş yıkan dinamikler olduğunu iddia etmek mümkündür.

Benzer biçimde Stalin'in liderliğindeki SBKP'nin büyük baraj projelerine yönelik isteksizliğine karşın, Moskova'nın yetersiz su kaynakları partiyi alternatif çözümler bulmaya zorlamıştır. Devrimden sonra yapılan ilk baraj Moskova yakınlarındaki Istre Nehri üzerindedir. 1930'ların sonuna kadar onayı tartışmalar dolayısıyla ertelenen baraj sonunda yapıldığında Moskova'nın su temini iki katına çıkmıştır.⁵⁰²

SBKP barajlar konusunda verdiği ödünü, kentlerin altyapılarını güçlendirerek dengelemeye çalışmıştır. 1930'lı yıllardan itibaren kentlerdeki kanalizasyon projelerinin ve bu sistemlerle toplanan atıksu artıma sistemlerinin kurulmasına büyük önem verilmiştir. Bu dönemde sadece Moskova'da beş tane atıksu arıtma tesisi inşa edilmiştir. Ancak II. Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında pek çok alanda olduğu gibi altyapı yatırımlarında da önemli aksamalar oluşmaya başlamıştır.⁵⁰³

Marshal Goldman SSCB'nin devrimin zor koşulları altında Sovyet iktidarının başarısını takdir etmek gerektiğini belirtir:

'Devrim zamanındaki koşulları dikkate alırsak, Sovyet hükümeti su, kanalizasyon ve artıma sistemlerinin geliştirilmesi için çarpıcı bir iş başarmıştır. Ancak devrimi takip eden yıllar SSCB'de sanayi devriminin genişlemesine sahne olmuştur. Bu nedenle, sanayi ve evsel atıksuların miktarı ve karmaşıklığı kütleli olarak artmıştır.'⁵⁰⁴

II. Dünya Savaşı öncesi işgal tehdidi, savaş sırasındaki büyük yıkım ve sonrasında Soğuk Savaşın saldırgan politikaları karşısında Sovyetlerde kapitalizmi yakalayıp geçmeci yaklaşımlar daha fazla ağırlık kazanmış olsa da, doğa korumacı yaklaşımlar her zaman meşru ve önemli bir eleştiri kaynağı olmuştur. Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin resmi yayın organı olan *Pravda*'da (Gerçek) son derece sert korumacı eleştirilere sıklıkla rastlamak mümkündür. Ural Nehri'ndeki çevre

⁵⁰² Marshall I. Goldman, 1972, s.89.

⁵⁰³ *Ibid*, s.89.

⁵⁰⁴ *Ibid*, s.119.

kirlenmesini eleştiren bir yazar örneğin Pravda'nın 1 Ekim 1968 tarihli nüshasında yazısında 'Bugün bir balık sorunumuz yok, o sorun tamamen ortadan kalktı' başlığıyla balıkların azalmasını sarkastik biçimde eleştirmiştir.⁵⁰⁵

Gerek 1928'le başlayan planlı dönemin hızlı sanayileşme sürecinin yaratmaya başladığı çevresel etkiler, gerekse de dönem dönem ağırlıklarını kaybetse de her zaman Sovyetler Birliği içinde güçlü bir eğilim olan korumacı kesimlerin eleştirileri sonucunda korumacı politikalar oluşmaya başlamıştır. Su ve orman kaynaklarının korunması ve kirliliğin önlenmesi konusundaki yasal düzenlemeler ve alınan idari kararlar 1930'ların başına kadar eskiye gider. Hava kirliliği konusundaki ilk düzenleme ise 1949 tarihli SSCB Bakanlar Kurulu'nun hava kirliliğinin kontrolü ve bunun için Halk Sağlığı Epidemiyolojik Denetimi Baş Yönetimi'nin (*Chief Administration for Sanitary Epidemiological Supervision*) kurulmasına yönelik kararıdır. 1958 yılında ise bir Hava Kirliliği Kanunu kabul edilmiştir.⁵⁰⁶

SSCB'de 1950'lerin sonunda ilk kapsamlı doğa koruma yasaları gündeme gelmeye başlamıştır. İlk olarak 1957 yılında Estonya'da, ertesi yıl Ermenistan ve Gürcistan'da, 1959 yılında Litvanya, Moldovya, Azerbaycan, Özbekistan, Tacikistan ve Letonya'da, 1960 yılında Ukrayna ve Rus Sovyet Sosyalist Federe Cumhuriyeti'nde, 1961 yılında Belarusya'da, 1962'de Kazakistan ve Kırgızistan'da ve 1963 yılında Türkmenistan'da 'Doğa Koruma Kanunu' kabul edilmiştir.⁵⁰⁷

SSCB'nin 1960'lardaki doğa koruma politikalarını anlamak için Rus Sovyet Sosyalist Federe Cumhuriyeti Doğa Koruma Kanunu'nu incelenebilir.⁵⁰⁸

Kanun önsözünde Sovyet devleti içindeki doğa ve doğal kaynakların, maddi ve kültürel refah ile çalışma ve dinlenme için en iyi koşulların yaratılmasının temeli olduğunu vurgulamıştır. Sovyetlerin toplumsal sistemi ve planlı yönetim modeli

⁵⁰⁵ *Ibid*, s.109.

⁵⁰⁶ *Ibid*, s.295, 296.

⁵⁰⁷ N.D. Kazantsev, *Pravovaia okhrana prirody v SSSR*, Moscow, Znanie series no 17, 1967, s.14-16,37'den aktaran Marshall Goldman, 1972, s.296.

⁵⁰⁸ Marshall Goldman bu kanunu kitabına ek olarak yayınlamıştır.

doğal kaynakların ‘akılcı kullanımı imkanı’ yaratmıştır. Önsözde bu doğrultuda Rusya Cumhuriyeti’nde geçmiş dönemde ilerlemeler kaydedilmiş olmasına karşın koruma açısından hala önemli yetersizlikler olduğu vurgulanmıştır.

Kanuna göre, doğa koruma devletin önemli bir görevi ve bütün halkın meselesidir. Bütün bakanlıklar ve devlet kurumları halkın ihtiyaçlarını karşılarken doğayı korumayı hesaba katmalıdır. Bu kanunun amacı da korumayı güçlendirmek ve doğal kaynakların yeniden üretimi ve akılcı kullanımını sağlamaktır.

Kanunun birinci maddesi, bütün topraklar, maden kaynakları, sular, ormanlar ve diğer yeşil bitkiler, tipik peyzajlar ve nadir doğal nesnelere, tatil alanları, hayvanlar dünyası ve atmosferin devlet koruması altında olduğunu bildirir. İkinci maddesi, bütün toprak kullanıcılarını, koruma amaçlı bir agroteknik iyileştirme yöntemini sistematik olarak uygulamakla yükümlü kılar. Bütün devlet ve kolektif çiftlik kullanıcılarına doğalarını ve topraklarını tanıma çağrısı yapar. Hasat edilen ürünlere yönelik gübreleme uygulaması ve kontrol süreçleri ‘toprağın kendisinin hayatı’ esasında düzenlenmelidir. Bu nedenle kanun toprağa ve onun verimine zarar verecek uygulamaları yasaklar, su ve toprak erozyonu için önlem alınmasına hükmetmiştir. Madenciler toprağı restore etmekle yükümlü kılınmıştır. Toprağın su ve rüzgarla erozyonuna neden olan yöntemler sayılmış ve yasaklanmıştır. Dahası madencilikle ilgili bütün kurumlar jeoloji ve koruma kurumlarının gözetimine tabi kılınmıştır.

Kanunun suyun korunmasına yönelik dördüncü maddesi, faaliyetleri herhangi bir biçimde su rejimini etkileyen bütün kurumlara şu yükümlülükleri getirmiştir: su kaynakları ve ormanları iyileştirici, agroteknik ve halk sağlığı tedbirleri, suyun benimsenmiş normları aşmayacak biçimde kullanılması, bütün kurumların atıksularını alıcı ortamlara deşarj etmeden önce arıtması, hidroteknik projelerin balıkların korunmasını sağlayacak biçimde tasarlanması. Bir artıma tesisi olmayan işletme, atölye ya da tesislerin işletmeye alınması yasaklanmıştır.

Kanun ormanların korunması içinde yasaklanan faaliyetleri tek tek saymış, kurumların koruma yükümlülüklerini belirlemiş ve halihazırda ormansızlaştırılmış

alanların yeniden ormanlaştırılması için bu ormansızlaşmadan sorumlu bütün ormancılık kurumlarına yükümlülük vermiştir.

Kanunun 'diğer doğal vejetasyonun korunması' başlıklı altıncı maddesi bugün biyoçeşitlilik kavramı ile ifade edilen bitki ve hayvan türlerinin korumasını öngörmüştür. Değerli, nadir ve türü ortadan kalkan canlılar için özel koruma hükmü getirmiş, bunun sağlanması için meraların aşırı otlamadan korunması gibi tedbirleri sıralamıştır. Kent merkezlerindeki, yollardaki ya da yeşil alanlardaki yeşil bitkilerin kesilmesi ya da başka bir noktaya transfer edilmesi yasaklanmıştır. İstisnalar sadece çok özel durumlarda ve yerel Sovyet komitelerinin (yerel yönetim organlarının) onayıyla mümkün kılınmıştır. Kanun ayrıca kendine özgü peyzajlar ve nadir doğal nesnelerin korunmasına hükmeder. Bu alanların korunma biçimine 'şimdiki ve gelecek kuşakların' faydaları gözetilerek karar verilir.

Kanun iki koruma statüsü oluşturmuştur: ekonomik faaliyetten mutlak olarak çekilmiş, sadece bilimsel ve eğitsel amaçlı kullanılabilir olan mutlak korunan alanlar (*state game sanctuaries*) ve av hayvanları için ayrılmış korunan alanlar (*game preserves*). Bu alanların belirlenmesi için Bakanlar Kurulu'na yetki verilmiştir.

Kanun ayrıca, tatil bölgelerinin, orman/park kuşaklarının ve banliyö yeşil alanlarının ve hayvanlar aleminin korunması için çeşitli kurallar koymuş ve yükümlülükler belirlemiştir.

Kanunun en önemli maddelerinden biri de ulusal ekonominin planlanmasıyla görevli bütün kurumların, planlama çalışmaları sırasında 'doğal servetin' (*natural wealth*) korunmasına yönelik tedbirler alınmasını zorunlu kılmasıdır. Kalkınma planlarında ülkenin mevcut ihtiyaçlarının karşılanması kadar genişletilmiş yeniden üretim bazında kaynakların korunması ve yerine konulması da gözetilmelidir. Her planlanan faaliyet kapsamında doğa koruma faaliyetleri için de mali ve maddi kaynaklar ayırmalıdır. Ayrıca kanuna aykırı hareket eden kişiler için idari cezaların yanı sıra adli cezalar da verilmesi öngörülmüştür.

Kanunun bir diğer kayda değer özelliği katılımcılığıdır. Kanunun öngördüğü doğa koruma ilkelerinin gözetimi için Bakanlar Kurulu'ndan kırsal Sovyet komitelerine,

bakanlıklardan ilgili bireylere kadar geniş bir görevlendirme öngörülmüştür. Bunun yanı sıra, kanunun temelinde korumanın bütün insanların meselesi olduğu ilkesi olmasından hareketle, kamusal örgütlenmeler (sendikalar, gençlik örgütü ve bilimsel topluluklar gibi) ve gönüllü örgütlerin katılım hakkı tanınmıştır. Rusya Cumhuriyeti Devlet Planlama Örgütü, Bütün-Rusya Ekonomik Konseyi, bakanlıklar ve kurumlar, kendi planlama süreçlerine gönüllü kuruluşları temsilen VOOP'un katılımını sağlayacaktır. VOOP da bütün yerelliklerde ekonomik kurumların faaliyetlerini denetleyecek gönüllü aydınlar, bilim insanları ve ilgili vatandaşlara açık 'kamu koruma gözetimi' birimleri kuracaktır. Bu katılım mekanizması kapitalist dünya yönetim modelini keşfetmeden çok önce gönüllü kuruluşların ve vatandaşların kamu yönetimine katılmalarını sağlamıştır. Üstelik bu katılım, kapitalizmde olduğu gibi kamunun çekildiği geleneksel hizmet alanlarına yama olmaya değil, gönüllü kuruluşların en etkin olma potansiyelini taşıdığı denetim alanında yetki sahibi olmaya dayandırılmıştır.

Bu kanun sayesinde, 1960'lardan sonra, bilimsel kuruluşlar çevre konusunda artan bir öneme sahip olmuştur.

1970'li yıllarda yaygınlaşan bu çevre politikası, Batılı yazarlar tarafından 'devletçi korporatist bir katılım modeli' olarak nitelendirilmiştir.⁵⁰⁹ Özellikle uzman gruplarının aktivizmi çevre koruma açısından önemli olduğu kabul edilirken, doğa korumayla ilgili sorunların tanımlanmasında, gündeme alınmasında ve politika belirlenmesinde devlet kurumlarının hala belirleyici olduğu öne sürülmüştür. Bu tanımlamanın sorunlu yanı devlet kurumlarını doğa korumanın karşısında, ne pahasına olursa olsun üretimi artırma yanlısı, gönüllü kurumları da doğa koruma yanlısı olarak varsaymasıdır. Oysa yukarıda değinildiği gibi doğa korumacı gelenek hem devlet kurumları hem de gönüllü kuruluşlar içinde köklü bir geçmişi vardır. Öte yandan, Sovyet kamu yönetimi içinde, egemen sınıf çıkarlarının yokluğunda, halk denetimi her zaman önemli bir boyuttur.

⁵⁰⁹ C.E. Ziegler, *Political Participation, Nationalism and Environmental Politics*, Cambridge Univ. Press, 1990.

Öte yandan, çevre sorunları konusunda öncü çalışmalar da yapılmaya devam etmiştir. Örneğin SSCB’de sera gazları ve küresel iklim değişikliği konusundaki ilk çalışmalar 60’ların sonunda başlamıştır.⁵¹⁰ Bu çalışmaların başında bir iklim bilimci olan Mikhail Budyko çalışmaları gelmektedir. İklim değişikliğinin olumlu ve olumsuz yönleri kamuoyunda genişçe ele alınmıştır. Tarım koşulları üzerindeki olumlu etkilerine vurgu yapılmıştır.

Çevre sorunları, halk sağlığı üzerindeki olumsuz etkileri nedeniyle her zaman Sovyet halkının olağanüstü ilgi ve aktivizminin konusu olmuştur. 1989 yılında, Bütün-Birlik Kamuoyu Çalışmaları Merkezi (*All-Union Centre for the Study of Public Opinion*) tarafından yapılan bir ankette katılımcıların yüzde 52.4’ü sağlık etkilerini çevre sorunları konusundaki ilk kaygı olarak belirtmiştir.⁵¹¹ Ayrıca *Pravda* ve *Izvestia* gibi devlet kurumları ile ilişkili Sovyet basını çevre sorunlarının özellikle hamile kadın ve çocukları üzerindeki olumsuz etkilerini sık sık dehşetli haberlerle konu etmiştir.

Batı’daki benzerlerini andıran bağımsız ekolojik gruplar ancak Gorbachev dönemi ile birlikte oluşmaya başlamıştır. Ancak Batı yazını sıklıkla SSCB’de çevre sorunlarının nihayet *Prestroika* dönemiyle su yüzüne çıktığını öne sürseler de, SSCB’de çevre sorunları ilk yıllardan beri özgür ve şeffaf bir tartışma ortamında tartışılmıştır.⁵¹²

SSCB konusunda daha dengeli bir yaklaşıma sahip olan Joan DeBardeleben çevre sorunları konusundaki tarafları şöyle sıralamıştır:

- Çevreciler: gazeteci, yazar, akademisyen elitler ve devletin çevre birimlerinin yöneticileri

⁵¹⁰ I. I. Altshuler ve R. A. Mnatsakanyan, ‘The Changing Face of Environmentalism in the Soviet Union’, *Environment: Science and Policy for Sustainable Development*, Vol. 32, Issue 2, 1990, s.4-30.

⁵¹¹ C.E. Ziegler, 1990.

⁵¹² Joan DeBardeleben, *The New Politics in the USSR: the Case of the Environment*, Cambridge Univ. Press, 1990.

- Çevrecilerin karşıtları: sanayi temsilcileri ve parti-devlet bürokrasisinin ekonomistleri

- Kitle desteği: VOOOP gibi çok üyeli kuruluşlar.

Brezhnev döneminde de (1965-1982) çevre sorunlarıyla ilgili yasaların kapsamı genişlemeye devam etmiştir. Ülkenin gelişen sorunlarına yanıt vermek için yeşil kuşaklar, hava kirliliği, kerestecilik, denizel çevre ve balıkçılık, erozyonla mücadele, Hazar Denizi'nin kirlenmesiyle mücadele, Baykal Gölü'nün korunması, Karadeniz kıyılarının korunması, halk sağlığı ve su kaynaklarının korunması için kanunlar kabul edilmiştir.⁵¹³

Bu kanunların hepsi aynı etkinlikte uygulanmadığı sır değildir. Çünkü kamu kurumları ve bürokrasi içinde devrimin ilk yıllarında ortaya çıkan doğa korumacı ve hızlı kalkınmacı gelenekler arasındaki gerilim hep var olmuştur.

1986 Nisan ayındaki Chernobyl kazası, çevre politikası alanında pek çok şeyi değiştirmiştir. Çevre sorunları Sovyet cumhuriyetlerindeki ayrılıkçı ulusal hareketlerin gündemine yerleşmiştir. Bu nedenle yapımı devam eden pek çok nükleer santral projesi iptal edilmiş, Birlik Cumhuriyetlerinin talebiyle kimi santraller kapatılmıştır. 1980'lerin ikinci yarısındaki bu değişim dinamiğine '*Ekolojik Glasnost*' adı verilmiştir.⁵¹⁴ Elbette ki bu gelişmeler M. Gorbachev önderliğindeki *glasnost* (açıklık) ve *perestroika* (yeniden yapılanma) politikaları çerçevesinde değerlendirilmelidir. Ancak Gorbachev'in *ekolojik glasnost*'unun çevre sorunları konusundaki bilinçlenmeyi arttırdığı, bunun da beklenmedik biçimde ayrılıkçı ulusal hareketlerin oluşmasına neden olduğu ve böylece birliğin çözüldüğü açıklamasına mesafeli yaklaşmak gerekmektedir. Birincisi, yukarıda değinildiği gibi ekolojik sorunlar konusunda *kapalılık* hiç bir zaman olmamıştır, çevre sorunları *glasnost*'dan çok daha önce Birlik halklarının hepsinin gündeminde olmuştur. İkincisi ayrılıkçı hareketleri besleyen özellikle ABD ve Almanya'nın kilise gibi kurumlar üzerinden,

⁵¹³ Marshall I. Goldman, 1972, s.298, 299.

⁵¹⁴ Joan DeBardleben, 1990.

yardımlar ve ideolojik girdilerinin etkisinin çevre sorunlarının etkisinden daha fazla olacağı öne sürülebilir.

1987-1990 döneminde SSCB’de pek çok sanayi yatırımı planı iptal edilmiş, pek çok tesis kapatılmıştır. Büyük tarım ve sulama projelerinden vazgeçilmiştir. Binden fazla büyük sanayi tesisi (çoğu kimya, kereste, enerji ve ecza sektöründe) halktan gelen çevre baskıları nedeniyle kapatılmıştır.⁵¹⁵ Bu açıdan dünyadaki gelmiş geçmiş en etkili çevreci hareketin 1980’li yıllardaki SSCB’deki hareket olduğu ileri sürülebilir. Bütün önemli projeleri durdurmayı başarmışlardır.

SSCB’nin son döneminde çevre örgütlenmesini güçlendirmek üzere bazı adımlar atılmıştır. SBKP Merkez Komitesi ve SSCB Bakanlar Kurulu’nun ortak kararıyla 1989 yılı Ocak ayında *Goskompriroda* (Devlet Çevre Koruma Kurulu) kurulmuştur. Yılda 2-3 kere toplanması öngörülen Kurul bakan ya da müsteşar düzeyinde 50 üyeden oluşmuştur. Sosyal Konsey ve Bilimsel teknik konsey isminde iki yardımcı organa sahiptir. Bir akademisyen olan *Goskompriroda*’nın Başkanı N. Vorontsov’ın SBKP üyesi olmamasına, partinin egemen yaklaşımının doğa koruma karşıtı olduğunu göstermesi açısından sıklıkla vurgu yapılmıştır. Oysa SBKP üyesi olmayan bir akademisyenin başkanlığa atanması SBKP’nin kararıdır. Öte yandan, devrimin ilk yıllarından itibaren pek çok kurumun başına Bolşevik olmayan, hatta Bolşevik karşıtı bilim insanları atanmıştır.

I. I. Altshuler ve R. A. Mnatsakanyan, SSCB Halk Temsilcileri Meclisi milletvekillerinin yüzde 80’inin bölgelerindeki çevre sorunları konusunda bilinçli olduğunu öne sürmüştür.⁵¹⁶ Oleg Yanitsky’ye göre ise milletvekillerinin en az yüzde 15’i yeşil olarak kabul edilebilir.⁵¹⁷

Goskompriroda’nın kurulmasından kısa süre sonra birlik dağılmış olduğu için çalışmalarını derinlemesine değerlendirmek mümkün değildir. Ancak yeterli

⁵¹⁵ *Ibid*, s.85

⁵¹⁶ I.I. Altshuler ve R.A. Mnatsakanyan, 1990.

⁵¹⁷ O.N. Yanitsky, *Russian Environmentalism: the Yanitsky Reader*. Moscow: TAUS, 2010.

personel ve kaynağı olmaması, yetki alanının belirsizliği, karar alma sürecinin desantralizasyonu gibi açılardan eleştirilmiştir.⁵¹⁸

4.3.2.2 SSCB Bağlamında Politik Rejim ve Çevre Koruma Tartışmaları

Sovyetler Birliği'nin doğa ve çevre koruma politikaları 1970'li yılların başından itibaren Batılı yazında ilgi konusu olmuştur. Bazı eski Sovyet uzmanların yazdığı kitaplar ya da Sovyetler Birliği kaynaklı eserler incelenmiş ve kapitalizm-sosyalizm karşılaştırması ekseninde değerlendirmeler yapılmıştır.

SSCB'nin çevre yönetimi üzerine yazılan Batılı eserleri iki döneme ayırmak mümkündür. 1970'li yıllarda yazılan ve SSCB'nin görece objektif çalışmaları ve 1980 ve 1990'lı yıllarda yazılan ve soğuk savaş yazını olarak sayılabilecek tek taraflı çalışmalar.

Marshall Goldman'ın yukarıda değinilen 1972 tarihli *İlerlemenin Kalıntıları: Sovyetler Birliği'nde Çevre Kirliliği* isimli eseri birinci kategorinin tipik örneği olarak saymak mümkündür. 1970'lerdeki diğer SSCB eleştirileri gibi bu eserin de dili ve yaklaşımı son derece dengeli ve defansiftir. Ana amacı SSCB'nin ABD'den daha temiz olmadığını ispat etmektir. Kitabın hiçbir bölümünde ABD'nin çevresel açıdan SSCB'den daha iyi durumda olduğunu iddia etmemiş, daha çok SSCB'nin de ABD kadar çevre sorunlarından mustarip olduğu tezini doğrulamaya çalışmıştır.

Yazar “özel mülkiyet ve kârın çevre sorunlarının temeli” olduğunu kabul eder⁵¹⁹ ancak kamu mülkiyetinin de bazı tür çevre sorunlarının önüne geçerken, bazı tür sorunları alevlendirdiğini öne sürer⁵²⁰. Yazara göre temel düzeyde kamu müdahalesi gereklidir, ancak kesinlikle yeterli değildir.

Buradan M. Goldman temel tezini geliştirir: SSCB'deki çevre sorunlarının kökeni sosyalizm değil, sanayileşme ve kentleşme gibi bütün gelişmiş ülkelerde ortak olan süreçlerdir. İnsanoğlu doğaya müdahale ettiği sürece çevre bozulmaları her yerde

⁵¹⁸ Joan DeBardleben, 1990.

⁵¹⁹ Marshall I. Goldman, 1972, s.3.

⁵²⁰ *Ibid*, s.7.

kaçınılmazdır. Sanayileşme kaçınılmaz olarak çevre sorunu doğurur, bunu gidermenin yolu daha fazla büyüyerek çevre sorunlarını çözecek ekstra kaynak yaratmaktır.⁵²¹

Benzer biçimde ABD'nin çevre sorunlarının temeli de kapitalizm değil, sanayileşmedir. İkisi eş zamanlı ortaya çıkmış olduğu için, herkes suçlunun kapitalizm olduğunu düşünmüştür.

Yazara göre, 18.yy'daki çevre sorunları çok daha şiddetlidir, ancak toplumların çok daha ciddi sosyal, politik adaletsizlik sorunları olduğu için çevre meselesi kritik bir toplumsal sorun olarak algılanmamıştır. Bunun için asgari toplumsal ilerlemenin sağlandığı 20. Yüzyılı beklemek gerekmiştir. Bu yüzyılda da bütün toplumsal sorunların çözülebileceğine olan inanç azaldı ve teknolojik ilerlemenin muazzam artışı, çevre sorunlarının potansiyelini göstermiştir.

M. Goldman, Büyük Ekim Devrimi'nin pek çok uzak görüşlü doğa koruma yaklaşımı benimsediğini teslim etmiş⁵²² ve bunu "kendi başlarına bırakılırsa çevre için hiçbir şey yapmayacak olan kapitalistlere" göre önemli bir avantaj saymıştır.⁵²³ Ancak M. Goldman'a göre SSCB'de Lenin'den kalma bir gelenek olan hukuka vurgu giderek bir kendini kandırma biçimi türetmiştir. Yasa koyucuların sınırsız egemenliği sonucunda belirlenen aşırı yüksek hedefler uygulayıcılar tarafından zamanla kayıtsızlıkla karşılanmaya başlanmıştır. Örneğin SSCB'nin hava ve su kalitesi standartları ABD'dekilerden yüksektir, ama bu yüksek standartlar denetim ve yaptırım olmadığı için uygulanmamıştır. Yazar bu standartların uygulanmamasının kanıtı olarak aynı konu hakkında peş peşe çıkarılan yasaları kanıt olarak gösterir. Birincisi işe yaramadığı için ardından ikincisi çıkarılmıştır. Yukarıda ele alınan çevre politikalarının denetimine halkın ve uzman gönüllü kuruluşların aktif katılımı ve Sovyet kamuoyunda çevre sorunları konusundaki sürekli hassasiyet göz önünde

⁵²¹ *Ibid*, s.5.

⁵²² *Ibid*, s.16.

⁵²³ *Ibid*, s.21.

bulundurulduğunda, yazarın bu kanıtı iddiasını desteklemek için yeterince güçlü gözükmemektedir.

M. Goldman'ın SSCB'nin çevre sorunlarının temelinde dair asıl önermesi, sosyalist ekonominin doğal varlıklara fiyat biçme sorununa ilişkindir.⁵²⁴ Yazarın hareket noktası kapitalist bir toplumda geçerli olan “bir malın eğer fiyatı düşükse, tüketimi aşırı olur” tezinin sosyalist bir toplumda da geçerli olduğudur. SSCB doğal varlıklara bir fiyat biçmeyerek onların aşırı kullanılmasına ya da bozulmasına zemin hazırlamaktadır. Bu tez gerek 1970'lerdeki gerek 1980'lerdeki SSCB eleştirilerinin ana unsurlarından biri haline gelmiştir.

M. Goldman kitabı boyunca sık sık tekrar ettiği bu tezine suyun rasyonel kullanımını örnek verir. Yazar sanayide ve kentsel kullanımda verimliliğin sadece yüksek fiyat ile sağlanabileceğini var saymıştır. Oysa kişi başına düşen su tüketimi ABD'de SSCB'den daha çok olduğuna göre, suyun ücretsiz olmasının daha fazla israfa yol açtığı iddialarının temelsiz olduğu ileri sürülebilir.⁵²⁵ Ayrıca su tüketimi ücretlendirilmemiş olmasına karşın, 1960'lardan itibaren sanayide yeniden kullanım pratiği yaygınlaşmıştır. Bu dönemde SSCB'de sanayinin su tüketim verimliliği ile ABD'dekiler hemen hemen aynı düzeydedir. Ancak her ikisinin de Almanya'dakilerden çok daha verimsiz olduğu belirtilmelidir.⁵²⁶

Öte yandan, SSCB'de suyun sembolik miktarda ücretlendirilmesi Stalin döneminde ilki 1930'ların başında ve ikincisi 1949 yılında iki kez denenmiştir. Bu ücret suyun kendisi için değil iletim hattındaki masrafların karşılanması esasında belirlenmiştir. Ancak her iki denemeden de vazgeçilmiştir. Kökeni devrim öncesine giden suyun doğaya ait bir varlık olarak fiyatlandırılmayacağı düşüncesi egemen olmuştur.⁵²⁷ Bunun yerine suyun rasyonel kullanımını için teşvik edici kamuoyu kampanyaları düzenlemiştir.

⁵²⁴ *Ibid*, s.42.

⁵²⁵ *Ibid*, s.82.

⁵²⁶ *Ibid*, s.110,111.

⁵²⁷ *Ibid*, s.113.

Oysa kapitalist ekonomi, kapitalist bir toplumun ekonomisidir, sosyalist ekonomi ise sosyalist bir toplumun. Sosyalist ekonominin temel aracı plan, toplumsal örgütlenmenin temeli ise bilinçtir. 1940 ve 50’li yıllarda önce tarım, ardında köy işleri bakanlığı yapmış olan A. Benediktov’un bu konuda yazdıkları dönemin ruhunu çok iyi ortaya koymuştur: sosyalist ekonomide her şeyin ona tabii olduğu bir Pazar mekanizması olmadığı için, sorunların çözümü insanların bilinç ve iradelerine bağlıdır.⁵²⁸ Benediktov’a göre, toplumun sahip olduğu üretim araçları üzerindeki devlet mülkiyeti/kontrolü, kamu otoritesi ve onu yöneten kadrolara kapitalist toplumlar ile karşılaştırılmayacak kadar özgürlük ve güç vermiştir. Gerçekten de sosyalizmin esas olanağı bu özgürlüktür. Ancak bu özgürlüğün her zaman en doğru kararların alınmasını sağlama gibi bir ayrıcalığı yoktur. Trafik ışıklarına ihtiyaç olmaksızın trafiğini yönetebilen bir toplum gerçekten özgür bir toplumdur, ama bu toplumda kavşağa kontrolsüz biçimde giren bir araç mutlaka faciaya neden olacaktır.

M. Goldman da zaman zaman bu görüşü kabul eder. Yazar özellikle özel mülkiyetin olmamasının korunan alanların genişletilmesinin lehine olduğunu kabul etmiştir.⁵²⁹

Ayrıca SSCB’de neyin sosyalizme neyin de Sovyet hükümetinin tarihsel ve coğrafi olarak hazır bulduğu koşullara atfedilebileceği tartışmalı bir konudur. Batı yazını genellikle, SSCB’deki bütün olumsuzlukları tarafgir biçimde abartarak sosyalist merkezi planlama ekonomisine (*kumada ekonomisi* olarak adlandırılır) mal etmiştir. Hatta kişisel olarak Stalin bir *omnipotent* olarak her şeyden sorumlu tutulmuştur. 1980’li yıllardaki ardıllarına göre objektif bir yaklaşımı benimsemiş olduğunu belirttiğimiz M. Goldman dahi “Stalin kanal yapımını tamamlayınca” gibi ifadeleri sıklıkla kullanır.⁵³⁰

Yazarın çıkardığı sonuç bu dengeli tutumunun belirgin bir sonucudur: “sosyalist bir toplumun çevre sorunları konusunda daha elverişli olduğu iddia edilemeyeceği gibi,

⁵²⁸ V. Litov, *Stalin ve Hruşçov Hakkında Ivan Aleksandroviç Benediktov ile Söyleşi*, İstanbul, Yazılama Yayınevi, 2008.

⁵²⁹ Marshall I. Goldman, 1972, s.232.

⁵³⁰ *Ibid*, s.221.

daha elverişsiz olduğu da iddia edilemez. Sosyalist toplum teorik olarak pek çok olanağa sahiptir, ancak mesele bu olanağı realize etmektir. SSCB edememiştir.”⁵³¹

Oysa 1980’li yıllarda yaygınlaşan SSCB eleştirileri, giderek SSCB’deki tartışmaların zemininden uzaklaşmış kendi inşa ettiği bir SSCB’yi eleştirmeye başlamıştır. Bu yazına göre SSCB’nin resmi tezi SSCB’de kirlilik olamayacağı, çünkü çevre sorunlarının kapitalizme özgü olduğudur. Sovyet yöneticileri hiçbir özel şirketin olmadığı Sovyetler Birliği’nde kirliliğin ancak istemsizce (kazara, arızı olarak) ortaya çıkabileceğini ve çıktığı anda da kamu sektörü tarafından ciddiyle ele alınacağına inanmaktadır.

Bu dönemdeki yazarlarda doğal varlıkların fiyatlandırılmaması eleştirisine kuramsal bir dayanak da geliştirildiği görülmektedir. SSCB’de doğal kaynaklar ücretlendirilmemektedir, çünkü planlı ekonomiyi Marksist ilkeler yönetmektedir ve Marx’ın değer teorisi emek teorisine göre doğal kaynakların bir değeri olmadığı için, doğal kaynaklar da sınırsızca tüketilmiştir.⁵³² Bu tezin ne Marx’ın kuramıyla ne de Sovyetler Birliği’ndeki pratik ile uzak yakın bir bağlantısı yoktur, ama oldukça da yaygınlaşmıştır.

SSCB hakkındaki tek taraflı Batılı yazının üzerinde durduğu önemli argümanlardan biri de SSCB’de üretim kotalarına ulaşmanın her şeyden önemli olduğuydu. Sosyalist ekonominin verimsizliğine dair argümanlar tipik olarak şöyle sıralanır:

- Merkezi planlamaya dayalı kumandalı ekonomiler büyüme için hızlı sanayileşmeye odaklanmıştır. Ağır sanayi için önemli olan çıktı miktarıdır, verim ya da kalite değil. Böylece kaynak ve enerji yoğun, verimsiz sanayiler ortaya çıkmıştır. Yan etkiler önemsizdir.⁵³³

⁵³¹ *Ibid*, s.75.

⁵³² Joan DeBardleben, 1990.

⁵³³ M.M. Berg, ‘Environmental Protection and the Hungarian Transition’, *The Social Science Journal*, 36, 2, 1999, s.227-250.

Oysaki SSCB’de özellikle Batı’dan alınan teknoloji ve makineler büyük çevre sorunlarına neden olmuştur. Öyle ki, kirli teknoloji ithalatını önlemek için Dış İşleri Bakanlığı’nda özel bir uzmanlar grubu oluşturulmuştur.⁵³⁴

- Merkezi planlamada kotalara ulaşmak önemlidir. Kaynak verimliliğine yönelik teşvik ve çevre korumaya yönelik tedbir yoktur. Bu nedenle sosyalist ülkeler bir çevre felaketidir. Merkezi planlı ekonomiler, benzer düzeydeki Pazar ekonomilerine göre çıktı başına daha fazla çevresel zarara neden olurlar. Sosyalist ülkelerdeki kamuya ait olan işletmelerin yöneticileri çevre konusunda kendilerini yasaya uymak zorunda hissetmezler. Onlar sadece kotayı yakalamayı düşünür. Çevresel varlıklar için gerçek bir özel çıkarın yokluğunda, çevre koruma sistemi çevreyi korumada başarısız kalır.⁵³⁵

- Sosyalist sistemde kapalı bir tek parti diktatörlüğü vardır, halk karar alma süreçlerine katılamaz. Kararlar tependen inmedir. Hükümet politikalarına muhalefet edecek bir alan yoktur. Sosyalist bir ülkede halkın çevre kirliliğini gündeme getirme ve protesto etme olanağı yoktur. Hükümet kamuoyunu dikkate almaz. Çevre ancak hükümetin bilinçli bir kararı ile gündeme gelebilir.⁵³⁶

Yazında bu gibi eleştirilerin pek çok versiyonunu bulmak mümkündür. Bu eleştirilerin bir kısmı yukarıda yapılan tartışmalar sırasında ele alınmıştır. Örneğin SSCB’de çevre sorunlarına halkın katılımı konusunda iddia edilenler gerçeğin tam tersidir. Ancak burada ekonomilerin çevresel performanslarının farklılıklarının temeli üzerinde durmaya değerdir.

Piyasa ekonomisinde negatif dışsallığın temeli, firmanın çevreye zarar vererek elde ettiği karın karşısında, bu zararın toplumsal olması nedeniyle, zarardan sadece toplumdaki yeri kadar etkilenmesi arasındaki farktır. Kamucu bir ekonomide ise işletmeler kamuya ait olduğuna göre, işletmenin ürettiği değer topluma mal olur.

⁵³⁴ I. I. Altshuler ve R. A. Mnatsakanyan, 1990.

⁵³⁵ B. Slocock, *The East European Environment Crisis: Its Extent, Impact and Solutions*, London: Economist Intelligence Unit, 1992, s.1.

⁵³⁶ M.M. Berg, 1999.

Firma yöneticileri de toplumdaki yerleri kadar bu değerden pay alır. Yine firmanın üretiminin çevreye verdiği toplumsal zarardan toplumdaki yerleri kadar zarar görürler. Bu bağlamda bir kamu ekonomisinde Pazar ekonomisindeki gibi bir Pazar başarısızlığı aramanın yersiz olduğu ileri sürülebilir.

Öte yandan, firmalar arasından bir yarış söz konusu olsa da, sonu piyasadan atılmak olan kapitalist bir rekabet olmadığı ve üretim araçları da kamu mülkiyetinde olduğu için, işbirliği ve endüstriyel simbiyoz olanakları çok daha fazladır. Moskova'nın neredeyse tamamının ısı ve sıcak su ihtiyacı Teplovaia Elektrik Santrali'nin fazla buharından sağlanmıştır.⁵³⁷ Bu gibi çözümler konutlar ve altyapının kamu mülkiyetinde olması sayesinde kolaylıkla üretilebilmiştir. Tüketim malları fetişizminden azade bir toplum olarak, SSCB'de daha az atık üretilmiştir. Ekonomik planlama tercihleri ağır sanayi ve altyapı yönünde olduğu için tüketim malları sektörü genişlemiştir, bu da yeniden kullanım ve uzun süreli kullanım gibi pratikleri zorunlu olarak teşvik etmiştir. SSCB'de uzun bir dönem boyunca votka şişleri bile depozitoludur.

Ayrıca, herhangi bir sermaye grubuna ait olmadıkları için kirletici oldukları şikayetleri nedeniyle SSCB'nin en büyük tesisleri kapatılabildiği.

Sonuç olarak, SSCB'nin çevre politikaları hakkındaki tartışmalardan şu sonucu çıkarmak mümkündür. Sovyet uzmanları daha 1920'li yıllardan itibaren ekonomik faaliyetin doğa üzerinde bozucu etkileri olduğunu tespit etmişler ve ekoloji-temelli ekonomik planlama modelleri önermişlerdir. Ancak savaş sorununun neredeyse bütün bir yüzyıl boyunca SSCB'nin gündeminden düşmemiş olması (önce yaklaşan savaş, ardında savaş ve sonra soğuk savaş) çevre koruma konusunda daha hibrit politika modellerinin benimsenmesine yol açmıştır. Sosyalist bir rejimin çevre sorunları konusundaki en önemli olanağı toplumsal üretim kararları üzerindeki özel mülkiyet tekelinin kırılmış olması ve böylece bu kararların toplumsallaşmasıdır. Ancak bu olanağın her zaman en ideal biçimde değerlendirilebileceğine dair bir garanti yoktur.

⁵³⁷ Marshall I. Goldman, 1972, s.275.

Sovyet aydınları, plancılar ve üreticiler, özellikle kapitalist dünyanın düşmanca baskısı altında pek çok riskli karara imza atmışlardır.

Karadeniz’de bu çerçevede pek çok doğru ve yanlış kararın verildiği bir örnektir.

4.3.2.3 Karadeniz’in SSCB için Önemi ve Denizel Çevrenin Korunması Girişimleri SSCB’de halkın büyük bir bölümü büyük su kütlelerinden uzak yerleşim yerlerinde yaşamıştır. Marshall Goldman, dünyada nüfusunun bu kadar büyük bir bölümünü iş kesimlerde yaşayan başka bir ülke olmadığını yazar.⁵³⁸ Öte yandan, Rusya’da geleneksel olarak yurtdışı tatili yaygın değildir. Karadeniz SSCB’nin en ılıman iklime sahip tatil bölgesi olduğundan bütün SSCB vatandaşları için başlıca tatil alanı olarak belirlenmiştir. Karadeniz’in kıyılarındaki dünyaca ünlü tatil beldeleri Soçi, Yalta, Sukhumi, Odesa, Romanya’da Mamaia ve Bulgaristan’da Golden Sands’dır.⁵³⁹

Sovyet plancıları Karadeniz’i en önde gelen turizm gelişim alanı olarak belirlemiş ve bu planlar doğrultusunda Karadeniz kıyılarında büyük ölçekli oteller ve havaalanları inşa edilmiştir. Ülkenin ilk jet havaalanlarından biri Soçi yakınlarındaki Adler’de inşa edilmiştir. SSCB döneminde Karadeniz’in denizel çevresini etkileyen en önemli politikalardan biri bu turizm geliştirme tercihidir.

Bu tercih doğrultusunda, kıyı şeridinde yapılaşma artmıştır. Ancak Karadeniz kıyıları büyük oranda son derece dar olduğu için yerleşim yoğunlukları zamanla yükselmiştir. Öte yandan, kıyıların hemen ardında uzanan dağlar iç bölgelerden malzeme transferini zorlaştırdığı ve bütün Karadeniz kıyısı küçük çakıl taşlarıyla kaplı olduğu için yerel müteahhitler kıyılardan malzeme çıkarmaya yönelmişlerdir.⁵⁴⁰

⁵³⁸ *Ibid*, s. 154.

⁵³⁹ V.A. Drozdov et al., "Ecological and Geographical Characteristics of the Coastal Zone of the Black Sea", *GeoJournal*, 27.2, 1992, s.169–178.

⁵⁴⁰ Marshall I. Goldman, 1972, s. 156.

Kıyılarda artan yapılaşma enerji ihtiyacını da arttırmıştır. Karadeniz'e dökülen nehirlerle barajlar yapılmaya başlanmıştır. Bu baraj gölleri topoğrafya gereği çok büyük olmasalar da, nehirlerin taşıdığı kum ve çakılın kısmen azalmasına neden olmuştur. Dalgalarla plaj arasında bir tampon bölge işlevi gören çakılların uzaklaştırılmasıyla barajların olumsuz etkisinin birleşmesi sonucunda hızlı bir kıyı erozyonu sorunu baş göstermiştir. 1960'lı yıllarda Karadeniz'in plaj alanlarının yüzde 50 oranında azaldığı tahmin edilmiştir. Marsall bu büyük kıyı erozyonun "insanın düşüncesizliği ve doğanın acımasızlığının kaçınılmaz sonucu" olduğu düşüncesindedir. Zira aynı dönemde dünyanın pek çok yerinde kıyı erozyonu sorunu ortaya çıkmıştır. Sadece 1962 yılında ABD'de New Jersey'de kıyı erozyonu ve fırtınalar nedeniyle 2400 ev deniz tarafından yutulmuştur.⁵⁴¹

Rusya ve Gürcistan kıyılarındaki erozyon sorununa karşın Romanya ve Bulgaristan'ın kıyıları görece daha iyi korunmuştur.

Karadeniz'in korunmasına yönelik ilk girişimler Karadeniz kıyılarında ilan edilen koruma bölgeleridir. 1927 yılında kuzeybatı bölgesinde bir Karadeniz rezervasyon alanı kurulmuştur. Bu alan körfezleri, haliçleri, kıyı alanını kapsamaktadır. Bu alan ayrıca göçmen kuşlar ve karasal hayvanlar için önemli bir habitat olmuştur. 1960 yılında Romanya hükümeti Tuna deltasını Biosfer Rezervasyonu ilan etmiş ve koruma altına almıştır. 1996 yılında Kırım kıyısında farklı koruma statüleri olan 30 rezervasyon alanı vardır.⁵⁴²

Karadeniz'deki kıyı erozyonu Sovyet kamuoyunda önemli tartışmalara neden olmuştur. *Pravda* ve Sovyet hükümetinin resmi yayın organı olan *İzvetsia*'da kıyı erozyonu, çakıl çekilmesi, barajların tuttuğu çakıllar, kıyı yapılarının gördüğü hasarlar, toprak kaymaları hakkında pek çok araştırma ve tartışma yazıları yayınlanmıştır. Bunların sonucunda Mart 1962'de Karadeniz kıyılarından çakıl

⁵⁴¹ *Ibid*, s. 158, 159.

⁵⁴² I. Rudneva, 2003. s. 292.

çekilmesini yasaklayan bir yasa kabul edilmiştir.⁵⁴³ Ardından 1969'da 3 km'lik kıyı alanı içinde yeni bir fabrika ya da bina yapılmasını yasaklayan yeni bir yasa çıkarılmıştır.⁵⁴⁴ Öte yandan, Ulaştırma Bakanlığı kıyı erozyonunu önlemek için geniş bir yatırım programı yürütmüş, bu program kapsamında 1945-1990 yılları arasında 40 milyon Ruble harcanmıştır.⁵⁴⁵

1972 yılında SBKP Merkez Komitesi ve SSCB Bakanlar Kurulu Karadeniz kıyılarının başta tarım ve sanayi olmak üzere rekreasyonel amaçlar dışında kullanımını oldukça kısıtlayan bir karar almıştır. Yine Merkez Komite ve Bakanlar Kurulu 1976 yılında aldıkları bir kararla Ukrayna, Belarus, Gürcistan ve Moldavya cumhuriyetlerinin yönetimlerini 1985 yılına kadar SSCB topraklarından Karadeniz'e arıtılmamış atıksu deşarjını engelleyecek bütün önlemleri almakla yükümlü kılmıştır.⁵⁴⁶ Bu hedef doğrultusunda bu cumhuriyetlerdeki bakanlıklar ve diğer kamu kurumları çeşitli yatırımlar yapmış olmalarında karşın, 1985'de sıfır deşarf hedefi yakalanamamıştır.

1970'li yıllarda ise Karadeniz'in izlenmesi için SSCB'de kapsamlı bir izleme programı geliştirilmiş, özellikle kara kökenli kirleticiler için yeni yaptırımlar içeren düzenlemeler kabul edilmiştir. Devlet Oşinografi Enstitüsü, SSCB Devlet Hidrometeoroloji Komitesi'nin (*Goskomgidromet*) İzleme ve Çevre Kirliliği Kontrolü birimi ile işbirliği içinde yürüttükleri 'SSCB'nin Denizleri' projesi kapsamında her yıl Karadeniz'deki 242 istasyondan üç binden fazla numuneyi analiz etmiştir. Bu analizlerde petrol, klorlu hidrokarbon, deterjan, cıva ve fenollerin ölçümleri yapılmıştır.⁵⁴⁷

⁵⁴³ Protection of Beaches on Black Sea in Krasnodarsk Krae, Council of Ministers of RSFSR, 3 Mart 1962.

⁵⁴⁴ On the Urgent Measures for Protecting the Black Sea Coast from Destruction and for Rational Utilisation of the Resort Territory of the Black Sea Coast. 26 Şubat 1969.

⁵⁴⁵ Marshall I. Goldman, 1972, s. 161.

⁵⁴⁶ J.M. Broadus ve R.V. Vartanov, *The Oceans and Environmental Security: Shared US and Russian Perspectives*, Washington, D.C.: Island Press, 1994, s. 45.

⁵⁴⁷ *Ibid*, s. 44.

Kıyı alanlarındaki su kalitesi de yerel Halk Sağlığı ve Epidemiyolojik İstasyonları tarafından düzenli olarak takip edilmiştir.

Türkiye, Romanya ve Bulgaristan'ın ise uzun süredir kendi izleme sistemleri bulunmaktadır. Bu izleme sistemleri arasındaki farklılıklar uzunca bir dönem boyunca bütünsel bir kirlilik değerlendirmesi yapılmasını zorlaştırmıştır.⁵⁴⁸ 1980'li yılların sonunda Karadeniz'deki izleme ve kalite kontrol sistemleri ile idare sistemlerini ortaklaştırmak amacıyla *Goskomgidromet*, *Goskompriroda* ve Ukrayna, Gürcistan, Moldavya cumhuriyetlerinin temsilcilerinin yer aldığı bir komite kurulmuşsa da, SSCB'nin kısa süre sonra çözülmesi bu komitenin somut sonuç almasını engellemiştir.

Sovyetler Birliği'nin Karadeniz konusundaki bilimsel araştırmacıların kendi alanlarında oldukça gelişkin olmasına karşın, disiplinlerarası analiz etme yetenekleri sınırlı olması uzun vadeli ve kapsamlı analizler üretilememesine, dolayısıyla uzun vadeli politikalar geliştirilememesine neden olmuştur. Ayrıca Sovyet plancıları örneğin kıyılardan çakıl alınmasını onaylarken, sadece doğayı değil, Devrimin ilk yıllarından kalan değerli bir geleneği de kurban etmiştir: halkın refah ve hoş zamanı için doğa bütün halka aittir.

4.4 Karadeniz'in Kirliliğe Karşı Korunması Bükreş Rejimini

Karadeniz'in korunmasına yönelik bölgesel deniz rejiminin gündeme gelmesi görece erken bir dönemde olmasına karşın, rejimin kurucu öğelerinin oluşması dünya üzerindeki örneklerinden oldukça gecikmeli olarak gerçekleşmiştir. Üstelik Karadeniz rejiminin iki önemli aktörü olan SSCB ve Türkiye 1970'li yılların ortalarında ilk ortaya çıkan bölgesel deniz rejimlerine dahil olmuşlardır. Bu yirmi yıl içinde on farklı bölgede bölgesel deniz programları başlatılmıştır.

Yirmi yıllık geç kalmışlığa karşın, SSCB açısından Karadeniz Baltık'dan önce gündeme gelmiştir. SSCB daha UNEP dahi kurulmadan önce bölgede bir işbirliği yaratmak konusunda inisiyatif geliştirme arayışlarına girmiştir. Bu çerçevede 1969

⁵⁴⁸ UNEP, *State of the Marine Environment in the Black Sea Region (Draft)*. Geneva. UNEP(OGA)/CAR WG.9/4, 1987.

yılında Karadeniz'in Denizel Çevresinin Korunması ve Muhafazası Uluslararası Sözleşmesi için Uluslararası Bölgesel İşbirliği Hazırlıkları çalışması SSCB, Romanya, Bulgaristan ve Türkiye'nin katılımıyla başlatılmıştır. Ancak Türkiye'nin görüşmelerden çekilmesi üzerine süreç 1988 yılına kadar askıya alınmıştır.⁵⁴⁹ 1988 yılında yeniden başlayan görüşmeler bu kez de SSCB'nin çözülmesi nedeniyle bir kaç yıl daha uzamıştır.

Karadeniz'in rejimini gecikmesinin ikinci uğrağı ise 1976'da Akdeniz'de bölgesel çevre programının oluşturulması sürecidir. Görüşmeler sırasında Akdeniz ile oşinografik bir bütün oluşturan Karadeniz'in de rejim kapsamına alınması tartışılmış, ancak SSCB, Romanya ve Bulgaristan'ın da rejime dahil olmasıyla Sosyalist Blok üyesi ülkelerin rejim içindeki ağırlıklarının artacağı endişesiyle Akdeniz'e akan nehir havzalarının ve Karadeniz'in rejimin coğrafi kapsamı dışında bırakılmasına karar verilmiştir.⁵⁵⁰ Ayrıca Türk heyeti Marmara Denizi'nin Türkiye'nin iç denizi olması nedeniyle sözleşmenin kapsamına alınmasına itiraz etmiştir.⁵⁵¹

Sovyetler Birliği de Baltık Denizi'nin korunmasına yönelik Helsinki rejimi örneğinde olduğu gibi UNEP çatısı altında bir rejim oluşturmak yerine kıyı ülkelerinin kendi aralarında bağımsız bir yapı oluşturmasını tercih etmiştir. Bu nedenle Karadeniz'de bir rejim oluşumu için rol oynayabilecek dış dinamik olmamıştır.

4.4.1 Karadeniz'de Bölgesel İşbirliği Girişimleri

Karadeniz'de bölgesel işbirliğine konu olan ilk konu balıkçılıktır. SSCB, Bulgaristan ve Romanya 7 Temmuz 1959 tarihinde Karadeniz'de balıkçılık rejimini düzenlemek

⁵⁴⁹ J.M. Broadus ve R.V. Vartanov, 1994, s. 47.

⁵⁵⁰ Peter M. Haas, 1990, s.99.

⁵⁵¹ Özden Sav, *Akdeniz Çevresinin Deniz Çevresinin Korunması ve Bölgesel Bir Düzenleme Örneği*, Ankara, Turhan Kitapevi, 2001, s.81.

üzere Varna Anlaşmasını imzalamışlardır.⁵⁵² Ancak Türkiye bu anlaşmaya katılmamıştır.⁵⁵³

SSCB 1974 yılında Baltık Denizi'nin Denizel Çevresi'nin Korunması Uluslararası Sözleşmesini (Helsinki Sözleşmesi), Türkiye 1976 yılında Akdeniz'in Kirliliğe Karşı Korunması Sözleşmesini (Barselona Sözleşmesi) imzalamıştır. SSCB'nin dağılmasından sonra kurulan Rusya Federasyonu ise 1994 yılında Kuzeybatı Pasifik Bölgesi Deniz ve Kıyı Çevresinin Korunması, Yönetimi ve Kalkınma Eylem Planı'na ve 2003 yılında imzalanan Hazar Denizi'nin Deniz Çevresinin Korunması için Çerçeve Sözleşmesi'ne taraf olmuştur. Ayrıca 1996 yılında Ottawa Deklarasyonu ile kurulan Arktik (Kuzey Kutup) Konseyi'ne de üyedir.

Karadeniz'e kıyısı olan diğer ülkelerin içinde buldukları başka bir bölgesel deniz programı bulunmamaktadır.

Türkiye ile SSCB arasında 1973 yılında deniz sınır hatları ve kara suları hatlarını belirleyen bir protokol imzalanmıştır. 1978 yılında ise yeni bir protokolle bu kez kıta sahanlığının sınırları belirlenmiştir.

SSCB ve Türkiye arasında imzalanan, Karadeniz'deki ekonomik işbirliği ile ilgili bu dönemdeki tek anlaşma ise 27 Aralık 1977 tarihli 'Sanayii Gelişimi İçin Sovyet Ekonomik ve Teknik Yardımı' anlaşmasıdır. Bu anlaşma Sovyet kredisi ile Aliğa petrol rafinesinin, İskenderun demir çelik tesislerinin ve Seydişehir alüminyum

⁵⁵² Convention Concerning Fishing in the Black Sea. Varna, 7 July 1959.

http://www.ecolex.org/ecolex/ledge/view/RecordDetails;document_Convention%20concerning%20Fishing%20in%20the%20Black%20Sea.html?DIDPFDSIjsessionid=15521293D9781CC296C8282D9A13759D?id=TRE-000076&index=treaties Erişim Tarihi: 27 Kasım 2012.

⁵⁵³ Şule Güneş, S. Demircan tarafından yapılan çalışmaya atıfla bu anlaşmadan Türkiye'nin dışlanmış olduğunu belirtmektedir. Oysa Türkiye'nin politik nedenlerin yanısıra av verilerini paylaşılmasını zorunlu kılan bu anlaşmadan kendisinin uzak durması için daha çok neden vardır.

Sunay Demircan, "Karadeniz'in Kurtarılması için Uluslararası Girişimler ve Gönüllü, Örgütlerin Rolü", Karadeniz'in Kirlenmesi ve Korunması Kongresi, Bildiriler, Trabzon, 17 Kasım 1995'den aktaran Şule Güneş, 'Karadeniz'de Çevresel İşbirliği, 1992 Bükreş Sözleşmesi', *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 28 (3-4), 2001, s.314.

İlgili makalede Varna Anlaşması'nın çevre sorunlarına ilişkin bilgi alışverişi amaçlı olduğu ifade edilmiştir.

tesislerinin genişletilmesini kapsamaktadır. Ayrıca Sovyet kredisi ile Karadeniz kıyısında iki termik santral ve bir petrol rafinerisi yapılması öngörülmüş olsa da bu yatırımlar gerçekleşmemiştir.⁵⁵⁴

4.4.2 Karadeniz'in Korunmasına Yönelik Bükreş Rejiminin Oluşumu

Karadeniz'deki Bükreş rejiminin oluşumunun böylesine gecikerek ve önemli bir geçiş döneminde gerçekleşmiş olması, rejimin oluşumuna ilişkin analizlerde temel faktörün soğuk savaşın sona ermesi olarak benimsenmesine neden olmuştur. Örneğin Alara İstemil Soğuk Savaşın hem Türkiye hem de SSCB üzerindeki ayrıştırıcı etkilerini analizinin merkeze koymuş ve rejimin 1992'ye kadar ortaya çıkmayışını temelde Türkiye ve SSCB'nin iki karşıt kampta yer almasıyla açıklamıştır.⁵⁵⁵ Bu realist yaklaşımlı açıklamaların rejimin engellenmesi konusundaki argümanları ikna edici olmakla beraber iki temel açmazları vardır.

Birincisi, bu yaklaşım temelde rejimin gecikmesini açıklamakta birlikte ortaya çıkmasını açıklamazlar. Soğuk Savaşın sona ermesi, rejimin ortaya çıkması için yeterli bir neden olarak gösterilir. Bu açıklama kısmen doğru olmakla birlikte rejimin dinamiklerini kavramak için yeterli olamamaktadır. Zira bir kez Soğuk Savaş ortadan kalktıktan sonra rejimin değişim dinamikleri de ortadan kalkmış olmaktadır. 1991 sonrasında Karadeniz'in altı kıyı ülkesi de artık aynı kapitalist kamp içinde yer aldıklarına göre, rejim sorunsuz bir biçimde ilerlemelidir. Ancak öyle olmamıştır. 1990'ların sonuna doğru rejimin etkisinde bariz bir azalma ortaya çıkmıştır. Bu değişimi genel realist yaklaşımla açıklamak güçtür. Bu nedenle, örneğin genel olarak realist bir yaklaşımla detaylı ve kapsamlı bir Bükreş rejimi analizi yapan Martin Sampson rejimin güç kaybetmesini bir dizi faktörün yanında, kendisini Karadeniz

⁵⁵⁴ Bu anlaşmanın Beşinci Demirel hükümetinin 31 Aralık 1977'de CHP'nin gensoru önergesiyle düşürülmesinden dört gün önce imzalanmış olması hükümetin düşürülmesinde etkisi olduğu spekülasyonlarının yapılmasına neden olmuştur.

⁵⁵⁵ Alara İstemil, *The Black Sea Environmental Regime: Challenges and Opportunities*, A Thesis Submitted to the Graduate School of Social Sciences of METU, 2004.

fikrine adanmış bir lider olan Türkiye Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın 1993 yılındaki ölümü ile açıklamaya başladığında liberal kurumsalcı bir açıklamaya yaklaşır.⁵⁵⁶

Karadeniz'deki rejimin gecikmesini açıklamaya yönelik realist yaklaşımların ikinci zorluğu, Soğuk Savaş dönemindeki iki kutup arasındaki işbirliklerini ya da işbirliği girişimlerini açıklamakta ortaya çıkmaktadır. Örneğin Alara İstemil'e göre SSCB'nin Baltık rejimi çerçevesinde Batılı devletlerle işbirliğine girmesinin nedeni ekonomisinin Batılı devletlerin gerisinde kalmasıdır. Yazara göre, Brezhnev yönetimi Baltık denizini Batı ile ilişkilerini güçlendirmek için bir fırsat olarak görmüştür, ama Türkiye ile işbirliği böyle bir olanak sağlamadığı için işbirliğine yanaşmamıştır.⁵⁵⁷ Bu açıklama iki nedenle yetersizdir. Birincisi, SSCB'nin hiç bir şekilde iç dinamiklerinden kaynaklanan bir denizel çevresinin korunması arayışı olmadığını varsayar. Oysa 'SSCB: Çevre Koruma Politikaları ve Karadeniz' bölümünde üzerinde durulduğu gibi SSCB'de etkisi zaman zaman artıp azalsa da güçlü bir doğa korumacı gelenek vardır. İkincisi, SSCB'nin Batı dünyası ile ekonomik ilişkilerini Baltık Denizi'nden çok daha fazla belirleyen çok sayıda dinamik vardır. Ayrıca Baltık rejiminin imzalandığı tarih denant döneminin ortasına denk gelmektedir. SSCB ile Batı dünyası Baltık'tan kayda değer bir süre önce işbirliğini arttırma sürecine girmişlerdir. SSCB ile Batı dünyası arasındaki ilişkiler için bir milat aranacaksa bunun Kasım 1969 ile Mayıs 1972 tarihleri arasında süren Stratejik Silahların Sınırlandırılması (*The Strategic Arms Limitation Talks, SALT*) müzakereleri ile ilişkilendirilmesi daha doğru olacaktır.

Öte yandan, SSCB Helsinki rejimini UNEP çerçevesinden bağımsız olarak geliştirmek istemesi de Batı dünyası ile ilişkileri arttırmak tezi ile çelişmektedir. Dahası yukarıda değinildiği gibi SSCB'nin daha SALT süreci bile başlamadan 1969 yılında Karadeniz'in korunması için Türkiye ile müzakerelere başlamıştır.

⁵⁵⁶ Martin Sampson, 'Black Sea Environmental Cooperation: Towards a Fourth Track', *Protecting Regional Seas: Developing Capacity and Fostering Environmental Cooperation in Europe içinde* (Eds. S. D. VanDeveer ve G. D. Dableko), The Woodrow Wilson International Center for Scholars Environmental Change and Security Project East European Studies Program, 1999, s.59.

⁵⁵⁷ Alara İstemil, 2004, s.73, 74.

Karadeniz'in korunmasına yönelik Bükreş rejiminin gerek oluşumunu gerekse de değişim dinamiklerini realist bir çerçevenin dışında analiz eden çalışmaların başında Şule Güneş'in analizleri gelmektedir. Bazı yaygın realist açıklamaları benimsemiş olsa da, yazar rejimlerin oluşumu konusunda Peter M. Haas tarafından geliştirilen 'epistemik topluluk' yaklaşımına daha fazla ağırlık tanımıştır. Şule Güneş'in bu analizi hem Karadeniz'deki rejimin gelişimindeki olguları ele almak, hem de bu yaklaşımını eleştirel bir biçimde sınamak için detaylı bir biçimde incelenmiştir. Şule Güneş'in tezleri özetle şu cümlelerinde ifade bulmaktadır:

Bu devletleri soğuk savaşın bitimine doğru, 'Karadeniz'i kurtarmak' idealinde birleştiren etken, Karadeniz'deki sorunlara ilişkin olarak elde edilen 'bilgi' ve bu bilginin devletler ve uzmanlar arasında karşılıklı olarak değişimi sonucu, Karadeniz'in kurtarılması gerektiği yönünde oluşan ortak kanaattir.

(...)Daha önce [SSCB dağılmadan önce] devlet sırrı olarak saklanan bilgilerin açıklamaya başlaması ve bilim adamları ve uzmanlara araştırmalarında ve bunun sonuçlarını açıklamak konusunda tanınan serbestlik, Karadeniz çevre sorunları için bir an önce harekete geçmeyi sağlayacak bilginin oluşması üzerinde son derece olumlu bir etki yapmıştır.

(...)Karadeniz'de çevre rejimi oluşturmak konusunda karar alma yetkisine sahip olan devlet görevlilerinin kendilerine aktarılan bilimsel gerçekler karşısında takındıkları olumlu tutum, ulusal düzeyde de bu rejimlerin oluşmasını destekleyen koşulların mevcut olduğunu göstermektedir. Karadeniz çevre sorunlarına ilişkin bilginin Karadeniz devletlerinin siyasi otoriteleri tarafından doğru bir şekilde değerlendirilerek, bölgesel bir çevre programı oluşturmak yönünde siyasi irade oluşturmaları üzerinde epistemic topluluğun çabası dikkati çekmektedir. Akdeniz çevre programına benzer bir şekilde, Karadeniz'deki ekolojik sorunlar ile ilgili bilginin toplanması, değerlendirilmesi ve karar alma mekanizmalarına taşınarak Karadeniz'in kurtarılması için harekete geçirilmesinde çevreci duyarlılık ve bilince sahip bilim insanları, ekolog, biyolog ve gönüllü kişilerden oluşan epistemic topluluğun son derece önemli katkısı olduğu görülmektedir.

(...)Çevre duyarlılığının kamuoyuna mal edilmesinde ve karar süreçlerini etkilemesinde epistemic topluluğun önemli bir rolü olduğu görülmektedir. Epistemic topluluk, çevre duyarlılığına sahip olan ekolog, biyolog vb. bilim adamlarının oluşturdukları bilgi toplulukları anlamında kullanılmaktadır.⁵⁵⁸

⁵⁵⁸ Şule Güneş, 2001, s. 313-315.

Bu analizde üç önemli öge vardır.

1. Karadeniz'deki rejimin kurucu unsuru 'bilgi'dir. Bu bilginin 1990'lardan sonra ortaya çıkması SSCB'nin dağılması sonucu devlet sırları olan çevre sorunlarının ifşa olmasıdır.
2. Bu bilgiyi üreten ve paylaşan uluslararası bir epistemik topluluk vardır ve uyum içinde çalışmakta, ulusal kamuoylarında çevre duyarlılığı yaratmaktadırlar.
3. Bu epistemik topluluk 'karar alma yetkisine sahip olan devlet görevlilerini' sorunun aciliyeti konusunda ikna etmiştir. Devlet görevlileri ve siyasi otorite de epistemik topluluğun mesajını 'doğru bir şekilde' değerlendirmiştir. Böylece Karadeniz'deki çevre rejimi ortaya çıkmıştır.

Oysa bu analizdeki üç ögenin üçü içinde pek çok itiraz geliştirilmesi mümkündür. Öncelikle Karadeniz'e yönelik olarak ortaya çıkan rejimde bilginin rolü aşırı vurgulanmıştır. İlkın, Şule Güneş'in de belirttiği gibi sözleşme görüşmeleri SSCB dağılmadan önce başlamıştır ve hatta SSCB'nin dağılması sözleşmenin imzalanmasını bir kaç yıl geciktirmiştir. SSCB'nin Karadeniz'e ilişkin bilgileri sansürlediği tezi dayanaksızdır. Karadeniz konusunda en erken ve yine en kapsamlı değerlendirmeler içeren makaleler yayınlamış olan Martin Sampson SSCB'nin 1960'lı yıllardan başlayarak Türkiye'ye çevresel işbirliği görüşmelerine başlama çağrısı yaptığını, ancak Türkiye'nin NATO'daki konumunun tartışılmaya açılması riski nedeniyle bu önerileri 'rutin olarak' geri çevirdiğini ifade etmiştir.⁵⁵⁹ Sampson Karadeniz'in denizel çevresinin korunması yazınında sıklıkla atıf yapılan bu çalışmasındaki tespitini daha sonraki çalışmalarında daha belirgin biçimde öne sürmüştür.⁵⁶⁰ Yine James Broadus ve Raphael V. Vartanov 1994 tarihli *Okyanuslar ve Çevresel Güvenlik: ABD ve Rus Ortak Perspektifleri* kitabında 1969 yılında başlatılan Karadeniz'in Denizel Çevresinin Korunması ve Muhafazası Uluslararası

⁵⁵⁹ Martin W. Sampson III, 'Black Sea Environmental Cooperation: States and 'The Most Seriously Degraded Regional Sea'', *Boğaziçi Journal*, Boğaziçi University Publications, 9 (1), 1995, s.58.

⁵⁶⁰ Martin Sampson, 1999, s. 49.

Sözleşmesi için Uluslararası Bölgesel İşbirliği Hazırlıkları çalışmasının Türkiye'nin görüşmelerden çekilmesi nedeniyle tamamlanamadığı vurgulanmıştır.⁵⁶¹

Dolayısıyla SSCB'nin daha 1960'lı yıllardan itibaren geliştirdiği uluslararası işbirliği için kararlı bir tutumu, Karadeniz ile ilgili bilimsel bilgileri engellediği önermesiyle açıkça çelişiktir.

Öte yandan, Karadeniz'in çevresel durumuyla ilgili bilimsel bilgilerin Bükreş rejiminin oluşmasında ana etken olarak kabul edilmesine başka açılardan da itiraz edilebilir. Bu itiraz noktalarından biri Karadeniz'in çevre durumuyla ilgili kapsamlı çalışmaların tarihine ilişkindir. Doğa bilimlerinin çeşitli disiplinlerin Karadeniz'in çevre ya da denizel canlı kaynakları sorunları çalışmaları Bükreş rejiminin ortaya çıkmasından çok eskilere dayanmaktadır. Bu çalışmalarda elde edilen bilgilerin neden SSCB'nin dağılmasına kadar bir etken haline gelemediği sorgulanmaya açıktır.

Bu gecikmeye söz konusu bilimsel çalışmaların tek tek disiplinlerin ilgi alanları ile sınırlı kaldıkları, bütünsel bir Karadeniz analizi yapamadıkları açıklaması getirmek mümkündür. Karadeniz'in çevre sorunlarını kapsamlı bir biçimde ele alan, sosyo-ekonomik kökenlerini sorgulayan, çok disiplinli çalışmalar görece geç tarihlerde ortaya çıkmıştır. Ancak bu kapsamlı çalışmalar Bükreş rejiminin nedeni değil, sonucudur. Bükreş rejimi ile ilişkili olarak yürütülen uluslararası programlar Karadeniz ile ilgili yapılan bütünsel çalışmaları desteklenmiş, sonuçlarını görünür kılmıştır. Zira Şule Güneş'in Karadeniz'in durumuna ilişkin atıf yaptığı bütün çalışmalar da Bükreş rejimi çerçevesinde 1990'lı yılların ortalarında üretilmiş çalışmalardır.

Bir başka itiraz noktası da üretilen bilginin içeriği ile oluşan rejimin niteliği arasındaki uyumsuzluktur. Karadeniz'in çevre durumuyla ilgili yapılan en eski çalışmalardan beri Tuna Nehri'nin Karadeniz'in kirlenmesinin en büyük etkeni olduğu bilinmektedir. Nitekim Bükreş Sözleşmesi'nin imzalandığı diplomatik konferansta alınan bu olguyu vurgulayan bir karar da alınmıştır. Eğer Bükreş rejimi,

⁵⁶¹ J.M. Broadus ve R.V. Vartanov, 1994, s. 47.

bu bilimsel bilgi üzerine kurulmuş olsa idi, Karadeniz havzasındaki bütün devletlerin rejimin kapsamına alınması gerekirdi. Şule Güneş de haklı olarak Karadeniz çevre rejiminde havza ölçekli yaklaşımın zorunluluğuna işaret etmiştir. Oysa, tamamen politik nedenlerle Bükreş rejimi sıkı biçimde sadece kıyıdaş ülkelerle sınırlı tutulmuştur.

Karadeniz'in çevre durumuna ilişkin 'bilgi'lerin üzerinde durulmaya değer son bir sorunlu niteliği daha vardır. Karadeniz'in çevresel sorunları bir dönem boyunca yaygın bir biçimde gerçeğin ötesinde abartılarak vurgulanmıştır. Karadeniz'in bir 'ölü deniz' ve hatta 'ölümcül toksik çorba' haline geldiği spotuyla yapılan haber ve yazılan makalelerdeki ifadelerin doğru olmadığı 1990'lı yıllarda yapılan kapsamlı çalışmalarla ortaya konmuştur. Bu 'ölümcül toksik çorba' söyleminin üç temel ögesi vardır: 'Karadeniz'in büyük bölümünde hayat yok', 'bütün Avrupa'nın yarısı için tuvalet çukuru haline gelmiş' ve 'Karadeniz tamamen radyoaktif bir denize dönüşüyor'. Birinci öge üzerinde daha önce durulmuştur.⁵⁶²

İkinci ögenin en tipik örneği The Washington Post'da yayınlanan şu yazıdır:

'Hem toprak, hem deniz, hem de hava kirliliğinin saldırısına uğramış, bir kıyısında iç savaşla enkaz haline gelmiş, en büyük politik ve ekonomik dönüşümlerden birinin tam ortasında kana kısılmış Karadeniz, dünyanın en kirliliği denizi, can çekişerek ölüyor. Sert dalgalarıyla ve dalgalarından daha sert insanıyla Ovid ve Herodot'un zamanından beri dünyaca ünlü olan bu deniz, dünyanın en verimli su kaynaklarından birisi iken, yalnızca 30 yıl içerisinde Avrupa'nın yarısı için tuvalet çukuru haline gelmiş. Karadeniz havzasında yerleşik yaklaşık 160 milyon insanın ürettiği büyük miktarda fosfor, inorganik azot, petrol, cıva ve DDT için dev bir çöplük olmuş.'⁵⁶³

⁵⁶² 'Karadeniz'in Coğrafyası' başlığı altında vurgulandığı üzere, Karadeniz'in çevre sorunları soğuk savaş ortamında SSCB karşıtı bir propaganda malzemesi yapılmıştır. Karadeniz'in iki tabakalı 'doğal' yapısı 'Karadeniz ölüyor!' haberlerine konu edilmiştir.

⁵⁶³ The Washington Post'un 20 Haziran 1994 tarihli nüshasında yayınlanan John Pomfret imzalı ve 'Black Sea, Strangled by Pollution, Is Near Ecological Death' başlıklı yazı.

<http://www.highbeam.com/doc/1P2-896589.html> Erişim tarihi: 24 Mayıs 2013.

Bu yazı hakkındaki bir görüş için bakınız:

Karadeniz Çevre Programı'nın Koordinatörü L. Mee de benzer görüştedir:

'Karadeniz, zehirli maddelerin bir yasal düzene uyulmadan boşaltılmasının, petrol ve diğer yeraltı kaynaklarının kontrolsüz bir şekilde çıkarılmasının, çöp ve atıksu problemini çözmeden gemicilik trafiğine açılmasının ve işletme prensiplerinde uluslararası bir yöntem oluşturulmadan balıkçılık yapılmasının bir kurbanı olmuştur.'⁵⁶⁴

Karadeniz'deki radyoaktif kirlenmeye ilişkin görüşler ise Çernobil kazasından sonra yaygınlaşmıştır. Ama denizdeki radyoaktif kirlenmeye dair iddiaların tek kaynağı bu değildir. Örneğin Şule Güneş, F. Gençkaya'nın 1993 tarihli bir çalışmasına atıfla Bağımsız Devletler Topluluğu'nda faaliyet gösteren 500 nükleer santralden en az 60'ının atıklarını Karadeniz'e boşalttığını öne sürmüştür ve 'Karadeniz'in önümüzdeki 15 yıl içinde tamamen radyoaktif bir denize dönüşeceğine ilişkin kaygıların yersiz olmadığını' belirtmiştir.⁵⁶⁵

Öncelikle bu üç ögenin incelenmesi hepsinin sorunun bir yanına aşırı vurgu yaptığını ortaya koymaktadır. Özellikle Bükreş rejimi çerçevesinde yürütülen Karadeniz Çevre Programı kapsamında yapılan detaylı araştırmalar Karadeniz'in pek çok sorunu olmasına karşın sanıldığı gibi ölmekte olmadığını ortaya koymuştur.⁵⁶⁶ Öte yandan, L. Mee'nin Karadeniz için yaptığı tespitler aynı zamanda bütün denizler için geçerlidir. Dünya üzerinde uluslararası bir yöntem oluşturulduktan sonra balıkçılık yapılmaya başlanan ya da gemicilik trafiğine açılması için çöp ve atıksu problemini çözülmesinin beklendiği bir deniz yoktur. Bilakis bu çözümler, tam da kendileri ortada olmadan ilgili faaliyetler yürütüldüğü için çıkan sorunlara yanittir. Bu nedenle

Sylvie Goyet, 'Karadeniz'in Korunması: Bölgesel ve Kurumsal Bir Yaklaşım', *Karadeniz Çevre Konferansı* içinde, 1995, s.25.

⁵⁶⁴ L.D. Mee, *The Black Sea in Crisis: The Need for Concerned International Action*. Unpublished Manuscript, 1992'den aktaran Ulrich Niermann, 'Karadeniz Krizde Mi?', *Çevre Sorunları Sempozyumu (22-23 Ocak 1993, Ankara, Türk-Alman Kültür İşleri Kurulu Yayın Dizisi, 1993, s.29.*

⁵⁶⁵ Şule Güneş, 2001, s.319.

⁵⁶⁶ Black Sea Commission, 2007 ve Black Sea Commission, 2008.

zaman içinde onarımcı çevre politikalarından önleyici çevre politikalarına doğru bir arayış söz konusu olmuştur.

Çernobil kazası dolayısıyla pek kanıt sunma ihtiyacı olmadan öne sürülebilen radyoaktif kirlilik konusunda da iddiaların abartılı olduğu ortaya çıkmıştır. Karadeniz’de özellikle Çernobil’in etkisini takip etmek için şimdiye kadar başka hiç bir denizde yapılmamış sayıda ulusal ve uluslararası radyoaktivite konsantrasyonu araştırması sonucunda, Karadeniz’de yaşayan hiç bir canlıdaki radyoaktivite seviyesinin zararlı düzeyde olmadığı tespit edilmiştir.⁵⁶⁷

Dolayısıyla, Bükreş rejimi öncesinde Karadeniz’in çevresel durumuna ilişkin üretilen bütüncül bilgilerin sınırlı, bunlar arasında yaygınlaşmış olanların da abartılı ve yanlı olduğu ileri sürülebilir.

Öte yandan, bu sorunları abartma ediminin pek çok nedeni olduğu düşünülebilir. En iyimser olanı ‘çevre duyarlılığı’ taşıyan epistemik topluluğu üyelerinin kamuoyunun ilgisini, dolayısıyla kamunun kaynaklarını Karadeniz’e çekmek için böyle bir tutum sergilemiş olabilecekleridir. Karadeniz’den ‘ölümcül toksik çorba’ olarak bahsetmenin epistemik topluluğun esirgeyciliğinden ziyade sarkastik bir aşağılama içerdiği açıktır. Kullanılan dil daha çok soğuk savaş dilini anımsatmaktadır. Ayrıca bu dilin en azından epistemik topluluğun eski Sovyet ülkelerinden bazı üyelerinde empati yaratmadığı kesindir.⁵⁶⁸

Epistemik topluluk yaklaşımının ikinci önermesi olan bürokratlar ve politikacılar üzerinde etkili bir ‘Karadeniz epistemik topluluğu’ olduğu iddiasına kanıt göstermek oldukça güçtür. Karadeniz kıyısındaki ülkelerde ortak ilgi alanları Karadeniz olan çok sayıda bilim insanı, bürokrat ve aydın olduğunda itiraz edilecek bir yan yoktur,

⁵⁶⁷ Ulrich Niermann, 1993, s.30.

⁵⁶⁸ Karadeniz üzerine mevcut tartışmaların yarattığı hoşnutsuzluk konusunda bakınız: Prof. Dr. Simeon Nedialkov’un (Bulgaristan) 28-30 Haziran 1995 tarihlerinde düzenlenen Karadeniz Çevre Konferansı’nda yaptığı konuşma.

Nedialkov’un konuşmasında Karadeniz’in kirlenmesinin asıl kaynağının Almanya olduğunun bilimsel olarak kanıtlanmış olduğu yönündeki vurgusu da ayrıca kayda değerdir.

Türkiye Çevre Vakfı, 1995, s.109.

ancak bunların ortak norm ve değerleri olan bir topluluk olduğuna dair bir belirti de yoktur.

Acherson SSCB döneminde Karadeniz çalışan bilim insanlarının adeta bir bilim dinine inandıklarını öne sürmüştür: ‘Bay Çesnok ve çalışma arkadaşları kendilerinden ‘bilim adamı’ olarak söz ettiklerinde, yalnız çalışmaları hakkında değil, daha içsel ve varoluşa değin bir konudan bahsettiklerini anlıyorum. Zihinlerindeki bir tür mermer stelden söz ediyorlar; buna bilim adamının yaşamını adadığı ahlaki bağlılıklar da dahil. Bu bağlanma gerçeğe bağlılığı, meslektaşlarla dayanışmayı, entelektüel ve kişisel öz-disiplini, rahatsızlık veya paraya karşı ilgisiz kalınmasını gerektiren bir tür münzeviliği de içeriyor. Bunlar bir din tarikatının kurallarıdır.’⁵⁶⁹

Türkiye’de de Karadeniz’in korunmasına yönelik bir akademik ve bürokratik ilginin var olduğu kuşkusuz olmakla birlikte, genel tablo çok daha parçalıdır. Sınıfsal köken, politik ilişkiler, ideolojik ve dini tercihler ve Pazar bağlantıları gibi pek çok faktör dikkate alınmadan, sadece bilimsel ve mesleki bağlılıkla tanımlanacak homojen bir topluluktan bahsetmek Türkiye koşullarında daha da zordur.

Epistemik topluluk yaklaşımının üçüncü varsayımı olan Karadeniz epistemik toplulukları ile Karadeniz ülkelerindeki karar vericilerinin uyumu ve nesnel bilimsel gerçekler konusundaki işbirliği tezinin de özellikle ilk bir kaç yıl içinde rejimin kuruluşundaki momentumun kaybolduğu ve bir daha asla ortaya çıkmadığı gerçeği ile geçersizleşmiş olduğu öne sürülebilir. Türkiye’de bürokratların ve karar vericilerin bilim insanlarının önerileri doğrultusunda davranmak gibi bir gelenekleri olmadığı söylenebilir. Eski Sovyet cumhuriyetlerinde durum 1991’den sonra tabii oldukları Pazar mekanizmaları ile travmatik bir hal almıştır: Yine Acherson’un bir gözlemi bu travmayı özetler niteliktedir: ‘Bir Rus bilim adamı için 1991’den sonra ilkel kapitalistleri doğuran vahşi yıllar çoğunlukla step göçebelerinin yeni bir akınına benziyor.’⁵⁷⁰ Üstelik göçebelerin akınına uğrayan bu topluluğun 1992 yılından önce

⁵⁶⁹ N. Acherson, 2002, s.120.

⁵⁷⁰ *Ibid*, s.121.

Bükreş rejiminin ortaya çıkmasını saplayacak kadar güçlü olduğu kanıtlanması daha da zor bir iddiadır.

Öte yandan, Şule Güneş'in bu epistemik topluluğun kamuoyunda çevre duyarlılığı yarattığı iddiası da sorgulanmaya açıktır. Zira, örneğin Karadeniz Çevre Programı 1994-1997 yılları arasında GEF'den sağlanan fonlarla oldukça yoğun ve başarılı bir program yürütmesine, her yıl binlerce uzmanın katıldığı yüzlerce toplantı organize etmesine, iletişim çalışmalarına özel bir önem vermesine karşın kamuoyunda Karadeniz'e karşı yeterli bir ilgi yaratamamış olduğu tespit edilmiştir. 1992 yılında imzalanan Bükreş Sözleşmesi'nin öngördüğü Komisyon sekreteryasının uzun yıllar oluşturulamaması da bu kamuoyu eksikliğine bağlanmıştır.⁵⁷¹

Bükreş rejiminin oluşumuna dair bu temel bütün yaklaşımların eleştirileri ışığında, bu bölümün girişinde çizilen Marksist uluslararası rejim yaklaşımının çerçevesini sınamak mümkün hale gelmiştir.

Uluslararası rejimlerin Marksist bir perspektifle analizi için bu rejimlerin temel dinamiği olarak rejim kapsamındaki ülkelerin egemen toplumsal üretim tarzının sürdürülebilirliğini sorununun esas alması önerilmiştir. Gerçekten de Karadeniz'deki bölgesel çevre koruma rejiminin gelişim sürecini ancak kıyı ülkelerinin hem iç dinamiklerini hem de dış ilişkilerini birlikte değerlendirerek açıklamak mümkün olabilmektedir. Bunun için egemen üretim tarzının sürdürülebilirliği en uygun kavramdır, zira bu kavram ile hem ekonomik hem de çevresel boyutlar kapsanabilmektedir. Böylece realist açıklamalarda olduğu gibi SSCB'nin iç doğa korumacı dinamiklerinin ihmal edilmesinin önüne geçilmektedir.

Bükreş rejiminin tipik bir karakteristiği olan gecikme olgusu da bu çerçeveden daha iyi açıklanabilmektedir. Egemen üretim biçimi olarak toplumsal mülkiyet ilişkilerini benimsemiş olan SSCB, çevre bozulmaları konusunda özel mülkiyet ilişkilerinin hakim olduğu Türkiye'den daha fazla kırılgandır. Büyük Ekim Devrimi, üretim süreci üzerindeki sınıfsal iktidarın tasfiyesi ile doğa ile ilişkilerin sorgulanmasını da peşinen gündeme getirmiştir. Yüz yıl boyunca değişen ağırlıklarla da olsa SSCB

⁵⁷¹ M. Sampson, 1999, s.58-67.

korumacı ve kalınmacı/kopuşcu politikalar arasında bir gerilimi hep taşımıştır. SSCB'nin sınıfsal altyapısı bu gerilimi her daim zorunlu kılmıştır. Buna mukabil, piyasacı bir modeli benimseyen Türkiye'de kamu yönetimine egemen sınıfların çıkarları doğrultusunda kalkınmacı bir yaklaşım hakim olurken, bunu dengeleyecek bir doğa korumacı gelenek uzun süre ortaya çıkmamıştır. M. Goldman'ın dediği gibi kapitalistler kendi başlarına bırakıldıklarında doğa korumaya yönelik bir çıkar göstermemektedirler. Öte yandan, genel olarak çevre sorunları ve özel olarak deniz kirliliği sorunu Türkiye'de bir politika oluşmasına ve ardından bu politikanın genişlemesiyle bir uluslararası rejime öncülük etmeye yol açacak bir sınıfsal mücadele alanı olmamıştır.

Bu sınıfsal bakış açısı, SSCB'nin 1969 gibi oldukça erken bir tarihte Karadeniz'de çevre korumaya yönelik uluslararası işbirliği arayışlarına girmesini de, korumacı sınıfsal bir baskıdan azade olan Türkiye devletinin tamamen jeopolitik kaygılarla hareket ederek Soğuk Savaşın karşı kutbuyla ilişkiye girmeyi reddetmesini de en iyi biçimde açıklar.

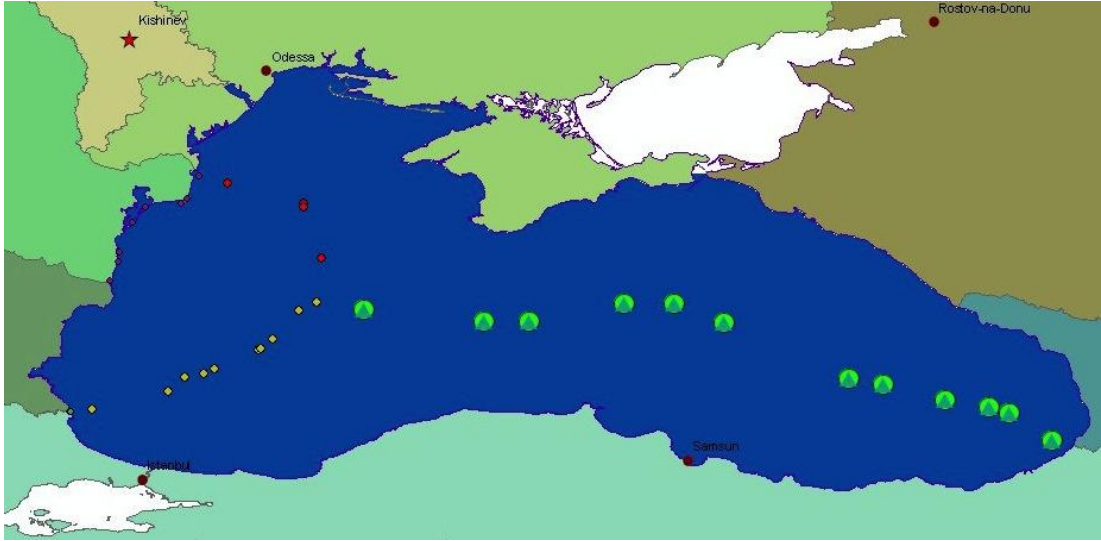
Türkiye açısından Karadeniz'deki çevresel işbirliğinin en önemli engellerinden biri de kıyıdaş ülkeler arasındaki Münshır Ekonomik Bölge'lerin (MEB) belirlenmesi sorunu olmuştur.⁵⁷² Türkiye kıyı ülkeleri ile MEB anlaşmaları imzalamadan bir bölgesel çevre rejimi oluşumuna dahil olmamayı uzun bir süre boyunca devlet politikası olarak benimsemiştir.

Türkiye, 1982 tarihli BM Deniz Hukuku Sözleşmesi'nden sonra, Ege ve Akdeniz'de MEB tespiti ile ilgili pek çok sorun ile karşılaşmış olsa da, 5 Aralık 1986 tarih ve 86-11264 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi ile 'Türk Münhasır Ekonomik Bölgesi'ni Türk karasularına bitişik deniz alanlarının deniz yatağı üzerindeki sularda, deniz

⁵⁷² 'Münhasır ekonomik bölge, karasularının ötesinde ve bu sulara bitişik bir bölge olup belirlenmiş olan özel hukuki rejime tabidir ve rejim gereği sahildevletlerinin hakları ve yetkileri ile diğer devletlerin hakları ve serbestlikleri BM Deniz Hukuku Sözleşmesi'nin ilgili maddeleriyle düzenlenmiştir.' Bakınız: G.Ç. Ceyhan ve E.Z. Oral, 'Türkiye'nin Deniz Alanlarındaki Sınır Anlaşmaları ve Güncel Durum', *Uluslararası Deniz Hukuku'nda Kıyı Devletinin Gemilere El Koyma Yetkisinin Sınırları Sempozyumu* içinde (Ed. Ersan Başar), ORSAM Karadeniz Kitapları No: 1, Ankara, 2011, s.10.

yatağında ve deniz yatağının altında canlı ve cansız doğal kaynakları araştırmak; işletmek, muhafaza etmek, yönetmek ve Türkiye Cumhuriyeti'nin sair iktisadi menfaatlerini korumak amacıyla Karadeniz'de Türkiye karasuları hatlarından itibaren 200 deniz miline kadar olan bölge olarak belirlemiştir.⁵⁷³

Bu tarihten önce Türkiye ile SSCB arasında 23 Haziran 1978 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti ve SSCB Arasında Karadeniz'de Kıta Sahanlığı Sınırlandırması Hakkında Anlaşma imzalanmıştır. Türkiye'nin 1986 yılındaki Bakanlar Kurulu Kararnamesi'nden sonra da 23 Aralık 1986 ve 2 Şubat 1987 tarihli karşılıklı mektuplar ile SSCB ve Türkiye arasında 1978 yılında belirlenen Kıta Sahanlığı'nın Karadeniz'deki MEB sınırlarını da oluşturması kabul edilmiştir.⁵⁷⁴ Böylece 1987 yılına gelindiğinde Türkiye ve SSCB arasında MEB sorunu ortadan kalkmıştır.

Şekil 14: Karadeniz'deki Münhasır Ekonomik Bölgeler⁵⁷⁵

SSCB'nin Baltık Denizi'nde Batılı devletlerle başarılı bir uluslararası rejim oluşturabilmiş olması da, ancak bu sınıfsal perspektifle açıklanabilmektedir. SSCB'nin Baltık Denizi'ndeki muhatapları doğa koruma konusunda Türkiye devleti

⁵⁷³ *İbid*, s. 11.

⁵⁷⁴ <http://www.blacksea-commission.org/socio-economy.asp> Erişim Tarihi: 20 Mayıs 2013.

⁵⁷⁵ *Ibid*.

gibi sınıfsal baskıdan bütünüyle azade değildirler. Bu nedenle bu ülkeler bir ‘ileri karakol’ tutumu göstermemiş ve işbirliğine girmişlerdir.

Bükreş rejimin ortaya çıkışı da bu doğrultuda, SSCB’den miras kalan işbirlikçi tutum ile Soğuk Savaş gerilimini üzerinde atmış olan Türkiye’nin bir araya gelmesiyle gerçekleşmiştir. Ayrıca, Turgut Özal liderliğindeki Karadeniz açılımının Türkiye’deki egemen sınıflara yeni bir Pazar açma niyeti taşıdığı da açıktır. 1990’lar boyunca eski Sovyet Cumhuriyetleri’nin açılan pazarları, Türk sermayedarları tarafından birden bire ortaya çıkmış büyük bir ikramiye gibi görülmüş ve bu pazarlara sermaye akını olmuştur. Ayrıca Türkiye’nin bu sınıfsal açılımı, eski Sovyet cumhuriyetlerinde sosyalizme geri dönüş yolunun hızla kapatılmasını, kapitalist yeniden kuruluşun ivedilikle sağlanmasını isteyen Batılı müttefiklerinin de desteğini almıştır. Böylece Türkiye, SSCB’nin çözülüşünün hemen ilk yıllarında Karadeniz ülkeleri üzerinde ‘öncü devlet’ rolü oynayacak gibi gözükmiştir. Bu rolün uluslararası işbirliğini olabildiğince geniş bir alana yayılmasını gerektirdiği açıktır.

4.4.3 Karadeniz’in Kirlenmeye Karşı Korunması Sözleşmesi

UNEP Bölgesel Denizler Programı kapsamında Akdeniz’in korunması için bir uluslararası sözleşme imzalanmadan önce 1975 yılında Akdeniz Eylem Planı’nı başlatmıştır. Akdeniz’e kıyıdaş ülkelerin ve AB’nin katılımıyla hazırlanan plana hukuki dayanağını oluşturmak amacıyla ertesini yıl “Akdeniz’in Kirliliğe Karşı Korunması Sözleşmesi” (Barselona Sözleşmesi) imzaya açılmıştır.

Bu deneyimi Karadeniz’e taşımak amacıyla UNEP, Bölgesel Denizler Programı altında bir Karadeniz Eylem Planı programı başlatma niyetini 1987 yılında SSCB, Bulgaristan, Romanya ve Türkiye’ye bildirmiştir.⁵⁷⁶ UNEP’in hedefi 1990 ya da 1991 yılında bir program başlatmaktır. Ancak UNEP’in bu önerisi Türkiye ve bazı kıyıdaş ülkeler tarafından benimsenirken, SSCB doğrudan kıyıdaş ülkelerin çok taraflı bir anlaşma imzalaması yöntemini tercih ettiğini bildirmiştir. Yöntem üzerinde bir uzlaşma olmasa da, böylece müzakereler yeniden başlamıştır. Türkiye’nin teklifi

⁵⁷⁶ J.M. Broadus ve R.V. Vartanov, 1994, s. 47.

Barselona benzeri bir rejim iken SSCB'nin önerisi Helsinki rejiminin model alınmasıdır. Türkiye'nin anlaşma teklifine karşı SSCB'de müzakerelere kendi anlaşma taslağını getirmiştir. Bu süreçte SSCB'nin dağılması müzakereleri yavaşlatmış olsa da, birlikten ayrılan Ukrayna ve Gürcistan da müzakerelere katılma niyetlerini beyan etmişlerdir.

4.4.3.1 Temel Hukuki Belgeler

SSCB'nin dağılması sonrasında eski Sovyet cumhuriyetleriyle ilişkilerini geliştirmeyi stratejik bir politika olarak benimseyen Türkiye, SSCB'nin taslağının esas alındığı bir versiyonu kabul etmiştir. Böylece Karadeniz'in Kirliliğe Karşı Korunması Sözleşmesi (*Convention on the Protection of the Black Sea Against Pollution*) 21 Nisan 1992 tarihinde Bükreş'te yapılan bir diplomatik konferans sırasında Karadeniz'e kıyısı bulunan Bulgaristan, Gürcistan, Romanya, Rusya Federasyonu, Türkiye ve Ukrayna tarafından imzalanmıştır. Anlaşma bütün taraf devletlerin onama mekanizmasından sonra 6 Mart 1994 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Türkiye'nin onaylama kararı 15 Ocak 1994 tarihli Resmi Gazete'de yayınlanmıştır. Konferansta sözleşmenin yanı sıra bu sözleşmeye ek olarak 'Karadeniz Deniz Ortamının Kara Kökenli Kirlenmelere Karşı Korunması Protokolü', 'Karadeniz Deniz Ortamının Boşaltmalardan Kaynaklanan Kirlenmeye Karşı Korunması Protokolü' ve 'Karadeniz Deniz Ortamının Olağanüstü Durumlarda Petrol ve Diğer Zararlı Maddelerin Kirlenmesiyle Mücadele İşbirliğine Ait Protokol' ile tehlikeli atıkların sınır ötesi taşınması ve bunlara ilişkin yasa dışı mücadele edilmesine yönelik bir protokol taslağı da imzalanmıştır.

Bükreş Sözleşmenin en genel özelliği bir çerçeve sözleşme olmasıdır. Bu nedenle işbirliği alanında dair genel ilkeleri belirlemiş, ancak herhangi bir hedef ya da takvim öngörmemiştir.

Karadeniz'in denizel çevresine nehir havzaları yoluyla etkisi olan ülkeler sözleşmeye dahil edilmemişlerdir. Ancak konferansta alınan bir karar ile Tuna Havzası'nda bulunan devletlere Karadeniz'in korunması için işbirliği çağrısı yapılmıştır.

Sözleşme ile birlikte onaylanan protokollere ek olarak ‘Karadeniz Bölgesi’nde Biyoçeşitlilik ve Peyzajın Korunması Protokolü’ 14 Haziran 2002 tarihinde Sofya’da yapılan Bakanlar Toplantısı’nda imzalanmış ve 12.08.2004 tarih ve 25551 sayılı Resmi Gazete’de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir.

7 Nisan 2009 tarihinde yine Sofya’da yapılan Bakanlar Toplantısı’nda daha önce Sözleşme’nin eki olarak imzalanan ‘Karadeniz Deniz Ortamının Kara Kökenli Kirlenmelere Karşı Korunması Protokolü’nün yerini alacak olan ‘Karadeniz’in Denizel Çevresinin Kara Kökenli Kaynaklar ve Faaliyetlerden Korunması Protokolü’ taraflarca imzalanmıştır, ancak henüz sadece Gürcistan tarafından onaylandığı için yürürlüğe girmemiştir.

Bu protokollerin dışında iki tane de henüz imzaya açılmamış taslak protokol hazırlanmıştır: Karadeniz’in Biyoçeşitliliğinin Korunması Protokolü Stratejik Eylem Planı Taslağı ve Balıkçılık ve Karadeniz’in Canlı Kaynaklarının Korunmasına Yönelik Yasal Olarak Bağlayıcı Belge Taslağı. Bu iki taslak üzerinde de müzakereler tamamlanmamıştır.

Bükreş rejimi çerçevesinde kabul edilip onaylanan anlaşma ve protokollerin yanı sıra Bakanlar Konferansları zaman zaman sözleşmedeki amaçlarını ya da niyetlerini vurgulamak, hedefleri daha belirgin hale getirmek için taraf devletler tarafından onay mekanizması işletilmesine gerek olmayan deklarasyonlar yayınlamışlardır.

Yayımlanan ilk deklarasyon 7 Nisan 1993 tarihindeki Bakanlar Toplantısı’nda imzalanan Odessa Deklarasyonu’dur. Bu deklarasyon da doğal kaynakların rasyonel yönetimi ve iyileştirilmesi için Sözleşme’de belirtilen amaçlar için hedef tarihler belirlenmiştir.

Odessa’dan sonra, 2002 yılında Sofya’da, 2007 yılında Bükreş’te ve 2009 yılında yine Sofya’da Çevre Bakanları Deklarasyonları yayımlanmıştır.

Bükreş rejiminin hukuki öğelerini oluşturan dördüncü belge türü ise stratejik eylem planlarıdır. Stratejik eylem planları, Sözleşmeyle genel çerçevesi çizilen, protokollerle politikaları, yaklaşımları belirlenen, deklarasyonlarla arkasındaki

politik iradeler beyan edilen hedeflere ulaşma yolundaki eylemlerin belirlendiği belgelerdir.

İlk stratejik eylem planı 1996 tarihli Karadeniz'in Korunması ve Rehabilitasyonuna Yönelik Stratejik Eylem Planı'dır (SAP 1996). Bu plan 2009 yılında revize edilmiş ve yerini Karadeniz'in Rehabilitasyonu ve Çevresel Korumaya Yönelik Stratejik Eylem Planı (SAP 2009) almıştır.

4.4.3.2 Taraflar

Sözleşmeye Karadeniz'e kıyısı olan altı devlet taraf olmuştur. Sözleşme'nin 28. Maddesi Karadeniz Devleti olmayan ama Sözleşme'nin amaçları doğrultusunda Karadeniz'in denizel çevresinin korunması için önemli ölçüde katkı yapabilecek devletlere de katılım yoluyla taraf olma olanağı getirmiştir. Bugüne kadar Bükreş Sözleşmesi'ne katılma yoluyla kabul edilen bir taraf olmamıştır. Sözleşme sadece devletlerin taraf olabileceğini öngördüğü için bölgesel entegrasyon kuruluşlarının taraf olması önerilememektedir. Bu nedenle AB üyesi olan Romanya ve Bulgaristan AB'nin de taraf olabilmesi için Bükreş Sözleşmesi'nin değiştirilmesini önermiştir. Ancak bu öneri henüz taraflarca karara bağlanmamıştır. 2009 yılı Sofya Deklarasyonu'nda bu önerinin değerlendirilmesi için Karadeniz Komisyonu ile ortak bir süreç başlatılması kararlaştırılmıştır.

Bükreş rejimine ilgilenen diğer kuruluşlar gözlemci statüsü ile katılabilmektedir. Halihazırda gözlemci statüsündeki kuruluşlar şunlardır:

- Avrupa Birliği (Avrupa Komisyonu'nun Çevre Genel Müdürlü tarafından temsil edilir). Gözlemci statüsü 29-31 Mayıs 2001 tarihleri arasında toplanan 7. Düzenli Karadeniz Komisyonu Toplantısında alınan kararla onaylanmıştır
- GEF/UNDP (Küresel Çevre Fonu /Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı. Gözlemci statüsü 29-31 Mayıs 2001 tarihleri arasında toplanan 7. Düzenli Karadeniz Komisyonu Toplantısında alınan kararla onaylanmıştır.
- UNEP. Gözlemci statüsü 18-19 Mayıs 2002 tarihleri arasında toplanan 8. Düzenli Karadeniz Komisyonu Toplantıda alınan kararla onaylanmıştır.

- ICPDR – (Tuna Nehri'nin Korunması İçin Uluslararası Komisyon) Gözlemci statüsü 29-31 Mayıs 2001 tarihleri arasında toplanan 7. Düzenli Karadeniz Komisyonu Toplantısında alınan kararlar onaylanmıştır.
- KEİÖ – Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü Gözlemci statüsü Gözlemci statüsü 29-31 Mayıs 2001 tarihleri arasında toplanan 7. Düzenli Karadeniz Komisyonu Toplantısında alınan kararlar onaylanmıştır.
- ACCOBAMS – Karadeniz, Akdeniz ve bitişik Atlantik bölgesinde Deniz Memelilerinin Korunması Anlaşması. Gözlemci statüsü 29-31 Mayıs 2001 tarihleri arasında toplanan 7. Düzenli Karadeniz Komisyonu Toplantısında alınan kararlar onaylanmıştır.
- Karadeniz STK Ağı – Gözlemci statüsü 29-31 Mayıs 2001 tarihleri arasında toplanan 7. Düzenli Karadeniz Komisyonu Toplantısında alınan kararlar onaylanmıştır.
- IMO (Uluslararası Denizcilik Örgütü) ile karşılıklı gözlemci statüsü. IMO tarafından 26 Kasım 2009'da, KK tarafından 19-21 Ocak 2010 tarihleri arasındaki 22. Düzenli Karadeniz Komisyonu Toplantısında alınan kararlar onaylanmıştır.

4.4.3.3 Sözleşmenin Amacı ve Uygulama Alanı

Bükreş Sözleşmesi'nin amacı Karadeniz deniz çevresinin ve canlı kaynaklarının korunması, kirliliğin önlenmesi ve kontrol edilmesi; Karadeniz'in kaynaklarının yoğun kullanımından dolayı su kalitesinin bozulmasına, biyolojik çeşitliliğin azalmasına engel olmak; Karadeniz su kalitesini, deniz ve kıyı ekosistemini iyileştirmek; bölgede sürdürülebilir bir kalkınma sağlamak ve Karadeniz deniz çevresini ve canlı kaynaklarını Karadeniz ülkeleri tarafından ortak bir çaba ile korumaktır.

Bükreş Sözleşmesi'nin Karadeniz'in güney sınırını Kelağra ve Dalyan burunları arasındaki hattın oluşturduğu özel alanda uygulanması öngörülmüştür.

Ayrıca Sözleşme'nin amaçları doğrultusunda, Karadeniz'e yapılan atıklar her Akit Taraf'ın Karadeniz'deki kara sularını ve münhasır ekonomik bölgesini de

kapsamaktadır. Bununla birlikte, Sözleşme'nin ileride imzalanabilecek protokollerine söz konusu protokolün amaçları doğrultusunda farklı uygulama alanları belirleyebilme olanağı da açık bırakmıştır.

Bükreş Sözleşmesi'nin savaş gemilerine, askeri yedek gemilere ve Devletin sahip olduğu veya Devlet tarafından şimdilik yalnızca ticari olmayan amaçlarla işletilen diğer deniz ve hava araçlarına uygulanmaması öngörülmüştür.

Bununla birlikte sözleşme, Akit Taraflardan her birinin bu deniz ve hava araçlarının mümkün olduğunca bu Sözleşme ile uyumlu bir şekilde hareket etmelerini sağlamak için uygun tedbirlerin alınmasını talep etmiştir.

4.4.4 Yönetim mekanizması, organlar

Bükreş rejiminin yönetim mekanizması ve organları pek çok çevre rejimi ile benzerlikler taşımaktadır. Yönetim mekanizmasının beş temel unsuru vardır: bir üst karar organı, bir uygulama organı, sekretarya, faaliyet merkezleri ve danışma grupları.

Bükreş Sözleşmesi'nin 19. Maddesine göre Karar organı olan Bakanlar Toplantısı'nın ana görevi Sözleşme ve protokollerin uygulanmasını gözden geçirmektir. Bakanlar Toplantısı taraf devletlerden birinin acil çağrısı dışında Karadeniz Komisyonu'nun çağrısı ile belli aralıklarla toplanır.

Sözleşme'nin 17. Maddesi Sözleşmenin uygulanması için her taraf devletin bir üye ile temsil edildiği Karadeniz Komisyonu kurulmasını öngörmüştür. Komisyon'un merkezi olarak İstanbul belirlenmiştir. Komisyonun faaliyete geçebilmesi için komisyon ile Türkiye devleti arasında bir merkez anlaşması yapılması gerekmektedir. Ancak bu anlaşma uzun müzakereler sonunda 28 Nisan 2000 tarihinde imzalanabilmiştir.⁵⁷⁷ Karadeniz Komisyonu ise kıyıdaş ülkelerin ortak stratejiler belirleyerek Karadeniz'de kirlilik ve ekosistemin bozulması ile mücadele

⁵⁷⁷ "Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Karadeniz'in Kirliliğe Karşı Korunması Komisyonu Arasında Merkez Anlaşması" 10/6/2003 tarihli ve 4877 sayılı Kanunla onaylanmıştır.

etmek, biyoçeşitlilik kaybını önlemek, ortak proje ve faaliyetler gerçekleştirmek amacıyla 15 Aralık 2000 tarihinde kurulmuştur.

Karadeniz Komisyonu'na faaliyetlerinde yardımcı olmak üzere oluşturulan ve bölgesel düzeyde koordinasyonu sağlamakla görevli Karadeniz Komisyonu Daimi Sekreteryası'na İstanbul ev sahipliği yapmaktadır.

Komisyonun başkanlığı yıllık rotasyon yöntemi ile belirlenmektedir. Her yıl en az bir kez toplanması öngörülen Komisyon'un işlevleri şunlardır: Sözleşme'nin uygulanmasını sağlamak ve taraf devletlere bilgi vermek, bu doğrultuda öneriler geliştirmek, gerekli olduğu durumlarda sözleşme ve protokollerde değişiklik ya da ek hazırlamak, Karadeniz'in denizel çevresinin korunmasına yönelik alınacak tedbirlerin kriterlerini belirlemek, taraflar arasında bilimsel ve teknik koordinasyonu sağlamak, sözleşmenin uygulanması için yardım talep etmek üzere uluslararası kuruluşlarla ilişkiye geçmek.

Stratejik Eylem Planı'nın hükümleri doğrultusunda, Karadeniz Komisyonu'na bağlı olarak taraf devletlerce yürütülen 6 Faaliyet Merkezi bulunmaktadır. Kara Kökenli Kirleticilerin Kontrolü Faaliyet Merkezi'nin çalışmaları Türkiye tarafından, Denizciliğin Çevresel Güvenlik Yönleri Faaliyet Merkezi'nin çalışmaları Bulgaristan tarafından, Kirliliğin İzlenmesi ve Değerlendirilmesi Faaliyet Merkezi'nin çalışmaları Ukrayna tarafından, Entegre Kıyı Alanları Yönetimi Faaliyet Merkezi'nin çalışmaları Rusya tarafından, Biyolojik Çeşitliliğin Korunması Faaliyet Merkezi'nin çalışmaları Gürcistan tarafından ve Balıkçılık ve Diğer Deniz Canlıları Faaliyet Merkezi'nin çalışmaları Romanya tarafından koordine edilmektedir.

Karadeniz Komisyonu Danışma Grupları, Karadeniz Stratejik Eylem Planı'nın uygulanmasında temel uzmanlık, bilgi ve destek kaynaklarıdır.

- Denizciliğin Çevresel Güvenlik Yönleri Danışma Grubu (ESAS)
- Kirliliğin İzlenmesi ve Değerlendirilmesi Danışma Grubu (PMA)
- Kara Kökenli Kirleticilerin Kontrolü Danışma Grubu (LBS)
- Bilgi ve Veri Değişimi Danışma Grubu (IDE)

- Entegre Kıyı Alanları Yönetimi için Ortak Metodolojilerin Geliştirilmesi Danışma Grubu (ICZM)
- Biyolojik Çeşitliliğin Korunması Danışma Grubu (CBD)
- Balıkçılık ve Diğer Deniz Canlıları Yönetiminin Çevresel Yönleri Danışma Grubu (FOMLR)

Kara Kökenli Kirliliğin Kontrolü Faaliyet Merkezi görevini İstanbul İl Şehir ve Kent Müdürlüğü tarafından kurulan bir ekip yürütmekte, TÜBİTAK – MAM teknik anlamda destek vermektedir. Faaliyet merkezinin görevi karasal kaynaklardan kaynaklanan kirletici madde boşaltımlarının (doğrudan boşaltma, nehir girdileri ve atmosferik birikimler de dahil olmak üzere emisyon kaynakları) değerlendirmesi ve kontrolüne ilişkin eylemler konusunda Komisyon'a ve taraf devletlere teknik destek sağlamaktadır.

4.4.5 Bükreş Rejimi Kapsamında Yürütülen Programlar

Bükreş Sözleşmesi'nin hazırlık süreci içerisinde yapılan toplantılarda sözleşme ve protokollerin yanı sıra, Karadeniz'in çevresel sorunlarını gidermeye yönelik bir programın proje teklifi de hazırlanmıştır. 1992 yılında sözleşmenin imzalanmasından sonra, taraflar yeni rejimin amaçları doğrultusunda faaliyetlerin hayata geçirilebilmesi için bir program geliştirme ve finansman sağlama çalışmalarına devam etmişlerdir. 1993 yılı Haziran ayında Varna'da yapılan bir toplantıda taraf devletler böyle bir uygulama projesinin tasarımını tamamlamıştır. Bu projede Karadeniz'in mevcut durumunu kavramak ve alınacak tedbirleri belirlemek için altı tematik konuda altı kıyı devletinin de katılacağı altı ağ yapısı oluşturulması planlanmıştır. Her ülkede bir faaliyet merkezinin yerleştiği bu yapı daha sonra rejimin kalıcı kurumsal yapısı haline gelecektir. Böylece 1991 yılında Türkiye tarafından GEF'ye yapılan başvuru ardından geçen iki yıl içinde GEF'in Gürcistan dışındaki bütün ülkelere ziyaretleri tamamlanmış, proje tasarımı konusunda uzlaşım ve finansman taahhüdü alınmıştır. Böylece 1993 yılında üç yıllık bir program için GEF 9.3 milyon Dolar hibe sağlamıştır. Bu bütçeye başta Avrupa Birliği gibi kuruluşların katkılarıyla toplam bütçe 17 milyon Dolara çıkmıştır.

Böylece Karadeniz Çevre Programı (*Black Sea Environmental Programme, BSEP*) adı verilen bu program İstanbul merkezli Program Koordinasyonu Birimi (PCU) tarafından yürütülmeye başlanmıştır. PCU'nun yönetici olarak kıdemli bir oşinograf olan Laurence Mee atanmıştır.

BSEP'in dış finansman katkılarıyla sözleşmeye paralel olarak ortaya çıkması Bükreş rejimi için hem büyük bir olanak hem de büyük bir handikap olmuştur. SSCB'nin dağılmasının ilk şoklarının devam ettiği dönemde mali kriz içindeki eski Sovyet cumhuriyetlerinin cüzi bir rakam olan yıllık ödentilerini dahi ödeyemedikleri bir konjonktürde GEF kaynakları olmaksızın hiç bir kurumsal ve insan kaynağının mobilize edilemeyeceğini hesaplamak zor değildir. Bu koşullarda BSEP, öncelikle altı faaliyet merkezinin kuruluşunu, ardından ülkeler arasındaki işbirliğini güçlendirmek üzere çalışma toplantılarını finanse etmiştir. BSEP'in ilk yıl raporunda düzenlenen 43 eğitim, çalıştay gibi toplantıya 582 bölge uzmanının katıldığı rapor edilmiştir. Ertesi yıl, toplantı sayısı 50'yi uzman sayısı 1000'i geçmiştir. Bu yoğunlukta bir uzman mobilizasyonu ve karşılıklı etkileşim bölgenin yakın tarihinde ilk kez olmuştur. Ama BSEP kapsamında yapılan esas önemli çalışma Ulusötesi Teşhis Analizi (*Transboundary Diagnostic Analysis, TDA*) çalışmasıdır. Taraf ülkelerin en kıdemli uzmanlarının koordineli çalışmaları üzerine bina olan TDA, Karadeniz'in sorunlarının temeline inebilmek için üç düzeyli bir analiz gerçekleştirmiştir. Birinci düzey algılanan sınışıötesi problemlerin tanımlanmasıdır. Bu düzeyde kirlilik, canlı kaynakların yönetimi ve sürdürülebilir insani kalkınma başlıkları altında toplanan sorunların kök nedenleri belirlenmiştir. İkinci düzeyde bu kök nedenlere yönelik eylem alanları önerilmiştir. Üçüncü düzeyde ise seçilen en kritik sorunların detaylı analizi yapılmıştır. TDA çalışması yukarıda değinilen SAP 1996'nın temeli olarak işlev görmüştür.

TDA'nın tamamlanması üç yıllık BSEP projesinin de sonuna denk gelmiştir. GEF ikinci aşama için fon sağlamayı, Ulusal Stratejik Eylem Planlarının Hazırlanması ve üç yıldır sürüncemede bırakılmış olan İstanbul Komisyonunun⁵⁷⁸ kurulmasına

⁵⁷⁸ Karadeniz Komisyonu'nun ilk adı İstanbul Komisyonu'dur.

bağlamıştır. Yukarıda değinildiği gibi bu komisyonun kurulması Türkiye ve Rusya arasındaki anlaşmazlık yüzünden 2000 yılına kadar uzamıştır. Projenin finansmanın bitmesi faaliyetlerin durma noktasına gelmesine, kadroların azalmasına neden olmuştur. Böylece bileşimi değişen PCU'nun adı da Program Uygulama Birimi (PIU) olarak değiştirilmiştir.

GEF'in yeniden fon sağlaması da bu tarihten sonradır. 2002 yılında, Karadeniz Ekosistemi Rehabilitasyonu Projesi (*Black Sea Ecosystem Recovery Project, BSERP*) adlı yeni bir proje başlamıştır. Proje ilki Nisan 2002-Ekim 2004, ikincisi Kasım 2004-Kasım 2007 dönemleri olmak üzere iki fazlı olarak tasarlanmıştır. Projenin iki temel amacı vardır: Karadeniz'de besin tuzu kontrolü için ortaklık yaratmak ve Karadeniz Komisyonu'nu güçlendirmek.

BSERP projesi ötrofikasyon, temel tehlikeli maddeler ve ekosistemin rehabilitasyonu sorunlarına odaklanmış, bu sorunların giderilmesine yönelik politika ve hukuki araçların uyumlulaştırılması için faaliyetler yürütmüştür. Bu dönemdeki en kayda değer gelişme, proje faaliyetlerine önemli bir paydaş katılımının sağlanmasıdır. Desteklemiş olduğu STK forumlarıyla önemli sayıda yerel, ulusal ve uluslararası STK'nin bir araya gelmesini ve Karadeniz'in sorunlarını tartışmasını mümkün kılmıştır.

Yine bu proje kapsamında TDA1996 revize edilmiş ve 2007 yılında yeni bir TDA hazırlanmıştır. TDA 2007, 1996 yılında kabul edilip 2002 yılında revize edilen BS SAP 1996'nın yerini alacak olan Karadeniz Stratejik Eylem Planı 2009'un (BS-SAP 2009) altlığı olarak hizmet görmüştür.

4.5 Bükreş Rejimini'nin Etkileri ve Sonuçları

Bükreş rejimi çerçevesinde özellikle GEF projeleriyle yürütülen Karadeniz'in denizel çevre sorunları ve onların kökenleri konusundaki çalışmaların yüksek niteliğine karşın, bunların sorunların çözümüne yönelik bir değişim yarattığını söylemek mümkün değildir. Örneğin TDA 1996 ve SAP 1996'nın temel vurgusu özellikle nehirler yoluyla gelen besin tuzu yükleri ve önerilen en acil eylemler atıksu

arıtma tesislerinin yenilenmesi ya da inşasıyken, taraf ülkelerin hiç birinde kayda değer bir ilerleme yaşanmamıştır.

Öte yandan, bu kapsamlı çalışmaların hemen hepsinde analizlerin temel alındığı verilerde taraf ülkelerden kaynaklanan ciddi eksiklikler vardır. Bu nedenle pek çok kirlilik hesabı tahmini değerlerle yapılmak durumunda kalmıştır. Bazı durumlarda da taraf devletler kendilerinin topladıkları verileri Komisyon çalışmaları ile paylaşmamıştır. Örneğin Kerç ve İstanbul boğazı verileri evsahibi ülkeler tarafından takip edilmesine karşın Komisyon raporlarında yer almazlar. Ayrıca izleme parametrelerinin ve ölçme yöntemlerinin heterojenliği uzun bir dönem boyunca temel bir handikap olarak kalmıştır. TDA 2007 raporunun raportörleri sıklıkla bu veri eksikliği ve uyumsuzluğundan şikayet etmiştir.

Bükreş rejiminin başından itibaren bir açıdan büyük bir fırsat olan GEF projelerinin yarattığı handikap da buradadır. Bu projelerle yaratılan paralel evren ülkelerin rejimi sahiplenmemesinin yarattığı sorunları örterek sorunların kalıcılaşmasına neden olmuştur. BSERP uzmanları olmayan verileri bir biçimde tahmin ederek yine de bir rapor üretmeyi başarmışlardır.

Karadeniz rejimi benzerlerinden yirmi yıl geriden gelirken en azından geriden gelmenin avantajını kullanabilir, diğer bölgelerin deneyimlerini kendi ajandasına tahvil edebilirdi. Ancak rejimi oluşturan dinamiklerin rejim oluşumun hemen ilk döneminde gücünü kaybetmiş olmaları böyle bir arayışın önüne geçmiştir. Sekreteryanın işleyişine dair devam eden en önemli sorunlardan biri yıllık ödentilerin ödenmemesidir. Oysa yıllık ödentiler 40 bin Dolar gibi oldukça düşük miktarlardır (Tablo 15). Bu rakamların ödenmemesi bu rejimlerin taraf ülkelerin gündemlerinde çok arka sıralarda yer almalarından kaynaklandığı öne sürülebilir.

Tablo 15: Karadeniz Komisyonu'nun Yıllık Bütçesi, USD⁵⁷⁹

Mali Yıl	Bulgaristan	Gürcistan	Romanya	Rusya	Türkiye	Ukrayna	Toplam
2000-2001	43 560 (12%)	43 560 (12%)	43 560 (12%)	43 560 (12%)	145 200 (40%)	43 560 (12%)	363 000
2001-2002	43 560 (12%)	43 560 (12%)	43 560 (12%)	43 560 (12%)	145 200 (40%)	43 560 (12%)	363 000
2002-2003	43 560 (12%)	43 560 (12%)	43 560 (12%)	43 560 (12%)	145 200 (40%)	43 560 (12%)	363 000
2003-2004	43 560 (1/6)	43 560 (1/6)	43 560 (1/6)	43 560 (1/6)	43 560 (1/6)	43 560 (1/6)	261 360

Bükreş rejiminin mesafe alamamasındaki en önemli nedenlerden biri de, belirlenen hedeflerin iddialılığı ile o hedefe ulaşmak için ayrılan kaynağın miktarı arasındaki büyük asimetridir. Daimi sekreteryaya bunun tipik bir örneğidir. Komisyon ve Bakanlar Toplantısı dışında, rutin olarak 16 yapıyı koordine etme görevi verilen sekreteryanın maddi ve personel olanakları bu görevle ölçülebilecek gibi değildir. Üstelik devletlerin ödentilerini ödemekteki düzensizlikler nedeniyle son derece istikrarsız koşullarda görev yapmıştır.

Aynı sorunun daha üst düzeyde Karadeniz Komisyonu için de geçerli olduğu ileri sürülebilir. Komisyon'un üyeleri üzerindeki etkisi son derece sınırlı kalmıştır. İddialı hedefler ve iş planlarının her zaman gerisinde kalmış, sürekli olarak hedef tarihler daha ileri tarihlere ertelenmiştir. SAP'lar için hazırlanan Uygulama Raporları izleme ve uyum sağlamaya zorlama işlevi görememiştir.

Benzer bir asimetri TDA ve SAP'lardaki sorun analizi ile strateji analizi arasında olduğu gözlemlenmektedir. TDA 1996 bölgenin en önemli sorununun Tuna Nehri olduğunu tespit etmiştir. Karadeniz'in çevre durumu bölümünde ele alındığı gibi Tuna tek başına besin tuzunun yüzde 60-80'ini taşımaktadır. Bu koşullarda en çok beklenebilecek stratejik eylem, kıyı ülkelerinin havza ülkeleri üzerindeki politik baskılarını arttırmasıdır. Zira kıyıdaki sıcak noktalarda elde edilebilecek en iddialı başarı bile Tuna'nın etkisinin değişmemesi durumunda marjinal kalacaktır. Oysa

⁵⁷⁹ Alara İstemil, 2004, s.122.

SAP'ın tam da bunu yapmış öncelikli eylem alanlarını kıyıdaki sıcak noktalara atıksu arıtma tesisleri olarak belirlemiştir.

Bu handicap Bükreş rejiminin bir başka handicapından beslenmiştir. Özellikle ilk dönemlerinde, rejim deniz ekosistemi ve oşinografiye aşırı odaklanmıştır. SAP'ın İkinci Uygulama Raporunun 500 sayfasının sadece 10 sayfası ekonomik analizlere ayrılmıştır. O bölüm de balık kaybının ekonomik sonuçlarına vakfedilmiştir. Aslında Karadeniz analizlerinde sosyo-ekonomik boyutların eksikliği başından beri Komisyon'un uzmanları tarafından da fark edilmiştir. İlk dönemde Entegre Kıyı Alan Yönetimi (ICZM) çalışmalarına yapılan aşırı vurgunun nedeni bu olsa gerektir. Ancak gözden kaçırılan bir gerçek zamanla kendisini göstermiştir. ICZM 1990'ların başında yaratılan atmosferde bir mit haline gelmiştir. Dolayısıyla son dönemlerdeki raporlarda ve yayınlarda ICZM vurgusu azalmıştır.

Deniz ekolojisine aşırı odaklanma aynı zamanda Bükreş rejimini retrospektif hale getirmiştir. Bütün ana kılavuz hedefler Karadeniz'in aşırı biçimde bozulmaya başlamadan önceki 1960'lardaki durumuna döndürülmesidir. SSCB kökenli bilim insanlarında bu eğilimin olması belli ölçülerde anlaşılabilir. Yüzyılın başında ortaya çıkan *etalony* pespektifi bozulan doğayı eski haline getirme arayışıdır. Ancak en azından Sovyetler Birliği'nin çözülmüş olması bile 1960'ların geri getirilmeyeceğinin kanıtıdır.

Üstelik SSCB çözüldükten sonra, Soğuk Savaşın mesafeli ama sakın jeopolitik ortamı da ortadan kalmış bölge içinde Rusya ve Ukrayna, Rusya ve Gürcistan ve hatta bir dönem Çeçenistan sorunu üzerinden Türkiye ve Rusya arasında derin ve şiddetli gerilimler ortaya çıkmıştır. Bu gerilimlerin Karadeniz'deki çevresel işbirliğini olumsuz etkilememesi beklenemez.

Bu nedenle, Bükreş rejiminin uluslararası rejim kuramcılarının varsaydığı beklentilerin yakınsamasına hizmet ettiğini söylemek de mümkün değildir. Komisyon'un raporları için Gürcistan BOD₅ yükü verisini sağlamadığında örneğin Rusya'nın onu teşvik etmesi olanağı olamamıştır. 2008 yazında SAP 2009 çalışmaları devam ettiği sırada Rusya ile Gürcistan savaş halindedir.

Öte yandan, Türkiye'nin rejimin oluşum sürecinde almaya çalıştığı öncülük inisiyatifi de kısa sürece ortadan kalkmıştır. Bu değişimde hem 2000 yılında Vladimir Putin'in Devlet Başkanlığı görevini Boris Yeltsin'den aldıktan sonra Rusya'da yaşanan hızlı yeniden yapılanma, hem de ilk dönemde Türkiye'nin bölgede inisiyatif almasını destekleyen Batılı müfttekilerinin bölgede doğrudan yer almaya başlamasıyla Türkiye'nin bölgedeki iddialarının dengelenmesi rol oynamıştır. Bükreş Sözleşmesi'nin kurduğu İstanbul Komisyonu'nun adının sonradan Karadeniz Komisyonu'na dönüştürülmesi bu süreci en azından sembolik olarak ifade etmektedir.

4.6 Diğer Dinamiklerin Etkisi

Karadeniz'in burada kullandığımız biçimiyle altı kıyı ülkesini ifade etmektedir. Oysa Karadeniz'in iki alternatif tanımlanma biçimi daha vardır. Birincisi, kıyıdaş ülkelere Karadeniz'i besleyen su havzalarındaki devletlerin de eklenmesiyle ortaya çıkan geniş coğrafi tanımdır. Bu kapsamda Tuna boyunca bütün Balkan ülkeleri ve Almanya Karadeniz bölgesi kapsamında değerlendirilmektedir.

1990'lı yılların başında ortaya çıkan bir başka Karadeniz bölgesi tanımı, dönemin ruhuna uygun yeni bir politik bölge girişiminin nişanesidir. Bu Karadeniz bölgesi Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü (KEİÖ) oluştururken formüle edilmiştir ve altı kıyıdaş ülkenin yanı sıra Arnavutluk, Ermenistan, Azerbaycan, Yunanistan ve Moldova'yı içine almıştır. Bu 11 ülkeye sonradan Sırbistan da katılmıştır. ABD, Almanya, Avusturya, Beyaz Rusya, Çek Cumhuriyeti, Fransa, Hırvatistan, İsrail, İtalya, Mısır, Polonya, Slovakya ve Tunus ise bu anlaşmaya gözlemci statüsü ile katılarak yeni oluşturulan Karadeniz'in etkileşim sınırlarını ortaya koymuştur. Avrupa Komisyonu'da Karadeniz bölgesi olarak bu politik coğrafyayı kabul etmektedir.

KEİÖ Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra ortaya çıkan uluslararası politik boşluğun doldurulması amacıyla gündeme gelmiştir. İki kutuplu dünyanın ortadan kalkması birbirlerine coğrafi olarak yakın olan ülkeler arasındaki ekonomik işbirliğini geliştirmek için bir fırsat olarak formüle edilmiştir. 25 Haziran 1992

tarihinde İstanbul'da düzenlenen zirvede imzalanan anlaşma ile Karadeniz Ekonomik İşbirliği Bölgesi (KEİB), 5 Haziran 1998 tarihinde Yalta'da düzenlenen zirvede imzalanan anlaşma ile KEİÖ kurulmuştur. KEİÖ Avrupa bütünleşmesi modeline benzer biçimde çok kapsamlı bir işbirliği alanı yaratmayı hedeflemiştir. Bu nedenle bilim ve teknoloji, bankacılık ve finans, istatistik veri ve ekonomik bilgi değişimi, ulaştırma, ticaret ve endüstriyel işbirliği, iletişim, çevre koruma, turizm, tarım ve tarımsal sanayi, yasalara ilişkin bilgi ve enerji alanları işbirliği alanları olarak belirlenmiştir.

KEİB, 1992 yılında Rio de Janeiro'da gerçekleştirilen BM Çevre ve Kalkınma Konferansı'ndan aldığı ilhamla 25-27 Eylül 1994 tarihlerinde Tiflis'de Çevre ve Kalkınma Üzerine Karadeniz Konferansı düzenlenmiştir. Ayrıca KEİB bünyesinde oluşturulan Çevre Koruma Çalışma Grubu her yıl düzenli toplantılar gerçekleştirmiştir. 3 Mart 2006 tarihinde Bükreş'te gerçekleştirilen KEİÖ Üye Devletleri'nin Çevre Korumadan Sorumlu Bakanları Toplantısı'nda KEİÖ Çevre Koruma Alanında İşbirliği Eylem Planı kabul edilmiştir.⁵⁸⁰ Bu eylem planı üye devletler arasında çevre alanındaki işbirliğini geliştirmeyi amaçlayan bir çerçeve çizmiştir. Planın amacı üye devletlerin temiz ve sağlıklı bir çevreye ulaşmak için işbirliğinin güçlendirilmesidir. Eylem planı çevresel işbirliğinin ana alanları olarak 'ekonomik ve toplumsal kalkınmada çevresel açıdan önemli yaklaşımların kaynaştırılmasını' belirlemiştir. Ayrıca çevresel mevzuatların uyumlulaştırılması, KEİÖ'nün kurumsal yapısının güçlendirilmesi, Karadeniz'in Kirliliğe Karşı Korunması Komisyonu ile ilişkilerin arttırılması gibi hedefler belirlemiştir. Öncelikli eylem alanları ise çevre bakanları toplantılarına üst düzey katılımın sağlanması, daimi sekreteryanın güçlendirilmesi gibi tedbirlerle bölgesel işbirliğinin geliştirilmesi, AB ve UNEP gibi kurumlarla uluslararası işbirliğinin arttırılması, çevre mevzuatının uyumlulaştırılması, Karadeniz'in kıyı ve denizel çevresinin korunması için Bükreş Sözleşmesi'nin gereklerinin yerine getirilmesi ve çevresel eğitimidir.

⁵⁸⁰BSEC'in resmi web sitesi. <http://www.bsec-organization.org/aoc/environprotect/Pages/Annex%20IV%20-%20Action%20Plan%202006.pdf>
Erişim tarihi: 21 Kasım 2012.

KEİÖ üye devletleri çevreden sorumlu bakanlar toplantıları 23 Eylül 1999 tarihinde Selanik’de, 31 Mayıs 2011 tarihinde Bükreş’de, 23 Nisan 2012 tarihinde Belgrat’da gerçekleştirilmiştir.

Bu çabalara karşın KEİÖ çerçevesinde gerçekleştirilen çevre koruma işbirliğinin başarılı olduğu söylenemez. Çevre Koruma Çalışma Grubu’nun yıllık toplantılarına bile genellikle 12 üyenin 6-8’i katılmaktadır.

Ancak KEİÖ’nün kapsamına çevre korumanın dahil edilmesinin Bükreş rejimi ile bir çakışma alanı yaratması bazı sorunlara da neden olmuştur. KEİÖ’nün hem üye sayısı hem de faaliyet alanı kapsamı Bükreş Sözleşmesi’nin taraflarından çok daha geniş olduğu için Bükreş Rejimi geri planda kalmıştır. Bu kaçınılmaz bir sonuç olmamasına karşın, iki örgüt arasında güçlü bir işbölümü ve işbirliği mekanizması yaratılmamış olması bu sonuca hizmet etmiştir.

Ancak bu yeni Karadeniz Bölgesi’nin politik mekan olarak bütünleşmiş ya da en azından içsel ilişkilerinin (işbirliği ya da çatışma) bir politik bölge yaratacak düzeyde gelişmiş olduğunu söylemek mümkün değildir. Karadeniz Komisyonu ve KEİÖ’nün varlığı bu yönde bir iradenin varlığına yorumlanabilecek olsa da, bu politik yönelim taraflarca asla başat politik yönelim olarak görülmemiş, başta politik yönelimlerinin payandaları olarak değerlendirilmiştir. Türkiye örneği belki de bu yedekleme stratejisinin en belirgin örneğidir. Uzunca bir dönemdir ABD ile ‘stratejik ortaklık’, AB’ye ‘tam üyelik’ hedefleri üzerinden Batı dünyasıyla bütünleşme vizyonunun alternatifi bulunmayan Türkiye, tam da bu vizyona hizmet etmek üzere Batı dünyası ile pazarlık gücünü arttırmak için zaman zaman Karadeniz, Ortadoğu, Avrasya işbirlikleri gibi gündemleri ortaya atmaktadır.⁵⁸¹ Ancak bu retoriğin bir gerçeklik taşımadığı Batı dünyası başta olmak üzere bütün taraflarca biliniyor olsa gerektir.

⁵⁸¹ Başbakan Recep Tayyip Erdoğan, Temmuz 2012’de yaptığı Rusya ziyaretinde Türkiye’nin ‘Şangay Beşlisi’ne’ katılmasını gündeme getirmiştir. <http://siyaset.milliyet.com.tr/bizi-de-sangay-beslisi-ne-alin-/siyaset/siyasetdetay/26.07.2012/1571936/default.htm> Erişim tarihi: 20 Mayıs 2013.

KEİÖ geri planda kalmasında alternatif işbirliği örgütlerinin cazibesi Karadeniz'in kuzeyindeki ülkeler için de geçerlidir. Romanya ve Bulgaristan zaten AB üyesi olmuşlardır. Gürcistan ve Ukrayna'nın da NATO üyeliği 2008 yılından itibaren somut olarak gündemdedir. Bu açıdan KEİÖ bir tartışma platformu, ulusal kimlikler ve uluslararası ana hedeflerin yanında bir üçüncül kimlik olarak kalmıştır. KEİÖ'nün 1992 yılında SSCB'nin çözülmesi sonrasında, eski Sovyet coğrafyası üzerindeki Batı dünyasının nüfusunu arttıracak bir araç olarak kurulduğu öne sürülebilir. Karadeniz ile bağlantısı son derece tali ama bir Hıristiyan ülkesi olan Yunanistan'ın lider ülkelerden biri olarak sürece katılması, ABD, AB ve İsrail'nin desteği bu görüşü destekler niteliktedir. Batı dünyasının ana odakları AB ve NATO'nun bölgedeki nüfusunun beklenmedik oranda hızlı artması, bölgedeki eski Sovyet cumhuriyetlerinin beklenmedik derecede likide olmaları, bölge ülkeleri ile bu odaklar arasında BSEC benzeri bir aracı mekanizmaya ihtiyacı ortadan kaldırmıştır. Çözülmeden kısa süre sonra ABD ve AB'nin bölgeye doğrudan girmesinin önündeki Rusya engelini pek de ikincil mekanizmaları gerektirecek düzeyde olmadığı keşfedilmiş gibi gözükmektedir. 1990'lı yılların sonunda çözülme sürecinin ilk şokunu atlattı tekrar bir bölge gücü olarak konsolide olmaya başlayan Rusya için ise BSEC bölgedeki eski işbirliğini diriltmeye yönelik bir araç olarak görülmüştür. Sonuç olarak tarafların hiç birinin, başka etkenlerden bağımsız olarak birincil derecede bir politika olarak Karadeniz etrafında bir politik işbirliği ve yakınlaşma beklentisi hiç olmamış olmadığı öne sürmek abartılı olmayacaktır. Bunun ana nedeninin Karadeniz etrafındaki ülkeler arasındaki ekonomik, askeri ve kültürel işbirliğinin diğer alternatiflere kıyasla gelişmemiş olması öne sürülebilir.

Bu koşullarda Karadeniz'in korumasına yönelik işbirliği girişimleri de bir yakınlaşma dinamiği haline gelememiştir. Bölgedeki zaman zaman şiddetlenen ikili ilişkilerdeki çatışmalar, bölge ülkeleri arasındaki rekabet, SSCB sonrası ekonomik

Şangay Beşlisi konusu ise asıl olarak AB ile üyelik sürecinin uzaması ile gündeme gelmiştir.

<http://haber.sol.org.tr/devlet-ve-siyaset/erdogandan-abye-turkiyenin-bu-kadar-oyalanmasi-dayanilir-bir-sey-degildir-haberi> Erişim tarihi: 20 Mayıs 2013.

öküntü ve ardından gelen ekonomik istikrarsızlık süreci, kuramda genellikle kendisine önemli bir rol atfedilen sivil toplum örgütleri ve bilimsel toplulukların zayıf da olsa bir dinamik haline bile gelememeleri Karadeniz'e yönelik çevresel işbirliğinin artan çevresel zararlar ve işbirliği ihtiyacına karşın gelişmemesinin ana nedenleri olarak kabul edilebilir.

Öte yandan, uluslararası rejimlerin Marksist bir perspektifle analizi tartışmasında elde ettiğimiz sonuç bu rejimlerin, ülkelerin egemen sınıfları ve egemen üretim ilişkileri esasında değerlendirilmesini gerektirmektedir. Bu açıdan AB ile Karadeniz arasında yapılacak bir karşılaştırma da tezimizi destekler niteliktedir. AB örneği uluslararası işbirliğinin ekonomik ve politik bir temel üzerinde yükseldiğinde görece istikrar kazanma olanağına sahip olduğunu, bu zemin üzerinde çevresel işbirliklerinin özellikle görece şiddetli rekabet içermeyen konularının işbirliği sürecinin alanını genişletebildiğini göstermiştir.

SONUÇ

‘Yaşayan doğada, her şey biricik ‘yaşam ağı’ (*web of life*) içindeki binlerce iplikle birbirine bağlıdır...binlerce yıllık etkileşim içinde oluşmuş bu ağdan bir ögeyi herhangi bir ceza olmadan alamazsınız. VOOP’un yayın organı *Okhrana Prirody*’nin 1928 tarihli ilk sayısındaki bu tespit bir tür manifestodur. Bu manifesto yaşam için geçerli olduğu kadar yaşam hakkındaki bilgilerimiz içinde geçerlidir.

Eğer yaşam ağı birbirine binlerce iplikle bağlı ise, yaşamın bilgileri de birbirlerine binlerce kuramsal bağlantıyla bağlı olmalıdır ve yine aynı biçimde bu bilgilerin hiç birini ‘her hangi bir ceza’ ödemededen dışarda bırakmak mümkün değildir. Ancak nasıl hayatın amaçlı pratiği bazı cezaları göze almayı zorunlu olarak içeriyorsa, bu doktora tezinin belli bir sınır içinde kalması da bazı kuramsal cezaları ama bu kez ‘kendisi için’ göze almayı gerektirmiştir. Bu nedenle konu ile ilgili bazı önemli noktalar sınır bölgelerindeki etkileşim alanlarına bilhassa dikkat çekilerek tartışmanın dışında bırakılmıştır. Bu sınırlılıklar Giriş bölümünde belirtilmiştir.

Bu tezin amacı kıyasında sınırlı sayıda devlet olan Karadeniz’in çevresel durumunun gidişatını bütünsel bir kuramsal yaklaşımla analiz etmektir. Bu çerçevede, başlangıç noktası olarak Karadeniz’in kirliliğe karşı korunmasına yönelik kıyı devletlerinin son otuz yıldaki ilişkilerinin bir ‘uluslararası rejim’ kavramı etrafında çözümlenebileceği varsayımı kabul edilmiştir. Zira uluslararası rejim kavramı belli bir sorun alanı içindeki pek çok dinamiğin içsel ilişkileri içinde değerlendirilmesine izin verir bir niteliktedir.

Uluslararası rejim kuramlarının otuz yıllık geçmişi incelendiğinde kuramda birbiriyle iç içe girmiş iki farklı sorunsallaştırma çerçevesinin mevcut olduğu görülmektedir. Öncelikle uluslararası rejimler, Uluslararası İlişkiler disiplini içindeki liberal yaklaşıma sahip araştırmacılar tarafından 1970’lerin ortalarından itibaren öne sürdükleri ‘azalan ABD hegemonyası’ ve artan uluslararası karşılıklı bağımlılık koşullarında dünya üzerinde istikrarı sağlayacak bir unsur olarak, bir ‘uluslararası yönetim aracı’ olarak kavramsallaştırılmıştır.

Bu sorunsallaştırma çerçevesinin iki temel öncülden hareket ettiği görülür. Birincisi, II. Dünya Savaşı sonrası dönemde dünya politik, askeri, ekonomik ve teknolojik açıdan daha önce hiç görülmediği kadar karşılıklı bağımlı hale gelmiştir. İkincisi, Savaş sonrasında genişleme döneminde artan ABD hegemonyası bu karşılıklı bağımlılığın yönetimi için uygun bir çerçeve sunmuştur. Ancak, 1970'lerin ikinci yarısında Vietnam Savaşı bozgunu, Watergate skandalı ve petrol ile başlayan kriz süreçleri, Avrupa ve Japon ekonomilerinin yükselişi, ABD'nin dünyayı bir düzen içinde tutan hegemonyasını erozyona uğramaya başlamıştır.

Böylece Uluslararası İlişkiler disiplinin temel problematiklerinden olan merkezi bir dünya hükümetinin olmadığı, bütün devletlerin kendi çıkarları doğrultusunda hareket ettiği anarşi koşulları altında, uluslararası düzenin, üstelik ABD hegemonyası azalmakta iken nasıl sürdürüleceği, uluslararası sorunların nasıl çözüleceği ve uluslararası işbirliğinin nasıl mümkün olacağına dair yeni yanıt arayışları ortaya çıkmıştır.

Yanıtlardan biri, II. Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkışları hızlanan, tekil sorunlar etrafında oluşturulan uluslararası rejimlerin giderek gelişerek, yaygınlaşarak, kurumsallaşarak, ağ yapıları oluşturarak yeni bir uluslararası yönetim alternatifi haline gelebileceği, dahası geldiğidir. Bu nedenle uluslararası rejim kuramları, bu rejimlerin yönedikleri sorunların çözümüne katkılarından daha çok aktörlerin davranışlarını dönüştürme kapasiteleri, norm ve kural oluşturma güçleri, katılım ve örgütlenme mekanizmaları ve meşruiyet kaynakları gibi alanlara odaklanmıştır. Uluslararası rejim kavramının artık standart olarak kabul edilen tanımı bu çerçeveyi yansıtır: “uluslararası ilişkilerin verili bir alanında aktörlerin beklentilerini birbirine yakınsatan açık ya da örtülü ilkeler, normlar, kurallar ve karar alma prosedürlerinin oluşturduğu öbekler”⁵⁸²

Öte yandan, uluslararası rejim kuramlarının ikinci sorunsallaştırma çerçevesi Uluslararası Çevre Politikası çalışmaları içinde ortaya çıkmıştır. Birinci ‘yönetişim aracı olarak uluslararası rejim’ çerçevesinden farklı olarak bu alandaki çalışmaların

⁵⁸² S. D. Krasner, 1982, s. 186.

odağı ‘çevre’ ve ‘onun yönetimi’dir. Zira çevre sorunlarına yönelik uluslararası işbirliğinin zorunluluğu öğretisi 1960’lı yıllarında sonundan başlayarak yaygınlık kazanmış ve 1980’li yıllarda uluslararası politikada hakim yaklaşım haline gelmiştir. Bu durumda artan uluslararası/sınırşan çevre sorunlarının çözümünün biricik yöntemi haline gelen bu uluslararası işbirliklerinin ilgili sorunların çözümüne katkıları, çevre sorunlarının yönetimi için ne kadar etkin oldukları temel bir sorunsallaştırma çerçevesi haline gelmiştir. Bu nedenle, uluslararası çevre rejimleri çalışmaları, genel olarak uluslararası rejim çalışmalarından farklı olarak rejimlerin etkinliği, amaca uygunluğu ve etkililiği gibi sorunlara odaklanmıştır.

1980’li yıllara gelindiğinde, Uluslararası İlişkiler disiplini içinde uluslararası rejimler hakkında yapılan tartışmalar üç temel yaklaşım geliştirecek kadar gelişmiştir. Bu dönemde rejimler, uluslararası ilişkilerin temel aktörleri olan devletlerin davranışlarını belirleyen güç ve iktidar gibi temel değişkenler ile devletlerin davranışları arasında bir ara değişken olup olamayacağı sorgulanmıştır. Temel soru: ‘rejimler fark yaratır mı’ olarak ortaya çıkmıştır. Uluslararası rejim kavramı etrafında bir kuram geliştiren liberal araştırmacıların bu soruya verdikleri yanıt ‘elbette, başka türlü de düşünülemez’ olmuştur. Ancak bu yaklaşıma realist akımlardan güçlü itirazlar yükselmiştir. Onların yanıtı ‘hayır, ne münasebet’ biçiminde özetlenebilir. S.D. Krasner’in yine liberal ekol içindeki R. Keohane gibi yazarların yaklaşımlarını tanımlamak için önerdiği kavramla ‘modifiye-yapısalcılar’ ise ara bir çözüm önermişlerdir: ‘evet, ama belli koşullar altında...’.

Liberal yaklaşımlar uluslararası ilişkilerin temelli konusunda realist ‘anarşi ilkesi’ni öncül olarak kabul etmiştir. Ancak artan uluslararası karşılıklı bağımlılığın anarşi altında da işbirliğini mümkün ve gerekli kıldığını öne sürmüşlerdir, zira onlara göre anarşi kaos değildir. Bu yaklaşıma göre uluslararası rejimler, kolektif çıkar alanını genişletirler ve devletlerin karşılıklı beklentilerini yakınsatırlar. Bu konuda en sık başvurulan açıklama ‘tutuklunun açmazı’ oyunudur. Bu oyuna göre aynı suç için gözaltına alınmış ve iletişimleri kesilmiş iki zanlı, birbirleriyle işbirliği yapmadıkları koşullarda, işbirliği yapmış olsalardı alacaklarından çok daha fazla cezaya razı

olmaktadırlar. Bu örnekteki gibi, işbirliği, çıkarları doğrultusunda davrandıkları açık olan devletlerin ulusal çıkarlarının alanını genişleten bir etki yaratır.

Realistlerin bu tartışmalara yanıtı ise uluslararası ilişkilerde anarşinin kural olduğu, düzen, adalet ve ahlakın ise ancak istisna olabileceği yönündedir. Susan Strange'nin 1982 yılında bu konumdan geliştirdiği etkili eleştiriler realistlerin en genel tezlerinin ortaya koymuştur. Strange, liberal bir paradigma içinde doğmuş olan uluslararası rejim kuramlarının beş sorunlu yönüne işaret etmiştir. Birinci eleştiri, rejim kuramının temel varsayımına ilişkindir: dünya ne 1971'den önce ABD'li Uluslararası İlişkiler kuramcılarının sandığı kadar düzen içindedir, ne de bu dönemden sonra düzensiz hale gelmiştir. Strange'e göre azalan hegemonya tezi ABD'li liberallere has bir çeşit muammadır. Stange'in liberal kuramcılara ikinci eleştirisi, uluslararası rejim kavramını etrafında bir kuram geliştirilemeyecek kadar gevşek bir biçimde kullanmalarıdır. Üçüncüsü, liberal kuramcılar uluslararası rejim kavramına yanlı, tarafgir ve egemenlerin çıkarlarını yansıtan ideolojik değerler yüklemektedir. Apaçık güçlüler lehine olan uluslararası ilişkileri 'karşılıklı bağımlılık' kavramı ile ifade etmek açıkça bağımlıların aleyhinedir. Strange ayrıca uluslararası rejim kuramlarının statik süreç algılarını da eleştirir, uluslararası ilişkiler pek çok faktörün devrede olduğu dinamik süreçlerdir. Son olarak Strange, rejim kuramlarının üniter devlet merkezli bakış açısını eleştirir. Stange'in eleştirilerinin halen geçerliliğini büyük oranda koruduğu öne sürülebilir.

Realist bir çerçeveden uluslararası rejimleri açıklamaya en uygun görülen kuram ise 'hegemonik istikrar kuramı' olmuştur. Charles Kingleberger'in 1929 Bunalımı'ndan çıkardığı derslerden biri olan dünya ekonomisinin istikrara kavuşmak için güçlü bir istikrara kavuşturucu devlete ihtiyacı olduğu tezine dayanan bu yaklaşım, anarşik ve hiyerarşik uluslararası ilişkiler alanında bir hegemonun yarattığı sistemin, hiyerarşinin alt basamaklarındakiler için de bir 'kamu malı' yarattığını iddia eder. Hegemonun belli bir alanda kurduğu/dayattığı sistem, uluslararası rejim olarak adlandırılabilir.

Öte yandan, 1990'lı yıllarda Uluslararası İlişkiler disiplini içinde yükselen toplumsal inşacı yaklaşımlar ise liberallerin ve realistlerin temel varsayımlarının sorgulanmasıyla işe koyulmuştur. Onlar için rejim analizi, rejimlerden başlamalıdır, devletlerden değil. Zira devletler de rejimler gibi birer toplumsal inşadır ve toplumlardan bağımsız çıkar ve kimlikleri yoktur. Kurumlar öznel-arası anlamlar üzerine kurulurlar ve toplumsal oyunun kurallarını belirlerler. Bu kurallar da inşa edici kurallardır ve katılımcıların ortak amaçlılığını çerçevesinde bir anlam sistemi inşa ederler. Böylece paylaşılan norm ve değerler toplumsal ve uluslararası meşruiyet ve rızanın temeli olur. İşte gerçeklik de kolektif bir toplumsal inşadır. Bir toplumsal inşacı olan J.R. Ruggie bu yaklaşımı şöyle özetler: “tarih altta yatan değer ortaklıklarıyla birbirine bağlı, tarihsel olarak farklılaşmış uluslararası kurumlar dizisinin rasyonel bir yeniden inşası esasında kavranabilir”⁵⁸³ Ruggie’ye göre ulusal ölçekte güç ve meşru toplumsal amaç arasındaki kaynaşma, politik otoritenin uluslararası sisteme taşınmasını sağlar. Böylece uluslararası ilişkilerin dinamiklerin toplumsal kaynaklarına ulaşmak mümkün olur.

Bu tezde yapılan kuramsal tartışmalar sonucunda, uluslararası rejim kuramlarının her üç akımının da uluslararası çevre rejimlerini açıklamakta başarısız olduğu sonucuna varılmıştır. Bunun en temel nedeni olarak bu kuramların üç önemli sorundan musdarip olduğu ileri sürülmüştür: devletin mistifikasyonu, uluslararası rejimlerin içeriksizleştirilmesi ve uluslararası hegemonyanın şeyleştirilmesi.

Liberal ve realist uluslararası ilişkiler yaklaşımlarının bir gereği olarak, devleti ve uluslararası rejimleri, iç dinamiklerden bağımsız üniter birimler olarak ele alarak şeyleştirirler. Bu şeyleştirme politikanın üretim ve mübadele ilişkilerinden, mülkiyet ilişkilerinden soyutlanması sayesinde mümkün olabilmiştir. Bu eksiklik rejimlerin dinamiklerini açıklamakta da büyük engeller çıkarmaktadır. Bu açıdan toplumsal inşacılığın yaklaşımların ayrıca ele alınması gereklidir. İnşacılar üniter bir devlet ve ulusal çıkar önermesine karşı çıkarken, bunun yerine öne sürdükleri ‘ortak toplumsal amaç’, ‘yurtiçi toplumsal sözleşmenin uluslararasılaşması’ gibi kavramlar da

⁵⁸³ J.G.Ruggie, *Constructing the World Polity*, London: Routledge, 1998, s. 65.

uluslararası rejimlerin dinamik yapısını açıklamakta yetersiz olurlar. B. Teschke ve C. Heine, R.G. Ruggie özelinde toplumsal inşacılığın genel sorunlarını şöyle betimlerler: “Ruggie, ekonomiye başvurmadan uluslararası ekonomik değişimi, politikaya başvurmadan uluslararası politik değişimi açıklamak ister. Mantıksal hatalarını da toplumsal amacın yakınsaması ya da ıraksaması ile doldurur. Ama bu yakınsatan/ıraksatan epistemik topluluğun kerameti kendinden menkuldür.”⁵⁸⁴

Öte yandan, uluslararası rejim kuramları, ortaya çıktıkları dönemden itibaren rejimleri içeriklerinden soyutlayarak bir işbirliği, eşgüdüm ve norm oluşturma sorununa indirgemıştır. Bu analizlerde uluslararası rejimlerin içerikleri, bir genel rejim kuramı geliştirebilmek için zorunlu olarak ikincilleştirilmiş, temel sorunsallaştırma çerçevesinin dışında tutulmuştur. Uluslararası rejimler, hangi konu ile ilgili olduğundan bağımsız olarak aktörlerin beklentilerini yakınsatan normlar, kurallar ve diğer ilgili süreçlerdir.

Rejim kuramları devletlerin neden işbirliği yaptığını, hangi rejimlerin hangi koşullar altında nasıl ortaya çıktığını, hangi koşullar altında yönetim ve yönetim araçları olarak etkin olduklarını incelerken, bu rejimlerin içerikleri ya da önerdikleri politikalarla, bu politikaların toplumsal neden ve sonuçlarıyla hiç ilgilenmemişlerdir. ‘Devlet aklı’ yerine ‘toplumsal norm’ları öneren inşacı yorumlar da aynı sorundan mustarıptır. Bu nedenle Ronen Palan, Susan Strange’in izinden giderek bu ‘biçimin içerik üzerindeki zaferi’nin rejim kuramlarının altıncı ejderhası olduğunu iddia etmiştir.⁵⁸⁵

Ancak 1990’lı yıllarda uluslararası rejimleri içeriklerinden soyutlayarak analiz etmenin sınırlılıkları da görülmeye başlanmıştır. Böylece bu yaklaşıma sahip pek çok yazar uluslararası çevre rejimlerini tartışmaya başlamıştır. Uluslararası çevre rejimlerinin analizlerindeki büyük serpilme kuramın rejimleri içeriksizleştirerek analiz etmenin sınırına gelmiş olmasıyla açıklanabilir. Ancak kuramsal öncüllerinden kopmayan uluslararası rejim analizleri biçim ve içerik bütünselliği yerine belli bir

⁵⁸⁴ B. Teschke ve C. Heine, 2002, s. 170.

⁵⁸⁵ R. Palan, 2012.

içerik alanındaki biçimlerin bütünselliğine yönelmişlerdir. Böylece uluslararası çevre rejimlerinin etkinliklerini ölçmeye yönelik görkemli araştırma projeleri doğmuştur.

Rejim kuramlarının bir başka açmazı da uluslararası örgütleri, ulusal ve sınıfsal bağlarından kopararak bunlar etrafında kurulan uluslararası hegemonyayı şeyleştirmesidir. Bu yaklaşımlara göre güçlü uluslararası rejimler, uluslararası hegemonyanın kurumsallaşmış biçimidir. Realist ve liberal yaklaşımların biri gücü diğer çıkarı öne çıkaran hegemonya kavrayışları, kapitalizm koşullarındaki işbirliği ve rekabet arasındaki diyalektiği ihmal ederler.

Uluslararası hegemonyanın hizmetinde olan iki tür uluslararası örgüt ayırt edilebilir: Trilateral Komisyon, Dünya Ekonomik Forumu, Bilderberg Grubu gibi özel uluslararası kuruluşlar ve OECD, G7, DB, WTO, IMF gibi hükümetler arası kuruluşlar. Rejim kuramları bu kuruluşlar üzerindeki güçlü kapitalist devletlerin etkilerini kabul etseler de, temelde her iki örgütlenme biçiminin de egemen sınıfların uluslararası aygıtları olarak varlık gösterdiklerini ihmal ederler. Uluslararası ya da sınıflar üstü görünüşleri tam da bu nedenle zorunludur. Bu işlevlerini yerine getirebilmek için sınıfsal aidiyetlerinden bağımsızlaşmak zorunda oldukları kadar ulusal aidiyetlerinde de bağımsızlaşmak zorundadırlar. İşte uluslararası rejimler, uluslararası sermayenin küresel çıkarlarına hizmet etmek için olanların ulusal niteliklerini örtme işlevi de görürler. Zira, bütün üst yapı kurumları gibi rejimler de sınıfsal ve ulusal tabanından ne kadar uzaklaşırsa, o sınıfsal ve ulusal bağı o kadar iyi örter ve bu sayede de o sınıfa ve ulusa o kadar iyi hizmet eder.

Elbette bu örgütler ya da genel olarak rejimler içinde buldukları ulusal ya da uluslararası sistemin hukuki ifadeleridir, ancak uluslararası rejim kuramları bu hukukun da egemen üretim ilişkilerine dayandığını görmezden gelir. Ayrıca, bütün uluslararası kurum ya da rejimlerin, içeriğini ve söylemini şekillendiren kendi iç yapısı, dinamikleri ve gelenekleri vardır. Bu kurumlar bütün taraflarca tanınan belli uluslararası hukuk kaynaklarına dayanarak oluşturulmak ve yönetilmek durumundadır. Bu yöntemler, uluslararası örgütlere bir tarafsızlık görüntüsü de kazandırır. Ancak uluslararası rejim kuramları bu iç dinamiklerin çerçevesinin dışsal

olarak çizilmiş olduğu da dikkate almaz. Oysa 1997-2007 yılları arasında BM Genel Sekreteri olarak görev yapan K. Annan, Şubat 1997’de Dünya Ekonomik Forumu’nda yaptığı konuşmada, görev süresi boyunca Genel Sekreter olarak en öncelikli görevinin BM ile özel sektör arasındaki ortaklığın güçlendirilmesi olacağını, bu vizyonun ‘Pazar güçlerinin sürdürülebilir kalkınmanın ana unsuru olduğu yönündeki yeni evrensel mutabakattan’ kaynaklandığını belirtmiştir.⁵⁸⁶

Öte yandan, uluslararası hukuku egemenlerin keyfince kullandıkları basit bir ideolojik aygıt olarak görmek de doğru değildir. Zira bu hukuk, ülkeler ve sınıflar arasındaki yüz yıllar boyu süren mücadelelerin sonucunda oluşmuştur. Hukuk önündeki eşitliğin her zaman maddi eşitsizliklerce, demokratik ilkelerin daima egemenlik biçimleriyle sakatlanmış olmalarına karşın, uluslararası hukukun gerçek bir öneme sahip olması bu mücadelelerin sonucu olmasından kaynaklanır. Ama uluslararası rejim kuramlarında bu tarihsel mücadelelerin etkisine yer verilmemiştir.

Uluslararası rejim kuramlarının bu üç temel eksikliği analiz edildikten sonra, Karadeniz’deki uluslararası çevre rejiminin analizi için alternatif bir analiz çerçevesi geliştirilmeye çalışılmıştır. Bu alternatif analiz çerçevesi Uluslararası İlişkiler disiplini içinde gelişen Marksist tartışmaların genel kuramsal çerçevesine dayanarak, anaakım rejim kuramlarının yukarıda ele alınan üç temel açmazına yanıt olacak biçimde üç sütun üzerinde geliştirilmiştir.

Birinci sütunda devlet ve uluslararası rejimlerin de-mistifikasyonu için, 1970’lerin Marksist devlet tartışmalarına dayanan görelî özerklik yaklaşımını benimsenmiştir. Yapı ve üst yapı ilişkilerinin sınıflar mücadelesinin koşullarında belirlendiği görelî özerklik yaklaşımı devletlerin uluslararası davranışlarını açıklamak için de en kapsayıcı modeli sunmaktadır. Marksist bir uluslararası rejim analizi açısından, temel aktörler olarak devletlerin görelî özerklikleri, altta yatan sınıfsal ilişkilerin belirleyiciliği esasında kabul edilmesi önerilmiştir. Devletlerin davranışlarının ve bunların hem sonucu hem de mecrası olan uluslararası rejimlerin sermaye sınıflarının rekabet halinde çatışan ve işbirliği yapan çıkarımı yansıtacağı ana eğilim olarak kabul

⁵⁸⁶ B.S. Chimni, 1999.

edilmiştir. Uluslararası rejimler, sermaye birikim sürecinin ulusötesi genişlemesi önündeki engellerin kaldırılması, rekabetin ve eşitsiz gelişimin düzenlenmesi için zorunlu olan üst yapı kurumlarıdır.

Bu analizde Politik Marksizm geleneğinin ‘ekonomik baskı uğrağı’ ile ‘politik baskı altına alma uğrağı’ arasındaki biçimsel ayrıma ilişkin tezleri uluslararası rejimlerin ortaya çıkmasında en açıklayıcı yaklaşım olduğu öne sürülmüştür. Bu çerçevede, uluslararası rejimlerin Marksist bir analizinin öncelikle bu rejimleri egemen üretim tarzının sürdürülebilirliği sorunsalı temeline yerleştirerek ele alması gerektiği öne sürülmüştür. Dünya ekonomisinin yapısal/kronik rekabet ve birikim sorunları uluslararası rejimleri zorunlu kılar. Kapitalizmin ekonomik yapısı da politik üst yapısı da varoluşlarını sürdürebilmek için ‘ekonomik sömürü uğrağı’ ile ‘politik baskı altına alma uğrağı’ arasındaki biçimsel ayrımı ebedileştirmek zorundadır. Bu biçimsel ayrımın arkasındaki gerçek bağlantılar ne kadar geri plana itilebilirse, sistem bütünsel olarak o kadar güçlü olacaktır. Ulusal düzeyde kamu müdahalesi, ya da küresel düzeyde uluslararası rejimler bu nedenle, sermayenin toplumsal yeniden üretimin sağlanmasının temelidir.

Uluslararası rejimlerin Marksist bir perspektifle analizi için geliştirilen ikinci sütun, anaakım rejim kuramlarının ikinci kronik sorununu aşmaya yöneliktir: uluslararası rejimlerin içeriksizleştirilmesi ya da biçimin içerik üzerindeki mutlak egemenliği. Anaakım rejim kuramları, bu rejimlerin politik içeriğini sistematik olarak dışarda bıraktıkları için uluslararası rejimleri güç ilişkileri, görelî ya da mutlak çıkar gibi soyut faktörlerle belirlenen davranış modelleri ile açıklamaya girişmiştir. Bu soyut ve ahistorik kategoriler yerine, uluslararası rejimlerin birikim rejimleri çerçevesinde uluslararası politikanın somut bağlamına yerleştirilmesi önerilmiştir. Uluslararası rejim kuramlarının içeriksizlik sorununu aşmak için, öncelikle bu uluslararası rejimlerin, meta-rejim, meta-kuramsal yönelim ya da paradigma olarak tanımlanan temel üretim tarzları ile ilişkisinin kurulması gereklidir. Lipietz, her uluslararası rejimin, dönemin temel sermaye birikim rejimine dayanmak zorunda olduğunu, ekonomideki çeşitli aktörlerin çelişen çıkarlarının sermaye birikiminin kolektif

ilkeleri çerçevesinde uyumlulaştırmaya yönelik olduğunu belirtir.⁵⁸⁷ Böylece, kapitalizm koşullarında, genel olarak sermaye birikim rejimlerinin nitelikleri özel bir alandaki uluslararası rejimin temel politik içeriğini de anlamak için de ilk koşuldur. Örneğin Keynesyen dönemin uluslararası çevre düzenlemeleri ile neoliberal dönemin çevre düzenlemeleri arasında, söz konusu birikim modellerinin temel niteliklerinden kaynaklanan önemli farklılıklar vardır.

II. Dünya Savaşı sonrası dönemde ilk kez ortaya çıkmaya başlayan çevre politikaları, Keynesyen ekonomi politikaları gibi 1930'ların liberal ekonomi politikalarının krizine yanıt olarak ortaya çıkmıştır. 1970'lerde Fordist birikim rejimine dayalı Refah devletinin ekonomik krizi ise bu birikim rejiminin çevresel krizini de görünür kılmıştır. Keza refah devleti dönemi kamucu çevre koruma problematiğinin önünü açarken, 1970'lerin krizi neoliberal çevreciliği üretmiştir.

Uluslararası rejimlerin içeriksiz analizi sorunu aşmak için ikinci olarak devletler arası ilişkilerin dinamikleri konusunda çıkar ve güç gibi kategorilerin yerine kapitalizmin eşitsiz gelişimi yaklaşımı önerilmiştir. Bu yaklaşımla kapitalist uluslararası sistem, bütünleşik ancak eşitsiz gelişen bir zincir olarak kavranabilir. Bu zincir içindeki devletlerin konumları, kapitalizmin ilk kez bir ülkede egemen hale gelişiyle yarattığı jeopolitik üstünlüklerle ortaya çıkan bir erken ve geç kapitalistleşen ülkeler (ileri ve geri kapitalist ülkeler, emperyalist ve bağımlı ülkeler ya da gelişmiş ve azgelişmiş ülkeler) diyalektiği ile anlaşılabilir. Bu diyalektik, Portekiz'den, İspanya'ya, Birleşik Krallık'tan ABD'ye bir dönemin cihan imparatorluklarının üzerinde güneşin batacağı saati söyler. Dünya tarihi ebedi bir hegemonia tanık olmamıştır. Zira hegemonya jeopolitik ve ekonomik rekabet ilişkileri içinde bileşke bir faktör olarak ortaya çıkar. Dünya ekonomisinin eşitsiz gelişimi sonucunda, uluslararası güçlerin ekonomik ve politik konumları arasındaki ilişkiler sürekli değişmiş ve bu da devletler arasındaki güç ilişkilerini yeniden şekillendirmiştir. Bu dinamik süreç sadece ülkelerin içindeki ekonomik gelişmelerle

⁵⁸⁷ A. Lipietz, 'Düzenleme Kuramı', *Marksist Düşünce Sözlüğü* içinde (Ed. Tom Bottomore), İletişim, İstanbul, 2001, s.168.

değil, doğası gereği onunla ilişkili olan, ama onu aşan sınıf mücadelelerinin seyri ile iç içe gelişir. Bu nedenlerle, üretim tarzı ve eşitsiz gelişimin uluslararası rejimlerin Marksist bir analizi için ikinci sütun olabileceği öne sürülmüştür.

Anaakım uluslararası ilişkiler kuramlarının üçüncü önemli handikabı olan uluslararası hegemonyanın şeyleştirilmesini aşmak için, analize Marksist bir perspektifle üçüncü bir sütun inşa edilmiştir: uluslararası örgütlerin ve hegemonyanın sınıfsal analizi. Anaakım rejim kuramları, uluslararası örgütleri, ulusal ve sınıfsal bağlamlarından kopararak analiz ederler. Oysa uluslararası sivil ve hükümetler arası örgütler dünya üzerinde sermaye sınıflarının zor ve rızanın diyalektiğine dayalı çatışan ve birleşen çıkarlarının ifadesidirler. Bu bağlamda, Gramsci'nin genel hegemonya kuramının ve organik aydın kavramının bu uluslararası kuruluşların ve bunlar etrafında ve eliyle yürütülen hegemonyanın analizi için yeterli bir çerçeve sunduğu iddia edilmiştir.

Uluslararası örgütlerin, uluslararası çevre politikası oluşturma konusundaki rolleri özellikle OECD örneğinde incelenmiştir. Zira bu kuruluş, uluslararası çevre rejimlerinin içeriğini oluşturan politikaların belirlenmesinde hep öncü olmuştur. OECD'nin yaklaşımında görüldüğü gibi ulusal çevre politikaları ilk ortaya çıkmaya başladığı andan itibaren uluslararası bir mesele olarak algılanmıştır. Uluslararası rekabetteki çevresel politika farklılıklarından kaynaklanan bozulmaları önlemek için öncelikle çevresel dışsallıkların 'kirleten öder' ilkesi çerçevesinde içselleştirilmesi ve ardından politikaların uyumlulaştırılması gereklidir. Öte yandan 1970'li yılların petrol krizi doğal kaynakların kıtlığı konusundaki savaş öncesi korkuları yeniden canlandırmıştır. Petrol krizinin ekonomi üzerindeki temel etkilerinden biri fazla enerji tüketen fabrikaların tasfiye edilmeye başlaması olmuştur.⁵⁸⁸ 1970'li yılların ekolojik modernizasyon arayışlarının temelinde çevre bilinci kadar kapitalist birikim rejiminin krizin etkisi olduğu öne sürülebilir.

OECD'nin yaklaşımı, uluslararası rejimlerin, egemen üretim tarzının sürdürülebilirliği önünde rekabet ve dışsallık sorunlarının çözümü için gündeme

⁵⁸⁸ D, Begg, S. Fischer ve R. Dornbrush, *Economics*, 5. Baskı, McGraw Hill Co, England, 1997.

taşıdığı yönündeki temel tezimizi doğrulamaktadır. OECD'nin 'Uluslararası Çevre Rejimlerinin Alternatif Bir Analizi' bölümünde tartışılan politika tavsiyeleri tamamen bu amacı taşır. 1970'li yıllarda sayısı hızla artan uluslararası çevre rejimlerinin ortaya çıkmasında çevre ve ekonomi bağlantısını rekabet açısından düzenlemek amacı en az artan çevre bilinci kadar önemli olmuştur.

Karadeniz'in incelenmesine başlandığında ise benimsenen kuramsal yaklaşımın bir gereği olarak bütünsel bir inceleme yapmaya gayret edilmiştir. Karadeniz'in coğrafi, politik ve ekonomik yapısı ve çevresel durumu olabildiğince bütünsel olarak betimlenmeye çalışılması böylesi bir kuramsal zemin oluşturma arayışından kaynaklanmıştır.

Öncelikle Karadeniz'deki bölgesel çevre rejiminin analizinde ana akım yazın ile bir tartışma yürütebilmek için en azından başlangıç olarak onun kavram seti esas alınmıştır. Ancak geliştirilen tartışma içinde mevcut kavramların ana akım içindeki tanımlanma biçimlerinin sınırlılığı gösterilmeye çalışılmış, kavramlar yeniden tanımlanarak analize yeniden dahil edilmiştir. Örneğin, Karadeniz'de Krasnerci anlamda bir uluslararası rejim olduğunu söylemek son derece zordur. Ortaya çıkma aşamasında ölü doğmamış ise bile bölgedeki gelişmelerin değiştirdiği koşullar karşısında etkinliği iyice sınırlanmıştır. Bükreş Sözleşmesi'nin tarafların beklentilerini yakınlaştırdığını da tarafların davranışları üzerinde normlar oluşturabildiğini de iddia etmek zordur. Ancak uluslararası rejim kavramının Marksist bir perspektifle yeniden tanımlanması Bükreş Sözleşmesi etrafındaki tarihsel gelişmeleri bir rejim kavramı etrafından tartışmayı mümkün kılabilmıştır.

Yukarıda tanımlanan üç sütun üzerinde geliştirilebileceği öne sürülen uluslararası rejimlerin Marksist bir analizi çerçevesinde, Bükreş rejiminin aşağıdaki gibi tanımlanabileceği önerilmiştir:

'Karadeniz'deki bölgesel çevre koruma rejimi, kıyı ülkelerinin egemen toplumsal üretim tarzının sürdürülebilirliği için, Karadeniz'de özellikle 1960'lı yıllardan sonra ortaya çıkan ağır çevre sorunlarının ve bunlarla ilgili ekonomik alanların yönetimi

amacıyla, dünya ekonomisindeki gelişmeler ve uluslararası jeopolitiğin baskısı altında girmiş oldukları işbirliği sürecidir.’

Böylece ana akım rejim tartışmalarının ‘bağlamsal faktörler’ olarak analizin çeperine ittiği dinamikler merkeze alınmış, ana akım rejim tartışmalarının merkezinde yer alan aktörlerin özerk rolleri, söylemlerin inşa edici rolü gibi kavramların bu merkez etrafında yeniden örgütlenmesi denemiştir.

Bölgesel denizlerin korunması politikası rejimin iki ana unsuru olan Türkiye ve SSCB’nin gündemine 1970’li yıllardan itibaren girmiş olmasına karşın, SSCB için Baltık, Türkiye için Akdeniz daha öncelikli bir alan olarak görülmüştür. Bunun nedeni olarak da genellikle çevre rejimleri üzerinden kurulan uluslararası politik işbirliklerinin çevre sorununun kendisinden daha öncelikli olması olgusu öne sürülmüştür. Bu yaklaşımların belli ölçülerde doğru olduğu tartışmasızdır. SSCB için Baltık önemli bir egemenlik mücadelesi alanıdır, oysa Karadeniz’in güneyinde yer alan Türkiye ile ilişkileri, Türkiye’nin Soğuk Savaş döneminde kapitalist dünyanın ileri bir karakolu olma rolünü benimsemesiyle zayıflamıştır. Türkiye’nin 1957 yılında Eisenhower Doktrinini kabul etmesi ve 1962 yılındaki füze krizi bu tutumun belirginleştiği iki milat olarak kabul edilebilir. SSCB’nin Türkiye üzerinde etkide bulunma ya da hegemonya oluşturmak yönünde bir beklentisi bu tarihten sonra hiç ortaya çıkmamıştır. Ana hedefi Avrupa ile entegre olmak olan Türkiye için de Akdeniz, ana hedefe ulaşmak için önemli bir işbirliği alanı olarak görülürken, Karadeniz’in diğer kıyı devletleriyle ilişkisi daha çok dış politikanın geleneksel tehdit doktrinleri doğrultusunda şekillenmiştir.

Ancak bu açıklamanın önemli kısıtları da vardır. Birincisi rejimin oluşumunu ve değişimini değil, engellenmesinin açıklamasına uygundur. İkincisi tarihsel olgularla örtüşmemektedir. SSCB, Baltık Denizi’nden hatta UNEP’in kuruluşundan bile önce henüz 1969 yılında Karadeniz’de bir bölgesel deniz rejimi oluşturmak için inisiyatif geliştirmeye çalışmış, ancak bu inisiyatif Türkiye’nin Soğuk Savaş politikaları yüzünden müzakerelerden çekilmesiyle sona ermiştir.

Bükreş Rejimi'ne SSCB'nin doğa koruma geleneğinden ve iç dinamiklerinden yaklaşmak da benimsediğimiz rejim analizi yaklaşımının zorunlu bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu noktada ortaya çıkan kuramsal görevin bu tezin ihtiyaç duyacağı kadarıyla yerine getirilmesine çalışılmıştır. Zira SSCB'nin doğa koruma ve çevre yönetimi konusu burada denenenden çok daha kapsamlı ve derin çalışmaları hak ettiği düşünülmektedir. Yine de sınırlı ölçülerde de olsa SSCB'nin doğa koruma pratiğine dair bazı tespitler yapılabilmektedir. Örneğin, bütün tarihi boyunca SSCB'nin birbirine zıt iki geleneğin, doğa korumacılığın ve kalkınmacı kopuşçuluğun toplumsal baskılarını birlikte taşıdığı tezi Karadeniz analizlerimiz için önemli bir kalkış noktası olmuştur. Böylece Karadeniz'deki rejimin oluşumuna dair mevcut realist ve epistemik topluluk yaklaşımlarının sorunlarını aşan bir çerçeve önermesi mümkün olabilmektedir. SSCB'nin Karadeniz'de bir rejim oluşturmak için dış politikadan daha geçerli iç dinamikleri olduğu tespit edilmiştir.

Son olarak, Bükreş rejiminin gelişimi incelenmiştir. 1990'lı yılların başına geldiğinde dağılan Sovyet Cumhuriyetleri'nin elinde SSCB'den kalma korumacı/kopuşçu gelenekler, Türkiye'nin gündeminde ise ABD ve AB'nin desteği ve Cumhurbaşkanı Özal'ın özel ilgisiyle eski Sovyet cumhuriyetlerine açılma politikası vardır. Türkiye son derece eşitsiz biçimde kendi avantajına değişmiş bu denge durumunu kalıcılaştırmak için bölgedeki işbirliği alanını genişletme politikası benimsemiş, çeşitli inisiyatifler geliştirmiştir. Bükreş rejimini bu geçiş döneminin uluslararası dinamikleri ortaya çıkarmıştır.

Bükreş rejiminin ortaya çıktığı dönemde aldığı kayda değer GEF desteği ikili bir etki yaratmıştır. Hem büyük bir sarsıntı geçiren eski sosyalist ülkeleri sistemin içinde tutmuştur, hem de paralel bir program yaratarak rejimin benimsenmesini istemsizce de olsa zayıflatmıştır. Bu nedenle ilk GEF projesi bittikten sonra hızlı başlayan rejim durmuş, ikinci GEF ile yeniden hızlanmış, ama o da bittiğinde yeniden durma noktasına gelmiştir.

Ancak süreci GEF'in dış yardımları açısından açıklamak yeterli değildir. Zira Türkiye ekonomisi de Rusya ekonomisi de Karadeniz'in korumasına rahatlıkla GEF

ve AB kadar kaynak ayırabilecek büyüklüktedir. Ama temel mesele şudur ki, Bükreş rejimi bir geçiş döneminde ortaya çıkmıştır ve o dönem en fazla 7-8 yıl sonunda tamamen kapanmıştır. Bugün Karadeniz'in kıyısındaki devletler arasındaki güç ilişkileri de, bölge dışı aktörlerin bölge üzerindeki etkisi de 1991-1992 dönemiyle karşılaştırılmayacak derecede değişmiştir.

Güncel durumda Türkiye'nin 'bölge ağabeyliği' misyonu Azerbaycan örneğinde bile söz konusu değildir. Güncel olarak Karadeniz'in en önemli iki aktörü Türkiye ile Rusya'nın aralarındaki uluslararası ilişkinin temelini enerji ekonomisi oluşturmaktadır. Bu da Karadeniz'in denizel çevresinin korunması açısından olumsuz bir faktördür. Bir taraftan birbirleriyle gaz, boru hattı, nükleer alışverişi yapan iki ülkenin doğa korumacılığı ve onunla ilgili sorunları gündemlerinin üst sıralarına taşımalarını beklemek zordur.

Öte yandan, Karadeniz'in diğer aktörleri Bulgaristan, Romanya, Ukrayna ve Gürcistan'ın artık tek başlarına rejimi etkileme güçleri kalmamıştır. Romanya ve Bulgaristan'ı AB, Gürcistan'ı ABD ve NATO ve Ukrayna'yı ABD-Rusya rekabeti ile birlikte değerlendirmek gerekmektedir.

Türkiye'deki doğa korumaya yönelik kamusal politikalar ve genel korumacı kültür Karadeniz'in korunmasına yeterli olmamıştır. Zira Türkiye'deki doğa koruma konusundaki akademik/bürokratik/entelektüel ilgi (epistemik toplulukların ilgisi) denizlerin korunmasında daha çok turizm ile ilişkilendirilmiştir. Bunda epistemik topluluğun orta sınıf niteliklerinin de rolü vardır. Yazın güneye tatile giden orta sınıflar oradaki çevre sorunlarıyla daha fazla "yüz yüze gelmiştir". Böyle bir paralellik nüve halinde Karadeniz'de de ortaya çıkmaktadır. Örneğin, Sinop'da nükleer karşıtı yerel platformun ana motifi "Turistik Sinop, Nükleer Sinop'a Karşı"dır.

Türkiye'de Karadeniz'in korunamamasının temel nedenlerinden biri de onun kirlenmesinde payı olan kesimlerin yaygınlığıdır. Kıyı boyunca neredeyse bütün yerleşim yerleri çöp ve atıksularını Karadeniz'e boşaltmaktadır. Bu bölgede yaşayan insanların her gün yüz yüze geldikleri ve çaresizce kabullendikleri bir gerçekliktir.

Bu çaresiz boyun eğiş, aynı zamanda koruma konusundaki iradeleri de iğdiş etmiştir. Her gün kendisinin kirlettiğini bildiği denizin korunması konusunda halkın korumacı refleksi zayıflamıştır. Vadilerin korunması için verilen mücadele ile denizin korunması için verilen mücadeledeki eşitsizlik bu açıdan değerlendirilebilir. İnanılmaz bir felaket olan Karadeniz otoyolu projesi neredeyse muhteşem bir sessiz onayla gerçekleşmiştir.

İşte bu nedenle SSCB Baltık Denizi'nde Batılı devletlerle başarılı bir uluslararası rejim oluşturabilmişken, Karadeniz'de Türkiye ile oluşturamamıştır. SSCB'nin Baltık Denizi'ndeki muhatapları doğa koruma konusunda Türkiye devleti gibi sınıfsal baskıdan bütünüyle azade değildirler. Bu nedenle bu ülkeler bir 'ileri karakol' tutumu göstermemiş ve işbirliğine girmişlerdir.

Samsun Spor, Eğitim ve Tanıtma Vakfı Başkanı Av. Refik Moral'ın 17-18 Mayıs 1998 tarihlerinde düzenlenen I. Karadeniz Kalkınma Kurultayı'ndaki bir ifadesi sadece Türkiye değil tüm bölge için Karadeniz'in durumunu da çok iyi anlatmaktadır:

“Devletin ekonomideki payının küçülmesi, serbest piyasa ekonomisi realitesine olan tam inancımıza rağmen hızla ulaştığımız fakirlik sınırından geri dönebilmesi için Devlet desteğine öncelikle ihtiyaç bulunduğu inancındayız. Bu konuda iyileştirme planlarının yapılması asıldır.”⁵⁸⁹

⁵⁸⁹ R. Moral, “Genel Yaklaşım”, *Karadeniz Kalkınma Kurultayı, 17-18 Mayıs 1998*, Karadeniz'in Özelliklerini Koruma Kulübü Derneği Yayınları, Samsun, 1999, s. 8.

KAYNAKÇA

Adler, E. "Seizing the Middle Ground: Constructivism in World Politics," *European Journal of International Relations*, 3, 1997, s.319–363.

Aggarwal, V.K., "Reconciling Multiple Institutions: Bargaining, Linkages, and Nesting", *Institutional Designs for a Complex World* içinde (Ed. V.K. Aggarwal), Ithaca and London, Cornell University Press, 1998.

Algan, Nesrin, "Türkiye’de Devlet Politikaları Bağlamında Çevre ve Çevre Korumamın Tarihine Kısa Bir Bakış", *Türkiye’de Çevre ve Çevre Korumamın Tarihi Sempozyumu, 5–8 Nisan 2000*, İstanbul, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yay., 2000.

Allinson, J. C. ve A. Anievas, "Approaching 'the International': Beyond Political Marxism", *Marxism and World Politics: Contesting Global Capitalism* içinde (Ed. A. Avienas), London: Routledge, 2010, s.197-214.

Altshuler, I. I. ve R. A. Mnatsakanyan, "The Changing Face of Environmentalism in the Soviet Union", *Environment: Science and Policy for Sustainable Development*, Vol. 32, Issue 2, 1990.

Anievas, A. (Ed.), *Marxism and World Politics: Contesting Global Capitalism*, London: Routledge, 2010.

Armağan, D., "Son Devrim Çağı", *Gelenek*, Sayı 63, 2000, s.41-73.

Ascherson, N., *Karadeniz*, (Çev. K. Emiroğlu), 2. Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2002.

Ashman, S., "Capitalism, Uneven and Combined Development, and the Transhistoric", *Marxism and World Politics: Contesting Global Capitalism* içinde (Ed. A. Anievas), London: Routledge. 2010.

Barnett, M., "Social constructivism". *The Globalization of World Politics: An Introduction to International Relations*, 3. Baskı (Ed. J. Baylis ve S. Smith) içinde, Oxford: Oxford University Press, 2005, s. 251–70.

Barrett, S., "Towards a theory of international environmental cooperation". *New Directions in the Economic Theory of the Environment*, (Eds. C. Carlo ve D. Siniscalco) içinde, Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1997, s. 239–80.

Başar, E., "Karadeniz”deki Gemi Trafik Rotalarının Tespiti”, *Uluslararası Deniz Hukuku”nda Kıyı Devletinin Gemilere El Koyma Yetkisinin Sınırları Sempozyumu* içinde (Ed. Ersan Başar), ORSAM Karadeniz Kitapları No: 1, Ankara, 2011.

Bat, Levent et al., "Karadeniz”in Değişen Ekosistemi ve Hamsi Balıkçılığına

Etkisi”, *Journal of Fisheries Sciences*, Vol. 1, No. 4, 2007.

Bat, Levent ve Murat Sezgin, *Karadeniz Türkiye Bibliyografyası*, 2. Basım, İstanbul, TÜDAV Yayınları, 2007.

Batı Karadeniz Kalkınma Ajansı, *Batı Karadeniz Bölgesi Bölge Planı (2010-2013)*, Zonguldak, 2011.

Batı Karadeniz Kalkınma Ajansı, *Turizm Sektör Analizi Raporu*, Zonguldak, 2012.

Begg, D., S. Fischer ve R. Dornbrush, *Economics*, 5. Baskı, McGraw Hill Co, England, 1997.

Berg, M.M., “Environmental Protection and the Hungarian Transition”, *The Social Science Journal*, 36, 2, 1999.

Bernstein, S. F., *The Compromise of Liberal Environmentalism*, New York: Columbia University Press, 2001.

Bernstein, S. F., “Liberal Environmentalism and Global Environmental Governance”. *Global Environmental Politics*, 2, 3, 2002.

Black Sea Environmental Programme, *Black Sea Environmental Priorities Study*, UN Publications New York, 1998.

Black Sea Commission, *Black Sea Transboundary Diagnostic Analysis (TDA 2007)*, Black Sea Commission Publications, İstanbul, 2007.

Bostanoğlu, B., “Uluslararası İlişkilerde Metodoloji Tartışmaları ve Robert W. Cox”, *Uluslararası İlişkilerde Eleştirel Kuram* içinde (Eds. Burcu Bostanoğlu ve Mehmet Akif Okur), Ankara, İmge Kitapevi Yayınları, 2009.

Boswell, T.E., “The Utility of World-System Theory for Explaining Social Revolutions: A Comparison of Skocpol and Lenin”, *Studies of Development and Change in the Modern World* içinde (Eds. Michael T. Martin ve Terry R. Kandal), New York, Oxford University Press, 1989, s. 77-96.

Brain, Stephen, "Stalin's Environmentalism", *The Russian Review*, 69 (1), 2010, s.93-118.

Brain, Stephen, “Red Flag over the White Sea: The Collectivization of Marine Wildlife in the Soviet North”, *ASEH Conference*, April 14, 2011.

Breitmeier, H., *The Legitimacy of International Regimes (Global Environmental Governance)*. Great Britain: Ashgate Publishing Ltd. 2008.

Broadus, J.M. ve R.V. Vartanov, *The Oceans and Environmental Security: Shared US and Russian Perspectives*, Washington, D.C.: Island Press, 1994, s. 45.

- Brown, C., *Understanding International Relations*, Palgrave Macmillan 2. Baskı, 2001.
- Bull, H., *The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics*, New York: Columbia University Press, 1977.
- Burnham, P., "Class Struggle, States and Global Capitalism" *Historical Materialism and Globalization* içinde, London: Routledge, 2002.
- C. Reus-Smit, C. ve D. Snidal, *The Oxford Handbook of International Relations*, Oxford: Oxford University Press, 2008.
- Cadwell, L. L., *International Environmental Policy*, Duke University Press, Durham ve Londra, 1996.
- Çal, S., "Enerji Şartı Sözleşmesi ve Yatırım Tahkimi", *II. Uluslararası Özel Hukuk Sempozyumu, 14 Şubat 2009* içinde (Eds. Erol Ulusoy ve Asli Yıldırım), Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu ve Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi, 2009, s.327-338.
- Carr, E.H., *The Twenty Years' Crisis:1919-1939*, Palgrave Publishers Ltd. London, 2001.
- Chasek, P.S. et al., *Global Environmental Politics*, Boulder, Colo: Westview Press, 2006.
- Chayes, A. ve A.H. Chayes, "Compliance Without Enforcement: State Behavior Under Regulatory Treaties", *Negotiation Journal*, 7, 3, 1991, s.311-330.
- Checkel, J., "The Constructivist Turn in International Relations Theory," *World Politics*, 50, 1998, s. 324–348.
- Chimni, B.S., "Marxism and International Law: A Contemporary Analysis". *Economic and Political Weekly*. Vol. 34, No.6, 1999, s. 337-349.
- Clapp, J. ve P. Dauvergne, *Paths to a Green World: The Political Economy of the Global Environment*. Cambridge, Mass: MIT Press, 2005"den aktaran F. H. Topçu, 2007, s.56.
- Çoban, Aykut, "Sınıfsal Açıdan Ekolojik Mücadele, Demokrasinin Açmazları ve Komünizm", *Yaşayan Marksizm*, Yeni Seri Sayı 1, 2013, s. 243-283.
- Cox, R. W., "Social Forces, States, and World Orders: Beyond International Relations Theory" *Millenium: Journal of International Studies*, Vol.10, No. 2, 1981.
- Cox, R.W., "Social Forces, States and World Orders: Beyond the International Relations Theory" *Neorealism and Its Critics* içinde (Ed. Robert O. Keohane), Columbia Uni. Press, NY, 1986.

- Cox, R.W., *Production, Power and World Order*, New York:Columbia University Press, 1987.
- Crawford, R.M., *Regime Theory in the Post-Cold War World: Rethinking Neoliberal Approaches to International Relations*, Dartmouth: Dartmouth Publishing Company, 1996.
- Cutler, A. Claire, "The 'Grotian Tradition' in International Relations". *Review of International Studies* Vol. 17, No. 1, 1991, s. 41-65.
- Cuttler, C.A., "Private Authority in International Trade Relations: The Case of Maritime Transport", *Private Authority and International Affairs* içinde (Eda. Affairs C. Cutler, V. Haufler ve T. Porter), New York: Suny Press, 1999, s.283-329.
- D'anieri, P., "International Organisations, Environmental Cooperation and Regime Theory". *International Organisations and Environmental Policy* (Eds. Robert V. Bartlett et al.) içinde. Greenwood Press, 1995.
- D'anieri, P., "International Organisations, Environmental Cooperation and Regime Theory" *International Organisations and Environmental Policy* (Eds. Robert V. Barlett at al.) içinde, Greenwood Press, Connecticut, 1998, s.153-170.
- DeBardeleben, Joan, *The New Politics in the USSR: the Case of the Environment*, Cambridge Univ. Press, 1990.
- Delmas, M.A. ve O.R. Young, *Governance for the Environment: New Perspectives*, Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 2009.
- Demir, E., "Enerji Şartı Anlaşması". *Uluslararası Ekonomik Sorunlar Dergisi*, Sayı 8, Dış İşleri Bakanlığı Yayınları, 2003.
- Downie, D.L., "UNEP and the Montreal Protocol" *International Organisations and Environmental Policy* (Ed. Robert V. Barlett ve diğerleri) içinde. Greenwood Press, Connecticut. 1995, s.171-185.
- Downs, G.W., "Constructing Effective Environmental Regimes" *Annual Review of Political Sciece*, Sayı 3, 2000, s.25-42.
- Drozдов, V.A. et al., "Ecological and Geographical Characteristics of the Coastal Zone of the Black Sea", *GeoJournal*, 27.2, 1992, s.169-178.
- E.B. Haas, "Why Collaborate?: Issue-Linkage and International Regimes" *World Politics*, Vol. 32, No. 3, 1980, s.357-405.
- Engels, F., *Almanya'da Devrim ve Karşı Devrim*, (Çev. Kenan Somer), Ankara, Sol Yayınları, 1992.

- Feshbach, M. ve Alfred Friendly, Jr., *Ecocide in the USSR: Health and Nature Under Siege*, New York, 1992.
- Frank, D. J., A. Hironaka ve E. Schofer, "The Nation-State and the Natural Environment over the Twentieth Century" *American Sociological Review*, Vol. 65, No. 1, 2000.
- Genç, Ömür, *Karadeniz Bölgesi: Ekonomik ve Sosyal Durum*, Türkiye Kalkınma Bankası A.Ş. Matbaası, Ankara, 2001.
- Geray, H., "Küreselleşme ve Masaüstü Sömürgecilik", *Mürekkap*, Sayı 33. 1995.
- Gerhing, T., "International Environmental Regimes: Dynamic Sectoral Legal Systems" *Yearbook of International Environmental Law*, 1995.
- Gill, S., *American Hegemony and the Trilateral Commission*, Cambridge, Cambridge University Press, 1990.
- Gilpin, R., "The Richness of the Traditions of Political Realism" *International Organisations*, Vol. 38, Sayı 2, 1984, s. 290'dan aktaran B. Ülman et al., 2011.
- Gilpin, R., *Uluslararası İlişkilerin Ekonomi Politikası*, (Çev. Murat Duran et al.) 2. Baskı, Ankara, Kripto Yayınları, 2012.
- Goldie, L.F.E., "Special Regimes and Pre-Emptive Activities in International Law", *International and Comparative Law Quarterly*, 11:3, 1962.
- Goldman, Marshall I., *The Spoils of Progress: Environmental Pollution in the Soviet Union*, Cambridge and London, MIT Press, 1972.
- Goldstein, J. ve R.O. Keohane (Eds.), *Ideas and Foreign Policy: Beliefs, Institutions, and Political Change*, Ithaca: Cornell University Press, 1993.
- Gorky, M. et al., *Belomar: The Construction of the Great White Sea-Baltic Canal*, New York and London: Smith and Haas, 1935.
- Grieco, J.M., "Anarchy and the Limit of Cooperation: A Realist Critique of the Newest Liberal Institutionalism", *International Organization*, Vol.42, 1988.
- Güneş, Şule "Karadeniz'de Çevresel İşbirliği, 1992 Bükreş Sözleşmesi", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 28 (3-4), 2001.
- Guzzini, S., "A Reconstruction of Constructivism in International Relations," *European Journal of International Relations*, 6, 2000, s. 147-182.
- Haas, E.B., "Is There a Hole in the Whole? Knowledge, Technology, Interdependence and the Construction of International Regimes", *International Organization* 29, 1975, s. 827-876.

- Haas, E.B., "On Systems and International Regimes", *World Politics*, Vol. 27, No. 2, 1976.
- Haas, E.B., "Technological Self-Reliance for Latin America: the OAS Contribution", *International Organization*, Vol. 34, 4, 1980.
- Haas, P.M., *Saving the Mediterranean, The Politics of International Environmental Cooperation*, Columbia University Press, New York, 1990.
- Haas, P.M., "Introduction: Epistemic Communities and International Policy Coordination", *International Organization*, Vol.46, 1992.
- Haas, P.M., "Stratospheric ozone: Regime formation in stages", *Polar Politics: Creating International Environmental Regimes* içinde, (Eds. O.R. Young ve G. Osherenko), 1993.
- Haas, P.M., "Epistemic Communities and the Dynamics of International Environmental Cooperation", *Regime Theory and International Relations* içinde, (Eds. V. Rittberger ve P. Mayer), Oxford: Clarendon Press, 1993.
- Haas, P.M., R. Keohane ve M. Levy (Eds.), *Institutions for the Earth: Sources of Effective International Environmental Protection*, Cambridge: MIT Press, 1993.
- Haas, P. M. "The Enduring Relevance of International Regimes". *E-International Relations*. <http://www.e-ir.info/2013/01/22/the-enduring-relevance-of-international-regimes/> Erişim Tarihi: 3 Mart 2013.
- Haggard, S. ve B.A. Simmons, "Theories of International Regimes", *International Organization*, Vol. 41, 1987.
- Halliday, F., *Rethinking International Relations*, Basingstoke: MacMillan, 1994.
- Hasenclever, A., P. Mayer ve V. Rittberger, *Theories of International Regimes*, Cambridge University Press. 6. Baskı. 2004.
- Hekimoğlu, C., "Gramsci Düşüncesi Kimlik Bunalımında". *Gelenek*, Sayı 3, 1987.
- Hobden, S. ve R.W. Jones, "Marxist Theories of International Relations", *The Globalization of World Politics: An Introduction to International Relations*, 3. Baskı içinde, (Eds. J. Baylis ve S. Smith), Oxford: Oxford University Press, 2005.
- Hobsbawm, E.J., *Labouring Men: Studies in the History of Labour*. London: Weidenfeld and Nicolson, 1964.
- Hobson, J.M., *The State and International Relations*, Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

Hoffman, M.J., *Ozone Depletion and Climate Change Constructing a Global Response*, State University of New York Press, Albany, 2005.

Hoffmann, M.J., "What's global about global governance? A constructivist account" *Contending Perspectives on Global Governance* (Ed. Alice D. Ba ve Matthew J. Hoffmann) içinde, Routledge, New York, 2005.

Hollis, M. ve S. Smith, "Beware of Gurus: Structure and Action in International Relations" *Review of International Studies*, 17, 1991.

Holloway, J., "Global Capital and the National State", *Global Capital, National State, and the Politics of Money* içinde (Eds. W. Bonefeld ve J. Holloway), London, Macmillan, 1995.

Hongua, M., "Critiques of the Theory of International Regimes" IRChina, Academy of International Studies and Department of International Relations, Nankai University, 2005.

Hurrell, A., "International Society and the Study of Regimes: A Reflective Approach" *Regime Theory and International Relations*, (Eds. V. Rittberger ve P. Mayer) içinde, 1993.

İstemil, Alara, *The Black Sea Environmental Regime: Challenges and Opportunities*, A Thesis Submitted to the Graduate School of Social Sciences of METU, 2004.

Jabri, V. ve S. Chan, "The Ontologist Always Rings Twice: Two More Stories about Structure and Agency in Reply to Hollis and Smith," *Review of International Studies*, 22, 1996.

Jurgielewicz, L. M., "International Regimes and Environmental Policy: An Evaluation of the Role of International Law", *International Organizations and Environmental Policy* (Eds. Robert V. Bartlett *et. al*) içinde, Westport, Greenwood Press, 1995.

Kandal, T.R., "Marx and Engels on International Relations, Revolution, and Counterrevolution". *Studies of Development and Change in the Modern World* içinde (Eds. Michael T. Martin ve Terry R. Kandal), New York, Oxford University Press, 1988.

Kaplan, A., *Küresel Çevre Sorunları ve Politikaları*, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, 1999.

Katzenstein, P., R. O. Keohane, ve S.D. Krasner, "International Organization and the Study of World Politics" *International Organization*, Vol. 52, No. 4, International Organization at Fifty: Exploration and Contestation in the Study of World Politics, 1998.

- Kaya, Y. ve S. Kaya, "Uluslararası Çevre Rejimlerinde Etkinlik Sorunu" *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, Uluslararası İlişkiler Konseyi Derneği, Cilt 8, Sayı 30, 2001.
- Keohane, R. O., *After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political Economy*, Princeton University Press: Princeton, New Jersey, 1984.
- Keohane, R. O., "International Institutions: Two Approaches", *International Studies Quarterly*, Vol. 32, No. 4, 1988.
- Keohane, R. O., "International Institutions: Two Approaches", *International Studies Quarterly*, Vol. 32, No. 4, 1988.
- Keohane, R. O., *International Institutions and State Power: Essays in International Relations Theory*, Westview Press, Michigan, 1989.
- Keohane, R.O. ve J.S. Nye, *Power and Interdependence: World Politics in Transition*, Boston: Little, Brown, 1977.
- Kindleberger, C., *The World in Depression 1929-1939*, London: Allen Lane, The Penguin Press, 1997.
- King, Charles, *Karadeniz*, (Çev. Zülal Kılıç), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2008.
- Knowler, D., "Reassessing the Costs of Biological Invasion: Mnemiopsis Leidy in the Black Sea", *Ecological Economics*, 52, 2005.
- Knowler, D., "Socio-Economic Pressures and Impacts". *State of the Environment of the Black Sea* içinde, İstanbul, BSC, 2008.
- Komarov, B., *The Destruction of Nature in the Soviet Union*, White Plains, New York, 1980.
- Korshenko, A., "The State of Total Petroleum Hydrocarbons (TPHs)" *State of the Environment of the Black Sea* içinde, İstanbul, BSC, 2008.
- Kosarev, Aleksey N. ve Andrey G. Kostianoy, "Introduction", *The Black Sea Environment* içinde (Eds. Andrey G. Kostianoy ve Aleksey N. Kosarev), Springer-Verlag Berlin, 2007.
- Kosarev, Aleksey N. ve Igor S. Zonn, "Brief History of the Black Sea Exploration and Oceanographic Investigation" *The Black Sea Environment* içinde (Eds. Andrey G. Kostianoy ve Aleksey N. Kosarev), Springer-Verlag Berlin, 2007.
- Koutaissoff, Elisabeth, "Survey on Soviet Materials on Environmental Problems", *Environmental Problems in Soviet Union and Eastern Europe* içinde (Ed. Fred Singleton), Lynne Rienner Pub. Colorado, 1987.
- Krasner, S. D., "Structural Causes and Regime Consequences: Regimes as

- Intervening Variables” *International Organizations*, Vol. 36, No 2, 1982.
- Kratochwil, F., "The Force of Prescriptions," *International Organization*, Vol. 38, 1984.
- Krech, S., J.R. McNeill, ve C. Merchant, *Encyclopedia of World Environmental History*, New York: Routledge, 2004.
- Kubálková, V. ve A.A. Cruickshank, *Marxism and International Relations*. Oxford: Clarendon press, 1985.
- Küçük, Y., "Gelişme ve Eşitsiz Gelişim Yasası", *Bilim ve Edebiyat içinde*, Tekin Yay, İstanbul, 1985.
- Kurmuş, O., *Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi*, İstanbul, Bilim Yayınları, 1974.
- Kurumahmut, Ali, *Montrö Sözleşmesi, Türk Boğazları ve Karadeniz*, TÜDAV Yayınları No:26, İstanbul, 2006.
- Ku□tting, G., *Environment, Society and International Relations: Towards More Effective International Environmental Agreements*, London: Routledge, 2000.
- Lacher, H., *Beyond Globalization: Capitalism, Territoriality and the International Relations of Modernity*, London: Routledge, 2006.
- Lee, K., D. Humphreys ve M. Pugh, 'Privatisation' in the United Nations System: Patterns of Influence in Three Intergovernmental Organisation', *Global Society*, Vol 11, No 3, 1997.
- Lenin, V.I., “Avrupa Birleşik Devletleri Sloganı Üzerine”. *Marx-Engels-Marksizm içinde*, 2. Baskı, Sol Yayınları, 1990.
- Lenin, V.I., *Emperyalizm Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*, (Çev. Cemal Süreyya), 9. Basım, Sol Yayınları, 1992.
- Linklater, A., “Marxism“, *Theories of International Relations*, 3. Baskı içinde (Eds. Scott Burchill et al) Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan, 2005.
- Lipietz, A., “Düzenleme Kuramı”, *Marksist Düşünce Sözlüğü içinde* (Ed. Tom Bottomore), İletişim, İstanbul, 2001, s.168.
- Litov, V., *Stalin ve Hruşçov Hakkında Ivan Aleksandroviç Benediktov ile Söyleşi*, İstanbul, Yazılama Yayınevi, 2008.
- MacLean, J., “Marxism and International Relations: A Strange Case of Mutual Neglect”, *Millennium*, Vol. 17, No. 2, 1987.

- Mamaev, V.O., D.G. Aubrey, ve V. Eremeev, *Black Sea bibliography: 1974-1994*. Black Sea Environmental Series, Vol. 1, New York: United Nations Publications, 1995.
- Mandel, E., *Kapitalist Gelişmenin Uzun Dalgaları*, Yazın, İstanbul, 1991.
- Marx, K., *The Grundrisse* (Edited and Translated by David McLellan), Newyork ve London: Harper Torchbooks, 1972.
- Marx, K., ve F. Engels, *Komünist Parti Manifestosu*, (Çev. Dünya Armağan), Gelenek Yayınları, 1998.
- Marx, K., *Louis Bonaparte'in 18 Brumaire'i*, 2.Baskı, (Çev. Sevim Belli), Sol Yayınları, Ankara, 1990.
- Massey-Stewart, J. (Ed.), *The Soviet Environment*, Cambridge, England, 1992.
- Matisoff, D.C., “Are International Environmental Agreements Enforceable? Implications for Institutional Design”, *International Environmental Agreements: Politics, Law and Economics*, Vol 10, No. 3, 2010.
- Mee, L. D., “The Black Sea in Crisis: A Need of Concentrated International Action”. *AMBIO A Journal of the Human Environment*, Vol 21, 1992.
- Mee, L., J. Friedrich ve M.T. Gomoiu, “Restoring the Black Sea in times of uncertainty”, *Oceanography*, Vol. 18 (2), 2005, s.100-111.
- Moral, R., “Genel Yaklaşım”, *Karadeniz Kalkınma Kurultayı, 17-18 Mayıs 1998*, Karadeniz’in Özelliklerini Koruma Kulübü Derneği Yayınları, Samsun, 1999.
- Niermann, Ulrich, “Karadeniz Krizde Mi?”, *Çevre Sorunları Sempozyumu (22-23 Ocak 1993*, Ankara, Türk-Alman Kültür İşleri Kurulu Yayın Dizisi, 1993.
- Meyer, J. W. et al., “The Structuring of a World Environmental Regime, 1870–1990” *International Organization* 51, 4, 1997, s. 623–51.
- Mikhailov, V.N. ve M.V. Mikhailova, “River Mounts”. *The Black Sea Environment* içinde (Eds. Andrey G. Kostianoy ve Aleksey N. Kosarev), Springer-Verlag Berlin, 2007.
- Miles, E.L. et al. (Eds.), *Environmental Regime Effectiveness: Confronting Theory with Evidence*, Cambridge, London, The MIT Press, 2002.
- Miles, E.L. et al., *Explaining Regime Effectiveness: Confronting Theory with Evidence*, Cambridge: MIT Press, 2002.
- Milner, H.M., “Rationalizing Politics: The Emerging Synthesis of International, American, and Comparative Politics”, *International Organization*, Vol. 52, No. 4, 1998.

- Minas, P. Bıjışkyan, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafiyası* (Çev. Hrand D. Andreasyan), İstanbul Fakültesi Basımevi, 1969.
- Mische, P.M. ve M.A. Ribeiro, “Ecological Security and the United Nations System”, *Future of the United Nations System : Potential for the Twenty-First Century* içinde (Ed. C.F. Alger) , Tokyo: United Nations University Press, 1998.
- Mitchell, R.B., “Regime Design Matters: Intentional Oil Pollution and Treaty Compliance”, *International Organization*, Vol. 48, No. 3, 1994, s. 425-458.
- Mol, Arthur P. J., *Globalisation and Environmental Reform*, The MIT Press, London 2001, s.47-52.
- Neumayer, E., “How Regime Theory and the Economic Theory of International Environmental Cooperation Can Learn from Each Other”, *Global Environmental Politics*, Vol.1, No.1, 2001.
- North, D. C., *The Rise of the Western World: A New Economic History*, Cambridge: Cambridge University Press, 1976.
- North, D. C., *Institutions, Institutional Change, and Economic Performance*, Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- OECD, *Recommendation of the Council on Guiding Principles concerning International Economic Aspects of Environmental Policies*, 1972.
- OECD, *Glossary of Statistical Terms*, OECD, Paris, 2007.
- OECD, *Çevresel Performans İncelemeleri: Türkiye*, OECD, 2008.
- Oğan, S., “Mavi Akım Projesi: Bir Enerji Stratejisi ve Stratejisizliği Örneği”, *Stradigma.com* Aylık Strateji ve Analiz E-dergisi, Sayı 7, 2003.
- Oğuz, Ş., “Maddeci Tarih Yazımında Temel Tartışmalar”, *Praksis*, Sayı 17, 2009.
- Oğuz, T. et al., “The State of Eutrophication”. *State of the Environment of the Black Sea* içinde. İstanbul. BSC, 2008.
- Okur, M.A., “Robert W. Cox, Sivil Toplum ve Medeniyetler: Post-hegemonik bir Dünya Düzeni İçin Ontolojik Arayışlar”, *Uluslararası İlişkilerde Eleştirel Kuram* (Eds. Burcu Bostanoğlu ve Mehmet Akif Okur) içinde, Ankara, İmge Kitapevi Yayınları, 2009.
- Ollman, B., *Alienation: Marx's Conception of Man in Capitalist Society*. Cambridge, U.K: University Press, 1971.
- Ollman, B., *Dialectical Investigations*. New York: Routledge, 1993.

- Oral, N. ve B. Öztürk, *The Turkish Straits, Maritime Safety, Legal and Environmental Aspects*, Turkish Marine Research Foundation, Publication Number 25, İstanbul, 2006, s.120.
- Owen, R. ve R. Sutcliffe (Eds.), *Studies in the Theory of Imperialism*, London: Longmans, 1972.
- Palan, R., “Cave! Alius Draco: There Was a Sixth Dragon!” E-International Relations. <http://www.e-ir.info/2012/09/21/cave-alius-draco-there-was-a-sixth-dragon/> Erişim Tarihi: 8 Mayıs 2013.
- Peterson, D. J., *Troubled Lands: The Legacy of Soviet Environmental Destruction*, Boulder, 1993.
- Pijl, K. van der, “Historical Materialism and the Emancipation of Labour” *Historical Materialism and Globalization içinde*, London: Routledge 2002.
- Porter, G. ve J.W. Brown, *Global Environmental Politics*, Boulder: Westview Press, 1991.
- Poulantzas, N., *Classes in Contemporary Capitalism*, London: Verso, 1978.
- Princen, T. ve M. Finger, *Environmental NGOs in World Politics: Linking the Local and the Global*, London: Routledge, 1994.
- Pröbsting, M., “Emperyalizm ve Kapitalizmin Çöküşü”. *Marksist Kriz Teorisi ve Kredi Krizi içinde* (Eds. R. Brenner ve M. Pröbsting; Çev. Senem Çakmak Şahin ve Aslı Şen Taşbaşı). İstanbul, Yordam Kitap, 2011.
- Pryde, Philip, *Conservation in the Soviet Union*. Cambridge, England, 1972.
- Puchala, D. J. ve R.F. Hopkins, “Grotian Perspectives. International Regimes : Lessons From Inductive Analysis”, *International Regimes* (Ed. S.D. Krasner) içinde, Ithaca: Cornell University Press. 1983.
- Rittberger, V. ve P. Mayer, *Regime theory and international relations*. Clarendon Press, 1993;
- Rosalind, I., “Posing Global Environmental Problems from Conservation to Sustainable Development”, *The International Political Economy of The Environment: Critical Perspectives içinde* (Eds. D. Stevis ve V.J. Assetto), Boulder: Lynne Rienner Publishers, 2001.
- Rosenberg, J., “Isaac Deutscher and the Lost History of International Relations”, *New Left Review 1st Series*, 215, 1996.
- Rosenberg, J., *The Empire of Civil Society*, London: Verso, 1994.

- Rudvena, I., "Socio-economic Impacts of Environmental Degradation in the Black Sea". *Proceedings of the Sixth International Conference on the Mediterranean Coastal Environment* içinde (Ed. E. Özhan), Ravenna, Italy, 2003.
- Ruggie, J.G., "International Responses to Technology: Concepts and Trends", *International Organization*, Vol. 29, 1975.
- Ruggie, J.G., "International Regimes, Transactions, and Change : Embedded Liberalism in the Postwar Economic Order", *International Regimes* (Ed. S.D. Krasner), Ithaca: Cornell University Press. 1983.
- Ruggie, J.G., *Constructing the World Politiy*, London: Routledge, 1998.
- Rupert, M. ve H. Smith (Eds.), *Historical Materialism and Globalization*, London: Routledge, 2002.
- Sampson, Martin W., "Black Sea Environmental Cooperation: States and "The Most Seriously Degraded Regional Sea"", *Boğaziçi Journal*, Boğaziçi University Publications, 9 (1), 1995.
- Sampson, Martin, "Black Sea Environmental Cooperation: Towards a Fourth Track", *Protecting Regional Seas: Developing Capacity and Fostering Environmental Cooperation in Europe* içinde (Eds. S. D. VanDeveer ve G. D. Dableko), The Woodrow Wilson International Center for Scholars Environmental Change and Security Project East European Studies Program, 1999.
- Sav, Özden, *Akdeniz Çevresinin Deniz Çevresinin Korunması ve Bölgesel Bir Düzenleme Örneği*, Ankara, Turhan Kitapevi, 2001.
- Schmitt, R., "Black Sea", *Encyclopedica Iranica*, Vol. IV, Fasikül 3, 1989, s. 310-313.
- Schouten, P., "Theory Talk #37: Robert Cox on World Orders, Historical Change, and the Purpose of Theory in International Relations", Theory Talks, <http://www.theory-talks.org/2010/03/theory-talk-37.html>, Erişim tarihi: 12-03-2010.
- Şenalp, M.G. ve Ö. Şenalp, "Ulusötesi Kapitalizm: Sermayenin ve Devletin Ulusötesileşmesi ve Türkiye"de Ulusötesi Tarihsel Blok Oluşumu" *Praksis*, Sayı 19, 2009.

Sending, O.J., "Constitution, Choice and Change: Problems with the "Logic of Appropriateness" and its Use in Constructivist Theory," *European Journal of International Relations*, 8, 2002, s. 443–470. J. K, Jacobsen,. "Dueling Constructivisms: a Post-mortem on the Ideas Debate in Mainstream IR/IPE," *Review of International Studies*, 29. 2003, s. 39–60.

Shaw, W.H., "Tarihsel Materyalizm" *Marksist Düşünce Sözlüğü* içinde (Ed. Tom Bottomore), İletişim, 2001, s. 572-7.

Shlyakhov, V. A. ve G. M. Daskalov, "The State of Marine Living Resources". *State of the Environment of the Black Sea* içinde, İstanbul, BSC, 2008, s.290.

Singleton, F. (Ed.), *Environmental Misuse in the Soviet Union*, New York,1976.

Sloccock, B., *The East European Environment Crisis: Its Extent, Impact and Solutions*, London: Economist Intelligence Unit, 1992.

Speth, J.G., "The Global Environmental Agenda: Origins and Prospects". *Global Environmental Governance: Options & Opportunities* içinde (Eds. Daniel C. Esty ve Maria H. Ivanova), Yale School of Forestry & Environmental Studies, 2006.

Stamatopoulos, C., *Trends in Catches and Landings – Mediterranean and Black Sea Fisheries: 1972-92*, Fisheries Circular No. 855.4, FAO, Roma, 1995.

Stanford University & Center for the Study of Language and Information, "Prisoner's dilemma", *Stanford Encyclopedia of Philosophy* içinde, Stanford, Calif., 2007.

Stein, A.A., "Coordination and Collaboration: Regime in an Anarchic World". *International Regime* (Ed. S.D. Krasner) içinde, Cornell University Press, Ithaca and London. 1983.

Stavis, D. ve C. Wilson, "The Institutionalization of International Environmental Policy: International Environmental Law and International Organizations", *International Organizations and Environmental Policy* (Eds. R.V. Bartlett, P.A. Kurian ve M. Malik) içinde, Westport, Conn: Greenwood Press, 1995, s. 121-138.

Strange, S., "International Economics and International Relations: A Case of Mutual Neglect", *International Affairs* (Royal Institute of International Affairs), Vol. 46, No.2, 1970, s.304-317.

Strange, S., "Cave! Hic Dragones: a Critique of Regime Analysis." *International Organization*, 36.2,1982.

Sutcliffe, B., "How Many Capitalisms?" *Historical Materialism and Globalization* içinde, London: Routledge, 2002.

- T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *Türkiye Ulusal Çevre Stratejisi ve Eylem Planı*, Ankara, 1998, s.i.
- T.C. Sayıştay Başkanlığı, "Gemilerin Denizleri ve Limanları Kirletmesini Önleme ve Kirlilikle Mücadele" Raporu, Ankara, 2002.
- Teschke, B. ve H. Lacher, "The Changing Logic of Capitalist Competition", *Marxism and World Politics: Contesting Global Capitalism* içinde (Ed. A. Anievas), London: Routledge, 2010.
- Teschke, B., "Marxism" *Oxford Handbook of International Relations* içinde, (Eds. C. Reus-Smit ve S. Duncan), Oxford: Oxford University Press, 2008.
- Tolmazin, D., "Black Sea-dead sea?". *New Scientist*. 6 Aralık 1979.
- Topçu, F. H., *Küreselleşme ve Uluslararası Çevre Politikaları: Yönetimden 'Yönetişim'e Geçiş Sorunu*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi Anabilim Dalı (Kent ve Çevre Bilimleri) Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2007.
- TÜİK, *Su Ürünleri İstatistikleri*, TÜİK Yayınları, Ankara, 2011.
- Turgut, Nükhet, "Kirleten Öder İlkesi ve Çevre Hukuku", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 44 Sayı 1-4, 1995, s.607–654.
- Türkiye Çevre Vakfı, *Karadeniz Çevre Konferansı*, Ankara, TÇV Yayınları, 1995.
- Türkiye Kalkınma Bankası A.Ş., *Türkiye Ekonomisinde Bölgesel Gelişmişlik Farklılıkları*, 2012, s.7.
- Ülman, B., E. Balta-Paker, ve M.A. Ağacan, ""Uluslararası" Fikri, Epistemolojik Yanılgı ve Eleştirel Gerçekçiliğin İmkanları", *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 8, Sayı 30, 2011.
- Underdal A., ve O.R. Young, (Eds.) *Regime Consequences: Methodological Challenges and Research Strategies*, Dordrecht, Kluwer Academic Publishers, 2004.
- Underdal, A. ve K. Hanf (Eds.) *International Environmental Agreements and Domestic Politics: The Case of Acid Rain*, Aldershot, Ashgate, 2000.
- Underdal, A., "One Question, Two Answers". *Environmental Regime Effectiveness: Confronting Theory with Evidence* (Ed. Edward L. Miles et al.) içinde. Cambridge, MIT Press, 2001.
- UNEP, *State of the Marine Environment in the Black Sea Region (Draft)*. Geneva. UNEP(OGA)/CAR WG.9/4, 1987.

- Uygur, C., “Faşizm ve Devlet Üzerine”. *Gelenek* 11. Sayı, 1987.
- Victor, D. K., Raustiala, ve E.B. Skolnikoff (Eds.) *The Implementation and Effectiveness of International Environmental Commitments*, The MIT Press, Cambridge, 1998.
- Wallerstein, I., *Dünya-Sistemleri Analizi*, (Çev. Ender Abdaloğlu, Nuri Ersoy), 2. Basım, BGST Yayınları, 2011.
- Waltz, K., *Theory of International Politics*, McGraw Hill, New York, 1979.
- Weiner, D.R., “Community Ecology in Stalin's Russia: "Socialist" and "Bourgeois" Science”, *Isis*, 75, 1975.
- Weiss, E.B. ve H. K. Jacobsen, H.K. (Eds.), *Engaging Countries: Strengthening Compliance with International Environmental Accords*, Cambridge, MIT Press, 1998.
- Wendt, A., “Bridging the Theory/Meta-Theory Gap in International Relations”, *Review of International Studies*, 17. 1991.
- Wendt, A., “Anarchy is what States Make of it: The Social Construction of Power Politics”, *International Organization*, Vol. 46, No. 2, 1992.
- Wendt, A., “Collective Identity Formation and the International State”. *American Political Science Review*, Sayı 88, 1994.
- Wettestad, J., *Designing Effective Environmental Regimes: The Key Conditions*, Edward Elga, Cheltenham, 1999.
- Wight, M., “Why is There no International Theory”, *Diplomatic investigations: Essays in the Theory of International Politics* içinde (Eds. H. Butterfield, M. Wight ve H. Bull), London: Allen & Unwin, 1966.
- Wood, E.M., “Global Capital, National States”, *Historical Materialism and Globalization* içinde (Eds. M. Rupert ve H. Smith), London: Routledge, 2002, s.17-39.
- Yaffe, C. ve P. Bullock, “Enflasyon, Bunalım ve Savaş Sonrası Genişleme”. *Dünya Kapitalizminin Bunalımı* içinde (Eds. N. Satlıgan ve S. Sarvan), Alan, İstanbul, 1988, s.223-291.
- Yanitsky, O.N., *Russian Environmentalism: Leading Figures, Facts, Opinions*, Moscow, 1993.
- Yanitsky, O.N., *Russian Environmentalism: the Yanitsky Reader*, Moscow: TAUS, 2010.
- Yıldızoğlu, E., “Hegemonya Transferi Üzerine”. *Cumhuriyet Gazetesi*. 19

Haziran 2006.

Yılmaz , S., “Karadeniz”de Değişen Dengeler ve Türkiye”, *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı 15, 2007.

Yosida, O., *The International Legal Regime for the Protection of the Stratospheric Ozon Layer*, Kluwer Law International Pub, The Netherlands, 2001.

Young, O.R., "International Regimes: Problems of Concept Formation," *World Politics* 32, 1980, s.331-356.

Young, O.R., “Regime Dynamics: The Rise and Fall of International Regimes ” *International Organisations*, Vol. 36, No. 2, 1982, s. 277-297.

Young, O.R., “Regime Dynamics : the Rise and Fall of International Regimes”, *International Regimes* (Ed. S.D. Krasner) içinde, Ithaca: Cornell University Press, 1983.

Young, O.R., “International Regimes: Toward a New Theory of Institutions” *World Politics*, Vol. 39, No. 1, 1986, s. 104-122.

Young, O.R., *International Cooperation: Building Regimes for Natural Resources and the Environment*. Cornell University Press, New York, 1989.

Young, O.R., “The Effectiveness of International Institutions: Hard Cases and Critical Variables”, *Governance without Government: Order and Change in World Politics* (Eds. J.N. Rosenau ve E.-O. Czempiel) içinde, Cambridge, Cambridge University Press. 1992, s.160-194.

Young, O.R., *International Governance: Protecting the Environment in a Stateless Society*, Ithaca, Cornell University Press. 1994.

Young, O.R., *Governance in World Affairs*, Ithaca, Cornell University Press, 1999.

Young, O.R., *The Effectiveness of International Environmental Regimes: Causal Connections and Behavioural Mechanisms*, Cambridge, MIT Press, 1999.

Young, O.R., “Regime Theory and Quest or Global Governance” *Contending Perspectives on Global Governance* (Eds. Alice D. Ba ve Matthew J. Hoffmann) içinde, Routledge, New York, 2005.

Young, O. R., “The effectiveness of international environmental regimes: existing knowledge, cutting-edge themes, and research strategies,” *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 108, 2011, s.19853-19860.

Young, O.R., “Regime Theory Thirty Years On: Taking Stock, Moving Forward”. *E-International Relations*. <http://www.e-ir.info/2012/09/18/regime-theory-thirty-years-on-taking-stock-moving-forward/> Erişim Tarihi: 3 Mart 2013.

Young, O.R. ve G. Osherenko (Eds.), *Polar Politics: Creating International Environmental Regimes*, Ithaca, NY: Cornell University Press, 1993.

Young, O.R. ve M.A. Levy, “The Effectiveness of International Environmental Regimes” *The Effectiveness of International Environmental Regimes: Causal Connections and Behavioral Mechanisms* (Ed. O.R. Young) içinde, Cambridge, Mass: MIT Press, 1999.

Young, O.R. ve M. Zürn, “The International Regimes Database: Designing and Using a Sophisticated Tool for Institutional Analysis”, *Global Environmental Politics*, MIT Press, Vol 6. No. 3, 2006, s.121-143.

Zaitsev, Y. ve V. Mamaev, *Biological Diversity in the Black Sea: A Study of Change and Decline*, Black Sea Environmental Series, Vol.3, New York: UN Publications, 1997.

Ziegler, C.E., *Political Participation, Nationalism and Environmental Politics*, Cambridge Univ. Press, 1990.

Zonn, I.S., D.Y.Fashchuk ve A.I.Ryabinin, “Environmental Issues of the Black Sea” *The Black Sea Environment* içinde (Eds. Andrey G. Kostianoy ve Aleksey N. Kosarev), Springer-Verlag Berlin, 2007.

Zonn, Igor S. ve Sergey S. Zhiltsov, “Socioeconomic, Legal and Political Problems of the Black Sea”, *The Black Sea Environment* içinde (Eds. Andrey G. Kostianoy ve Aleksey N. Kosarev), Springer-Verlag Berlin, 2007.

Zürn, M., “The Rise of International Environmental Politics: A Review of Current Research”, *World Politics* Vol 50, 1998, s. 617-49.

Internet Kaynakları

<http://plato.stanford.edu/entries/prisoner-dilemma>, Erişim tarihi: 3 Mart 2012.

<http://corpus.byu.edu/coca/>, Erişim tarihi: 20 şubat 2012.

<http://irchina.org/en/xueren/china/pdf/mhh2.pdf>, Erişim tarihi: 4 Nisan 2012.

<http://acts.oecd.org/Instruments/ShowInstrumentView.aspx?InstrumentID=4&InstrumentPID=255&Lang=en&Book=False>, Erişim tarihi: 17 Mayıs 2013.

<http://bch.cbd.int/protocol/parties>, Erişim tarihi 9 Mayıs 2013.

<http://data.worldbank.org/indicator/AG.CON.FERT.ZS>, Erişim Tarihi: 22 Mayıs 20123.

<http://ekonomi.milliyet.com.tr/rusya-ya-yilbasi-hediyesi-guney-akim-boru-hatti-izni/ekonomi/ekonomidetay/29.12.2011/1481725/default.htm>, Erişim tarihi: 23 Mayıs 2013.

<http://enerjienstitusu.com/2011/08/07/almanya-nin-enerji-devi-eon-nukleer-enerji-hukumet-tasarruf-kriz-10-bin-isci-cikaracak/>, Erişim tarihi: 3 Mart 2013.

<http://enerjienstitusu.com/2011/08/18/10-milyarlarca-dolar-zarar-edecek-olan-alman-nukleer-sirketleri-turkiyeye-yoneldi>, Erişim tarihi: 3 Mart 2013.

http://environmental-studies.org/?page_id=3, Erişim tarihi 3 Mart 2013.

<http://kentcevre.politics.ankara.edu.tr/CobanDemokrasiKomunizm.pdf>, Erişim tarihi: 17 Mayıs 2013.

http://ozone.unep.org/new_site/en/index.php, Erişim tarihi 7 Mayıs 2013.

http://rapor.tuik.gov.tr/reports/rwservlet?adnksdb2&ENVID=adnksdb2Env&report=wa_turkiye_il_koy_sehir.RDF&p_kod=1&p_yil=2012&p_dil=1&desformat=html, Erişim tarihi: 21 Mayıs 2013.

http://rapor.tuik.gov.tr/reports/rwservlet?ulusalhesaplardb2=&report=uy_tablo5a.RDF&p_tur=1&p_baz=1987&desformat=html&p_kod=6&ENVID=ulusalhesaplardb2Env, Erişim tarihi: 21 Mayıs 2013

<http://www.biltek.tubitak.gov.tr/bilgipaket/jeolojik/Fanerozoik/Paleozoik/index.htm>, Erşim tarihi: 20 Mayıs 2013.

<http://www.bsec-organization.org/member/Pages/member.aspx>, Erişim tarihi: 23 Mayıs 2013.

<http://www.cbd.int/abs/nagoya-protocol/signatories/default.shtml>, Erişim tarihi 9 Mayıs 2013.

<http://www.csb.gov.tr/projeler/ockb/index.php?Sayfa=sayfa&Tur=webmenu&Id=779>, 4 Erişim Tarihi: 2 Şubat 2013.

<http://www.ecolex.org/ecolex/ledge/view/RecordDetails?id=TRE-000066&index=treaties>, Erişim tarihi: 3 Mart 2013.

<http://www.emekdunyasi.net/ed/ed-oneriyor/87-yeni-savas-partisi-yesiller-in-nato-ya-varan-yolu---jutta-ditfurth>, Erişim tarihi: 3 Mart 2013.

http://www.nuclearpowerdaily.com/reports/Opposition_fuming_over_secret_nuclear_deal_999.html, Erişim tarihi: 3 Mart 2013.

http://www.enerjisa.com.tr/tr-TR/Medya/Pages/BasinBulteni_112.aspx, Erişim tarihi: 3 Mart 2013.

<http://www.eon.com/en/about-us/profile.html>, Erişim tarihi: 3 Mart 2013.

<http://www.eon.com/en/media/news/press-releases/2007/9/18/e-dot-on-and-turcas-to-build-power-plants-in-turkey.html>, Erişim tarihi: 3 Mart 2013.

<http://www.icpdr.org/main/danube-basin>, Erişim Tarihi: 23 Mayıs 2013

<http://www.iranicaonline.org/articles/black-sea>, Erişim Tarihi: 18 Mayıs 2013.

<http://www.mavibayrak.org.tr>, Erişim Tarihi: 29 Ağustos 2012.

<http://www.mfa.gov.tr/turk-bogazlari.tr.mfa>, Erişim tarihi: 23 Mayıs 2013.

http://www.nytimes.com/2013/05/11/science/earth/carbon-dioxide-level-passes-long-feared-milestone.html?smid=fb-share&_r=0, Erişim tarihi: 18 Mayıs 2013.

<http://www.sayistay.gov.tr/rapor/perdenrap/2002/2002-1cevrekirliligi/denizkirmucrapor.htm>, Erişim tarihi: 25 Eylül 2012.

http://www.south-stream-offshore.com/media/documents/pdf/tr/2013/03/ssttbv_guenev-akim-projesi-bilgi-notu_38_tr_20130318_2.pdf, Erişim tarihi: 23 Mayıs 2013.

http://www.stradigma.com/turkce/agustos2003/08_2003_04.pdf, Erişim tarihi: 23 Mayıs 2013.

<http://www.ttgvg.org.tr/tr/otim-giderilmesi-projesi>, Erişim tarihi: 6 Mayıs 2013.

<http://www.undp-drp.org/pdf/Agriculture%20-%20phase%201/Inventory%20of%20Non-point%20Source%20Agric%20Pollution.pdf>, Erişim tarihi: 23 Mayıs 2013.

<http://www.world-nuclear.org/info/Country-Profiles/Countries-G-N/Germany/#.UW83Z6V4Ga4>, Erişim tarihi: 3 Mart 2013.

<http://www.world-nuclear.org/info/Current-and-Future-Generation/Nuclear-Power-in-the-World-Today/#.UW82OaV4Ga4>, Erişim tarihi: 3 Mart 2013

<http://www.bsec-organization.org/aoc/environprotect/Pages/Annex%20IV%20-%20Action%20Plan%202006.pdf>, Erişim tarihi: 21 Kasım 2012.

<http://www.runature.ru>, Erişim Tarihi: 20 Ekim 2012.

<http://www.cygm.gov.tr/CYGM/AnaSayfa/DenizKiyiYonetimi.aspx?sflang=tr>, Erişim tarihi: 25 Mayıs 2013.

http://www.tuik.gov.tr/VeriTabanlari.do?vt_id=46&ust_id=16, Erişim tarihi: 28 Ağustos 2012.

<http://www.dka.gov.tr>, Erişim Tarihi: 2 Şubat 2013.

www.cbd.int, Erişim tarihi 8 Mayıs 2013.

www.imo.org, Erişim tarihi 8 Mayıs 2013.

www.ramsar.org, Erişim tarihi 8 Mayıs 2013.

www.unfccc.int, Erişim tarihi 8 Mayıs 2013.

ÖZET

Uluslararası işbirliği günümüz dünyasında küresel çevre sorunlarının çözümünde en önemli yöntemlerden biri olarak kabul edilmektedir. Buna paralel olarak, akademik yazında da bu işbirliklerinin analiz edildiği kuramsal yaklaşımlar yaygınlaşmıştır. Bu tezde Uluslararası İlişkiler disiplini içinde ‘uluslararası rejim’ kavramı etrafında yürütülen tartışmalar analiz edilmiştir. Disiplin içindeki temel yaklaşımların uluslararası rejimler konusundaki önermeleri de birbirinden farklılık göstermiş olsa da, uluslararası rejim tartışmalarının otuz yıllık birikimini şöyle özetlemek mümkündür: bir uluslararası rejim, hangi konu ile ilgili olduğundan (güvenlik ya da çevre olabilir) bağımsız olarak aktörlerin davranışları üzerinde ya güç ilişkileri (realist) ya çıkar ilişkileri (liberal) ya da bilişsel süreçler (toplumsal inşacı) ile açıklanabilecek bir etki yaratırlar.

Bu tezde yapılan kuramsal tartışmalar sonucunda, uluslararası rejim kuramlarının her üç akımının da uluslararası çevre rejimlerini açıklamakta başarısız olduğu sonucuna varılmıştır. Bunun en temel nedeni olarak bu kuramların üç önemli sorundan mustarip olduğu ileri sürülmüştür: devletin mistifikasyonu, uluslararası rejimlerin içeriksizleştirilmesi ve uluslararası hegemonyanın şeyleştirilmesi.

Bu kuramsal sorunların aşılmasına yönelik bir alternatif analiz çerçevesi Uluslararası İlişkiler disiplini içinde gelişen Marksist tartışmaların genel kuramsal çerçevesine dayanarak üç kuramsal sütun üzerinde geliştirilmiştir: uluslararası rejimlerin bir üst yapı kurumu olarak analizi, uluslararası rejim dinamiklerinin birikim rejimi ve eşitsiz gelişim bağlamında analizi ve uluslararası örgütlerin uluslararası organik aydınlar olarak analizi.

Karadeniz’in denizel çevresinin korunmasına yönelik işbirliği girişimi olan Bükreş rejimi bu perspektifle analiz edilmiştir. Analiz sonucunda, bütün bölgede kapitalist rejimlerin egemen olmasının Karadeniz’in korunmasına yönelik yeni bir olanak yaratmadığı, aksine kapitalist rekabetin çatışmacı etkilerine daha açık hale geldiği tespit edilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Uluslararası rejim, uluslararası rejim kuramları, uluslararası çevre politikası, Marksizm, Bükreş Sözleşmesi, Karadeniz

SUMMARY

International cooperation is widely accepted as one of the most prominent method to solve global environmental problems of our era. Concordantly, theoretical studies analysing these international cooperations have become widespread for last forty years in academic circles. In this thesis, theoretical discussions focused on the term 'international regimes' in International Relations are analysed. Although all of three basic schools of IRs (realism, liberalism and constructivism) offer different 'international regime' theories in line with their fundamental assumptions, it is possible to summarize all these discussions in one sentence. An international regime, regardless of its content, create an impact on the actors of international realm, that can be explained by means of either power relations (for realists), or interest (for liberals) or cognitive processes (for constructivists).

This thesis proposed that, all three main streams of IRs' explanations of international regimes are failed to serve as an adequate analytical tool, since all of them suffers from three important poverty: mystification of state, the triumph of form over substance and reification of international hegemony.

Based on general discussions of Marxist IRs approaches flourished at last twentey years, an alternative framework for analysis of international regimes has been developed on three pillars: an analysis of international regimes as a super structure of capitalist mode of production, an analysis of international regimes in relation with capital accumulation and uneven development, and an analysis of international organisations as organic intellectuals of international capitalist class.

Bucharest regime, an international attempt for protection of the marine environment of Black Sea is analysed in the light of this theoretical framework. As a consequence of the analysis, it is claimed that after the transformations of ex-Soviet republics, the international context became wholly capitalist and this development dis not contribute to amelioration of Black Sea environment. On the contrary, increasing inter-capitalist rivalry and new geo-political contradictions makes harder to prevent the Black Sea.

Key Words: International regimes, international regimes theory, international environmental politics, Marxism, Bucharest Convention, Black Sea.